

Бошко Сувајић
ИЛАРИОН РУВАРАЦ И
НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

Библиотека
СРПСКО УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО
Књига 2

Уредник
СНЕЖАНА САМАРЦИЈА

Рецензенти
Проф. др СНЕЖАНА САМАРЦИЈА
Проф. др НЕНАД ЛЈУБИНКОВИЋ

Ова књига резултат је рада на пројекту „Српско усмено стваралаштво” Института за књижевност и уметност

Штампање је омогућило
Министарство науке Републике Србије

БОШКО СУВАЉИЋ

ИЛАРИОН РУВАРАЦ И НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
ДРУШТВО ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ СРБИЈЕ

Београд, 2007

Аниџи

САДРЖАЈ

I

ИЛАРИОН РУВАРАЦ У СВОМЕ ВРЕМЕНУ

БИОГРАФИЈА ИЛАРИОНА РУВАРЦА	11
РАДОВИ ИЛАРИОНА РУВАРЦА	
О НАРОДНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	38

II

ДВЕ СТУДЕНТСКЕ РАСПРАВЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	57
О ПОРЕКЛУ И КАРАКТЕРУ СРПСКЕ ЈУНАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ	67
О БАЛАЧКУ И ЛЕЋАНУ ГРАДУ	86
О БАНОВИЋ СТРАХИЊИ И СМРТИ ВОЈВОДЕ МОМЧИЛА	105
„ЈУНАЧКЕ СКАСКЕ” О МАРКУ КРАЉЕВИЋУ	125
О ФОРМИ СРПСКЕ ЈУНАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ:	
ИСТОРИЈСКЕ ПЕСМЕ, ЛЕГЕНДЕ И БАЛАДЕ	151
ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ	173

III

ПРИЛОШЦИ ИЗ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	187
ЦАР-НЕМАЊЕ БЛАГО	188
О „ПРОКЛЕТОЈ ЈЕРИНИ“ И СРПСКИМ ДЕСПОТИМА	197
ДЕБЕЛИЋ НОВАК И СТАРИНА НОВАК	205
ИСТОРИОГРАФСКИ ПРИЛОШЦИ: О МУСИЋИМА,	
„ЦАРОСТАВНИКУ“ И „ЈЕЗИКУ“	209

О НЕКОМ НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ	214
ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ	219

IV

ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ТРАДИЦИЈЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	223
ПОЛЕМИКА СА ПАНТОМ СРЕЋКОВИЋЕМ	232
ПРЕДАЊЕ О УБИСТВУ У ЛОВУ	247
О КНЕЗУ ЛАЗАРУ	280
О ГРОФУ ЂОРЂУ БРАНКОВИЋУ И ВЕЛИКОЈ СЕОБИ	361
О ЦЕТИЊСКОЈ ШТАМПАРИЈИ И НЕЗАВИСНОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ	395
ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ	415

V

ПРИЛОЗИ

ПРЕПИСКА ИЛАРИОНА РУВАРЦА И КОНСТАНТИНА ЈИРЕЧЕКА	427
БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ИЛАРИОНУ РУВАРЦУ	479
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	491
НАПОМЕНА	515
О АУТОРУ	517
ZUSAMMENFASSUNG	519

Аутограф прве стране расправе Илариона Руварца *Још једанпут о Леђену граду*, Архив Матице српске у Новом Саду, М. 6. 566.

Аутограф прве стране расправе Илариона Руварца *Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима у животу св. Саве*, Архив Матице српске, М. 9. 809.

Аутограф прве стране расправе Илариона Руварца *Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођ арбанашики године 1444*, Архив Матице српске, М. 9. 810.

I
ИЛАРИОН РУВАРАЦ У СВОМЕ
ВРЕМЕНУ

БИОГРАФИЈА ИЛАРИОНА РУВАРЦА

„По страни од главног тока развоја српске филологије, али стојећи у тијесној вези са питањима које је она покретала, јавили су се Иларион Руварац, утемељивач критичке историје код Срба и зачетник компаративног проучавања наших народних пјесама као дијела индоевропске митолошке заједнице, и Андра Гавриловић, један од најплоднијих српских историчара књижевности.“¹

Ко је био Иларион Руварац? Шта је ново он донео српској науци? Какви су му били циљеви, каква средства, какве идеје? Где су му биле слабости и ограничења? Колики домети, која стремљења? Да ли је у личном животу био испуњен човек? Срећан? Усамљен? Жртва једне епохе или њен егзекутор? О коме Руварцу је у ствари реч? Руварцу заступнику критичке историје као науке, вредном истраживачу извора, луцидном мислиоцу, истинском родољупцу, како су га штедро, лакокрилим хвалоспевима још за живота обасипали следбеници и настављачи? Или пак Руварцу „рушитруду“ и ништитељу свега што је у српском народу било животворно, здраво и јако, како су му, са не мање полемичке страсти, спочитавали противници и опоненти? О Руварцу духовитом полемичару и ерудиту? Или оном Руварцу који уништава српске националне идеје, злом и поквареном човеку, мрзовољном калуђеру? Је ли Руварац био највиши домет српске науке 19. века? Или само њен несрећни инцидент, неприрод-

¹ Б. Пејовић, *Културноисторијски правац у српској историји књижевности*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, Српска књижевна критика, књ. 4, прир. др Б. Пејовић, Нови Сад, 1975, 12.

на израслина на здравом органском ткиву нације, пуки неспоразум српске историје са самом собом? Да ли су се истине у које је Руварац уложио себе данас показале као заблуде? Или су заблуде у које је Руварац веровао временом постале истине? На сва ова питања није једноставно дати праве одговоре. Ова студија није ни замишљена као могући одговор на било које од њих. Она је, у ствари, сама по себи, ново, чини нам се, до данас још непостављено питање, које би могло да се вербализује на следећи начин: какав је значај Илариона Руварца у заснивању српске науке о народној књижевности? Или, конкретније: каква је рецепција Руварчевих студија о народној поезији данас, 175 година након његовог рођења?

Биографија Илариона Руварца обилује драматичним преокретима. Рођен је 1. септембра 1832. године у Сремској Митровици, у свештеничкој породици, од оца Василија и мајке Јулијане. Световно име му је било Јован. Детињство је провео у Сланкамену и Старим Бановцима². Отац Васа се 1847. г. преселио из Бановаца у Сасе (Нове Карловце), „где је и умро као парох и члан конзистеријални“. Породица је Руварац знаменита по своме доприносу српској историји и култури у 19. веку. Јованов брат Коста био је велика нада српског омладинског покрета, душа „Преоднице“³, писац знаменитих прилога из дубровачке књи-

² Вид. *Аутобиографија И. Руварца*, у: *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, Отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Сремски Карловци, 1932, 161.

³ „Преодници је он душа био. Ни једна једина седница преоднична није држана, а да он у њој није радио. Или је читао какав саставак свој, или је држао какво целисходно предавање, као н. пр. о епосу, лирици, о парадоксима, о историји српске књижевности, нарочито о историји дубровачке литературе, читајући и тумачећи уједно најкрасније производе дубровачки списатеља и т. д., или је о донесеним саставцима осталих чланова друштва пресуду изрицао, на коју се обично пристајало; или је на послетку и ваљан какав предлог друштву поднео, од којих је на сваки начин најзнаменитији тај, да се у корист народном позоришту књига 'Преодница' изда.“ – Вид. Ј. Туроман, *Коста Руварац. Биографија*, у: *Скупљени списи Косте Руварца*, Први део, Предговор Ј. Туроман, издао Ђ. Поповић, Нови Сад, 1866, XV.

жевности, врсни преводилац, књижевни критичар и приповедач, историчар „славенског језика“ и културе.⁴ Други брат, Димитрије, протојереј и библиотекар Патријаршијске библиотеке, уредник часописа „Српски Сион“, оставио је низ изузетно значајних прилога из црквене и културне историје Срба. Димитрије је био такође карловачки ђак. Својеглав и пргав човек, велики прегалац и национални раденик, у својој набуситој и пркосној *Аутобиографији* оставио је драгоцен спомен о тешким условима школовања браће Руварац у Сремским Карловцима.⁵ Ни у Бечу на студијама младом Јовану Руварцу није било лакше⁶. Отац Васа, парох бановачки, и мати Јулијана Шевићева „из Осека“ дочекали су ипак да виде своје синове (Лазу, Јована, Косту и Димитрија) као остварене и свршене људе. Радост им је била помућена због преране смрти младог и даровитог Косте Руварца, који је, нетом завршивши права у Бечу, ипак успео да нагостити свој раскошни књижевни и критичарски таленат. Руварци су били честита и скромна свештеничка обитељ, склона књижи

⁴ „Он се родио у Старим Бановцима у варадинској регименти г. 1837. Основне школе свршио је у месту рођења и у Сланкамену. За тим га хтедне отац његов, честити поп Васа (сада у Сасама), пошто већ имађаше два сина у вишим школама, гдегод у трговину дати, но кад је Коста безазленим детињским гласом оцу свом рекао: 'Подајте, Тато, и мене у школу, ја ћу бити бољи него њих обојица', отац му одустане од намере своје, те пошље и њега у Карловце у гимназију.“ – *Скупљени списи Косте Руварца*, V.

⁵ „За цело време мога школовања у Карловцима од 1852-1856. био сам у једном стану – у једној соби – у истој је провео и брат Коста 7, а Јован 4 године. Коста је уживао благодјејаније Стратимировићево, а ја и Јован хранили смо се од куће.“ – *Аутобиографија и библиографија Димитрија Руварца, протојереја и библиотекара Патријарашке библиотеке*, Нови Сад, 1927, 3.

⁶ О томе говори једно Руварчево писмо брату Лази од 1. 6. 1852. које наводи Ј. Радонић: „Шешир излупан, – пише он – хаљине одрцане, чизме подеране. Телесна рана пре мршава и одвећ frugalna, месо fabula, за ручак путера и леба. Вечера више пути одспавана. К томе душевни послови напрезајући, школски к земљи обарајући. Кредита нигди више. Дуга к томе. Квартир у опасности изгубљена.“ – Вид. Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, Летопис Матице српске, 1907, 244, 8.

и науци. Особито је велики утицај на развијање љубави Рувараца према књизи, како се опомиње Димитрије у својој *Аутобиографији*, имала мати Јулијана.⁷ О њој је веома дирљиву успомену оставио И. Руварац у посвети својој магистралној расправи о кнезу Лазару:

„Сени матере моје Јулијане,

Теби и слатком имену твоме посвећујем ову књижицу, која ме је доста муке стала, мајко моја!

Очи твоје, оне очи твоје пуне туге и бриге, којима си ме погледала и пратила док си могла са самртне постеље твоје, те забринуте очи твоје не излазе ми из памети и оне ме прате непрестано на путу моме, на путањама правим и кривим стазама живота мога, и кад лежем и кад устајем, и кад се пашем и распасујем.

Утрудила си се и намучила си се с децом твојом; послала си напред, опремила и испратила све три одрасле кћери твоје, сестре моје, и Косту твога, брата мога, и речима ми не рече, јер ниси могла рећи, но ја сам разумео неми поглед твој и разумео сам говор паметних вазда тада брижних очију твојих, јер ти си проникнула у ћудљиво и ћутљиво срце сина твога, сазнала си га и знала, шта све може снаћи и како се с таквим срцем пролази у свету; теби ипак смем, а другом ником не бих смео посветити и приказати књижицу оваку, као што је ова књижица, при писању које нисам имао снаге, да се уздржим, већ сам пустио да и срце, оно ћутљиво и ћудљиво срце говори.

Говорио сам му и говорио да мирује, и оно неће да мирује и неће да ћути тамо, где нема права оно, и где нема места његов

⁷ „Мати нам је била ретка мати, паметна, вредна жена, која је уз то била и интелигентна, владала је потпуно немачким језиком и у слободним часовима радо читала. Уз оца и она је била јако гостољубива и наша је кућа – особито у Бановцима где су биле воденице, те би околни свештеници долазили или шиљали на мељаву – била отворена, као што је и моја била у Земуну.“ – *Аутобиографија и библиографија Димитрија Рувараца, протојереја и библиотекара Патријарашке библиотеке*, 3.

говор. Да га ишчупам? Но како га нисам метнуо у груди ја, нећу да га чупам, нека га тамо, нека говори, но неће, ако Бог да, неће никада оно надговорити, и неће надјачати и помрачити силе и крепости ума, који се отима, стреса се и отреса и продире – подстицан силном и неодољивом тежњом за истином – кроз магле и блудње и 'митарства'.

Ту рођену с нама тежњу почела си развијати и јачати у мени ти, мајко моја, примером твојим, науком твојим и заповести твојом: 'Не лажи и не полагуј, синко!'

Скромна у животу и давно већ покојна душо! – но срцу моме годи, и ја теби и спомену твоме посвећујем ову књижицу, мати моја!⁸

Како сведочи Руварчев ђак и пријатељ, Јован Радонић, током учења у Карловцима, ни младог Јована Руварца није мимоишао романтичарски занос 1848. г. Почео је много да чита немачку књижевност, и заносио се родољубивим идејама о „сајузењу славства“. О томе сведочи и једно писмо из те немирне 1848. г., упућено брату Лази, које наводи Радонић: „Чини ми се – каже он у том писму – да е Св. Свеслав Милетић предвидио Слободу Славена Австрійски, те е оно 'Спасов Дан' спѣвао. Свы се сад пробудили, сви траже права своя, сви теже к слободи. Доста су веле стенили, доста ꙗ было неволѣ, доста су ий потомцы Теутона гнѣчили! Сад е врѣме већ да с учини робству край! Само јошт кад би се сви сајузили у койма Славска крв тече: ер *vis unita fortior*. Сад треба да слога влада и любов, па ћемо доћи к' поменутој мети. Чуо си ваљда шта е урадила Младеж Словенска Пештанска и Бечка. Тим лежи Славенство на срдцу. А такови су сви Срби. Та и я бы сам! ох!“ Руварац се на крају писма потписује са „Јован Сремослав Руварчевић“⁹.

⁸ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Редактор Р. Михаљчић, „Књижевне новине“, Београд, 1992, 17-18.

⁹ Вид. Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 7.

Млади Јован Руварац је гимназију, започету у Карловцима, свршио у Бечу 1852. г. Од 1852. до 1856. г. студирао је права у Бечу, где је на Филозофском факултету, између осталог, слушао предавања аустријског историчара Алберта Јегера¹⁰. У Бечу је Руварац одлазио Вуку, упознао се са Бранком, дошао у ближи додир са Јованом Суботићем.¹¹

После студија у Бечу, од 1856. до 1859. г. у Сремским Карловцима завршава Богословију. Ево како је текла његова свештеничка каријера, према аутобиографским белешкама самога Руврца, написаним приликом избора за редовног члана Српске краљевске академије: „1. јануара 1861 закалуђерио се у манастиру Крушедолу и прозван је Иларион, и примљен је у двор патријарашки, те је као ђакон, протођакон и архиђакон и прото-синђел вршио дужност учитеља у богословском училишту и дужност бележника у архијерејској консисторији од г. 1861-1872.“¹² Од 1872. до 1874. г. предаје као професор, а од 1875. до 1882. г. обавља дужност ректора Карловачке богословије.¹³ Кра-

¹⁰ Вид. М. Пурковић, *Ил. Руварац на бечком универзитету, Споменница Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 295.

¹¹ „Руварац ми је, кад смо оно заједно пред његову смрт лети 1905. пробавили неколико дана у Бечу, причао да су Срби за време његова ђаковања обично долазили у Slavisches Kaffehaus Грлића. Ту би често долазили Вук, Ђура Даничић, Бранко Радичевић, Змај, Ђорђе Поповић, Нова Радонић и други. Па и Руварац би скоро сваки дан из своје скромне собице на Видну, у близини Белведера, одлазио у Грлићеву кафану, поглавито да чита новине и да пије црну каву коју је целог живота, као и цигаре, страсно волео. Одлазио је сем тога и Вуку, где се познао и са Бранком. Ту у Бечу дошао је он у додир и са дром Јов. Суботићем, који му је поклонιο знамениту Шафарикову збирку старих српских споменика Památku dřevních písemnictví Jihoslavanův, штампану 1851. г. потпором 'Друштва Србске Словесности' свега у 125 примерака.“ – Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 8.

¹² *Аутобиографија архимандрита И. Руварца*, 162.

¹³ „После ступања у монашки чин, 1. јануара 1861. године, Иларион Руварац је поред осталих дужности у Архијерејској сремско-карловачкој,

јем 1874. г. постављен је за архимандрита манастира Гргетег¹⁴. Уједно обавља и дужност потпредседника Конзисторије. После

добило и место професора Карловачког богословског училишта. О његовом службовању у овом училишту нема много података. У време његовог постављења професори Богословског училишта били су: Георгије Војновић, потоњи епископ темишварски, Теофан Живковић, потоњи епископ горњо-карловачки и Герман Анђелић, потоњи патријарх српски. Школска настава трајала је три године. Ученици су становали приватно, а хранили су се у Стратимировићевом благодјејању. Исхрану у овом благодјејању ученици су назвали 'жалосном'. "– Епископ шумадијски Сава, *Карловачка богословија за време ректорства Илариона Руварца*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Ч. Попов и Н. Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 159.

¹⁴ Руварац се тим поводом вајка проф. Гаврилу Витковићу у Београду, у писму датованом у Карловцима 1. маја 1874. г: „Поштовани Господине и пријатељу! Фала вам на честитки али нема те чему честитати ми. Ја никад нисам желео управе манастирске, ал’ се ипак нисам надао да ће ме исто тако озарити, обеспокоити и из дојакшоњег колосека избацити. Ја прво не разумем икономију а требало би, с’ обзиром и на кућу и станџ нђено да разумем; друго не могу бити увек у манастиру ер већим делом морам чамити овде у Карловцима, а треће, што е наиглавније не могу се ни на ког у кући ослонити а и овако имам само два брата. Муните то све у едно па ће те ми веровати кад вам кажем, да не радо идем у манастир, а камо л’ да могу радити тамо мирно посао, за који толко волџ и разумевања имам, и који би посао и рад нешто од користи ако не по повесници нашој бити могао. Горко сам се насмејао на оно место у писму вашем где спомињџте диван Гргетег, како е удалџн од светског метежа и како се у нђму мирно и спокоино човек одати може научном раду. То су санјарие само любезни Господине као и много друго што којима се човек кад из далека на ствар гледа, лако предае ал’ да познаете ви живот у манастиру уобште и у Гргетегу на посе, заиста би се разочарали и могли би само сажалџвати и мене, и свакога, који е осуђен да мора с’ распусном братијом, са самовольним слугама имати посла, а овамо одговоран бити за вођенџ економие Јовану и сотони и морати трпити грднџ и порицањџ од беспосличара, муфлиза и пробисвета коекакви. Но доста о тој непријатној теми.“ – *Једно писмо архим. Илариона Руварца проф. Гаврилу Витковићу*, Саопштио Јован Хаџи-Васиљевић, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад, 1935, књ. VIII, 450-451.

низа важних дужности на патријаршијском двору у Карловцима, Руварац се из прелести јавног живота повлачи у самоћу и тишину манастирску. Почетком 1882. г. разрешен је свих дужности на патријаршијском двору и послат у Гргетег¹⁵, где ће остати све до смрти. А онда, велик рез. Изабран је за вршачког епископа 9. октобра 1886. г., али владичанско достојанство одбија.¹⁶ Целога живота био је присиљен да трпи нападе да је „издајник српства“, „непријатељ заветне мисли“ и „разоритељ народних светиња“. Хваљен и оспораван, после изузетно плодног научног живота, Иларион Руварац умире у Гргетегу 8. августа 1905. г.

О драматичности чина одрицања од епископског достојанства и „бури метежној“ коју је он подигао у души несрећног Руварца сведочи његова више него занимљива кореспонденција са Савом Давидовцем. Ево шта у вези са својим епископским наименовањем пише Руварац Сави Давидовцу 22. октобра (3. нов.) 1886:

„Писмо твоје од 19. (30.) октобра примио сам, са сузама и кроз сузе прочитао и опет и опет...

Јучер је био мој имен-дан, и надајући се, да ће ми из Ирига доћи пријатељи да ми поздраве имен-дан, уклонио сам се у понедељак после подне – и не добивши с поште писма и новине и

¹⁵ Руварац је био у сукобу са бачким епископом Германом Анђелићем, администратором Карловачке митрополије, потоњим патријархом српским: „До смене Илариона Руварца дошло је 1. фебруара 1882. Тога дана је патријарх Герман Анђелић из Будимпеште јавио архимандриту Илариону следеће: 'Из особеног обзира на обстојатељства, упућујемо Вас да, претходно предавши односећа се на богословију Архидијакону нашем Емилијану, коме ће те с кључеви и Библиотеку митрополитску и богословску вручити, па прјамо своје Вам првоје одређеније у Монастир сирјеч Гергетег, без сваког прекословија и одлагања повратити се имате.'“ – Епископ шумадијски Сава, *Нав. студија*, 164.

¹⁶ „Г. 1886 био је синодално изабран и превишње дне 1 новембра 1886 потврђен за епископа вршачкога, но на своју молбу разрешен је од тога достојанства превишњим решењем од 6 јануара 1887.“ – *Исто*.

не знавши да је по 'Лојду' избор мој већ превишње потврђен – к брату мом а твом имењаку, оцу Сави у Јазак, где сам јучер и пробавио – а данас се у подне овамо вратио и нашао у 'Лојду' вест ону о мом потврђењу. За тим сам прочитао твоје братско писмо и премда сам у души уверен и из сваке реч'це видим, да је речи те кол'ко памет тол'ко и срце твоје, срце пуно чисте братске љубави диктирало, нисам се ипак ни успокојио ни утешио – нити ми је и најмања зрака сијнула у срцу мом. Сукобили су се обзири, запао сам у најужаснији конфликт! Ах Боже, створитељу и спаситељу мој, укрепи ме и дај ми силе, да се само одважим, било на једну или другу страну. Нисам самовољан, не уздам се у се, нисам јогуница, али против савести не могу и нећу се огрешити и обтеретити душу своју грехом против Духа Светог! Ту престају сви обзири. Ту жртву не може нико захтевати од мене! Ја сам крив што сам запао у тај конфликт. Никад нисам био одлучан и увек сам пропустио прилику, кад треба рећи, што се мора рећи у своје доба. Моја је воља болесна. А човек који од те болести болује, није за свет и за рад у свету, било на светском, било на црквеном пољу.

Но то су пусте рефлексије, а у оваком случају, у ком се ја налазим, не помажу. Решити се морам – и ако се решим као што ти не желиш (в. 5. писмо! – ур.), молио би те и молим те, нек ме цео свет пљује и презре, нек ме анатемише, ти ћути, ти се не бацај каменом на мене и немој се кајати нити стидити од света што си ми до данас био пријатељ!

Твој љубећи те
Иларијон.¹⁷

¹⁷ Преписка Илариона Руварца и Саве Давидовца у октобру, новембру и децембру 1886. године. – У: *Иларијон Руварац и његово владичанство*, Подлистак „Заставе“, 1905, бр. 234, 235.

У преписци са Константином Јиречеком Руварац такође износи занимљиве детаље у вези са одбијањем владичанског достојанства. У писму датованом у манастиру Гргетегу 30. јануара 1887, између осталог се каже:

„... Не знам да л’ вам је што о том до знања дошло, но ствар је била у том да ме изабраше и потврдише за Епископа вршачког, а ја, не могући се примити тога сана и те службе, нисам знао како да се опростим и кад да почнем против тога радити – те сам тим и себе и моје старије у велику неприлику довео био. Но хвала милостивом Богу – ствар се свршила и ја нисам постао епископ, али с тим сам изгубио код наших сваку репутацију и сад сам као мртав. Но се и то подносити мора и сносићу знајући да нисам из обести и из сујемудрија одбацио оно, за чим толико њи чезну. И то је узрок био, што за ових прошлих три-четири месеца нисам могао главе подићи, па ни вама на пошљицима вашим хвала рећи.“¹⁸

Одакле младом Јовану Руварцу историјска интересовања? Када је реч о потребитости критичког испитивања извора првог реда у историјским проучавањима, несумњив је утицај који је на њега извршила Ранкеова историјска школа¹⁹, и уопште, европска хуманистичка историографија 19. века, чије принципе Руварац доследно примењује у својим делима, пре свега у погледу критике извора. Никола Радојчић сматра да је један од првих подстицаја Руварчевој наклоности према историји дошао од Јакова Герчића, професора историје у Карловачкој гимназији, изузетног познаваоца опште историје свога времена, код кога је

¹⁸ Б. Сувајџић, *Преписка Илариона Руварца и Константина Јиречека*, у: Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима. Посвећено успомени на др Живана Живковића, год. II, Београд, 2006, 183-184.

¹⁹ L. Ranke, *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, Leipzig, 1824.

Руварац у Карловцима и становао²⁰. Ту је још и Јован Суботић²¹, као и Јован Хаџић, чији је чланак у „Голубици“ о односу народне поезије и историје²² за Руварца био први „важан сусрет с проблемом о народној традицији као историјском извору, који га после никада није остављао“²³. Два чланка Павла Јозефа Шафарика о старој српској писмености и језику према старословенском, *Serbische Lesekörner* (Лет. М. С. књ. 56-59), и *Преглед старих српских споменика* (Летопис, књ. 68), израђена на основу историјских споменика из фрушкогорских манастира, и делимично објављена у „Летопису Матице српске“, такође су снажно утицала на младог Руварца.²⁴ Ту су, несумњиво, и први покушаји историјских расправа митрополита Стефана Стратими-

²⁰ „На најплодније поље пало је семе његове науке код Илариона Руварца. Он га је слушао у школи и гледао на раду код куће, јер је код њега и становао, пошто је добри директор примао сиромашне ђаке да с њиме деле његов скромни стан. Ту се млади Руварац у великој и бираној библиотеци нагњурao по књигама. Ја нисам нашао у њој трагова његових бележака, јер се није усуђивао брљати по директоровим књигама – као што је касније чинио у патријарашкој библиотеци – али склоност да се закопа у књиге и да се ту најбоље осећа понео је Иларион Руварац из Герчићеве библиотеке.“ – Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, у: *Споменица Илариона Руварца*, Сремски Карловци, 1932, 164.

²¹ Пре свега као уредник „Летописа Матице српске“ од 1842. г. Уредничка концепција Ј. Суботића одговарала је младом Руварцу. „Летопис“ се све више окретао ка проучавању историје, етнографије и словенских старина. – Вид. Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 7.

²² Ј. Хаџић, *Историја и песме народне, или у народним песмама историческе истине не тражи*, Голубица, 1842, IV, 3-11.

²³ Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, Гласник историског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, V, 2, 168.

²⁴ „Та два Шафарикова рада беху од силна утицаја на младога Руварца, како ми сам, једном приликом, рече, а како то наговештава и на једном месту у својим недовршеним 'Прилошцима агиолошким' (Српски Сион 1898). Тим делима Шафарика отворио се Руварцу нов видик, ту је он први пут сазнао колике се старине српске крију у фрушкогорским манастирима, ту је дакле упућен на изворе за српску прошлост а ту се донекле упознао и са научним методом, у коме ће још боље да се усаврши за време својих студија у Бечу.“ – Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 7-8.

ровића, Јована Лазаревића и, посебно, Александра Стојачковића, са којима „стварно, почиње монографијска грана српске историографије“²⁵. Однос младога Руварца према Јовану Суботићу био је пун искреног поштовања²⁶. Но несумњиво највећи утицај на развијање Руварчеве љубави према историји, као и на формирање властитих погледа о њеним правцима и методама, извршила је на њега *Историја* Јована Рајића, о којој у свом првом научном раду, *Прегледу домаћих извора старе српске повеснице*, говори као о једином озбиљном историјском покушају у целокупној дотадашњој српској историографији. Оцена о Рајићевој *Историји* као темељу модерне српске историографије и, уопште, српске културе, остала је непромењеном до данас.²⁷

Руварац је целог живота настојао да усагласи свој свештенички позив и своју љубав према књизи и науци. У споју и чегрсти ова два животна позива долазило је каткад и до великих потреса и драматичних последица, као приликом Руварчевог од-

²⁵ Вид. Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, 165.

²⁶ „Његов однос према Суботићу јако је занимљив. Нема сумње да га је много прецењивао. Још под крај свога живота као да је гледао у Суботићу најзаслужнијега старијега српскога књижевника после Вука Стефановића Караџића. То би био, ако је збиља тако мислио, остатак младићког одушевљења за песником чије је многе песме као дечак напамет знао. Било би у том, даље, захвалности према добротвору, јер је Суботић младоме Руварцу поклатио Шафарикове Споменике. Онда, било би у том поштовању и признања да је Суботић имао способности које су Руварцу недостајале – храбрости, одмерености и отмености у научним препиркама. Ма да је високо ценио вештога писца, ипак је Руварац обазриво бирао шта ће похвалити у његову историчкоме раду. И добро је изабрао. Хвалио је збиља ваљану Суботићеву расправу о пореклу Сибињанин Јанка и, још више, истицао његов одлични одговор на погрде Анте Старчевића, сасуте на Србе. Он сам јамачно никада не би умео онако отмено одбити насртљиве нападаје неуравнотеженога писца и никада не би знао онолико мирним разлагањем сатрти узрујану дикцију свога противника.“ – Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, 166.

²⁷ Вид. Д. Иванић, *Један поглед на Историју Јована Рајића*, Књижевна историја, 1970, III/ 9, 53.

бијања епископског достојанства.²⁸ О томе говори и податак да је своје прве радове у новосадској „Седмици“ Руварац потписивао псеудонимом Вајунов, „а то стога што патријарх Јосиф Раја-чић није волео да богослови пишу по новинама“²⁹.

Духовна клима у којој је стасао оснивач српске критичке историографије у знаку је бујања романтичарског национализма у Немачкој и другим земљама Европе крајем 18. и почетком 19. в. То је време афирмисања „мисли о спасавању“ народне баштине (*Rettungsgedanke*), доба рађања компаративне лингвистике и индоевропске науке о језику (Ј. Грим, *Немачка граматика*, 1819), поткрепљене романтичарским веровањем у „божанско порекло језика“ (Хаман, Хердер из каснијих радова, Ј. Грим), време заснивања филологије као науке. У таквом духовном окружењу расте и интересовање за фолклор у ученој Европи, што доводи до снажног развоја теоријске мисли о усменим творевинама, које се посматрају као „огледало душе народа“ и као најприроднији посредници између његове уметности и историје. У оквиру теорије о божанском пореклу језику развијају се транспарентни појмови романтичарске идеолошке мисли: нација, религија, човечанство, мит. Још је Хердер (J. G. Herder), творац мита о

²⁸ Дајући преглед вести о томе у новосадским, загребачким и пештанским листовима („Наше доба“, „Србобран“, „Тагблат“), као и реакцију на нападе у писму уредништву „Нашег доба“ Иларионовог брата Лазара, Лаза Костић из целе те афере извлачи веома позитиван суд о поступцима и побудама Илариона Руварца: „У том погледу је психолошки врло занимљив контраст између степена у ком је садашњи патријарх тежио за највишим положајем и овим којим се књижевни архимандрит не отима за митром. Тим чином као да је историчар, и нехотице, повећао свој историјски значај; од сад није само један од најугледнијих историјских испитивача и научењака, но је и сам постао предметом за испитивача црквене историје Срба.“ – Л. Костић, *Оставка Илариона Руварца на владичанству*, у: *О политици и уметности. Новински чланци III (1884-1886)*, прир. Мл. Лесковац, Матица српска, *Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца*, Нови Сад, 1990, 250.

²⁹ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд, 1966, 60.

„колективној души нације“, заступао тезу да се преко језика једног народа, који представља „споразум душе са самом собом“³⁰, остварују и нација и човечанство. Шлегел (Fr. Schlegel) изједначава, у истом духу, поезију и митологију, док браћа Грим (Grimm) сматрају „не само да је народна поезија анонимна, безлична и колективна поезија, већ и да је, попут језика чији је израз и митологије с којом је повезана, искључиво божанског порекла“.³¹

Процват немачке филологије и пробуђено интересовање за фолклор у западноевропским земљама³² снажно утичу на буђење и развој словенске филологије. „Као весник рађања свести о узајамности словенских народа и језика“ на размеђи векова јавља се „патријарх“ словенске филологије, Чех Јосиф Добровски (J. Dobrovsky). Он први указује на потребу критичког претресања старих споменика, релевантних за народну историју, „заговарајући емпиријски метод у изучавању историјских факата и првенство старијих извора над млађим“³³. Истовремено, његово испитивање језика и први покушаји да се етимологијом речи растумаче поједини периоди из народне историје, дају изузетно важан подстицај познијим истраживачима. Словак Јан Колар (Jan Kollár) снажно афирмише идеју о словенској узајамности.³⁴ Његов сународник Људевит Штур високо уздиже усмену културу словенских

³⁰ Ђ. Kokjara, *Istorija folkloru i Evropi I*, Београд, 1984, 213.

³¹ *Isto*, 273.

³² J. G. Herder, *Narodne pesme*, 1778; L. fon Arnim i Klemens Bertran, *Dečakov čarobni rog*, I 1806, II i III 1808; J. i V. Grim, *Dečje i domaće bajke*, I 1812, II 1815; *Nemačke sage*, I 1816, II 1818.

³³ Вид. А. Гавриловић, *Књижевне слике*, Београд, 1904, 26-27.

³⁴ „Српски ђаци у Пешти били су подељени на филозофе и правнике, који се нису слагали, али је ипак и међу њима било књижевног и родољубивог покрета. Као ђаци у Пожуну, и они су имали свој рукописни лист *Световид*. А оно што је Пожунцима био Људевит Штур, то је њима био Јан Колар, тада парох словачке еванђеличке општине у Пешти. (...) Његов чланак *О литерарној (књижевној) зајмности међу народи и наречијама славенским* донео је прво, 1835, *Сербски народни лист* његовог личног пријатеља Теодора Павловића...“ – Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*, 22-23.

народа у делу *О народним песмама и приповедкама славенским*,³⁵ налазећи да се у чешком *Краљеворском рукопису*, руским думам и српским јуначким песмама, најизразитије огледа „проста, чиста и неизопачена душа словенска“. Компаративном изучавању историје, стваралаштва и културе словенских народа у 19. веку највише доприноси Павел Јозеф Шафарик. Шафарикова тротомна *Историја јужнословенских књижевности*, постхумно издата у Прагу 1864. и 1865. године, нарочито одељак о српској књижевности³⁶, његов рад на проучавању књижевних старина³⁷, као и афирмативни погледи на традицијску књижевност³⁸, дају снажан подстицај за изучавање српских историјских споменика (листина, записа и натписа, летописа, закона, повеља, спискова, писама, властитих имена из поменика), за проучавање српског језика и изrade „студија из народног живота“.

Све ово је, несумњиво, имало великог утицаја на младог Јована Руварца, у правцу развијања свести о словенској узајамности: „У једном писму из 1848. ђак Иларион Руварац одушевљено бележи да су се пробудили 'Славени Австријски'. 'Сви су се сад пробудили, сви траже права своја, све тежи к слободи... Доста је било невоље, доста су је потомци Теутона гњечили! Сад је време већ да се учини робству крај!'“³⁹

За артикулисање Руварчевих научних погледа на српску усмену традицију у Бечу, поред развитка компаративне филоло-

³⁵ Љ. Штур, *О народним песмама и приповедкама славенским*, превео Ј. Бошковић, Нови Сад, 1857.

³⁶ Paul Jos. Šafarik's, *Geschichte des serbischen Schriftthums*, herausgegeben von Josef Jireček, Prag, 1865.

³⁷ P. J. Šafarik, *Slovanske Starožitnosti*, Prag, 1837, *Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv*, Prag, 1851.

³⁸ „Нарочито је Шафарик ценио народне песме, пословице, изреке и друге умотворине, као богат извор словенске старине, у којима се налазе многа зрна не само етнолошка, него и историјска и митолошка.“ – Ј. Н. Томић, *Књижевни и научни рад Павла Јос. Шафарика*, Нови Сад, 1900, 21. Прештампано из Летописа Матице српске, књ. 197-202.

³⁹ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 27.

гије у Европи у првој половини 19. века, највећи значај је имала теорија о заједничком индоевропском пореклу народних приповедака из мита, чији су творци браћа Грим. Термин *митолошка школа* за означавање фолклористичких концепција браће Грим, чију окосницу чини теорија о божанском пореклу народне поезије, потиче из *Немачке митологије* Јакова Грима (Jacob Grimm)⁴⁰, фундаменталног дела овог правца у проучавању порекла народних приповедака, које се појавило 1835. године.⁴¹ Утицај митолошке теорије највидљивији је у Руварчевом студентском *Прилогу к испитивању српских јуначких песама*⁴²: „Када је Руварац стигао у Беч, понесав од куће топлу љубав према ср. нар. јуначкој песми, нашао је на Западу најјаче интересовање за испитивање народне поезије. И он пун жара баца се на студију Кунових чланака у његову *’Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung’*. Он чита и ексцерпира студије оријенталисте Албрехта Вебера у његову зборнику *Indische Studien*, као и дело му *Akademische Vorlesungen über indische Literaturgeschichte*, затим *Немачку митологију* Јакова Грима и брата му Вилхелма чувено

⁴⁰ “Jacob Grimm’s ‘Deutsche Mythologie’ wurde von ihren ungemein reichen Materialien her zusammen mit Wilhelm parallel zu den ‘Kinder- und Hausmärchen’ (1812-1815), zu den ‘Deutschen Sagen’ (1816-1818) und zu den ‘Deutschen Rechtsaltertümern’ (1828) und zu vielerlei Studien zur sogenannten ‘Volksdichtung’ erarbeitet. (...) Die Folge war das Wiedererstarken eines romantischen Nationalgefühls mit dem Blick auf das Werden einer Sprach- und Kulturnation. Immer war auch bei der Vielfalt der Themenstellungen beider Brüder jene Hoffnung ein Tragendes, daß man hinter den jungen Erscheinungsformen der Volksüberlieferungen, mehr noch als bei den historischen Studien an Wörtern, Sachen, Begriffen Nachklänge eines Glaubens- und Weltbildes, also einer ‘Weltanschauung’ der Vorfahren erkennen könne.” – L. Kretzenbacher, *Jacob Grimm’s ‘Deutsche Mythologie’ und ihre geschichtliche Wirkung*, у: *О двестагодишњици Јакова Грима*, Зборник радова са научног скупа одржаног од 12. до 14. новембра 1985, ур. академик П. Ивић, САНУ, Научни скупови, књ. XL, Одељење језика и књижевности, књ. 8, Београд, 1988, 15.

⁴¹ Вид. Ђ. М. Соколов, *Русский фольклор*, Москва, 1941, 41.

⁴² И. Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 19-102. Додатак, 115-116.

дело *Die deutsche Heldensage*, Прелерову *Грчку митологију* итд. Наоружан стручним литературом приступа он испитивању српске јуначке песме.⁴³

Српска наука била је далеко од „епицентра свих оних потреса које је компаративна филолошка школа изазвала код изражених народа Европе“ у 19. в. Особито су лоше прилике владале у српској историографији: „Познато је колико је у тадашњег школованог нараштаја српског силна била национална самообмана, и колико се сматрало допуштено, оправдано и похвално говорити, писати и веровати много штошта што је често имало врло мало стварне подлоге, а понекад и никакве, само ако је то годило истинским или измишљеним интересима савременог српског живота. Народне су се песме самовољно дотеривале, неке сасвим нове писале; лажне су се старине протурале; споменици преправљени објављивали; славни се владаоци и династије измишљали. Све је то требало да умножи славу и увећа права Србинова. Томе су правцу подлежали српски писци с ретким изузетцима, а понајизразитији му представници беху, сваки на свој начин, Милојевић и Срећковић.“⁴⁴

Почев од *Краљевства Словена* Мавра Орбина, преко Пајсијевог *Житија цара Уроша* и *Троношког родослова*, па до нештампаних огромних *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића и Рајићеве *Историје*, српска историјска наука је континуирано следила животворну нит народне традиције и легендарног моделовања прошлости. То је доба „епске ренесансе“ српске историографије која се, иако саздана на националним митовима, ипак постепено уклапала у европски културни контекст, „од ерудитског барока до просвећеног рационализма“. Ауторитет народне традиције у делима српских романтичарских националних историчара 19. в. међутим, постаје својеврсни духовни диктат коме се

⁴³ Ј. Радонић, *Иларион Руварац*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1905, књ. 233, св. VI, 108-109.

⁴⁴ Љ. Јовановић, *Архимандрит Иларион Руварац*, *Дело*, Београд, 1905, год. X, књ. 36, 227.

подређују сви други историјски извори, што доводи до недопустивих глорификаторских интерпретација националне прошлости. То се нарочито осећа код двојице најизразитијих представника романтичарске историјске школе, Панте Срећковића и Милоша С. Милојевића. Реакција Илариона Руварца и других припадника критичког историјског правца на такав начин писања историје и на такве историчаре била је оправдано оштра. Одбацавање основних претпоставки романтичарске историографије нужно је, међутим, значило и одбацавање усмених извора у озбиљним историјским изучавањима. Утолико је филолошка критика утицала на артикулисање две амбивалентне димензије научног рада Илариона Руварца: с једне стране, нарочито у првом периоду, на његов афирмативан компаратистички приступ српској јуначкој епици, и с друге, на доследни остракизам према народним предањима, причама, „скаскама“ и другим формама усменог књижевног наслеђа.

Руварац у својим историјским расправама од филолошке школе преузима фактографски, позитивистички концепт одабира чињеница, насупрот традиционалистичком субјективном схватању историје, али се истовремено и јасно ограђује од ускости филолошког метода⁴⁵ и од догматског односа српских филолога према језику, најрадикалније у свом *Историјско-географском иверју*.⁴⁶ Према Илариону Руварцу, само оно што се докаже и заснује на поузданим историјским темељима може да стекне „покриће“ пред будућим генерацијама: „Хипотеза, коју подржавају

⁴⁵ „Тај ток се формирао у широком духу позитивистичко-идеалистичке мисли 19. вијека, а својим опсегом, циљевима и методолошким поступцима попримио је карактер културно-историјске школе. Све то, наравно, не искључује ни велику улогу коју је словенска филологија одиграла у развоју и формирању српске историографије књижевности, а у првом реду њени велики представници Вук, Шафарик, Даничић и Јагић.“ – Б. Пејовић, *Културноисторијски правац у српској историји књижевности*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, Српска књижевна критика, књ. 4, прир. др Б. Пејовић, Нови Сад, 1975, 11.

⁴⁶ Стражилово, 1887, 387-390.

и подупиру само друге горе претпоставке, не престаје бити хипотезом, која виси у ваздуху, не имајући никаквог наслона у позитивном доказу.⁴⁷ Основни задатак историчара, према томе, није послушкивање духа времена, нити консултовање традиција у расветљавању било ког питања. Његов посао су факти, чињенице, докази.⁴⁸ Руварац указује и на учитеље и узоре: „Словенац Јернеј Копитар и Словак П. Ј. Шафарик – они су први учитељи, они су пробијали лед, они нам отварају заслепљене очи, они су учили, проповедали високим гласом и показали нам како треба ценити и сабирати 'народно благо', 'народне умотворине', скупљати, издавати на свет и видело и проучавати писмене паметнике, старине и остатке из боље и славније или жалосније и јадније прошлости наше.“⁴⁹

Значај Илариона Руварца био је видан још за његова живота. Расправљајући о књижевној мистификацији Стефана Верковића *Веда Словена*, Лаза Костић у чланку *Lebende Palimpseste* (*Живи палимпсести*, 1879) одаје високо признање Руварчевим заслугама за развој теоријско-критичке мисли о српској епској

⁴⁷ И. Руварац, *Нешто о Босни Дабарској и Дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни*, Годишњица Николе Чупића, 1878, II, 253.

⁴⁸ „Нека дакле слепи гуслари певају уз гусле и прости казивачи нека причају без гусала о вечери кнежевој и нека у причама и песмама помињу и Југа и Југовиће и Милана и Ивана и Бановића Страхињу; и нека учени песмотворци и стихотворци: Мушички и Стерије и Живковићи и надаље оплакују 'матер беде вечеру кнежеву' и у кантатама јасно и гласно спомињу те исте, но будући српски историк, којег је задатак сасвим други, него што је гуслара, певача, песника и опевача и нарикача, нека се устегне и не да срцу на вољу, и пишући повест о боју на Косову нека не слуша ни на те песме и приче ни на оне по тим песмама и причама удешене приповести, већ нека пита и испита, шта се у првим и најстаријим те најбољим изворима и повесним споменицима о том каже и како се то, што се у разним изворима каже, међу собом слаже.“ – И. Руварац, *О кнезу Лазару*. Прештампано из „Стражилова“ за 1887. и 1888, Нови Сад, 1887 (= 1888), 241.

⁴⁹ И. Руварац, *Приложци агиолошки*, Српски сион, 1898, год. VIII, бр. 36, 580.

поезији: „У том обзиру писац би дигао цену својој студији да се подробније позабавио с неком књижевном појавом коју спомиње само мимогред. То је хисторичко-митолошки коментар о српским народним песмама што га је написао Вајунов (то је псевдоним Илариона Руварца, архимандрита манастира Гргетега у Срему, једног између најоштријих и најпеченијих истраживалаца садашњег словенског поколења), и што је обнародован г. 1856-57. у српском листу *Седмици*. Још је тада Вајунов-Руварац открио смелом и духовитом комбинацијом неке моменте о блиском сродству појединих знатнијих балада и легенда с боговима и јунацима на Олимпу и у *Ведама*. Не би се могло мислити да је скупљач Верковић говорио с неким поуздањем о својој слутњи у погледу свога наласка, јер је знао за истраживања Вајунова-Руварца?“⁵⁰

Када је реч о рецепцији дела Илариона Руварца данас, на снази је још увек изразита поларизација у погледу оцене његовог значаја. Још увек влада неслагање око истинских побуда његових научних интересовања и посебно, око политичких и друштвених импликација његове научне појаве. На делу је, прећутно, чак и једна иманентна политизација Руварчевог имена и дела данас, након два века критичке и историјске дистанце. Упоредо с тим врши се и једва прикривена и посве непримерена дискредитација значаја и смисла српске народне епике у име вредности за које се наводно залагао Иларион Руварац. Вредносно и идеолошко одбацивање усмене епске поезије у Руварчево име данас једнако је непримерено колико и њена идеализација која се вршила на устук том имену у Руварчево доба.⁵¹

⁵⁰ Л. Костић, *О књижевности и језику*, прир. др Х. Крњевић, *Сабрана дела Лазе Костића*, ред. Мл. Лесковац, Матица српска, 1990, 308.

⁵¹ „Да се неспорним чињеницама, на које је указивао Руварац, и уопште духу и карактеру епске песме приступило критички, могла се српска свест и другачије обликовати. У избору за истину гусала или историјску истину Срби су се определили за гусле. У томе ваља тражити недостатак смисла за прагматску борбу за опстанак и један од фактора који је

У рецепцији Руварчевог дела данас издвајају се два основна правца. Један Руварцу даје првенство у заснивању српске историје као науке. Посматра га као узор и као недостижан идеал. Поједностављено речено, у његовом делу и његовој личности сабира се све оно што је напредно и модерно у српском друштву и српској науци. Руварац је према заступницима ове линије моћни индивидуалиста, светионик критичке мисли која се прометејски опире реакционарном, назадњачком и заглупљујућем српском национализму.

Д. Боаров, тако, у чланку *Глад за издајницима* истиче: „У тренутку када је језик политике у Србији 'подивљао', па се политички конкуренти већ компарирају са шумским зверима или се описују, нешто блаже – као шпијуни и удварачи међународних свиња и у време када се ширење лажи у име народа чини готово легитимним и када се идеолошка диференцијација симплифицира на релацију патриоти или издајници, многим се чини да тога никад раније није било. На жалост – јесте. Мит о издаји као узроку сваке несреће српског народа, као логична друга страна медаље о његовој небеској, империјалној природи, веома је стар, а темељци су му конструисани у оквиру косовског мита и на основу српско-црногорске легенде о истрази потурица 'на Бадње вече, около 1702'. На та два угаона камена мита о издаји, која је наводно увек кочила поштени српски народ да се вине од моћи и господства, први је одважно ударио чувени калуђер-историк Иларион Руварац, још крајем 19. века, што је још за његова живота изазвало читаву буру негодовања.“⁵²

обликовао српску колективну свест данас. Тиме не споримо историјску важност епских песама, као ни њихову, често, историјску подлогу. О томе говоре имена битака, на пример, или тематика одређена борбом ислама и хришћанства. Указујемо само и на другу страну прихваћене истине која стаје у формулу: 'Песма нас је одржала, њојзи хвала.'“ – М. Ђорђевић, *Српска епика као историјски извор*, 28.

⁵² *Подсећања: Непоклебљиви Иларион Руварац, „Војводина“.*

Ж. Марковић, у истом правцу, пише: „Историк средњоевропске културе, Иларион Руварац је српско народно предање (мит) подвргао најстрожој могућој анализи у трагању за његовим величанством научним доказом. Без чврстог доказа могућ је само Бог, све остало је ништа. Магла. (...) Руварац је забоглов колац у срце овакве некритичке традиционалне српске историографије. (...) Пре архимандрита Илариона, Србина, који је рекао да Вук Бранковић није издајник, који се обрушио на грофа Ђорђа Бранковића, оспорио Његоша, исмејао тезу о српском пореклу свете Петке, итд., ни један српски историчар није се усудио (или није знао, што је мање вероватно) да научним скалпелом дубље продре или бар боцне у зглобне тачке 'народне традиције', па и данас је, а камоли онда, више него ризично бавити се овом врстом хирургије, поигравати се светињама, преиспитивати општа места националног бића и историје, подвргавати хладној анализи нешто што се подразумева у често пијаним врелинама и маглуштинама колективне свести.“⁵³

Када је реч о односу историје и епске песме, истиче се да је Руварац био у праву што је одбацио усмену традицију као историјски извор, јер из ње проистиче митотворачка и обмањујућа, а не критичка и историјска свест српског нација: „Анализом историјског у епској песми и њене истинитости, Руварац је позивао на критички дух и устајао против романтичарског њеног тумачења на којем су инсистирали они којима су се уста пресипала родољубљем. Иако је припадао потлаченом народу, он је историју и критику писао 'објективно ледено', рационално и са уверењем да су извори њена основа, односно са осећањем одговорности према истини и народу свом, онако, како је приступао и анализи епике. (...) Одбацујући место и значај народне традиције за историју, а она је и у епици српској, он заправо није при-

⁵³ Ж. Марковић, *У трагању за изгубљеном истином*, Дневник, Нови Сад, недеља, 22. август 2004.

стајао да заводи народ, како се, видимо, чинило у његово време, а и данас.⁵⁴

Олга Зиројевић с друге стране уочава велику отпорност романтичарских митова и способност да преживе и прилагоде се сваком, па и овом и оваквом времену. Савременом актуеализовању проблема издајства Вука Бранковића она посвећује следеће ретке: „Sa ekrana i iz novinskih stubaca podvig Miloša Obilića (nedavno mu je podignut i spomenik na Kosovu) i dalje deluje podsticajno, a Vuk Branković (ne) kao metafora šeta, u skladu s potrebama dnevne politike, od ličnosti do ličnosti, ne zaobilazeći ni strance (Van den Bruče Brankoviću Vuče!).“⁵⁵

Критичари Руварца посматрају превасходно као представника бечко-позитивистичке филолошке школе и заговорника неродољубиве историографије: „Али да ли је све баш тако, како Иларион Руварац за Панту каже, данас, читав век касније, када је могуће начинити ваљану дистанцу од тог времена и за просуђивање и оцену, али и доношење коначног суда о Пантином најважнијем делу 'Историја Срба'. Ово велико и обимно дело са претензијом да буде синтеза својим датим садржајем, обимом и проблемима које је дотицало, претило је да постане ауторитативна синтеза, иако је користио само руске изворе. Насупрот њој, стајала је аустријска историографија, на челу са Иларионом Руварцем. Илариону није баш ишло у прилог Пантино дело, јер чини се као да је он био једино задужен за истину о Србима. Ако томе додамо да је он као црквено лице и реномирани историчар имао и дозволу аустријске царевине за свој рад, јасно се може сагледати његова претпостављена улога дежурног цензора српске историје свога времена.“⁵⁶

⁵⁴ М. Ђорђевић, *Српска епика као историјски извор. Критички метод Илариона Руварца*, у: *Стваралачки дух и аналитички чин 1*, Београд, 2001, 25.

⁵⁵ Republika, br. 153-154, 1-31. decembar 1996.

⁵⁶ Р. Петровић, *За Панту или против њега*, Митолошки зборник 14, Центар за митолошке студије Србије, ур. М. Стојановић, прир. Ж. Андрић, Рача-Београд, 2005, 84.

Покушајима рехабилитације и ревалоризације дела главног Руварчевог опонента, Панте Срећковића, посредно се врши ново вредновање и критичко-полемичког дела Илариона Руварца: „Панта је историчар који је проучавао историјске проблеме свих временских периода. Кроз његове радове провијава дух патриотизма, односно национализма у најпозитивнијем смислу ријечи, национализма као најљепши украс човјечије душе. Главна његова карактеристика је управо патриотизам односно национализам, што није красило у толикој мјери наше остале историчаре. Пошто је желио да српска омладина буде васпитана у националистичком духу, у очима слједбеника Руварчеве школе био је 'некритичан' и 'шовиниста', што апсолутно није тачно.“⁵⁷

Истиче се потреба заснивања српске историјске науке на новим методолошким основама, које ће бити различите и у односу на критичко-историјску и на романтичарску школу 19. в.: „Имајући пред собом све ове антиципације схватили смо, без оживљавања либерално-романтичарског критицизма Панте Срећковића, а не прихватајући ни некритичност и етаблираност 'новоромантичара', да је с разлогом потребно извршити критичко преиспитивање и одређених окамењених историјских (не)истина радикално-позитивистичког критицизма наше историографије засноване на југословенској договорној историографији, од Руварца, Фрање Рачког и Жиречека и до последњих њихових ученика најновијих времена који су од српског народа створили 'слепог публику', а од његових институција идејне извршиоце својеврсне духовне аутанације.“⁵⁸

⁵⁷ М. Атлагић, *Покушај рехабилитације Пантелије Срећковића, Исто*, 91.

⁵⁸ Ж. Андрејић, *Пантелија Срећковић и Иларион Руварац – сукоб либерално-романтичарске критичности и радикално-позитивистичког критицизма; урушавање индоктринираног система са појавом новоромантичара – слика слабости српских националних институција и потреба стварања нове српске историјске школе, Исто*, 216-217.

Рецепција Руварчевог дела данас, било у правцу његове афирмације у контексту европејства и модернизације српске науке, било пак оспоравања и порицања услед тобожњег антисрпства и гушења националних тежњи, мора се клонити субјективно-политичке искључивости и тенденциозности. Такав чин нам не открива новог Руварца. Пројекцијом сопствених вредности у дело Илариона Руварца девалвирамо његове аутентичне вредности. А те вредности нису мале. Дело И. Руварца спада у ред најинспиративнијих нововековних изданака српске културноисторијске баштине. Али се са истински драгоценим духовним наслеђем ваља умети опходити на прави начин. Не инструментализовати га у дневно-политичке сврхе, било мондијализма и глобализма, било пак националног „новоромантизма“.

Данас обично кажемо да је Иларион Руварац утемељивач критичке школе српске историографије у 19. в. и један од најрепрезентативнијих представника митолошке теорије у изучавању српске јуначке епике, зачетник компаративног проучавања наших јуначких песама као саставног дела индоевропске језичке и митолошке заједнице. Ипак, његов значај као да се на овим флоскулама и завршава. Не можемо се отети утиску како се на 175-годишњицу рођења Илариона Руварца нисмо достојно понели према великом српском критичком историчару и зачетнику компаративног правца у проучавању српске епске поезије. Непосредно након смрти Илариона Руварца братство манастира Гргегега објавило је *Споменицу умрломе архимандриту гргегешком Илариону Руварцу* (1905), коју је приредио Иларионов брат Димитрије Руварац. О стогодишњици смрти Историјско друштво у Новом Саду издало је *Споменицу Илариона Руварца* (1832-1932). Српска краљевска академија је истим поводом објавила први том *Зборника Илариона Руварца* са „одабраним историјским радовима“ из „политичке историје“, „историје књижевности“, „историјске географије“ и „критике“, које су одабрали Јован Радонић и Станоје Станојевић, а за штампу приредио Никола Радојчић (1934). На предлог Ђорђа Сп. Радојичића, Фило-

зофски факултет у Новом Саду обележио је педесет година од смрти великог научника *Споменицом Илариону Руварцу*, у коме су, од шест радова, два прештампана из ранијих публикација. То су расправе Јована Радонића *О Илариону Руварцу* (1907) и Николе Радојчића *О историскоме методу Илариона Руварца* (1932). У родном месту Илариона Руварца, Сремској Митровици, у организацији Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду и Музеја Срема из Сремске Митровице, те Огранка САНУ у Новом Саду и Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, одржан је научни скуп који је изнедрио зборник радова *Браћа Руварац у српској историографији и култури* (1997).

Први делимични списак радова Илариона Руварца дат је у склопу његове *Аутобиографије*, штампане у „Годишњаку СКА“ (II). У *Споменици* из 1905. објављен је затим чланак Димитрија Руварца *Штампани књижевни радови архимандрита Илариона Руварца (Споменица, 16-20)*. У *Споменици Илариону Руварцу* (1955) изашао је *Списак радова Илариона Руварца* Николе Радојчића. Поводом 140-годишњице рођења Илариона Руварца објављена је веома темељна библиографија његових радова из пера Боровоја Маринковића.⁵⁹

Данас као да смо заборавили на Руварца. До његових радова је, једнако као и у 19. в., веома тешко доћи. Неки су потпуно неприступачни, јер је гргетешки архимандрит „расипао – више него иједан српски историчар – своје расправе и критике по новинама, по богословским, забавним и стручним листовима, по шематизмима и по ученим публикацијама“⁶⁰, други пак нити су озбиљно проучени нити добронамерно протумачени.

Три су основна разлога зашто је Руварац и данас актуелан: 1. јер је основни мото Илариона Руварца у историјском проуча-

⁵⁹ Б. Маринковић, *Иларион Руварац и његово дело. Поводом 140-годишњице рођења (1832-1972)*, Истраживања, Нови Сад, 1973, II, 459.

⁶⁰ Н. Радојчић, *О мислима и напорима око издавања радова Илариона Руварца*, у: *Зборник радова Илариона Руварца*, I, Београд, 1934, II-III.

вању био да се ништа што је постојано и животворно у народу не може градити на обманама и лажи (Н. Радојчић); 2. јер се историји и поетици српске епске поезије не може приступити без познавања његовог, обимом невеликог, *Прилога к испитивању српских јуначких песама*; 3. јер се, суочавајући се са Иларионом Руварцем, на болан начин, суочавамо и са нама самима.

Питања која је Руварац постављао, и када нису била умесна, одговори које је нудио, и када нису били ваљани, по нашу националну историју били су од знатне вредности. Његова проницљива, разоружавајућа иронија, бритак језик и оштар полемички дар, служиле су му да укаже на веома непријатне, често и болне истине српске националне историје. Руварац у својим расправама не долази до појма „идеје историје“.⁶¹ Али, у много чему Иларион Руварац је био први. Дејство његових расправа и студија, макар и одложено, по српску историјску мисао, било је благотворно и лековито. Значај Илариона Руварца данас тешко да се може оспорити. Али се зато може прећутати. А заборав, стара је истина, најпре прекрива оне народе који лако, недопустиво лако заборављају.

⁶¹ R. Dž. Kolingvud, *Ideja istorije*, preveo s engleskog dr R. Tubić, Sarajevo-Zagreb, 1986.

РАДОВИ ИЛАРИОНА РУВАРЦА О НАРОДНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Говорећи о везама Илариона Руварца и народне књижевности, а имајући у виду сву сложеност и деликатност, па и контроверзност појаве првог српског критичког историчара и фолклористе компаративне митолошке провенијенције унутар исте научне биографије, истраживач се овде нужно сусреће са проблемом класификовања радова Илариона Руварца о народној књижевности. Најпре, јављају се недоумице око дефинисања и одређивања поузданих критеријума за типологију Руварчевих расправа на основу којих би се представила два најизразитија аспекта његовог рада на дефинисању односа историје и традиције: 1. компаративно проучавање односа између епске поезије и мита, у оквирима поетике усмене књижевности; 2. историјски приступ усменој грађи.

Разлике између ова два типа изучавања готово и да нема: у већини својих историјских расправа Иларион Руварац даје важне напомене о усменој традицији српског народа, и обрнуто, бавећи се традицијом, увек повлачи и критичко-историјске паралеле. Двоумљењу нема места једино у случајевима када аутор сам анулира своје расправе, дајући им у поднаслову назнаке типа „прилошки испитивању јуначких песама“ и сл. У отклањању ове недоумице истраживач се неминовно обрео и пред другом методолошком дилемом: пред проблемом начина приказивања радова Илариона Руварца који се баве народном књижевношћу. Дилема се састоји у следећем: прићи Руварчевим радовима хронолошки, по времену њиховог првог објављивања, или их тематски груписати у сродне целине. И један и други метод имају

својих предности и мана. Први је прегледнији, даје јаснију слику целокупног рада и развоја Руварчевих интересовања за народну књижевност, али пружа оскудније могућности за проблемски приступ Руварчевом делу. Сем тога, користећи овај метод, истраживач се излаже опасности непрекидног понављања и враћања на исте теме, које су присутне у већем броју хронолошки дисконтинуираних радова гргетешког архимандрита. Други метод омогућава дубљу и тачнију анализу, али не остварује адекватну целовитост и прегледност. С обзиром на то да се Иларион Руварац у својим расправама најчешће враћао једном већ покренутим питањима из области усмене књижевности, и да распон проучаваних тема из тих области, у контексту целокупног његовог научног рада, није посебно велик, истраживач се ипак одлучио за други приступ, оцењујући га прикладнијим за илустровање метода Руварчевог бављења народном књижевношћу, у коме не постоји природна узрочно-последична веза, већ напротив, велики хронолошки и методолошки резови, нарочито када се има у виду диспаратност његове прве – „студентске“ фазе, и другог, критичко-полемичког историографског раздобља.

Према карактеру и обиму Руварчевог интересовања за народну књижевност издвајају се три основне групе радова:

1. Расправе које су у целости посвећене епској народној поезији и у којима се аутор сам декларише као истраживач компаративне митолошке оријентације (*Прилог к испитивању српских јуначких песама, Још једанпут о Леђену граду* и др).

2. Краће расправе (*прилози*) Илариона Руварца, које се морају контекстуализовати у шире оквире националне историје и историје српске књижевности, али које, по својој вокацији, ипак представљају драгоцене прилоге проучавању усмене књижевности (*О Цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу, Цар-Немање благо, О неком народном предању, Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима у животу св. Саве, О језику* и др).

3. Радови који проучавају однос историје и традиције у ширем смислу, при чему се артикулише доследно негативан став Илариона Руварца према непоузданим усменим изворима, са тенденцијом оспоравања било каквог научног кредибилитета традицији и њеним бранитељима, припадницима романтичарске националне историографије (*Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша, О кнезу Лазару, Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној Великој сеоби српског народа, Montenegrina* и др). Својим књижевноисторијским значајем, из корпуса ових великих критичких радова Илариона Руварца, издваја се обимна расправа *О кнезу Лазару*, која је, заједно са *Вуком Бранковићем Љубомира Ковачевића*, неповратно померила оквире националне историографије око најосетљивијих питања српске повести и успоставила сасвим другачији однос историје и традиције у тумачењу Косовског боја.

Прилог 'к' испитивању србских 'јуначких' песама (потписано псеудонимом Вајунов, по Василију, оцу Илариона Руварца), Седмица, 1857, VI, 17-9, 25-7, 33-6, 49-52, 68-9, 81-3, 89-90, 106-108, 113-4, 137-8, 161-2, 177-8, 193-4, 211-3, 143-5, 265-8; 1858, VII, 6-8, 57-60. Прештампано у: Иларион Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 19-102; *Додатак*: 115-6.

У средишту пажње Илариона Руварца налази се епска традиција, којој он овде прилази са компаративног митолошког становишта. Аутор полази од митолошке концепције Јакоба Грима „о узајамности мотива и сличности сижеа“ у усменом стваралаштву индоевропских народа, које објашњава заједничком постојбином тих мотива у индоевропској заједници.

Краљице и царице српске, Матица, III/1868, 313-316, 337-339, 361-365, 386-389, 409-412, 433-435, 457-461, 481-484 и 505-508. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 1934, 1-35.

У историјско-генеалошкој расправи о српским владаркама Иларион Руварац, први пут у српској историографији, исказује сумњу у податак о смрти цара Уроша 1367. године, доказујући да је последњи српски цар „живити престао“ 2. децембра 1369. године. И поред погрешног датовања Урошеве смрти, ова расправа ће послужити као добар предложак за позније разрачунавање са народним предањем о Вукашину цареубици и о убиству у лову.

Говорећи о Јелени, жени цара Стефана Душана, Руварац указује на традицијску интерпретацију њеног имена у Орбиновом *Краљевству Словена*, и варијанте *Рогузна-Рогосна* доводи у везу са именом Душанове љубе у српској епици – царицом *Роксандом*. Истовремено, у целој расправи аутор полемише са неисторијским генеалогијама Немањића у српским родословима (пре свега у *Троношком родослову*), као и у историјским делима Орбина, Бранковића, Дифрена и др.

О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу, Летопис Матице српске, 1873, 115, 38-43. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 1934, 53-59.

Одређујући важност рукописних хронографа (*Цароставника*, *Тројадника*) за српску историографију, аутор појам *Цароставника* изједначава са „староставним књигама“ усмене епске традиције, расправљајући о њиховом пореклу и функцијама у српској јуначкој народној песми.

О раду Милоша С. Милојевића у „Гласнику“, Летопис Матице српске, 1873, 115, 172-178. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 60-67.

Основне претпоставке на којима почива Руварчева оштра и оправдана критика историјског метода Милоша Милојевића, ина-

че члана Српског ученог друштва, јесте његово измишљање и „поправљање“ историјских података, извртање истине и позивање на народна предања у историјским истраживањима, као нпр. у доказивању да је св. Петка била српског рода. Руварац истиче како Милојевић, у тежњи да докаже своје тврдње, не преза ни од тога да „измишља народне песме и кује натписе и записе“, што је, уз некритичка усвајања народних предања, типична одлика представника романтичарске националне историографије.

Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша, Годишњица Николе Чупића, 1879, III, 214-216. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца*, 68-78.

Расправа има прецизне историјске одреднице. Из доказивања да је цар Урош надживео краља Вукашина нужно следи и одбацивање предања о убиству у лову, које је било прихваћено као неоспорна историјска чињеница у српској историографији 18. и 19. в. Насупрот познијим историјским изворима који се ослањају на традицијску грађу (*Краљевство Словена* Мавра Орбина, Пајсијево *Житије цара Уроша* и *Троношки родослов*), Руварац истиче најстарије летописачке белешке (монах Исаија) као меродавна историјска документа.

Прилози к објашњењу извора српске историје, I-XII, 1879, Гласник Српског ученог друштва, 47. *Приложак IV* прештампан у *Зборнику Илариона Руварца I*, 79-87.

II. (*Стефан, син Мусе челника*). Прилог о Лазаревој сестри Драгињи, у монаштву „нареченој“ Теодосији, њеном мужу, челнику Муси и њиховим синовима Стефану и Лазару. Руварац Стефану, сину челника Мусе, проналази традицијски прототип у Стефану Мусићу, „закасном јунаку“ косовске епике.

IV. (*Пут Стефана Лазаревића од Ангоре до Трипоља на Косову*). Аутор овде расправља о улози деспота Стефана Лазаревића у бици код Ангоре 1402, као и о бурним догађајима на повратку српских деспота у земљу (сукоб Стефана Лазаревића и његовог нећака Ђурђа Вуковића), који су узроковани великим потресима у Турској царевини после погибије „Илдерима“ Базита и страховитог турског пораза код Ангоре.

VII. (*Погибија „старог Јање“ и његових синова*). Прилог о породици морејских великаша, с погледом на њихову улогу у нашој усменој традицији. Говорећи о погибији Јована Кантакузиновића – „Старца Јање“ наше епске поезије и његових синова, Руварац се дотиче и његове нећаке, деспотице Јерине српског усменог епског певања.

VIII. (*Порекло кнеза Лазара*). Прилог родословној табlici кнеза Лазара. Аутор расправља о „отачаству“, тј. о родном месту и пореклу кнеза Лазара, при чему се ослања на старије изворе: летописе, житија, цароставнике. Пошто о Прибцу, „великом слуги цара Стефана“, и о његовом оцу историја не зна готово ништа, Руварац закључује да би било најбоље „оставити се и 'Хребелановића' и 'Грбљановића', па са старим писцима нашим, с певцима и народом нашим светога кнеза Лазара звати просто 'кнезом Лазарем'“.⁶²

IX. (*Вук Пладић*). Прилог говори о „примитивности историјске критике код нас“ на примеру извртања имена очева Вука Бранковића и кнеза Лазара („Плакид“ и „Грбљановић“) у историјским расправама српских (и не само српских) научника.

X. *Ђураш Илић и Ђурашевићи*. Аутор расправља о зетским породицама Ђурашевићима = Црнојевићима, као и о постанку имена Црне Горе, негирајући тезу архимандрита Нићифора Дучића да је то име настало по војводи Ивану Црнојевићу, дакле крајем 15. века, јер се оно у млетачким архивима помиње знатно раније.

⁶² И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, I-XII, 1879, Гласник Српског ученог друштва, 47, 202.

XI. *Витешка трпеза*. Прилог о кастелу „Витешка трпеза“ који је подигао Вук Гргуревић крајем 15. века на Годоминском пољу код Смедерева.

XII. (*Црква св. Николе на Ибру*). Ктитора цркве св. Николе на Ибру, где се закалуђерио архиепископ Данило, Руварац проналази у великом жупану српском Стефану Немањи, усвајајући исказе српских родословаца о томе.⁶³

Прилози к објашњењу извора српске историје, XIII-XXIV, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1881, XLIX, 1-52.

XXI. *Дмитар Краљевић*. Приложак о синовима краља Вукашина, са посебним акцентом на животу, избеглиштву и смрти Дмитра Краљевића.

XXIII. *Дебелић Новак и Старина Новак*. Покушај откривања историјског идентитета чувеног хајдучког харамбаше српске и јужнословенске усмене епске традиције. Према Руварцу, реч је о контаминацији две знамените историјске личности у временском распону од два века: Дебелић Новака, бугарског јунака из краја 14. в. и Старине Новака, хајдучког харамбаше и учесника у влашко-турским сукобима у 16. в., које је народно колективно памћење забележило као један синкретичан епски лик.

Историјско-географско иверје. 1. Бобовац=Травник; 2а) „наветник и наветништво“; 2б) „поборник“; 2в) „тимени“; 3. Елгос=Емос; 4а) Bronch=Броћно; 4б) Krucho=Крушевац, Стражилово, 1887, III, 153-155, 171-173, 378-381, 460-463, 475- 478 и 557-558. Прештампано у: *Зборник радова Илариона Руварца I, 1934, 257-289.*

⁶³ Сви наслови у заградама преузети су из библиографије Б. Маринковића, *Иларион Руварац и његово дело. Поводом 140-годишњице рођења (1832-1972)*, Истраживања, Нови Сад, 1973, II, 459.

3. *Елгос*=*Емос*. Расправљајући о пореклу топонима Елгос („Елгоска страна горовита“) у спеву Јована Суботића *Краљ Дечански* и откривајући га у локалитету Старе Планине, Руварац овде први пут помиње „народно предање“ из Гиљфердинговог *Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији*,⁶⁴ коме ће касније посветити целовиту расправу (*О неком народном предању*), доказујући да је реч о лажном предању уметничког порекла.

Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији, Отаџбина, Београд, VI, 1887, XVII, св. 66 (септембар), 306-317. Прештампано у: *Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији. Од И. Руварца. На по се штампано из XVII књ. „Отаџбине“*, Београд, 1887, 13+3 (непаг); *Зборник Илариона Руварца*, 243-256.

Полемичко-критички интониран текст у коме аутор још једном одбацује народно предање о Вукашину цареубици, као и тезу да је Вукашин убио Уроша у гори Шареник у Скопљанској нахији.

О кнезу Лазару. Прештампано из Стражилова за 1887. и 1888, Нови Сад, 1887 (= 1888, оп. аут.), стр. VIII + 425.

Обимна студија о кнезу Лазару и Косовском боју, организована по поглављима (има их пет и поређана су хронолошким редом: I, 1329-1355; II, 1355-1371; III, 1371-1379; IV, 1379-1381; V, 1381-1389; последњи одељак „заузима више од половине књиге“), у којима Иларион Руварац прати живот кнеза Лазара од рођења до смрти. Изузетно су драгоцени прилози које гргетешки архимандрит пружа за биографију кнеза Лазара из домена његовог породичног живота. Ипак, у средишту ауторове пажње

⁶⁴ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972.

налази се Лазарева јавна и државничка делатност: почев од његове службе на царском двору Немањића, преко уздицања до самосталног обласног господара, промовисања за легитимног наследника немањићке династије, његове ктиторске и црквено-правне делатности, до тумачења Косовског боја и Лазарева погибије. У овој расправи аутор руши низ светиња романтичарске националне историографије: о тобожњем намесништву и кнештву кнеза Лазара у Босни, о његовом саборном венчању на царство, о Кнежевој вечери, лику оклеветаног јунака у кругу косовске традиције и др. Највеће узбуђење српске читалачке јавности онога времена изазвало је Руварчево негирање предања о издајству Вука Бранковића као једном од узрока пораза на Косову.

Опет о кнезу Лазару, Коло, I, 1889, 207-209; 145-148.

О пећким архиепископима и српским патријарсима од Макарија до Арсенија III (или од 1557-1690. год), Истина, Задар, III, 1888, св. 2 (фебруар), 70-78, св. 3 (март), 118-132, св. 4 (април), 145-157, св. 5 (мај), 209-218, св. 6 (јун), 241-253, св. 7 (јул), 304-311, св. 8 (август), 356-365, св. 9 (септембар), 419-426, св. 10 (октобар), 459-467, св. 11 (новембар), 506-516, св. 12 (децембар), 561-567. Прештампано у: *Прилог I за историју српске цркве: О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690). Од Иларијона Руварца, архимандрита. Прештампано из „Истине“*, Задар, 1888, VIII + 109 + 3 (непаг).

Расправа о српским патријарсима од обновљења Патријаршије у неколиким сегментима захвата и питања којима се аутор бави у засебним радовима, а наиме: о години спаљивања моштију св. Саве на Врачару, о „лажном српском деспоту, грофу Ђорђу Бранковићу“, о улози патријарха Арсенија Црнојевића у Великој сеоби, као и о карактеру те Сеобе и природи српских привилегија. Расправа је интонирана негативно према народним

предањима и афирмативно према најстаријим летописним изворима и записима.

Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи, Го-дишњица Николе Чупића X, 1888, 1-9.

Доказујући да је Вукан, а не Стефан Првовенчани, најстарији син Стефана Немање, аутор даје врло актуелну поделу „родослова српске господе“ на родослове старије и млађе редакције. У другом делу прилога Руварац се бави изразом родословне таблице Вукановића, при чему заступа мишљење да су од четворице Вуканових синова, који се помињу у историјским изворима, само Ђурађ и Стефан извесни, будући да се налазе у савременим записима.

Прилозици. а) О иноку, с којим је Растко пребегао у Свету Гору. б) О имену и називу првога српскога цара. в) Fevezkeo=Сланкамен. г) Проклета Јерина. д) Трилогија I. Сиромас Дмитар из Купиника. II. Кнез Криштофор Франкопан и „зал чловик“. III. Јанош, краљ угарски, честита Мехмед-бегу Јахијапашићу, господару српске земље. Стражилово, 1888, IV, 509-510, 537-539, 568-571, 603-604, 620-622, 654-656, 674-677, 690-691, 731-732 и 744-745. Прештампано у: Зборник Илариона Руварца I, 1934, 290-328.

а) *О иноку с којим је Растко пребегао у Свету Гору.* У одређивању националности Растковог пратиоца аутор одлучно стаје на становиште да, због оскудности података, ништа извесно не можемо знати о том калуђеру, чак ни то да ли је он одиста постојао.

б) *О имену и називу првога српскога цара.* Говорећи о личном имену цара Стефана Руварац се позива и на народна предања, песме и „приче српскога народа“, као и на Вуков *Рјечник*, доказујући да се у усменој традицији нигде не помиње име Душан, већ да се он увек назива „силним царем Стефаном“.

в) *Feyezkeo*=*Сланкамен*? У овом прилогу, расправљајући о кастелу „*Feyezkeo*“, који је угарски краљ даровао Змај-деспоту Вуку за заслуге у рату са Чесима, Руварац даје драгоцене податке о животу великог јунака српске усмене епике.

г) *Проклета Јерина*. Прилог говори о односу историје и традиције и колизији која се нужно јавља међу њима у тумачењу улоге коју је имала деспотица Ирина на двору деспота Ђурђа у Смедереву. Руварац покушава да одгонетне разлоге због којих је византијска принцеза „заслужила“ назив „проклета Јерина“ у српској усменој традицији.

Стари Сланкамен, Земун 1892, стр. 49. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца I*, 1934, 365-410.

Монографија о Сланкамену, најбољи Руварчев прилог из историјске географије српског народа, обилује и грађом из усмене традиције. Аутор се позива, поред осталих извора, и на српске народне песме у доказивању да је место „Сланкамен“ добило име по сланом камену (*salsus lapso*). У прилогу се расправља о Ђурђу Смедеревцу и његовом односу са Јаношем Хуњијем, као и о титуларним српским деспотима у Срему: Вуку Гргурвићу, Ђурђу и Јовану Бранковићу, при чему истраживач доводи у питање „чињеницу“ усмене књижевности која тврди да је Огњени Вук „столовао“ у Сланкамену.

Још једанпут о Леђену граду, Стражилово, 1892, V, 263-265. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца I*, 1934, 411-416.

Рад је у целини посвећен усменој књижевности. Основне претпоставке и најважнији закључци расправе у складу су са достигнућима савремене науке. У раду се истиче да је Леђанград типски град српске усмене традиције, настао пенетрацијом општих индоевропских прича и митова у усмену културу словенских народа. Утолико се не може јасно и дефинитивно

одредити географско порекло овог топонима, као и начин и пут којим је он ушао у песме и приче јужнословенских народа.

Старинарски прилошци. I. Српски крст из XIV века у ватопедском манастиру у Светој Гори. II. (О натпису на икони, где се спомиње Угљеша Деспотовић), Старинар, 1892, IX, 117-122. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца I*, 1934, 359-364.

I. *Српски крст из XIV века у ватопедском манастиру у Светој Гори.* У овом „старинарском прилошку“ аутор приложнике српског крста из XIV века световаведенском дому ватопедског манастира у Светој Гори проналази у Стефану и Лазару Мусићу. У раду се понављају у најкраћим цртама већ изречена сведочанства о Мусићима (у II. *Прилошку к објашњењу извора српске историје* из 1879. године), скупа са погрешним локализовањем града Брвеника.

О цетињској штампарији пре четири стотине година, Глас СКА, 1893, XL, стр. 46.

У расправи о томе где је било седиште прве ћириличне штампарије код нас, у којој су штампане драгоцене словенске књиге, аутор одбацује тезу савремених црногорских историчара о тзв. „Ободској штампарији“ и о њеном оснивачу Ивану Црнојевићу. Према поузданим историјским сведочанствима, штампарија је била на Цетињу и основао ју је Иванов син Ђурађ Црнојевић. Руварац се овде доследно негативно одређује према усменим изворима и предањима на основу којих се писала историја Црне Горе тога времена.

Прилошци к познавању извора српске историје, Годишњица Николе Чупића, 1894, XIV, 209-238.

II. *О Дмитру жупану, сину великога кнеза Вукана или Вука, а унуку Стефана Немање, великога жупана српскога.* Прилог утврђивању генеалогичке владалачке династије Немањића, који се логички надовезује на расправу *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи* из 1888. године.

III. *О натпису у црквици св. Апостола Петра и Павла у метоху манастира св. Јована у Рилу, Орлица званом.* У прилогу се дају кратке успутне биографске напомене о протосевасту Хрељи, Рељи „Крилатици“ српске усмене епске традиције.

IV. *Требињски поменик или ти Општи лист.* У раду се оштро одбацује народно предање, забележено у предговору *Требињског поменика*, по коме је требињску цркву саградио римски цар Константин Велики, а обновио српски краљ Милутин у 13. или 14. в. Аутор осуђује све посленике на пољу црквене историје који су се повели за овако непоузданим „историјским“ сведочанствима (Нићифор Дучић – Б. С.). Завршетак прилога је прави манифест против народних предања: „Па кад се у познатим до данас повесничким изворима из XIII и XIV века не спомиње црква требињска, како да верујемо безименом писцу из XVII века или тако званом ’народном предању’, да је требињску цркву саградио Цар Константин Велики а обнављао српски краљ Милутин?“⁶⁵

Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху, с три излета о такозваној великој сеоби српског народа. Написао Иларион Руварац, Београд 1896. Прештампано из „Јавора“ (На питање: „Кад су се Срби са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем доселили у земље мађарске круне?“, Јавор, Нови Сад XVIII/1891) и „Новог времена“ (О „сеоби или

⁶⁵ И. Руварац, *Прилози к познавању извора српске историје*, Годиница Николе Чупића, 1894, XIV, 238.

преласку Арсенија III, српскога патријарха, с народом из српских земаља у земљу угарску г. 1690, Ново време, Земун, III/1891; у књизи, на стр. 41-56 аутор је додао текст који није публиковао у „Новом времену“ за 1891. годину.

Обимна расправа у којој Иларион Руварац наступа као „рушилац традиција“ и уништитељ великих романтичарских националних митологема: о „деспотству“ грофа Ђорђа Бранковића и о Великој Сеоби српског народа у Угарску по позиву (*per modum pacti*) 1690. године.

Montenegrina, Бранково коло, Срем. Карловци, III/1897 и IV/1898. Прештампано у: *Montenegrina. Прилозици историји Црне Горе. Прештампано из „Бранкова кола“ за 1897-1898*, Срем. Карловци, 1897 (=1898), 272 + 2 (непаг.).

Расправа писана поводом прославе 200-годишњице владалачке црногорске династије Петровића, којом аутор руши укорениени национални мит о вековној независности Црне Горе. Руварац у овом раду артикулише тезу о непостојању црногорске државно-политичке самосталности у периоду од 15. до 17. в., доказујући да је „*Montenegrina*“ у то време била турски санџакат, а да су све приче о њеној вековној непоробљености само романтичарска национална претеривања и ништа друго.

Прилозици, Годишњица Николе Чупића, 1900, XX, 245-252.

I. *О Чупи Капетану*. Прилог о Тодору Чупићу, старешини једне чете српских хусарских добровољаца у немачкој војсци, који је живео и војевао у првој половини 17. в., и о Чупиној умци на Врачару. Зачетак ауторове расправе о „језику“ у српским народним песмама.

III. *Големовић Ђура*. Прилог о челнику деспота Ђурђа Смедеревца, ког је забележила и усмена епска традиција (*Смрт војводе Кајице*).

IV. О *богородичном манастиру у Радешину у XV веку*. У раду се Облачић Раде, тј. Облак Радосав народне епске традиције, поистовећује са војводом Радосавом Михаљевићем, који се налазио у служби деспота Стефана Лазаревића, и, касније, Ђурђа Смедеревца.

Оборкапетан Станиша. Када се, где се и како се скончао оборкапетан Станиша Марковић-Млатишума?, Коло, Београд, I, 1901, књ. 1, св. 5 (1. април), 264-267. Прештампано у: *Оборкапетан Станиша. Када се, где се и како се скончао оборкапетан Станиша Марковић-Млатишума?*, Београд, 1901; *Зборник Илариона Руварца*, Београд, 1934, 499-503.

Полемика са Пантом Срећковићем због традицијских извора на којима се темељи његова интерпретација смрти чувеног српског јунака 18. в., оборкапетана Станише Марковића-Млатишуме, учесника у аустријско-турским ратовима тог доба.

Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима у животу св. Саве, првог српског архијепскопа, Летопис Матице српске, 1901, 208, 1- 44.

У раду се говори о години и начину крунисања Стефана Првовенчаног и о улози св. Саве у друштвено-политичким збивањима у Србији тога времена. Аутор одређује интерпретацију тога догађаја, по којој је Сава послао епископа Методија римском папи по круну за свога брата, као неистинито, легендарно казивање, оцењујући да је Доментијан писао своје *Житије св. Саве* некритички, по традицијским усменим причањима свога

времена. У раду се одбацују и претпоставке о „вторичном венчању“ Стефана Првовенчаног.

О неком „народном предању“, Летопис Матице српске, 1901, 210, 1-11. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца I*, 1934, 535-544.

У раду се доказује да прича о Душану оцеубици коју је као народно предање забележио Гиљфердинг у свом *Путовању по Херцеговини, Босни и Старој Србији* није аутентичног народног порекла. Реч је о препричаном одломку из епа Јована Суботића *Краљ Дечански*, који се, по аутору, није артикулисао као народно предање.

О „језику“. Приложак тумачењу српских народних песама, Коло, Београд, I/1901, св. 6 (16. април), 334-336. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца I*, 1934, 504-507.

У овом прилошку аутор расправља о неким лексичко-семантичким аспектима српске јуначке епике. Тумачећи значење епски формулативне лексеме „језик“ у српској усменој традицији, Руварац овим радом закључује своје бављење проблемом, који га је заинтересовао још у прилогу о Чупи Капетану. Рад се у целости бави проблематиком усмене књижевности.

Порекло Сибињанин Јанка. Историска расправа, Коло, Београд, I 1901, књ. I, св. 8 (16. мај), 463-467, св. 9 (1. јун), 529-533, св. 10 (16. јун), 601-604. Прештампано у: *Порекло Сибињанин Јанка. Историска расправа Илариона Руварца*. Прештампано из „Кола“, Београд 1901, 12 + 2 (непаг.); *Зборник Илариона Руварца*, 509-523.

Расправа у којој се осуђују представници српске романтичарске традиционалистичке школе који, из патриотских побуда,

покушавају да докажу српско порекло Јаноша Хуњадија, знаменитог угарског великодостојника и антитурског ратника из 15. в.

Цар-Немање благо. Приложак испитивању српских народних песама, Коло, Београд, I/1901, књ. II, св. 2 (16. јул), 69-74. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца*, 524-529.

Један од најконзистентнијих приложака испитивању српских народних песама Илариона Руварца. Теорију о „калуђерском“ пореклу песама *Св. Саво* и *Опет св. Саво* аутор развија на основу саме тематике песама, и заснива на употреби епског каталога задужбина који, као устаљени епски образац у песмама о Немањићима, није могао потећи од народних певача без претходног „манастирског“ импулса.

Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођ арбанашки, године 1444, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1902, књ. 212, св. II, 1-13. Прештампано у: *Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођ арбанашки, године 1444*. Од Илариона Руварца. Прештампано из Летописа Матице српске, Нови Сад, 1902, 15 + 1 (непаг.).

II ДВЕ СТУДЕНТСКЕ РАСПРАВЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

„Србски књижевници били су као и љубитељи цвећа, који велику радост и ужитак у цвећу налазе, и поносе се тим што је у њиховом врту никло, не разбијајући, пак, себи главе с физиологическим испитивањима.“¹

Две студентске расправе (1884) састоје се из два почетна научна покушаја младог бечког студента права Јована Руварца: *Прегледа домаћих извора старе српске повеснице* и *Прилога к испитивању српских јуначких песама*. Ове две расправе представљале су, у времену свога појављивања, прави догађај. Историјски прилози младога Руварца иницирали су чак, 27. октобра 1858, предлог Јована Ђорђевића, ондашњег секретара Матице српске, да се послови на изради *Историје српског народа најстаријег времена* повере управо њему, уз образложење да је млад истраживач већ првим својим радовима показао да има довољно спреме и научне акрибије за тај посао.² Обрађајући се

¹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 19.

² „Најпосле надам се да пажљивост читатеља ланске *Седмице* ниу мимоишли чланци о нашим народним песмама од Вајунова. Ко је ове чланке пажљиво читао, морао се дивити томе историјском знању, том *приљезаванију* у истраживању и том оштроумљу у сравнивању и прецењивању историјски дата; својства, која се и код старији ретко спојена налазе, којим се дакле тим већма радовати можемо, што их код младог човека – који тек што је 20-ту годину живота свог прешао – у тако красној свези налазимо. Ја сам овога младог литерата питао, би ли се он примио, да изради критичну српску историју или целу, или бар коју повећу партију српске историје, и он би се радо примио овога посла, који му је – као што се из свега види – најватренија жеља живота његовог. За историју српску од најстарији времена до пропасти на Косову, која нам је партија најтавнија и најнепознатија, иште он мало више од године дана времена, и нека

својим бечким школским друговима поводом генерацијског скупа након тридесет година, Руварац у предговору прештампаног издања својих студентских расправа изражава жаљење што једну такву научну синтезу није доспео и да оствари.³

У *Прегледу домаћих извора старе српске повеснице*, публикованом први пут 1856. г. у новосадској „Седмици“⁴, млади Јован Руварац као најважнији задатак и „животну потребу“ српске науке издваја издавање извора. Позивајући се на *Историју* Јована Рајића, као на „основ свеколиког историописног деловања србских наученика“, Руварац посебно истиче некритички карактер дотадашње српске историографије која се у току целог једног века задовољавала преузимањем података из Рајићевог дела, без неопходног познавања и разумевања извора.

књижевна спомоћна средства. Ја мислим да Сл. Матица на предлог мој пристане, и ово народно дело овоме младом човеку повери; способнијег, и који би се овога посла с већим пијететом примио, тешко ћемо међу списатељима нашим наћи.“ – Ј. Ђорђевић, *Летопис Матице српске*, 1859, 98, 172.

³ „С каквим веселим лицем полетио бих у Беч на дружни састанак после тридесет година, а познавајући добро срце ваше знам, како би се и ви радовали, кад би вам се пофалити могао са радом својим после разлаза нашег из Беча, кад бих вам показати могао своју оцену и коментар на све животе краљева и царева и деспота наших, своју *Serbiju sacru*, свој критички претрес сваког податка Летописа наших.“ – И. Руварац, *Две студентске расправе, Предговор*, IV.

⁴ „Седмица је увек ишла као књижевни додатак *Србскога дневника*, и све до 1854. уређивао је сам Данило Медаковић. Но како се посао на *Србском дневнику* развијао, Медаковић преда *Седмичу* нарочитом књижевном одбору, у коме су били Ђорђе Поповић, Јулије Радишић, Јован Ђорђевић и Ђорђе Натошевић. (...) Али ипак, *Седмица* и тако зависна, била је прикупила око себе све оно што је имало гласа у ондашњој српској књижевности, како старе величине, тако и младе снаге. Јован Ст. Поповић био јој је ревносан сарадник, Јоксим Новић Оточанин штампао је ту одломке из своје *Московије* и *Србства*, Јован Илић своје стихове, међу осталим и *Хасана Пепељара*, ту је и Никола Боројевић, а поред њих: Јован Јовановић, Ђура Јакшић (‘Теорин’), Стеван Влад. Каћански. Ту под шифром ‘Вајунов’, почиње свој историјски рад и Иларион Руварац.“ – Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 72-73.

Као најважније изворе за српску историјску науку Руварац наводи хрисовуље, дипломе, повеље, уговоре и друге листине српске властеле, као и натписе, који садрже „често веома важне историчке датке и јесу у толико такођер прамен за повесницу нашу“.

Говорећи о *Повесници српског народа* од Данила Медаковића (1851), Стерија у истом правцу наглашава утемељитељски дух Рајићеве *Историје*, али истиче и њена ограничења, као и неодложну потребу даље духовне надградње: „Има више од 80 година како је арх. Рајић написао своју Историју 'разних славенских народа, наипаче Болгар, Хорватов и *Србов*'. Кад се узме да у оно доба и код други европски народи критична светлост није била велика, да је Србију густо мрак покривао, у који проникнути није било могућно: морамо признати да је Рајић са својом повјесницом учинио чудо.“⁵

Руварац изворе разврстава у две основне групе: 1. „непосредне“, првотне повесничке изворе; 2. посредне, „одведене“ изворе. У ове друге сврстава „историчка дела познијих времена, којих су писци употребили изворе прве врсте, и која у толико засад, док се ови последњи не нађу, место њино заступају“⁶. Већ овде се може уочити основна разлика у програмским ставовима Илариона Руварца и Стојана Новаковића, који у прворазредне историјске изворе убраја и „народну традицију“. Новаковић изворе дели на три главне врсте: прве, најпоузданије, савремене споменике и аутентичне листине и записе; друге, домаће и стране писце, који су утолико поузданији уколико су ближи аутентичним изворима; и треће, које заступа „народно мишљење или народна традиција о догађајима“⁷.

⁵ Ј. Стерија Поповић, *Критике, полемике, писма*, прир. Д. Иванић, Вршац, 2001, 147.

⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 11.

⁷ Ст. Новаковић, *Народне традиције и критичка историја*, у: *Стојан Новаковић и „филолошка критика“*, 52.

Млади Јован Руварац у непосредне историјске изворе убраја летописе⁸ и житија⁹. За поделу летописа користи спољашњи критеријум – њихов облик и дужину – класификујући их на кратке летописе („kurze Annalen“) и хронике, односно родослове.¹⁰ Ова Руварчева подела представља први прави покушај разграничења летописа и родослова у српској историографији.¹¹ Још бољу и свеобухватнију поделу дао је у чувеној расправи *О кнезу Лазару*.¹²

⁸ „Према Руварчевој подели, коју усваја и Љубомир Стојановић, разликујемо старије и млађе. Старији летописи – које по Ђ. Радојичићу треба називати *Повест о господи српској* – приказују укратко владу свих Немањића.“ – П. Томац, *Косовска битка*, 1968, 17.

⁹ „Одношење међу ове две форме није такво, да би се узети могло, да је једна форма из друге произишла, и течајем времена једна се из друге развила, животописи из просте и несавршене форме летописа: већ оба правца иду напоредо, премда се кадкад један другог дотиче, један у други прелази.“ – И. Руварац, *Две студентске расправе*, 2.

¹⁰ „Сви родослови којима располажемо (10 текстова – редакција) потекли су из једног оригинала. Ниједан од њих не представља првобитан текст, а међусобно се много разликују. Сви су они прерађивани – скраћивани, сажимани или допуњавани – оним чега у првобитном тексту није било. По оцени Илариона Руварца првобитан родослов саставио је Константин Филозоф нешто пре свог дела *Живот деспота Стефана Лазаревића*, дакле, у првој четвртини XV века. То је био кратак текст, управо онакав какав је у деспотовој биографији. Љубомир Стојановић слаже се у погледу времена и аутора, само мисли да је први родослов био опширнији, а да га је Константин скратио. Ђорђе Радојичић то усваја, али доказује да је први родослов састављен по интенцији краља Твртка да би доказао своје право на немањићку круну. По њему они су се развијали према потребама владалаца. Твртков је настао између 1374. и 1377, затим је дошао Стефана Лазаревића (1402-1427), па деспота Ђурђа (1433-1446), сремских Бранковића (1506-1509) и, најзад, родослов Јакшића (1563-1584) и ту се развој прекида нестанком последње феудалне породице од значаја.“ – П. Томац, *Косовска битка*, 16.

¹¹ „Међутим, такозвани старији летописи не садрже чиниоце правог летописа. Хронологија је веома оскудна – забележено је свега неколико година.“ – Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, 163.

¹² „Све до Ил. Руварца није се правила разлика између родослова и летописа. (...) Ил. Руварац (О кнезу Лазару 237-239) је издвојио родослове

Руварац је у *Прегледу* истакао основна обележја дотадашње српске историографије, издвојио њене најважније токове и носиоце и дао кратак преглед постигнутих резултата. Навео је и основне премисе на којима мора почивати критичка национална историографија, као и најважније задатке који очекују њене посленике. Издвојио је, пре свих других, издавање најстаријих извора – непроучених записа и листина. Уз то, показао је завидну научну спремину и широко познавање грађе.¹³

Други Руварчев школски рад, *Прилог к испитивању српских јуначких песама*, излазио је током 1857. и 1858. г. у „Седмици“.¹⁴ Иларион Руварац је у *Прилогу* први у српској науци покушао да на домаћој грађи примени резултате немачке митолошке школе. Исходиште српске јуначке поезије, убедљиво је доказивао Руварац, јесте мит, а не историја. Мит је, наиме, оно животно језгро на коме је саздана српска јуначка песма о „јунацима и догађајима најстаријих времена“. „Јуначка скаска“ је епска транспозиција древне „боговске скаске“, а у њеним најизрази-

од летописа, а летописе поделио на 'покушаје' да се састави летопис (као што је копорињски и др) и праве летописе (као што је сеченички и др).“ – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Сремски Карловци, 1927, VII.

¹³ „У првој расправи показао је Руварац колико је већ као студент савладао изворе за нашу повест, и већ ту се његов критички таленат испољио, јер је на неколико места истакао зависност српских летописа од старих житија. Он је већ тада указао на важност листина као извора првога реда и на значај млетачких релација, посведочивши тиме да су му добро била позната дела Ранкеова. Он је као младић уочио значај Дукљанинове хронике и нагласио потребу историјско-критичкога испитивања тога споменика. У том чланку истицаше он већ тада потребу систематског зборника старих српских записа, и ту његову жељу испунио је тек пред крај његова живота академик Љуб. Стојановић, кога је покојник обилато потпомагао, приопћивши му 213 записа.“ – Ј. Радонић, *Иларион Руварац*, *Летопис Матице српске*, 1905, књ. 233, св. VI, 108.

¹⁴ „Седмица“, VI, 1857, 17-19, 25-27, 33-36, 49-52, 68-69, 81-83, 89-90, 106-108, 113-114, 137-138, 161-162, 177-178, 193, 194, 211-213, 143-145, 265-268; 1858, VII, 6-8, 57-60. Прештампано у: И. Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 19-102. Додатак, 115-116.

тијим ликовима присутан је пагански пантеон и свет небеских, космогонијских догађања.

Полазећи од основне премисе да је „јуначка скаска“ бинарна творевина, сачињена од два основна састојка, „хисторичког и бајословног“, Руварац првенство даје миту који, у правој „јуначкој скаски“, нипошто не сме бити у колизији са историјским догађајима и лицима који су се на њега накалемили.¹⁵ Што је распон временског живота „јуначке скаске“ већи, бројнији су анахронизми као и накнадни уплив историјских извора, док првобитни мит у процесу реисторизације све више губи своје основно значење. Међутим, и такав, мит остаје интегративно језгро сижеа, платно на коме се, тек у појединостима, оцртавају историјски потези.¹⁶ Овако схваћена, Руварчева „јуначка скаска“ кореспондира са „природном поезијом“ браће Грим која је, као израз „колективне душе народа“, божанског порекла.¹⁷ Руварчеви ставови о генези српске „јуначке скаске“ из мита развијали су се упоредо са погледима настављача и следбеника браће Грим, припадника тзв. „природномитолошке“ („*naturmythologisch*“) школе, који мит тумаче као транспозицију „небеских“ збивања, тежећи да унесу и одређену „сазнајну компоненту“ у образац митолошког мишљења. Та школа се још назива и *метеоролошком*

¹⁵ „Могло би се рећи: повест је тело скаске, а дух митус. Оживљавајућа је сила пак у духу, и с тог су се и хисторијски догађаји митусу подврћи, и своју дејствителну свезу оставити морали. Митус је прво условље за постанак јуначке скаске: *где њега није, ту нема ни јуначке скаске.*“ – *Исто*, 25.

¹⁶ „У митусу лежи основна мисао, спајајући дух, животворна сила јуначке скаске, она даје скаски развитак, он образује једност, он је идеја, на којој се јуначка скаска оснива. Стога је и митијска материја у јуначкој скаски више у целости у крупним цртама видна, јер она свезу њену образује, а хисторијска материја само се у појединим одломцима задржала.“ – *Исто*, 25-26.

¹⁷ Вид. Ђ. Kokjara, *Istorija folklora u Evropi*, I. Prevele sa italijanskog Tatjana Majstorović (I tom) i Julijana Vučo (II tom), Biblioteka „XX vek“, urednik Ivan Čolović, Prosveta, Beograd, 1984, 277.

(„грозовая“), будући да њени представници (Max Müller, A. Kuhn, Schwarz и др) своде све митске обрасце на основну компоненту борбе светлости и мрака. *Прилог* у том смислу нарочито кореспондира са *соларном теоријом митова*, чији је творац Макс Милер¹⁸.

Расправљање о пореклу и карактеру наше јуначке поезије, изведено из основне поделе јуначке епике на „праве јуначке скаске“ и „хисторичке песме“, које су настале „одмах по чину и догађају, док је он још у живом спомену био“, Руварац започиње анализом песме о женидби цара Душана. Ова песма, по њему, представља најчистији примерак „јуначке скаске“ у српској јуначкој поезији, митску творевину која „заслужује у више погледа позорност испитаоца јуначких скаски“. Одбацујући покушаје историјског тумачења војводе Балачка¹⁹, Руварац га поистовећује са прастарим демоном индијске митологије Валасом²⁰, свodeћи, на тај начин, и сам садржај епске песме на древни и интернационално распрострањени мит о змајеборству, који је у песми пренет на историјске личности и догађаје.²¹ Никола Радочић сматра да је најлепше резултате у митолошком тумачењу

¹⁸ M. Müller, *Beiträge zur vergleichenden Mythologie und Ethologie*, Leipzig, 1869.

¹⁹ Етимологија имена војводе Балачка је веома разнолика. Његово име се изводи од св. *Блажа* (Ј. Копитар), *Bimrock fon Palacker-a* из немачког епа о Wolfdietrich-у (М. Халански; А. Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменог постања*, Београд, 1912, 43); од румунске речи „*balaurul*“ у значењу „змаја“ (А. Веселовски; вид. Т. Maretić, *Književna obznana*, 13); од имена хрватског бана *Мајер-Блажа* (В. Dreschler, *Postanje Lucićeve Robinje*, Rad JAZU, 1909, CLXXVI); од имена историјског арбанашког потурице *Балабана* који је учествовао у сукобима између турског султана Мехмеда и Ђурђа Кастриота Скендербега половином 15. в., а којега помиње и Андрија Качић Миошић у свом *Razgovoru ugodnom* (1756) и сл.

²⁰ Вид. *Митови старе Индије*, Београд, 1981, 219; 231.

²¹ „На Милоша је пренесена прастара скаска о убиваоцу змаја, који је првотно бог био, кога имену у песмама нашим нема више трага.“ – И. Руварац, *Две студентске расправе*, 32.

српске јуначке епике Руварац постигао у сегментима о Балачку и хрту Караману из песме *Бановић Страхиња* старца Милије²².

У *Прилогу* се даље расправља о смрти војводе Момчила. Руварац се са много жара лаћа анализе епског певања о погибији чувеног севастократора и деспота, несвакидашње историјске фигуре која је имала запажену улогу у односима Бугарске, Србије и Византије у 14. в. Још изразитије се митском карактеризацијом јунака и догађаја, према Руварцу, одликује круг јуначких песама о Марку Краљевићу. Разматрајући животворни, делатни амбијент „јуначке скаске“ у контексту митске пројекције Марковог лика, Руварац у песмама о Марку Краљевићу открива динамичку спрегу митских и историјских елемената, при чему старији митски слој ни у ком случају не уступа познијим повесним чињеницама. Управо обрнуто, историјске реминисценције и овде су у служби преовлађујућих митских представа.

У свим јуначким песмама које сврстава у групу правих „јуначких скаски“ Иларион Руварац недвосмислено претпоставља мотивску грађу историјској, инсистирајући на великој старини и покретљивости мотива, као и на њиховој интернационалној распрострањености. Руварчев *Прилог* овим редовима заслужује да понесе епитет пионирске студије у заснивању митолошке школе у српској науци 19. в.²³ А. Серенсен, у истом правцу, истиче

²² „У специјалном делу свога Прилога претресао је Иларион Руварац читав низ српских јуначких песама да у њима утврди прастаре елементе. Најважније је овде, како је познато, његово разлагање о Балачку војводи и хрту Караману. Ту му је и најбоље успело утврдити везе између наших народних песама и прастаре индијске скаске. У осталим случајевима можда није био толико срећан. Но овде се не ради о појединостима, него о главном задатку – да се т. з. историске народне песме прикажу као јуначке скаске, каткад с преузетим именима историских личности.“ – Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, 180.

²³ „Руварац прв го примени митолошко-споредбениот метод на работа во јужнословенската фолклористика. Такавата работа е поттикната и од потребата да се изнајдат облиците на најстарата националната култура, митологија и религија, што е обусловено од времето на издигањето на граѓанската класа и на принципот на националноста. Меѓутоа, подоцна,

покретљивост мотива и улогу интернационалних сижеа у српској епској поезији²⁴. Т. Маретић пак сматра да у нашој старијој епици „ne treba tražiti ni mitologiju ni istoriju, već pripovjedači materijal, koji nikako nije u onolikoj mjeri originalan, kako se obično misli.“²⁵ А. Гавриловић такође наглашава значај мотивске грађе²⁶.

Младаљачка расправа Илариона Руварца имала је у времену свога појављивања леп пријем. На њу се надовезују истраживања Ив. Радетића, који на појединим местима свог *Прегледа* парафразира Руварчеву студију, прихватајући без поговора њене основне закључке²⁷. Н. Нодило такође развија Руварчеве почетне премисе: „Mi rekосмо, da bogovi, što pod pritiskom nove i nestrpljive religije, a što pod nagonom antropomorfičnim u naroda arijskih, postaju, kadikad, junaci uzvisiti, polovni ljudi. Kazасмо, da je to bivalo kod Perzijanaca, kod Helenâ, i kod Latinâ; a evo sad primjetismo, da je po tome prilika misliti, da je ovako i kod nas prolazilo.“²⁸ Нодило признаје Руварцу првенство у проучавању народне религије и митологије на корпусу народних песама: „Pri-

од 70-тите години ваквиот начин на изучавање на настанувањето на епските песни се запоставува, и се бараат нови реалистички методи на изучавање во врска со реалната историја.“ – Цв. Органџиева, *Осврт врз изучавањата на настанувањето и развитокот на јужнословенската епика до 1920 година*, Институт за фолклор – Скопје, Посебни изданија, книга 1, Скопје, 1972, 11.

²⁴ А. Серензен, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник, Београд, 1894-1896. – Вид. А. Серенсен, *Прилог историји развоја српског јуначког песничтва*, Превео с немачког Томислав Бекић, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, 1999.

²⁵ Т. Maretić, *Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici*, Rad JAZU, 1889, XCVII, 181.

²⁶ А. Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*, Глас СКА, 1900, LVIII, 141.

²⁷ „Ovako posvema na zemlju preneseni mitus spojio se sa historičkim događaji i stopiv se u povijest proizveo je junačku skasku, o kojoj se može reći, da nije drugo već talog bogovske skaske, slabi obris starijega mitusa.“ – Iv. Radetić, *Pregled hrvatske tradicionalne književnosti*, Senj, 1879, 108.

²⁸ N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Beograd, 2003, 10.

suće bogova u velikom dijelu naših epskih pjesama opazi gosp. I. Ruvarac. U svojoj raspravi *Prilog k ispitivanju srpskih junačkih pesama* u Novom Sadu 1884, oštroumno on ovo uoči već za đakih svojih godina, jer je rasprava nakon jednog naraštaja sad preštampana.²⁹

Истичући романтичарску наклоност свога доба према вуковској традицији и народној поезији уопште, Руварац издваја два облика реализације те наклоности у „изображених народа“ Европе: 1. сакупљачки рад, прикупљање и издавање народних умотворина; 2. проучавање природе народне поезије, „њеног постанка и развијања, њених значајних црта, којима се она од вештачког песништва разликује“³⁰. Док су први задатак науке о народној књижевности српски сакупљачи народних умотворина прилежно обавили, други је остао на маргинама научних интересовања. Ван домаћаја истинског аналитичког приступа, свео се на наивну романтичарску апологију традиције и некритичко величање народних песама. Руварац пориче сваки научни кредибилитет „панегиричком тумачењу традиције“, јер „нити је естетично гледиште једино и најважније с ког се епске песме сматрати имају, нити хваљење може недостатак трезвеног, потанког, чисто научног испитивања заменити“³¹.

Иларион Руварац је у *Две студентске расправе* миту приступио двојако: као модеран историјски човек, који „drži da ga је stvorila Povijest“, и као архаичан првобитни човек, који „smatra себе rezultatom određenog niza mitskih događaja“³². „Манифестом против дилетантизма“ који је прокламовао на почетку научног рада, и то у оба основна правца истраживања, храбро је крочио на поприште јавног и културног живота, не либећи се да ступи у отворени конфликт са научном средином свога времена.

²⁹ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 1885, LXXVII, 50.

³⁰ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 19.

³¹ Исто, 20.

³² M. Eliade, *Mit i zbilja*, s francuskog prevela Mirna Cvitan i Ljerka Mifka, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970, 15.

О ПОРЕКЛУ И КАРАКТЕРУ СРПСКЕ ЈУНАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ

„Утрвени путеви дакле морају се оставити, и нове стазе познања открити; на место пустиг дилетантизма треба да озбиљно, методично испитивање ступи.“³³

Расправљање о пореклу и карактеру српске јуначке поезије Руварац започиње основном поделом епике на „праве јуначке скаске“ и епске песме историјског садржаја. Не одричући могућност очувања спомена на одређене „дејствителне догађаје“, као почетни импулс настанка песме и у правим „јуначким скаскама“, млади истраживач артикулише своју основну поделу српске епске поезије на песме мотивског и историјског карактера. Руварац разликује „хисторичке песме“, које су настале „одмах по чину и догађају, док је он још у живом спомену био“, попут црногорске епике, и „епску поезију у *првобитном смислу*“, еквивалентну „природној поезији“ Јакоба Грима³⁴, у коју убраја ин-

³³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 21.

³⁴ „Ни Грим се, као ни Хердер, није бавио историјом као историјом држава и ратова, него као историјом људске духовне културе која је обликовала човекову душу традицијом, навикама, предањима, и чији је одраз – и уједно најбољи чувар – природна поезија поникла у одговарајућим природним срединама. И Грим је, као и Хердер, не само скупљао, него и позивао на скупљање усмених народних умотворина: Хердер, као и Биргер, позивајући се на Персијев пример, а Грим, као што су чинили Арним и Брентано, имајући за собом управо Хердеров пример као најлегитимније охрабрење.“ – М. Мојашевић, *Јакоб Грим. Прилог историји филологије и немачко-српских културних веза*, САНУ, Посебна издања, књ. DCXXXI, Одељење језика и књижевности, књ. 48, ур. Мирослав Пантић, Београд, 1995, 121.

дијске, персијске, старогрчке и немачке јуначке песме. Потпуно у духу митолошке школе, Руварац и српске јуначке песме „старијих времена“ сврстава у ову групу, сматрајући да оне „сасвим значај *првобитних* јуначких песама на себи носе“ и да се „битно од *хисторичких* песама разликују“.

У прожимању и конфронтирању митског и историјског чињеница, према Руварцу, митски елемент је однео превагу: „Песме историјске и митске – закључује Руварац – биле су под узајамним утицајем јер су певане од истих певача. Митски утицај је надвладао. Тако су песме о Душану пропале или се подвргле миту. Круг Лазарева – који је настао по Руварцу у другој половини XV века, а који нас овде највише интересује – најмање је претрпео.“³⁵

Однос историјске чињенице и мотива у нашим народним песмама „старијих времена“ с једне стране, као и однос историје и мита с друге, налазе се у жижи Руварчевог интересовања у највећем делу његове студентске расправе. Руварац говори о прожимању, али не и о стапању „историчног фактума“ и „боговске скаске“. Миодраг Поповић помера Руварчеву тачку гледишта ка појму амалгамисања не историјске збиље, већ реинтерпретације те збиље, ресемантизације историјских чињеница и митске сижејности која сама по себи већ представља одређени амалгам, изливен у калупу прелогичког мишљења, од одливака паганске и хришћанске коvine. Дакле, не пуко митско асимиловање историје, и не банално историзовање мита. Реч је о сједињавању хришћански идеологизоване историје и претхришћанске митолошке архаике у квалитативно нови амалгам: „Асимиловање тобожњих 'историчних фактума' и њихово уграђивање у живе митолошке сижее, самим тим није било мешање историјске збиље и 'митичког елемента', како мисли Руварац, већ пре сједињавање похришћанствене, идеологизоване историје и древних митова у нову, амалгамисану целину. У њој, пагански богови нису

³⁵ П. Томац, *Косовска битка*, 24.

били замењени стварним историјским личностима, већ њиховим хришћанско-феудалним идеализацијама, свецима и узорним феудалцима. Овако анализирана, Руварчева синтеза историјског и митског била би, у ствари, неко необично али историјски законито амалгамисање митско-паганске и хришћанско-феудалне свести. Напоменимо овде још и чињеницу да је и само хришћанство код Срба на преласку из митског у историјско време било такав један амалгам.³⁶

Натко Нодило такође прави оштру разлику између историјских песама, попут нових црногорских, којима одриче већу естетску вредност, и „правих“ епских песама, које почивају на мотиву: „U pravim epskim pjesmama strog kritičar teško da primi pod zdravo išta drugo, osim nekoliko od naroda upamćenih velikaških imena i imena najglasitijih bitaka, i osim najbučnijih događaja u zemlji. Glede pojedinih zgoda, narod ih popunja iz nepovijesnih izvora, najviše iz predajnih mitova, a najmanje iz svoje mašte.“³⁷

Генезу „јуначке скаске“ Руварац тумачи процесом растакања и еволуирања древних митова човечанства, прерастањем првобитних анимистичких представа и космогонијских сижеа у антропоморфизовану визију света. „Јуначка скаска“ је, у том смислу, само слаб обрис „боговске скаске“, рецидив древних народних веровања у богове и природне силе: „Чудо! Богови из божанственог сумрака спуштају се у јасност земаљских јунака; митијско значење њихово све више уступа особљиво значајном; мотиви, што их к делима крећу, све више узимају етијску нарав, и тако што се год већма приближују сунцу наших дана, то се све више губи јасност она, која им обасипа лица, то све блеђи бива божанствени знак на челу њиховом, док га напослетку јуначки мач и златни краљевски венац не замене.“³⁸ Овде треба приме-

³⁶ М. Поповић, *Видовдан и часни крст. Оглед из књижевне археологије*, 11.

³⁷ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 1885, LXXVII, 55.

³⁸ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 24-25.

тити да се Руварчево схватање „јуначке скаске“ никако не сме мешати са савременим значењима тог појма у српској науци о народној књижевности.³⁹ Руварчева „јуначка скаска“, настала по угледу на Гримову „јуначку сагу“ (W. Grimm, *Heldensage*) означава епско ољуђење првобитне „боговске скаске“, свођење митолошке немушлости пра-људског, или над-људског говора нат-природних бића, која представља сакраменталну основу мита, на људске димензије. У том смислу она кореспондира са „природном поезијом“ браће Грим, која је, као израз колективне душе народа, божанског порекла: „Teorija braće Grim svodi se na sledeće postavke: 1. primitivna forma svake poezije je ep koji opeva dela bogova i junaka, izražavajući mišljenja i težnje zajednice; 2. ep se uglavnom poistovećuje s mitologijom; 3. ep i mitologija predstavljaju forme narodne poezije.“⁴⁰ Можда је најадекватнији еквивалент Руварчевој „јуначкој скаски“ термин „богатырская сказка“ В. М. Жирмунског⁴¹. Жирмунски, међутим, за разлику од Руварца, наглашава историчност као основно обележје епске поезије, коју као усмену форму супротставља бајци, а не миту.⁴²

„Јуначка скаска“ Илариона Руварца означава двогубост епског света, његов двоструки одраз у огледалу мита и историје. Она је комплексна тачка пресека „боговске скаске“ која допире с ону страну историје, и историјског искуства које се нагомилава у равни човекове оностране егзистенције. Судећи према световима које оличава и просторима у које задира, „јуначка скаска“ поседује оно што Александар Лома данас, на искуствима савремене индоевропске упоредне митологије Жоржа Димезила (Georges Dumézil), означава термином „интерпланарност“.

³⁹ „У српској науци о народној књижевности уобичајен термин за етиолошка и есхатолошка предања.“ – Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд, 1984, 230.

⁴⁰ Ђ. Kokjara, *Nav. delo*, 277.

⁴¹ В. М. Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*, Москва, 1958, 38.

⁴² Е. М. Мелетинский, *Происхождение героического эпоса, ранние формы и архаические памятники*, Москва, 1963, 16.

Овај израз означава да се епска песма „дешава у прелазној зони између стварног и оностраног, између људске и божанске равни, дакле да је интерпланарна у ономе смислу у којем сваки јуначки подвиг (од под(в)игнути се) или пад значи промену егзистенцијалног плана, или, да се изразимо неоплатонистички, помак навише или наниже на 'лествици бића'“⁴³.

Постављајући као основни задатак науке о народној књижевности управо компаративно изучавање генезе „јуначке скаске“, Руварац наводи шта је до сад постигла „сравњујућа критика“ у расветљавању тог проблема: истакла је склоност „јуначке скаске“ географском и историјском локализовању и ближе одредила време тог локализовања; истраживала механизме прожимања првобитно независних „скаски“ и нагласила да она могу бити спољашња, али и дубинска, која захватају песму у њеним основним цртама; разматрала „како се поједине и независне скаске преобразе у одело круга скаски ком су оне првобитно стране биле“⁴⁴; наговестила могућност доцнијих уметака и ширења „јуначке скаске“ у различитим правцима.

Полазећи од основне поставке о заједничкој индоевропској колевци митова, Руварац истиче неопходност „упоредног језикоиспитивања“ како би се дошло до првобитног језгра српске „јуначке скаске“ и ближе одредило њено порекло уклањањем свих наслага које су се миленијумима година, у разним цивилизацијским епохама, таложиле и затамниле аутентичну ауру изворног мита: „Сваки увиђа, какву цену и важност такова испитивања за повесницу религије и народа имати морају, и ако се тим путем просте основне црте прастаре религије индојевропских народа нађу и утврде, то ће упоредно језикоиспитивање хисторији велику и неочекивану услугу указати. Да би се пак видело, шта је поводно, шта је свима опште било, мора се нај-

⁴³ А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 78, Београд, 2002, 13.

⁴⁴ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 26.

пре сав митологички материјал, цело благо скаски што се код појединих индојевропских народа налази, претрести и пречистити, и оно што је старо и поводом од доцније додатог и уметнутог, опште наслеђено добро од посебно стеченог имања појединих индоевропских народа разлучити; јер свуда су се скаске од чести локализовале, од чести с другима смешале и тим изопачиле.⁴⁵ Очигледна је сличност са схватањима браће Грим о заједничком пореклу индоевропских језика и о потреби њиховог компаративног изучавања.⁴⁶

Руварац посебно наглашава „неукост“ и сиромашне резултате српске науке у компаративном истраживању „јуначких скаски“ словенских племена, пледирајући да се што интензивније ради у том правцу: „Срби су међу свим словенским племенима скоро једини, који у својим народним јуначким песмама имају своју *јуначку скаску*. Вредно је дакле испитивати, да ли су се у нашим јуначким песмама сачували гдекоји останци из оног прастарог доба, т.ј. скаске, које су у основним цртама већ пре деобе индоевропских народа постојати морале, и ако су се доцније оне код нас исто тако различито образовале, промениле и изопачиле, као што се то с јуначким скаскама и у друга четири епска народа догодило.“⁴⁷

Две студентске расправе сврставају Илариона Руварца у снажну европску, пре свега немачку школу Гримових настављача и следбеника, која је деловала у другој половини 19. в.⁴⁸ То су

⁴⁵ Исто, 28.

⁴⁶ Вид. *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX века*. Трактаты, статьи, эссе, прир. Г. К. Косиков, Москва, 1987, 61.

⁴⁷ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 29-30.

⁴⁸ „У другој половини XIX в. постојале су углавном две супротне магистралне школе у проучавању мита. Прва од њих, која је надахнута *Немачком митологијом* Ј. Грима и која није сасвим раскинула са романтичарским традицијама (А. Кун, В. Шварц, М. Милер, А. Де Губернатис, Ф. И. Буслајев, А. Н. Афанасјев и др.), ослањала на успехе индоевропске упоредне лингвистике и настојала је да реконструише древну индијску митологију етимолошким упоређењима у оквиру индоевропских језика.“ – Е. М. Мелетински, *Поетика мита*, превео Ј. Јанићијевић, Београд, 24.

основни теоријски темељи на којима почивају његова тумачења српске јуначке епике. Наредна поглавља *Прилога к испитивању српске јуначке поезије* представљају доследну примену наведених теоријских начела, при чему истраживач узима у обзир најрепрезентативније епске песме „старијих времена“, као образац „јуначке скаске“ српског народа, односно парадигму његове усмене поезије „у првобитном смислу“.

Са питањима порекла и природе српских јуначких песама нераскидиво је повезано, према Илариону Руварцу, и питање њихове старине. Вук је у *Предговору* прве књиге *Српских народних пјесама* лајпцишког издања (1824) истакао значај Косовске битке за генезу српске јуначке поезије: „Ја мислим да су Србљи и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати.“ Вуков став доводи у жижу научног интересовања два основна проблема генезе српске јуначке епике: 1) постојање „јуначких пјесама од старине“, тј. епске поезије у Срба пре 14. в.; и 2) истицање Косовске битке као историјског исходишта колективног епског памћења.

Руварац се негативно одређује према Вуковој тврдњи да је Косовска битка представљала једну врсту колективне амнезије нација, која је пребрисала сва дотадашња сећања, покидавши ниску сачињену од кристала наталожених слојева епског памћења српског народа. Тиме се одбацује и једна друга претпоставка, имплицитно садржана у Вуковом ставу – коју су касније радикализовали Шафарик и Талфијева – о историјском карактеру српске јуначке епике: „Писац пак мисли, да се чини само да је тако, да се чини само, да ми немамо јуначких песама, старијих од Немањића, и да је томе узрок битка на Косову.“ У овоме Руварац није усамљен. Тако, П. И. Прејс у духу митолошке школе истиче да се првобитна епска поезија код Срба, пре историјског доба, бавила „надестественим бићима“, што се може наслутити „из остатака од толико удаљене епо-

хе“.⁴⁹ Н. И. Кравцов пак у Вуковој тврдњи не налази тежњу за негирањем древног порекла епске поезије код Срба. Управо супротно. Али се, уз напомену да је Филип Вишњић био учесник и сведок историјских догађаја о којима је певао, посредно приклања тези, добијеној путем аналогije, да су тако морале настати и те, косовском катаклизмом заборављене песме из историје српског народа.⁵⁰

Својом класификацијом српске епске поезије Руварац се представља, и са ове временске дистанце, као изразито модеран научник: „Иларион Руварац – главни творац историјске критичке школе у Срба – не слаже се са Вуковим гледиштем. Он сматра да наше јуначке песме захваљују свој постанак прастарој митској скаси, донетој још из зататранске постојбине. Да није било утицаја митског елемента – каже он – не бисмо имали јуначких песама. Митску материју са по којом узгредном историјском цртом он налази у многим нашим старијим јуначким песмама. Другим речима оне и нису историјске песме јер су много старије од њихових јунака. Историјске су – тврди Руварац – само новије црногорске песме. Отуда у њима прозаично представљање крвавих бојева јер је садржај главно у њима.“⁵¹

За разлику од Руварца, Веселин Чајкановић придаје много већи значај Косовском боју као догађају који је у највећој мери определио живот и наше старе религије, и јуначког песништва које је из ње произашло.⁵² Асмус Серенсен пак одбацује Вуково

⁴⁹ П. И. Прејс, *О епјској народној поезији Срба*. Превео С. Сретеновић, Гласник Дружства србске словесности, Београд, 1856, VIII, 103-104.

⁵⁰ Н. И. Кравцов, *Сербский эпос*, I, М., 1960, 13.

⁵¹ П. Томац, *Нав. дело*, 23.

⁵² “Исто тако, имао је наш народ и богату митологију, и његово епско песништво обиловало је различитим митовима о боговима и херојима. Али снажни историјски преокрети, какви су косовска катастрофа и борбе са Турцима, учинили су да се старински митови преиначе и вежу за нове личности. Ти лепо митови везани су сада за имена Марка Краљевића, Милоша Обилића и других косовских јунака.” – В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 565.

тумачење Косовског боја као историјског догађаја који је представљао преседан у генези српске јуначке поезије: „По моме мишљењу, није упутно један тако компликовани историјски процес, као што је развијање српске јуначке песме, сводити на неки одређени и, како ми се чини са историјскога гледишта, и сувише прецењивани догађај.“⁵³ Томо Маретић се слаже са Серенсенем, полемишући са Јагићевом тезом о древной старини српскохрватске јуначке епике.⁵⁴ Ватрослав Јагић, наиме, у низу својих расправа, износи мишљење о дубљој старини јуначке поезије код Јужних Словена од прокламоване. Јагић, при томе, разликује две ствари: од када постоји епско певање на Балкану, и од када датирају епске песме које су до нас допрле.^{54a} Полазећи од става да „čim se dalje povraćamo u prošlost, tiem su obilatiји izvori i naravitiји uvjeti narodne poezije“, Јагић прве трагове српскохрватске епике открива у *Летопису пона Дукљанина* (12. в.). У приповедању барског анонима изналази он „mnogo motiva, који i u potamnјeloј slici suhoparna ljetopisca ipak većma nalikuју na narodnu pjesmu, nego li na historijsku istinu“.⁵⁵

Уосталом, и сâм Јагић, за кога се не би могло рећи да је био присталица митолошке школе, у разматрању јуначке епике користи аргументе сличне онима који се могу наћи у *Прилогу* Илариона Руварца. Тако, он сматра да у старијим јуначким песмама историјски елеменат, као млађи и полетнији, истискује првобитну митолошку садржину. У тако створеној симбиози, под налетом нове грађе, поједине митологеме остају семантички празне. Те се значењске раселине у систему паганске религије попуњавају познијим сећањима на „хисторијска, народу по спомињању

⁵³ А. Серенсен, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, *Просветни гласник*, 1894, XV, бр. 7 и 8, 593.

⁵⁴ Т. Maretić, *Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici*, Rad JAZU, 1889, XCVII, 71.

^{54a}) Вид. Бл. Петровски, *Трансформирањето на македонскиот јуначки епос*. Скопје, 1992, 7.

⁵⁵ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb, 1867, 114.

добро позната лица народних јунака, светитеља, царева и др.⁵⁶ Иако се у начелу слаже са Руварцем у становишту да у нашим старијим јуначким песмама, које су по својој форми и садржини далеко складније и савршеније од познијих, „*imade svuda tragovah bajoslovlju*“⁵⁷, Јагић много опрезније приступа покушајима реконструкције наше древне претхришћанске религије на основу јуначких песама⁵⁸. Теза о митолошкој епизи код Словена, коју у новије време реактуализују савремени проучаваоци усмене поезије, према Јагићу није лишена озбиљних теоријских аргумената: „*Ima razloga vjerovati, da je već kod starih Hrvata i Srba cvalo mitologijski epos; nekim čestima takovih pjesama osta trag u narodnom pričanju i narodnih pjesmah.*“⁵⁹

Према Ватрославу Јагићу, због недостатка једне доминантне историјске идеје, народне песме пре Косова не добијају ближу унутарњу повезаност која би им помогла да се интензивније развију. Долазак Турака на Балкан и пропаст хришћанских држава, поред тога што представљају прекретницу у епском певању Јужних Словена, наговештавају и место постанка јужнословенског епа, његов праизвор: „*Tako smo i s ove strane dobili nov dokaz za gore provedeno mišljenje da se praiizvor južnoslovenske epike, koja vodi svoje podrijetlo od provale Turaka, ima tražiti tamo gdje su pali prvi teški udarci i gdje su nastale najranije katastrofe (Marica, Kosovo).*“⁶⁰

Франц Миклошич сматра да епска поезија има упориште у много већој старини него што ми то наслућујемо. Песме пак које су до нас допрле настајале су непосредно иза догађаја о

⁵⁶ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 112.

⁵⁷ V. Jagić, *Pabirci po cvieću našega narodnoga pjesništva*, Zagreb, 1861.

⁵⁸ „*Izvor epske poezije jest mlađi, nego li saga. Iz saga pomalja se historija, svaki narod koji ima historiju, ima i sage; ali ima i naroda bez historije, oni i nijesu istupili iz saga.*“ – V. Jagić, *Građa za historiju slovinske narodne poezije*, I, Zagreb, 1876, 36.

⁵⁹ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 22.

⁶⁰ V. Jagić, *Južnoslovenska narodna epika u prošlosti*, u: *Rasprave, članci, sjećanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, 301.

којима певају. И Драгутин Костић се залаже за дубљу старину српске епске поезије. У прилог тези о постојању јужнословенске епике и пре надирања Турака на Балкан међу првима иступа Светислав Стефановић, поткрепљујући ту тврдњу примером песме о бекству св. Саве у калуђере, чији се извор налази у средњовековној легенди о Алексеју божјем човеку.⁶¹ Св. Матић полази од става да се у одређивању старости наше народне епике морају јасно разграничити старост појединачних забележених епских „текстова“ од питања порекла и старости епске поезије као друштвене и социокултурне чињенице.⁶² Александар Лома такође разлучује питање старине српских јуначких песама од њених прасловенских корена: „То што српска епика има своје несумњиве корене у прасловенској, а ова у праиндоевропској епици установљава се компарацијом појединих елемената – језичких и садржинских, као што су поетске формуле, ликови, мотиви. Проблем старине српских јуначких песама треба посматрати одвојено. Епска поезија могла је, код Срба као и другде, постојати у континуитету, а да су стари песнички сижеи падали у заборав и бивали замењени млађима, или бар осавремењавани новим историјским конкретизацијама. Оставимо за неко време по страни компаративну евиденцију, ограничавајући се на ону унутрашњу, коју нам пружају саме српске песме временом када су записане и историјским догађајима које опевају, као и на спољашњу, која се састоји у збиру расположивих података о њиховом постојању и извођењу у прошлости.“⁶³

Истражујући мене српскохрватске јуначке песме у историји, Максимилијан Браун (Maximilian Braun) полази од станови-

⁶¹ Св. Стефановић, *О датирању и паралелама наших народних песама. Студије о народној поезији од Светислава Стефановића*, у: *Сабрана дела Светислава Стефановића*, књ. III-IV, Београд, 1933, 174-175.

⁶² Св. Матић, *Откад почиње наше епско певање*, *Летопис Матице српске*, 1962, књ. 390, св. 1, 1-14. Овде према: *Народна књижевност*, прир. Вл. Недић, Београд, 1972, 137-138.

⁶³ А. Лома, *Нав. дело*, 40.

шта да се може „са сигурношћу претпоставити да је већ у раном средњем веку постојала нека врста јуначког спева“. Са Косовским бојем могло је доћи до одређених померања не само у тематско-сижејном и историјско-хронолошком него и у жанровском погледу: „Близу је памети да се настанак народног јуначког песништва повеже са силним утиском који су ти догађаји оставили на народ, јер тај утисак је, без сумње, био довољно јак да подстакне песничке снаге народа на јединствено песничко прегнуће. Тако су, на пример, једноставније врсте народних песама могле да буду проширене у епске извештаје: коначно, корак од баладе до јуначке песме и није тако велик. Такође, може се замислити да је народна песма усвојила старо дворско предање и на свој начин, тј. у свом духу га преобликовала. У песмама има доста трагова ритерско-дворског света; у то време било је, зацело, доста социјално пропалих ритера и вазала који су могли да делују као посредници између дворског и народног песништва.“⁶⁴

Александар Лома поставља питања о природи и суштини тога реза који је, према Вуковој тврдњи, расцепио српску епску поезију на две полутке које више никада не могу срасти уједно, и прекинуо је у њеном природном току: „Да ли је рез био заиста тако дубок и потпун, да је пресекао сваку нит ранијег историјског сећања, тако да се континуитет са ранијом епиком свео на механичко преношење традиционалних језичких и поетских образаца? Има налаза који такав суд релативизују; они се по правилу везују за поједине топографске ознаке које излазе изван просторног и временског оквира у који их ставља контекст песме. Размотривши их обрнутим хронолошким следом, идући од XII в. на доле, ка ранијим раздобљима, осведочићемо се да у српској епској традицији није било потпуног прекида са наслеђем преднемањихке и предбалканске епохе.“⁶⁵

⁶⁴ М. Браун, *Српскохрватска јуначка песма*, Превео с немачког Томислав Бекић, Едиција *Студије о Србима*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, 2004, 90.

⁶⁵ А. Лома, *Нав. дело*, 41.

Будући да су епске традиције јужнословенских и балканских народа блиско повезане, узајамно прожете и међусобно условљене, теорије о пореклу и природи јужнословенске епике у великој мери су засноване на компаративном проучавању грађе: „*Usmene književnosti balkanskih naroda, gledane u cjelini, usko su među sobom povezane. Na svim svojim granicama one se mnogostruko povezuju i s onima susjednih im naroda, ne samo balkanskih. Južnoslovenske usmene književnosti, uključivši i bugarsku, još su bliže jedne drugima naročitim srodnostima, ne samo pretežno po motivima, imenima junaka, pojedinim oblicima odnosno vrstama usmene književnosti – nego i srodnošću jezika, koja znatno olakšava preuzimanja i u sferi stiha, metrike i sl.*“⁶⁶

И на јужнословенском плану долази до контаминавања основних теорија о пореклу народне књижевности. Тако, Иван Д. Шишманов устаје „против фантазија неких митолога из школе браће Грим (Јакоба и Вилхелма)“, а у прилог Бенфајеве теорије о миграцијама сижеа са Истока. Шишманов ипак закључује да ни једна од теорија о пореклу усмене књижевности не може да претендује да постане „искључивом истином“. Оснивач бугарске фолклористике се негативно одређује према строгости „филолошке школе“ у прикупљању грађе, будући да „народне умотворине нису пука језичка грађа“ већ поседују и одређене литерарне квалитете. У сваком случају, оригиналност народних умотворина је ограничена чињеницом да су све трпеле последице одређених литерарних позајмица, и да те позајмице постоје од памтивека.⁶⁷

П. Динеков издваја сведочанство Никифора Грегоре као веома важан историјски факт, будући да он „сведочи о раном постојању епике код Јужних Словена, пре времена Момчила, Ву-

⁶⁶ М. Бошковић-Stulli, *Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti*, у: *Usmena književnost*, Zagreb, 1971, 46-47.

⁶⁷ Ив. Д. Шишманов, *Значението и задачата на нашата етнография*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. I, София, 1889, 12.

кашина и Марка Краљевића“. И Динеков подржава Вукову тезу о прекиду епског континуитета са османлијском најездом на ши-рем подручју Балкана. Стога се на плану постојања епске пое-зије у Бугарској до 14. в. крећемо у области претпоставки⁶⁸. Ди-неков ипак не сумња у то да бугарско народно стваралаштво по-стоји од „најдаљих епоха“, о чему сведоче како посредни факти, тако и непосредна сведочанства.⁶⁹

М. Арнаудов одбацује Серенсенову тврдњу да Бугари не-мају јуначку поезију, при чему се посебно позива на постојање историјске песме код Бугара.⁷⁰ Хр. Вакарелски не одбацује прет-поставку о томе да народна песма код Бугара постоји још од најранијих векова постојања бугарске државе, али истиче да нај-старији историјски подаци једва да сежу у 14. в.⁷¹

К. Пенушлиски пак сматра да „са сигурношћу може да се тврди да су и наши далеки преци имали своју поетску традици-ју још пре досељавања на Балканско полуострво“, мада не по-стоје писана сведочанства која би могла ближе да одреде приро-ду и карактер те поезије.⁷² О животу усмене песме, њеном обли-ку и статусу у прасловенској предбалканској заједници можемо да судимо само на основу језичких трагова, закључује још Ј. Иванов.⁷³ Да македонска јуначка песма „чува трагове минулих епоха“, те да је настала у дуготрајном процесу наслојавања, за-лаже се Бл. Петровски.⁷⁴

Порекло српске и јужнословенске епике неодвојиво је од проучавања друштвених услова за њихов настанак. Реч је о вео-

⁶⁸ П. Динеков, *Фолклорът и историческият живот на народа*, у: *Бъл-гарска народна поезия и проза*. Т. 1. *Юнашки песни*, С., 1981, 7.

⁶⁹ П. Динеков, *Български фолклор*, I, С., 1959, 168.

⁷⁰ М. Арнаудов, *Обща характеристика на народната поезия. Из-брани произведения*. Т. 2, С., 1978, 8-9. Прво издање 1895.

⁷¹ Хр. Вакарелски, *Българската историческа пѣсенъ*, 72.

⁷² К. Пенушлиски, *Македонскиот фолклор*, Скопје, 1981, 22.

⁷³ Ђ. Иванов, *Българските народни песни*, С., 1959, 25.

⁷⁴ Бл. Петровски, *Трансформирањето на македонскиот јуначки епос*, Скопје, 1992, 11.

ма комплексном проблему.⁷⁵ Теорија о колективној природи усменог стваралаштва, о томе да је сваки народ у својој историји имао један период „који се може назвати епским периодом, у коме је читав етнос био обузет једном мишљу, прожет једним духом“, период који је био нарочито плодотворан за развој усмене књижевности, дуго је владала у науци 19. в.⁷⁶

„Аристократску теорију“ крајем 19. в. заступају М. Халански, Ал. Веселовски и, међу првима, оснивач руске „историјске школе“, Всеволод Милер.⁷⁷ Халански руску и јужнословенску епику посматра као „производе“ феудалне средњовековне средине, који се формирају уз несумњиве утицаје западноевропске средњовековне литературе.⁷⁸ У српској науци Науманову теорију „спуштања културних вредности“ („gesunkenes Kulturgut“) најубедљивије заступа Н. Банашевић у низу својих радова.⁷⁹ Св. Матић износи мишљење да је десетерачко певање уз гусле „прастаро, зацело, још прасловенско наше певање“ и да оно, као такво, претходи феудалној европској дворској песми, популарној и у Србији у средњем веку: „Уз гусларско певање ми смо у средњем веку добили још једну врсту епског певања: феудалну дворску песму европску, чије је примање и усвајање било условљено и олакшано већ постојећим гусларским певањем. Претпостав-

⁷⁵ Б. Путилов, *К вопросу об отношениях эпического творчества славян и народов Юго-Восточной Европы*. Первый конгресс балканских исследований. Сообщения советской делегации, Москва, 1966, 1-18.

⁷⁶ Вид. М. Арнаудов, *Нав. дело*, 7.

⁷⁷ В. Ф. Миллер, *Заметки по поводу сборника Верковича. II. Отголоски „Александрии“ в болгаро-русских былинах* (Журнал Мин. Нар. Просв., 1877, СПб). Вид: Б. Н. Путилов, *На изворите на теоријата за аристократското потекло на рускиот еп*, Македонски фолклор, Скопје, 1968, I, бр. 1, 33-39.

⁷⁸ М. Халанский, *Къ вопросу о заимствованиях в южнославянском народном эпосе*, Русский филологический вѣстникъ, Варшава, 1884, 93-115.

⁷⁹ Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље, 1965.

вљамо овде један природан и обичан историјски процес: то старо гусларско певање се тада, као наше народно, у поређењу с новим страним, отменим и племићким, почело постепено сматрати као просторнародно и простачко и уступати место и част господској, феудалној песми. Али се гусларска песма зацело брзо прилагодила и почела постајати копија феудалне песме.⁸⁰ Путилов пак посебно истиче утицај општесловенског фолклорног фонда на формирање епске поезије код словенских народа.⁸¹

Ј. Трифонов прихвата мишљење М. Халанског да су јуначке песме о Краљевићу Марку потекле од „придворских певача у служби краља и осталих господара у Охриду, Прилепу и другим културним и политичким центрима Западне Бугарске или Македоније у XIV-XV веку“.⁸² И Д. Цветков се залаже за „извесну културну раван“ на којој је првобитно био саздан јуначки епос. Као његове творце он означава професионалне певаче, ритере, који су били при дворовима феудалних владара.⁸³ Ј. Иванов такође истиче феудалну, „бољарску“ војну средину и улогу професионалних певача при дворовима за настанак епа код Јужних Словена.⁸⁴ С друге стране, П. Динеков одбацује теорију о аристократском, ненародном пореклу јужнословенске епике, не лишавајући је у потпуности спона са историјским развојем феудализма на Балканском полуострву.⁸⁵ И М. Арnaudов у више наврата иступа против теорије о аристократском пореклу епике.⁸⁶

⁸⁰ Св. Матић, *Откад почиње наше епско певање*, Летопис Матице српске, 1962, књ. 390, св. 1, 1-14. Овде према: *Народна књижевност*, прир. Вл. Недић, Београд, 1972, 137-138.

⁸¹ Б. Н. Путилов, *Русский и южнославянский героический эпос*, Москва, 1971, 24.

⁸² Ју. Трифонов, *Бележки за развитието на песните за Новака у българите и сърбите*, Списание на БАН, кн. 29, С., 1929, 103.

⁸³ Д. Цветков, *Българският юнашки епос*, 717.

⁸⁴ Й. Иванов, *Българските народни песни*, 219.

⁸⁵ П. Динеков, *Нав. дело*, 429.

⁸⁶ М. Арnaudов, *Фолклор от Еленско*, СБНУ, 1913, кн. 27, 35-38; *Крали Марко в народната поезия*, С., 1918, 20-28; *Народни песни от Софийско*, СБНУ, 1942, кн. 43, 585-588.

Да је мит једно важно исходиште српске усмене епике у јужнословенском и балканском контексту закључак је који се у новије време посебно доводи у везу са карактеризацијом и поступцима грађења јунака у усменој поезији. Тако, узимајући критериј „зооморфизма“ као један од најважнијих у изради типологије *противника* националног јунака, Пламен Бочков закључује да би „један културолошки прилаз фолклорној епизи показао да је вероватан циљ епике не да моделује лик 'свога' хероја-јунака, већ да представљањем система 'туђег' формира по обрнутој аналогiji и опис 'свог' пространства.“⁸⁷ Мирјана Дрндарски овај „зооморфизам“ посебно фокусира на ликове „виле бродарице“ и „виле изворкиње“ као типове митске противнице епског јунака.⁸⁸ Лидија Делић пак инсистира на жанровском синкретизму митских, обредно-обичајних, историјских и етнограф-

⁸⁷ Пл. Бочков, *Непознатиот јунак*, Издателство на Българската академия на науките, София, 1994, 15.

⁸⁸ „Митски елементи чести су у усменој књижевности. Они некада упућују на давна веровања и могу послужити као доказ постојања одређених култова у појединим географским областима. Занимљиво је да се подаци које пружа усмена књижевност у том смислу често подударају са резултатима археолошких истраживања. Песме које говоре о борби Марка Краљевића са вилом бродарицом, где се она појављује као персонификација смрти са свим неопходним атрибутима, најчешће су управо на терену на коме је био развијен култ богиње Дијане, која је, између осталог, имала и хтонична обележја. С друге стране, песме о Марковој борби против виле изворкиње евоцирају мегдане митских јунака са старим божанствима извора, која су често људима ускраћивала воду. Везане су за терен на коме је некада такође негован култ Дијане, али и нимфи – чуварица извора. У песмама о Марку и вили бродарици прастари мотив о превозињу душа умрлих преко реке смрти доживео је епску трансформацију и појавио се као мотив узимања крвавог данка од коња и јунака, који је наметнула вила, чуварица језера. Она се у народном веровању поистоветила с демоном Хароном, на шта упућује само њено име, као и бесмислена суровост која указује на њену демонску природу.“ – М. Дрндарски, *На вилином вијалишту. О транспозицији фолклорних жанрова*, Београд, 2001, 11.

ских елемената у обликовању јунака епске песме.⁸⁹ Вишеслојну, „специфичну многоликост” епског језика, засновану на митским, историјским и поетским претпоставкама, Љ. Пешикан-Љуштановић показује на примеру епске биографије Змај Деспота Вука.^{89а} И доиста, прожимањем свих ових елемената, уз креативну обраду даровитог певача, у калупима митског и историјског времена, излива се непоновљиви поетски амалгам племените епске коvine.

У светлу доприноса српске науке идејама компаративне митологије двадесетог века⁹⁰, напори Илариона Руварца нису лишени одређених, и не малих резултата. На њих се надовезују истраживања Натка Нодила, усмерена на реконструкцију елемената старе српске и хрватске религије и митологије, и пре свега, несвакидашња ерудиција Веселина Чајкановића, ингениозног проучаваоца упоредне митологије индоевропских народа. Ни Александар Лома не пориче радовима Илариона Руварца и Натка Нодила извесну књижевноисторијску вредност: „Српска епика до сада није улазила у видокруг ’нових компаративиста’, премда је пут за њено исправно вредновање у скло-

⁸⁹ „Палимпсестна природа усмене књижевности, посебно изражена у усменој епици, где је синкретизам митских и обредно-обичајних културних слојева обогаћен историјским плановима и димензијама, умногоме је одредила и специфичан – комплексан и синтетичан профил епског јунака. Преклапање и контаминација елемената митова, обредне и обичајне праксе, детаља из историјске прошлости и певачу савремених догађаја и представа, као и могућност епског текста да истом наративном структуром посредује различита симболичка значења (симболичка поливалентност епских текстова) начинили су епске јунаке хетерогеним фигурама у којима се дају разазнати не само различити историјски прототипови, уколико су они у основи конкретних епских ликова, већ и обриси различитих бића ниже и више митологије.“ – Л. Делић, *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*, Београд, 2006, 255.

^{89а)} Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај Деспот Вук – мит, историја, песма*, Нови Сад, 2002, 13.

⁹⁰ А. Шмаус, „Неомитологизмот“ и јужнословенската народна епика, Литературен збор, Скопје, 1967, год. XIV, бр. 3.

пу њихових истраживања утро још пре Другог светског рата Веселин Чајкановић једним сјајним радом (1938), о чему ће бити више речи у другом делу ове књиге (II 1). Што се тиче старе компаративне митологије XIX века, нису изостали покушаји да се у њу угради материјал српских јуначких песама; овде ваља поменути Илариона Руварца (1857) и Натка Нодила (Nodilo 1885-90), у чијим митолошким расправама се, поред свих методолошких слабости и недовољне критичности којима плаћају обол своме времену, и данас може наћи по које корисно запажање.⁹¹

⁹¹ А. Лома, *Нав. дело*, 18.

О БАЛАЧКУ И ЛЕЋАНУ ГРАДУ

Песма о женидби цара Душана у Вуковој збирци⁹² представља за Руварца најчистији пример „јуначке скаске“ у српској јуначкој поезији, митску творевину која „заслужује у више погледа позорност испитаоца јуначких скаски“. Одбацујући покушаје историјског тумачења војводе Балачка, типског лика који има функцију отимача девојке у песми⁹³, Руварац га, у смелој етимо-

⁹² *Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије. Дела Вука Караџића*, прир. Вл. Недић, Београд, 1969, бр. 29.

⁹³ Руварац наводи само Копитарево објашњење да је реч о св. Блажу. Постоје и друга тумачења троглавог војводе Балачка. Халански, тако, сматра да је Балачко идентичан *Bimrock von Palacker*-у из немачког епа о *Wolfdietrich*-у. Ово тумачење прихвата у основним цртама и А. Гавриловић, који помиње варијанту песме о Душановој женидби, забележену у 18. веку у Далмацији, у којој се Балачко зове *Паласко* (*Историја српске и хрватске књижевности усменог постања*, Београд, 1912, 43). Веселовски, пак, износи тезу да ово име долази од румунске речи „balaugul“ што значи „змај“ (Вид. Т. Марећ, *Књижевна обзнана*, 13). Бранко Дрехслер (Drechsler) мисли да је Балачко војвода историјски хрватски бан Мајер-Блаж (*Postanje Luciceve „Robinje“*, Rad JAZU, Zagreb, 1909, knj. CLXXVI). Веома је заступљено мишљење да овде може бити реч о историјској личности, арбанашком потурици *Балабану*, који је учествовао у сукобима између турског султана Мехмеда и Ђурђа Кастриотића Скендербега половином 15. века, а кога помиње и Качић у свом *Разговору* (А. Каčić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, VI izdanje, Zagreb, 1892, 164-174). Т. Марећ овог јунака доводи у везу са заточником краља млетачког *Балабаном* у Петрановићевој збирци (Петрановић, II, бр. 22). Др. Костић о Балачку каже следеће: „Балачко: биће име стране основе, дато по потреби епске песме; можда, с помишљањем на арбанашког потурицу *Балабана*...“ (*Тумачења Друге књиге Српских народних пјесама Вука Стеф. Караџића*, Београд, 1937, 37). У

логији, изједначава са прастарим демоном индијске митологије Валасом, свдећи на тај начин и сам садржај епске песме на древни и интернационално распрострањени мит о змајеборству, који је у песми пренесен на историјске личности и догађаје: „На Милоша је пренесена прастара скаска о убиваоцу змаја, који је првотом бог био, кога имену у песмама нашим нема више трага.“⁹⁴

Борбу између Милоша Војиновића и војводе Балачка аутор *Прилога* поистовећује са старим индијским митом о сукобима Индре, који је „главни бог ведичке вере“ са Вритром и Валасом, демонима пећине и суше.⁹⁵ Полазећи од њихове истоветне улоге, истраживач своди имена оба индијска божанства на исти етимолошки корен: „Са Вритром је истоветан и *Валас* (*valas, der verhüllende*) коју реч етимолози с пременом *r*: у *l* на корен *vr*: (*bedecken, umhüllen*) одводе, и тако се он с Вритром у значењу слаже.“⁹⁶

Рјечнику JAZU стоји: „*BALAČKO, m. Ime nekom junaku troglavu u pjesmi, iz koje je i u Vukovu rječniku. Isporedi Balaban i Balaša.*“ (*Рјечник хрватскога или српскога језика*, I, Загреб, 1880-1882, 162.)

⁹⁴ И. Руvaraц, *Две студентске расправе*, 32.

⁹⁵ „U Rg-vedi demoni su se često zamjenjivali s ljudskim neprijateljima, osvajачким Indoariјevcima, a Indra, kao kralј bogova, istodobno pobjeђuje ђovјekove protivnike i uništava priјeteće demone oslobaђajuћи stvaralaчку snagu svijeta. Zakleti Indrin neprijatelj bio je Vritra, golema zmija koja je obavijala planinu svijeta na pupku zemlje i zadržavala vode. Indra probada mačem Vritru, oslobaђa kišu i ruši planine. Taj je čin oslobodio krave koje su bile zatočene u planini svijeta (krave su simbol bogatstva i plodnosti) i izbавio Sunce koje je bilo zaglavljeno u stijeni podzemne ноћи. Ubijanje zmaja istodobno je čin stvaranja i razaranja, још један наћин ђvrstог utemeljenja i postavljanja Neba i Zemlje na svoја mјesta. Za Indru se, такођer, каже да је odsјeкао krila planinama koje su u ranije doba slobodno letjele uokolo stvarajuћи veliku pustoš.“ – *Mitologija. Ilustrirana enciklopedija*. Priredili Richard Cavendish, Trevor O. Ling, превела Gordana V. Popović, Zaloђba Mladinska knjige, Lјublјana-Zagreb, 1990, 16-17.

⁹⁶ „Вала – демон митолошке пећине; понекад се назива Вритриним братом; Вритра – традиционално се тумачи као демон суше у индијској митологији и победа над њим бога-громовника схвата се као алегорија непогоде која помаже да се ослободи вода коју је демон прогутао...“ – *Митови старе Индије*, Београд, 1981, 219, 231.

Полазећи од чињенице да у *Rigvedi* уместо Валас некад долази Балас, „пак тако је надимак Индре и *Balav-traha (Bala-und Vritratödter*, или као што Немци преводе, *Drachentödter*)“, Руварац закључује да је троглави војвода Балачко у епској песми антропоморфизовано хтонско божанство, демон који, у познијим временима настанка епске песме и услед делимичног губљења и заборављања митолошке „скаске“ која јој се налази у основи, ступа на место првобитних космогонијских чудовишта, змија, дивова и змајева: „С овим индиским дивом, змајем, змијом, *Баласом (Валас, Вритра, Ахи)* истоветан је и гореспоменути Балашко-Балачко од три главе. Истина, у песми се он војводом називље, као да би човек био, но на његову демонску природу указују три главе.“⁹⁷

Позивајући се на варијанте, Руварац уочава изменљивост носилаца функција и окамењеност самих тих функција у контексту сижеа епске песме („змај троглавит“; „троглав Арапин“, *Што је Грујо, Пјеванија*, бр. 72). Тако се у хоризонт изучавања српске епике уводи типски лик „троглавог Арапина“, израстао на препознатљивој митској основици: „Арапи замењују у нас дивове, змајеве и аждахе.“ Истраживач при томе у хронолошком низу смешта формулни лик Арапина иза троглавог војводе Балачка, поводећи се за етимологијом која Балачка доводи у везу са древном индијском причом о змајеубици. Према новијим истраживањима, међутим, Балачко се јавља као израз тежње за номинализацијом типског лика отимача девојке, који у народној епици замењује паганско божанство суше и непогоде: „Како се види, Балачко војвода је носилац функције коју има Арапин у песмама о сватовању као троглаво чудовиште и уз то, веома често, и као слуга или потчињени... У овој песми функција Арапина није забачена, него је преузима Балачко војвода, који је такође троглав. У извесном смислу ова замена носилаца функција

⁹⁷ Руварчева етимологија је исправна: „Име Вритре изводе из коре-на 'вар' – 'покривати, обмотавати, затворити у себи', али права његова етимологија остаје нејасна.“ – *Митови старе Индије*, 231.

представља интермецо, пре него се један национални непријатељ замени новим – Турчином.⁹⁸

Р. Божовић на следећи начин приказује генезу функције лика Арапина у нашој народној епизи: троглав, црн → личност са именом → губљење основне функције → добијање нове функције → његова замена Турчином. У том смислу, преношење митских функција са типског лика Арапина на номинализованог носиоца постаје израз позније, историјске епохе дезинтеграције самог мита⁹⁹.

В. Чајкановић у помену војводе Балачка проналази трагове словенског бога Триглава: „Тамну успомену на некадашњег троглавог бога имамо, свакако и у *троглавом Арапину* из народних песама, који, као што ћемо мало доцније видети, има чак и свој култ (упор. чланак у 'Политици' од 27. августа 1939, стр. 14); такође и у *троглавом Балачку*, из песме о женидби цара Стефана (Вук, 2, 28, 602 idd), кога је још Узенер (Dreiheit, 178) упоредио са словенским Триглавом.“¹⁰⁰

На примеру Индриног претходника, Трите, врховног бога индијске митологије у најстаријим временима настанка и обликовања аријске религије¹⁰¹, Руварац илуструје сам процес интерферирања мита и „јуначке скаске“, дезинтеграцију мита и његово спуштање у историјске пределе епске песме. Набрајајући сродности између персијског и индијског мита о змајеубици, Руварац јасно представља генезу „троструког образовања ска-

⁹⁸ Р. Божовић, *Арапи у усменој народној песми на српскохрватском језичком подручју*, Београд, 1977, 73.

⁹⁹ *Исто*, 75.

¹⁰⁰ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 362.

¹⁰¹ „Трита – веома старо ведско божанство, како се претпоставља, оличење муње. Уосталом, већ у 'Ригведи' његова митологија и култ дати су у стадијуму гашења, и његово порекло је нејасно... У Ведама једна од његових функција је 'опраштање' греха, преузимање кривице на себе; у том својству Трита се и појављује у једној од ведских верзија мита о убијању Вишварупе; по другој верзији он сам обавља тај подвиг (на Индрино подстицање).“ – *Mitovi stare Indije*, 230.

ске“, демонстрирајући постепено разлагање и спуштање мита из паганских небеских сфера до чврсте историјске подлоге.

У првој фази, реч је древном алегоријском миту о борбама космичких сила у природи. Јунак који убија змаја и сам представља божанство: „У ведама је *бог* сам, који змаја (звао се он *Ahi* или *Vritra* или *Valas*) убија те од њега отете краве (облаке) одузима. Стара је то скаска о демону облака, који по небу летеће воде, шарене облаке, које као краве у пашу иду, иза обзора одгања и затвара их; или скаска о диву, који у гори пребива, где изворе и реке у стенама задржава и узапћује.“¹⁰² Друга фаза већ транспонује ту борбу „’с неба на земљу’ – из реда просторних појава у *нравствену* област.“ Соларно божанство се антропоморфизује, али ипак задржава одређене митске прерогативе, помоћу којих надвладава чудовиште. У трећој фази мит се деструира и ступа на тло историје: „Тако се у течају од две хиљаде година развијао митус о Трити – прелазећи из природне области у етиско поље, а с овог на хисториско земљиште. Да је најстарије образовање скаске оно, где се Трита на небу бори, следује већ из самог појма скаске.“¹⁰³

Када је реч о односу историје и мотива у *Женидби Душановој*, историјски темељ ове „јуначке скаске“ Руварац посматра у вези са одговором на три постављена питања: 1. природа рођачког односа између цара Стефана Душана и његовог „епског“ нећака Милоша Војиновића; 2. Душанова женидба Роксандом, кћерком латинског краља Михаила; 3. питање етимологије имена Леђан-града, легендарног топонима српске усмене традиције.

Као једини извор за извођење генеалогije породице Војиновић у свом *Прилогу* Руварац наводи *Краљевство Словена* М. Орбина. Он најпре некритички прихвата Орбиново мишљење да је Војин имао три сина: Тому, Војислава и Алтомана, да би се касније, у студији о кнезу Лазару, исправио, рекавши да је Ор-

¹⁰² И. Руварац, *Две студентске расправе*, 35.

¹⁰³ *Исто*, 36.

бин, не разумевши добро податке које је користио, „из Алтомана истерао и Алтомана и Тому“¹⁰⁴, што је наша историјска наука потврдила¹⁰⁵. У *Прилогу* Руварац износи претпоставку да би Милош, као најмлађи брат у песми, могао да буде историјски Алтоман: „Милош је по песми најмлађи син Воинов: то би дакле био Алтоман, који је можда народу под именом Милоша познат био. Било како му драго, за Воиновиће каже се у песми, да су они *нећаци* цар-Степана.“¹⁰⁶ Истраживач инсистира на типској релацији *ујак-сестрић*, која се, изван историјских чињеница и односа, намеће као „главни моменат у песми“, њена поетска доминанта, функционална само на нивоу „поетичке цели“, у склопу формулативности усмене књижевности: „Воиновић Милош дакле *није био нећак Душанов*. Сродство међ Милошем и цар Степаном или је ради поетичке цели *смишљено*, или је пак већ у старој скаски основано било, те је на Милоша и цар Степана само пренесено.“¹⁰⁷ Очување имена царевих великаша Војиновића у песми о женидби цара Душана и за А. Гавриловића је доказ да се о Душану могло певати већ у његово доба, те да је ово певање по своме постању веома старо. По Гавриловићу, око тог ранијег, првобитног певања о цару Душану могли су се доцније наталожити разни интернационални („позајмљени“) мотиви.¹⁰⁸

¹⁰⁴ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 1887 (= 1888), 127.

¹⁰⁵ Сима Ћирковић даје следеће мишљење о веродостојности Орбиновог сведочења о Војиновићима: „До нас није дошао ниједан извор који би давао повезану генеалогiju Војинових потомака. Она се даје реконструисати из фрагмената. Орбин је, међутим, имао повезане податке о породици, али их није сасвим разумео. То се опажа већ код синова Војинових где је „из Алтомана истерао и Алтомана и Тому“, како је приметио Иларион Руварац, *О кнезу Лазару* 127.“ – С. Ћирковић, *Коментари*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 315. И М. Динић је у својој студији *О Николи Алтомановићу*, Београд, 1932. године, упозорио на несигурност имена Војислављевих синова, како их доноси М. Орбин.

¹⁰⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 39.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ А. Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменог постања*, 42.

У расправи о кнезу Лазару Руварац делимично коригује своје мишљење у корист историјске интерпретације саме песме, а у складу са општим смером својих историографских проучавања, те дозвољава да је „Душан имао и трећу сестру, којој се не зна име, а била је удата за великаша Воина и с њиме постала мајка браће Воиновића, као што каже Вукова песма II, бр. 29.“¹⁰⁹

Вл. Ћоровић у студији о Милошу Војиновићу примећује „да у погледу Војиновића и њихова става у народној песми има доста стварног“¹¹⁰. На другом месту, расправљајући о народној песми о женидби војводе Војина (*Ерлангенски рукопис*, бр. 92), Ћоровић напомиње да се о историјском сродству војводе Војина и цара Стефана Душана не може ништа поуздано рећи, али да има наговештаја да је епска традиција овде на добром путу, те да су Војиновићи заиста били у тесном сродству са царском кућом Немањића¹¹¹. Да је Милош Војиновић историјско лице први је утврдио и доказао К. Јиречек, наставши у уговору краља Душана и Дубровчана, по коме српски краљ уступа Републици Стон (од 22. I 1333. године), као сведока на повељи и ставиоца Милоша („*stavljezius Milosius Voyni*“)¹¹². Др. Костић наводи да је Милош Војиновић био „око г. 1333. ставилац (командант војни) у краља Душана, даље му се губи траг“¹¹³. Према родослову Војиновића¹¹⁴, који је у књизи М. Благојевића¹¹⁵ приредио Д. Спасић, Војин је имао три сина, међу којима се налази и „Милош: ставилац, поменут 1333, умро млад“.

¹⁰⁹ Вид. Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Београд, 1966, 220.

¹¹⁰ Вл. Ћоровић, *Милош Војиновић*, у: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд, 1929, 114.

¹¹¹ Вл. Ћоровић, *Народна песма о женидби војводе Војина*, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1936, год. III, св. 2, 190.

¹¹² Вид. Вл. Ћоровић, *Милош Војиновић*, 111.

¹¹³ Др. Костић, *Тумачења Друге књиге Српских народних песама Вука Ст. Караџића*, 34.

¹¹⁴ *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1987, 229.

¹¹⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд, 1989.

Када је реч о митским аспектима lika Милоша Војиновића, М. Детелић његов лик и функцију тумачи у складу са старом митском представом о богу-пастиру који представља медијатора између две равни на којима почива песма о женидби Душановој: митолошко-обредне, и песничко-симболичке.¹¹⁶

Отуда се, сматра М. Детелић, трећи сестрић као типски лик уводи у радњу поступком двоструког преоблачења и двогубе маске, која рефлектује и његову природу и улогу медијатора: „У песми се трећи сестрић као медијатор први пут актуелизује у сцени облачења. Као што знамо, он том приликом преко златног и сјајног витешког одела навлачи црну бугар-кабаницу и тиме не само да стиче двоструки идентитет (Милош Војиновић и црни Бугарин, млађано Бугарче, црни Угарин; Нино и црни Арапин), већ и на једном вишем семантичком нивоу, на нивоу митске слике, постаје биће које у себи спаја и соларна (витешка и

¹¹⁶ „Већ сама околност да се у процесу песничког моделовања као оригинал јавља модел обредног понашања током свадбе, обавезује нас да о додирним тачкама између оригинала и модела говоримо само као о *тачкама сусрета двеју норми*: обредне и песничке. Осим свега што се за њега везује у различитим слојевима традицијске културе (и што смо управо напоменули), пастир и као лик и као маска има своје место и у најдревнијим и најдубљим слојевима обредног комплекса свадбе. Не смомо заборавити да се једна од најстаријих представа о богу-пастиру везује за мит о Тамузу и Иштар (Озирису и Изиди, Адонису и Афродити), а преко њега за култ плодности и култ мртвих (у лику бога који умире и васкрсава), све док се у директном следу не оформи слика господара доњег света као божанског пастира мртвих душа и писхопомпоса. Обе ове митске линије – линија свадбе божанских предака и линија посредништва између два света (психопомпос) – сачуване су и на нашим теренима, како смо могли видети кад је било речи о покладним сватовима. Обредне маске ђедова и девера (а видели смо да су њихове функције изоморфне), састоје се из животињске коже и штапа, што су најчешћа обележја божанских медијатора у лику пастира, било да је реч о Дионису, Хермесу, илирском Силвану или чобанину-полаженику. Ако се успомена на митски праобразац могла сачувати и пренети у епику, избор чобанина за медијатора био би њен траг.“ – М. Детелић, *Митски простор и епика*, САНУ, Посебна издања, књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности, књ. 46, Београд, 1992, 245.

златна) и хтонска (животињска и црна) својства.¹¹⁷ Могло би се рећи да ово веома добро тумачење једно важно исходиште има и у митолошким студијама И. Руварца и Н. Нодила.

Женидбу цара Душана Роксандом, у песми коју је Вук забележио од Тешана Подруговића, кћерком латинског краља Михаила из Леђана града, Руварац одбацује као историји „посве страну“. Остаје, међутим, отворено питање Леђана и леђанског краља. Откуда они у песми, и, уопште, у усменој традицији, и могу ли се свести на неку заједничку историјску основу?

У *Прилогу* аутор усваја Пејачевићево мишљење и поистовећује Леђане са Литванцима, наводећи као аргументе оне епске песме које садрже спомен о овом мистичном граду српске усмене традиције. Поред Подруговићеве песме, Руварац наводи следеће варијанте: *Што је Грујо* (бр. 72) и *Змај-Огњени Вук* (бр. 152) из Милутиновићеве *Пјеваније* и *Змај Деспот и Бан од Леђана* из *Летописа*¹¹⁸, уз напомену да се само у њима, у целокупном корпусу текстова наше усмене епике, „краљ леђански спомиње“¹¹⁹. Ци-

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ *Змај-деспот Вук и бане од Леђана*, саопштио г. Георгиј Стефановић, *Летопис Матице српске* 1848, бр. 80, стр. 102-105. Вид. М. Матицки, *Епске народне песме у Летопису Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, 1983, бр. 26, 90-91.

¹¹⁹ Постоји знатно обимнији корпус усмених епских „текстова“ у којима се очувао спомен Леђан-града: Миладиновци, бр. 30 и 84 (*Български народни пјесни*, собрани одъ братья Миладиновци Димитрия и Константина и издани одъ Константина, Загреб, 1861); Коло, V, 44; Вук, СНП IV, бр. 37, 43 (Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. IV (1862), *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. VII, прир. Љ. Зуковић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стеф. Караџића 1864-1964, Просвета, Београд, 1986); Вук, СНП VI, бр. 34, 43; Вук, СНП VII, бр. 22 (Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. V-IX, прир. Љ. Стојановић, “Државно издање“, Београд, 1898-1902 (друго издање 1932-1936); Јукић, бр. 19; Вила, 1866, стр. 425; Петрановић I, бр. 4, 21; Петрановић II, бр. 4, 19 (*Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, сакупио Богољуб Петрановић, I-III, 1867-1870); Шаулић I, 17 (Н. Шаулић, *Српске народне пјесме*, I, 1, 1929, бр. 17); *Zbornik Matice hrvatske*, I, br. 65, 71 (*Hrvatske narodne pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb, 1896, knj. I) и др.

тирајући део песме бр. 72 из Милутиновићеве *Пјеваније*,¹²⁰ аутор као свој крунски аргумент издваја опис путовања леђанскога краља („преко Љечке и преко Пољачке“), оградивши се унапред од могућих приговора о неаутентичности саме народне песме: „Но док се год потанко *не докаже*, да он (Милутиновић – Б. С) песму ову није од народног певца чуо, или да је стих речени уметнуо, дотле имам ја потпуно право, на њега се, као најбољи доказ, позивати.“¹²¹ Поступак коришћења народних песама као поузданих сведочанстава за историјска проучавања овде је значајан утолико што му сам Руварац у свом каснијем раду одриче било какву научну вредност и одлучно се, у свом обрачуну против некритичких историчара, против њега бори.

Да би поткрепио Пејачевићеву тврдњу Руварац прилаже као аргумент и једно место из *Бранковићевог летописа* у коме се помиње *rex Vladislav Ledianin* (тј. угарски краљ Владислав који је погинуо у боју на Варни 1444. године против Турака), закључујући: „Ако придевак 'Ledianin' не значи Литванца, онда не знам шта би се под њим разумети имало.“¹²²

Одговор на питање откуда литвански краљ у нашим народним песмама Руварац налази у давнашњим везама Срба и Литванаца („Лета“) још у „зататранским седиштима“: „Краљ од Леђана, дакле, као сусед, могао је лако у песмама народним спеван бити, и те песме је народ наш собом из старије домовине донео. Отуд се изјаснити даје колебање оно у садашњим нашим песмама: једна га ставља овде, друга онде.“¹²³

¹²⁰ Руварац из навода (стр. 41) изоставља један стих, наиме:

„Подиго се од Леђана краље
преко Љечке и преко Пољачке,
преко Турске и преко Каурске,
и преш'о је на води Ситници...“ – Подвукао Б. С. Вид. Сима

Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Никшић, 1990, 287.

¹²¹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 41.

¹²² *Исто*, 42.

¹²³ *Исто*.

Незадовољан резултатима своје младалачке студије о српским јуначким песмама, питањима Леђан-града и леђанског краља Руварац се враћа у расправи *Још једанпут о Леђену граду*.¹²⁴ У међувремену се распламсала жестока полемика о овом problemu. Фаворизујући Новаковићеву претпоставку „да је реч Леђан узajмљена од Мађара, код којих *lengyel* означава Пољака“¹²⁵, коју су без поговора прихватили В. Јагић¹²⁶, W. Nehring¹²⁷ и Иван Радетић¹²⁸, Руварац не пропушта да наведе и другачија тумачења, као што је оно варшавског професора Ј. Перволфа „да су Мађари своје *lengyel* морали узajмити од дунавских Словена те према том, да старо-српско Леђанин није од Мађара, него је можда од старине српска својина, јер је реч *ледина* и Србима и Хрватима и Словенцима позната“¹²⁹. Наводи и тезу М. Халан-

¹²⁴ И. Руварац, *Још једанпут о Леђену граду*, Стражилово, 1892, V, 263-265.

¹²⁵ *Зборник Илариона Руварца I*, 412. Руварац овде напомиње да је први ову могућност отворио П. Ј. Шафарик у писму М. П. Погодину, датованом 28. IX 1854. године у Прагу.

¹²⁶ У приказу Новаковићеве расправе Јагић афирмативно оцењује Илариона Руварца као „заслужног истраживача српске историје“, залажући се, истовремено, за поновно издавање његових „расутих расправа“: „Es freut mich sehr, dass meine kurze Bemerkung eine so interessante Auseinandersetzung und, ich will es gerne zugestehen, auch Berichtigung hervorgerufen hat. Ich ziehe meine Vermüthung vor dieser Erklärung zurück, die mir in der Hauptsache, um die es sich handelt, unzweifelhaft das richtige getroffen zu haben scheint. Der Herr Verfasser war in der Lage, auf eine ältere Abhandlung des Herrn I. Ruvarac zurückzugehen, welche wie so manches andere von diesem verdienstvollen Erforscher der serbischen Geschichte leider selbst bei den Südslaven zu wenig bekannt ist. Wäre es nicht angezeigt, dass eine südslavische Gesellschaft, Z. B. die serbische Matica, die zerstreuten Abhandlungen des Herrn I. Ruvarac von neuem edirte?“ – Vid. St. Novaković, *Über Legjan-grad (Ledjan Stadt) der serbischen Volkspoesie*, Archiv für slavische Philologie, Berlin, 1879, III, str. 124, napomena br. 1.

¹²⁷ W. Nehring, *Über die Namen für Polen und Lechen*, Archiv III, 463-469.

¹²⁸ Iv. Radetić, *Pregled hrvatske tradicionalne književnosti*, Senj, 1879, 114.

¹²⁹ *Зборник Илариона Руварца I*, 413.

ског да је ту реч о утицајима старогерманског *Ена о Нибелунзима*.¹³⁰ На основу комуникације између германске и словенске културе у раном средњем веку, о чему сведочи податак да је име „Шпилманџ“ („*Spielmänner*“) за певача забележено на Балкану још 1262. г., како то доказује К. Жиречек, и Антон Балоте етимологију *Леђан-града* јужнословенске епике изводи из домаћег назива за ледени град, тј. *Исланд*.¹³¹

Било би занимљиво упоредити различите истраживачке перспективе у расправама Илариона Руварца које говоре о Леђан-граду српске усмене традиције у различитим фазама његовог научног рада. Док је у младалачком *Прилогу* исхитрено и без ваљаних аргумената прихватио Пејачевићево мишљење, три и по деценије касније, у пуној интелектуалној зрелости, истраживач знатно опрезније приступа проблему, користећи свој парадигматичан научни метод. У првом делу расправе он, наиме, напросто засипа слушаоца свим расположивим подацима до којих је могао да дође у вези са постављеним проблемом. У развијеним дигресијама Руварац разматра поједина мишљења, иронизује их¹³², или пак доноси нова драгоцене сазнања (у овом случају о Шафариковом писму Погодину) и открива историјске изворе.¹³³

¹³⁰ „*Leđan-grad je prevod nemačkoga epskog Is' ant (eisland), ledene zemlje*, u Sakso-Gramatika – insula Glacialis, ledeno ostrvo.“ – М. Е. Халански, *Град Леђан Леденец у словенској поезији*, Јавор, Нови Сад, 19. април 1892, год. XIX, бр. 16, 253.

¹³¹ А. Балотз, *Исторические источники (XII-XIV вв.) о древности и происхождении южнославянской эпической песни*, 282.

¹³² „Хрват је рекао своју, па кад је Хрват, кога се Леђанин српског летописца и Леђан-град и Леђански краљ српских јуначких песама и српских народних приповедака баш толико и не тичу, пошто стари Хрвати нису знали ни за Леђан-град већ само за *Ленђе* или за Пољаке, онда нека слободно буде и мени казати напоследку шта мислим о Леђану, Леђену или Леген-граду народних прича.“ – *Зборник Илариона Руварца*, I, 415.

¹³³ Руварац овде наводи два важна, а у расправи о Леђену граду дотле још непоменута историјска сведочанства. Прво је „извод из турске повести по Вранчићевој књизи о цару Мурату II“ у Левенклављевој *Муслиманској историји* (*Musulmanische Historie* XVIII. Bücher von Hansen Le-

За разлику од прве студије, Руварац се у расправи *Још једанпут о Леђану граду*, поред јуначких песама у којима се помиње Леђан-град, позива и на прозни фонд усмене традиције, тј. на приповетку из Вукове збирке *Цар хтио кћер да узме*.^{133a} Руварчев напор претходи покушајима Н. Нодила да изврши реконструкцију древне претхришћанске религије Срба и Хрвата на основу њихових јуначких песама „најстаријих времена“. Нодило изједначава град Леђан са паганским паклом у многобожачкој религији Срба и Хрвата.¹³⁴ Он износи мишљење да је у нашој древној религији постојала дихотомија на небески пакао, као првобитни, чија се слика у свести људи постепено удвајала и, приближавајући се овоземаљској стварности, транспоновала у визију некаквог „земаљског пакла“, који је аналоган познијем помену Леђана града у нашој народној традицији.^{134a} Нодило, по Перволфу и Халанском, и етимолошки доводи Леђан у језич-

wenklaue, Frankfurt am Main, 1595), где се у војсци, са којом је краљ Владислав 1444. године пошао на Турке, помињу, поред осталих, и „Laginer“, а у војсци Сибињанин Јанка у Другом косовском боју, уз Угре и Чехе, „Laginer oder Polen oder Polachen“. (вид. *Зборник Илариона Рувараца*, I, 414.) Друго је пак место *Lengyel*, поменуто у дипломи краља Жигмунда од 1408. године, у којој је назначено целокупно имање палатина Николе Горјанског, а где улази и наведени локалитет (вид. *Зборник*, 414).

^{133a)} Вид. о мотиву „неостварене женидбе“ у: Св. Марковић-Штрбац, *Мотив женидбе у српској народној бајци*, Београд, 2004, 41–44.

¹³⁴ Нодило тумачи наведену бајку и њене топониме у митолошком кључу: „*Pepeljuga*, то је опћа аријска својина, па су митолози већ сложни у мњењу да та обљубљена, и свадје знана прича, скрива ноћну Зору и ноћне јој мијене. Са *Cizmom gradom Zora Pepeljuga* наговјешћује свој вечерњи пад и затурење у ноћ, са *Legen-gradom* ponoćно своје доба, а са *Sabljom gradom* побједonosни освит у јутру. *Legen* води нас дакле, у најтамнију ноћ, у ponoћа; те ће *Legen-grad*, или *Legian-grad*, бити оно carstvo ноћи и зиме, које успављивање Аријце, па и наше оце.“ – Н. Нодило, *Религија Срба и Хрвата*, Rad JAZU, Zagreb, 1886, књ. LXXIX, 199.

^{134a)} Вид. Д. Ајдачић, *Представе о хришћанском паклу у народним песмама балканских Словена*, у: *Прилози проучавању фолклора балканских Словена*, Београд, 2004, 244–251.

ку свезу са *ледином*, пустом земљом, која наговештава некакав земаљски пакао.

Разматрајући однос историје и мотива у Подруговићевој псми о женидби цара Душана, Руварац истиче бесмисленост покушаја откривања историјске основе у песмама које варирају исти интернационални поетски сиже о родоскврнућу као и наведена бајка¹³⁵, и у којима цар Душан (односно Константин) долази као поетска фигура, синоним за царско име и достојанство, а не историјска личност, како то наивно покушава да докаже традиционални Руварчев противник Панта Срећковић.¹³⁶

Сматрајући да је Леђан-град у народној епизи и прози поетски топоним са истоветним садржајем, стајаће место које не садржи никакве историјске реминисценције, Руварац указује на постојање једног општег, заједничког тематско-сижејног фонда наше усмене традиције, као и на покретљивост и изменљивост мотива који улазе у његов састав, негирајући могућност категоричког разрешења свих оних невидљивих и скровитих путева којима се шири и развија усмена књижевност једног народа, плодећи се усменим причама других, њему сродних народа: „Скоро све старије јуначке песме наше не садрже друго до опће индоевропске приче, које путују од места у место, прелазе с лица на лице. И кад су такве и све песме и све приче, у којима се помиње Леђен, Леген или Леђен-град и краљ од Леђана, то само млад човек може данас устати и рећи, да зна, шта значи Леђен-град и да зна, како и којим су путем песме и приче, у којима се помиње Леђен-град, дошле и до нас.“¹³⁷

М. Решетар је овакав закључак Илариона Руварца оценио као незадовољавајући.¹³⁸ Теза о немогућности свођења топонима Леђан-град на било какву историјску основу, међутим, и да-

¹³⁵ Душан хоће сестру да узме, Вук, СНП II, 27; *Цар Константин и сестра му Јелена*, Летопис Матице српске, 1847, књ. 79, стр. 106.

¹³⁶ Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, 112.

¹³⁷ *Зборник Илариона Руварца* I, 416.

¹³⁸ Archiv für slavische Philologie, 1893, XV, 627.

нас је заступљена у науци као најверодостојнија. Реч је о типском имену града у песмама о женидбама јунака са „препрекама“, чији је помен условљен самим поетским сижеом. Инсистирањем на покретљивости и изменљивости мотива, овде се Руварац, иначе заступник митолошке школе у *Две студентске расправе*, приближава миграционом моделу тумачења настанка и развитка усмене књижевности.

Из аспекта данашњег тумачења појма Леђан-града у српској усменој књижевности, може се рећи да ниједан одговор није дао дефинитивно разрешење овог проблема. Најтемељнији приступ проблему демонстрирао је Стојан Новаковић у студији *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*¹³⁹. Новаковић карактерише први покушај Илариона Руварца да одгонетне питање Леђана као најозбиљнији међу свим дотадашњим истраживањима, али који се ипак „мучно може одржати“¹⁴⁰. Уопште, Стојан Новаковић има веома афирмативно мишљење о првој фази Руварчевог бављења народном традицијом. По њему, Руварац је први у нас „који је народну нашу поезију с литерарно-историјске традиције разматрао“¹⁴¹.

Новаковић се, ипак, држи „северног правца“: „Новаковић је остао на северу, у Пољској! На путу до решења, држећи се северног правца, Новаковић је то настојао да покаже на примерима песама које се овом решењу не противе. Полази се од помињане песме о Петруши девојци. Новаковић одбацује Руварчеву хипотезу о Литви и сужава простор, најпре на Мађарску и Пољску.“¹⁴² Основни закључци Новаковићеве расправе о Леђан-граду усмене традиције гласе: „Име *Леђана* за Пољаке,

¹³⁹ Вид. Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 63-78. Први пут штампан је на немачком само први део ове расправе у: Archiv für slavishe Philologie, III, 124-130.

¹⁴⁰ Исто, 67.

¹⁴¹ Исто, 64.

¹⁴² М. Миловић, Стојан Новаковић и народна књижевност, Шабац, 1998, 109.

које је потекло из мађарске речи *lengyel*, може се постањем својим поуздано везати за време краља Владислава *Леђанина*. Град не може премашити почетак XVI века. Врло је могућно да је тада ушао у поетске личности и сам цар Душан, јер се, како је познато, о њему у народној поезији готово ништа исторично не пева, него му је име понајвише стављено на место старијих имена.¹⁴³

Расправљајући о помену Леђан-града у бугарским народним песмама, Новаковић заступа становиште да су Бугари „по-зајмили“ овај стајаћи топоним од Срба. Наводећи у прилог своје хипотезе живе културне и духовне везе између Срба, Пољака и Мађара, очуване и у српском усменом песничком наслеђу, Новаковић закључује своју расправу тумачењем изменљивости народних песама у склопу њихове варијантности: „А свеколико нам разматрање и опет показује како би се народна поезија најбоље могла упоредити с реком, која непрестано новим водама испуња своје корито све докле не усахне или ток не промени. У засушеном или остављеном кориту није могућно наћи ни чашу старе воде; нејасан траг у песку и облику корита сав нам је спомен по коме јој историју можемо цртати. Таквим је средствима и ова црта извођена!“¹⁴⁴ Новаковићевој историјској реконструкцији са оправданим сумњама прилази М. Миловић у својој ваљаној монографији о Ст. Новаковићу и народној књижевности: „Ако је тако, са колико основаности узети Новаковићеву реконструкцију. Није ли Новаковић све време доказивао како је нашао 'чашу старе воде' тамо где то није било могуће учинити. Ако су цитирани редови резиме учињеног напора, нису ли они својеврсна негација 'резултата' ове студије...“¹⁴⁵

За разлику од Новаковића, А. Серенсен подржава Пејачевићеву и Руварчеву хипотезу да су Леђани Литванци, аргумен-

¹⁴³ Ст. Новаковић, *Леђан град и Пољаци у српској народној поезији*, 68.

¹⁴⁴ Исто, 77.

¹⁴⁵ М. Миловић, *Нав. дело*, 115.

тујући то везама српске и румунске литературе. Откривајући помене Леђана и у румунској усменој књижевности, Серенсен претпоставља да је тај мотив Румунима прешао преко Срба или Бугара, а затим се, обogaћен новим елементом, поменом Литве, са којима су Румуни имали тесних међусобних веза, вратио натраг Србима. Према оваквом тумачењу пресудну посредничку улогу у увођењу поетонима „Леђан-град“ у стару српску књижевност и, потом, у усмену поезију, имали би Румуни, а не Мађари, како је то мислио Ст. Новаковић.¹⁴⁶

Имајући у виду паралелу коју М. Халански успоставља између немачког *Епа о Нибелунзима* и *Женидбе Душанове* и његову етимологију по којој име Леђан долази у значењу неког северног, леденог града, Т. Маретић се у први мах приклања Новаковићевој тези да је реч о неком граду у Пољској¹⁴⁷, да би касније сврстао Леђан у круг „измишљених географичких имена“, која су првобитно означавала Пољаке¹⁴⁸.

Др. Костић сматра да се одговор на питање где се налазио Леђан-град може пронаћи у вези са народним локалним предањем „о неком старовремском и иноверском граду, чије су рушевине близу села Легена (Леђена) и манастира Лешка код Тетова.“¹⁴⁹ Одговарајући на питање да ли се име латинског краља Михаила могло односити на неког историјског владара, Костић износи претпоставку да је први импулс за стварање тог епског лика могао потећи од зетског краља Михаила, који је владао у Приморју у 11. в. и био католик, крунисан круном послатом од папе. Међутим, с обзиром на временски јаз који дели поменутог владара од времена Вуковог записа (осам векова), Костић сматра да се ово име очувало захваљујући његовом повезивању са

¹⁴⁶ А. Серенсен, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник, 1894, год. XV, бр. 12, 574.

¹⁴⁷ Т. Maretić, *Književna obznana*, Rad JAZU, knj. CXXXII, 1897, 23.

¹⁴⁸ Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 38-41.

¹⁴⁹ Др. Костић, *Латински (леђански) краљ Михаил*, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1937, IV, 1, 21.

значајним породицама и личностима током неколико векова на Приморју, као што су нпр. чланови племићке млетачке породице „Michiel-i“, који су били млетачки дуждеви крајем 11. и кроз цео 12. в., или Которанина Буће Михаила, протовестиара цара Душана и Уроша, коме се спомен, по Костићу, можда очувао и у оном „Провизур-Мијајлу“ из Вукове песме *Удаја сестре Душанове (провизур=протовестиар)*.

А. Лома прихвата Новаковићево тумачење да се Леђани српских јуначких песама имају тражити у прецима данашњих Пољака, али, у равни етимологије, баштини и резултате других праваца истраживања. На Пољаке се односе још вести византијског цара Константина Порфирогенита¹⁵⁰ из 10. в.: „Средином десе-тог века, у балканских Срба још је свежа сећање на пределе данашње Пољске, које се огледа у Порфирогениновом податку да захумски кнез Михаило, син Вишебудов, потиче из племена Дичићи са реке Висле (Porph., De adm. imp. 22). На другом месту, говорећи о Источним Словенима, багренородни цар као њихове западне суседе помиње племе Ἐῤῥᾶῖσιόε (id. 9). То су Леђани, Леђан-град, леђанска земља српских јуначких песама. Име изворно означава становнике необрађених поља: прасл. *ледь 'пуста земља, ледина', *Lęd'aninъ, мн. *Lęd'ane назив за њене становнике. Тако су се звали преци потоњих Пољака, а хипокористик од тог имена *лях*, *ляси* и данас у руском означава Пољаке, као што их Мађари називају именом *Lengyel* које је у IX-X в. настало од слов. *Lędane* са још очуваним назалом, али са већ извршеном променом *dj>đ* карактеристичном за српску фонетику.“¹⁵¹ Чини се да је Лома у праву када сматра да је латинско порекло Леђан-града у усменој поезији познији додатак, као и да је паралела између руских биљина и српских јуначких песама у вези са топонимима *Леђан* : *Леденец*, сасвим условне природе: „Српске песме убрајају Леђане у Латине, што ће бити на-

¹⁵⁰ *De administrando imperio* (945–949).

¹⁵¹ А. Лома, *Пракосово*, 58.

кнадна црта, проистекла можда из сазнања о католичкој вероисповести Пољака, но чини нам се вероватно да је овај племенски назив спадао у српску епску номенклатуру још у старој постојбини, пре VII века и досељења дела народа на Балкан, кад су преци балканских Срба живели у суседству 'Леђана' и док су још увек и једни и други били пагани. У руским билинама помиње се неки град *Леденец*, чије је име Халански упоредио са српским *Леђан-градом*, али то поређење фактички не стоји, уп. Фасмер II 475, где узима да је то дан. Талин, који се у средњем веку латински назива *Lindanissa* (тамо и претпоставке о скандинавској или финској етимологији тог имена). Ваља, међутим, запазити да и у том случају, као и при поређењу са топонимом из српских песама, руско *е* у првом слогу стоји уместо очекиваног *я* од **ѣ*. Објашњење за одступање од гласовних законитости могло би се наћи у наслањању фолклорног назива на реч *лед*, а у том случају остаје могућност да се *Леђан-град* и *Леденец* ипак свODE на заједничко епско наслеђе.¹⁵²

¹⁵² А. Лома, *Нав. дело*, 58-59.

О БАНОВИЋ СТРАХИЊИ И СМРТИ ВОЈВОДЕ МОМЧИЛА

У складу са изложеним поставкама митолошке теорије, *Бановић Страхини* српске јуначке традиције Руварац проналази еквиваленте у најпознатијим митовима индоевропских народа. Искодиште *Бановић Страхине* Руварац тражи и проналази у древним „ведским“ песмама. Име *Караман* изводи из имена Индрине „боговске кучке *Сараме*“, а Влах-Алија од индијског бога доњег света Валаса: „И у немачким гаткама и скаскама спомињата куја, која на једном месту Водана, Индри равног германског бога, прати, истоветна је са Сарамом, тако, да се боговска кучка, као опште створење четири најзнаменитија индоевропска народа указује. К овима придружујем ја нашега *хрта Карамана*, ког ја за истог са индиском Сарамом држим.“¹⁵³ Ђ. Малетић критикује Руварчев митолошки приступ.¹⁵⁴ Н. Радојчић пак сматра да је најважније резултате у митолошком тумачењу српске јуначке епике „најстаријих времена“ гргетешки архимандрит постигао управо у сегментима о Балачку и хрту Караману.¹⁵⁵ Руварац убедљиво

¹⁵³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 46.

¹⁵⁴ Ђ. Малетић, *Страхинић Бан*, Гласник Српског ученог друштва, 1865, књ. 1, 253–295.

¹⁵⁵ „У специјалном делу свога Прилога претресао је Иларион Руварац читав низ српских јуначких песама да у њима утврди прастаре елементе. Најважније је овде, како је познато, његово разлагање о Балачку војводи и хрту Караману. Ту му је и најбоље успело утврдити везе између наших народних песама и прастаре индијске скаске. У осталим случајевима можда није био толико срећан. *Но овде се не ради о појединостима, него о главном задатку – да се т. з. историске народне песме прикажу као јуначке скаске, каткад с преузетим именима историских личности.*“ – Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца* (подвукао Б. С), 180.

апострофира митску снагу Зла, антропоморфизовану у лику моћног отимача-штеточине, Влах-Алији, који је по својим натприродним својствима (*силан, самовољан*), као и својом функцијом у песми суштински еквивалент митским јунацима приче о змајеубици.

Док је у одељку о Влах-Алији убедљив, само заробљавање Страхињине љубе Руварац на прилично натегнут начин доводи у сагласност са индијским митом. Напомињући да индијски Валас одводи *боговске краве*, које, у космогонијском тумачењу, представљају *облаке*, а Влах-Алија *банову љубу*, Руварац овај несклад објашњава на следећи начин: „У песми пак Вукове збирке, заробио је Влах Алија љубу Страхињину. За невољу даје се и ово у сугласност с индиском скаском довести. По представљању једном ведиском о бури, сматрају се воде облака, првобитно жене богова, које је змај помрчине (Валас, Ахи) заробио, које да би ослободио Индра громом змаја убија.“¹⁵⁶

На Руварчеву интерпретацију *Бановић Страхиње* директно се ослања Нодилова анализа песме о Бановићу Страхињи, у контексту његове митске рестаурације древне религије Срба и Хрвата, на темељима њихове повезаности са индоевропском заједничком прапостојбином. Нодило се позива на исте оне аргументе помоћу којих и Иларион Руварац доказује да песма почива на космогонијским принципима борбе светлости и таме: „Ali ništa drugo, valjda, ne utvrgjuje toliko u našoj legendi o Strahini mitičnu suštinu, koliko njegov žut hrt Karaman. Je li Karaman pučkim mlatom isklepano, iskrivljeno, od sanskritskog *Sarama*, što znači *ona koja trči*, te je kučka božja, ja ne mogu reći, pa kažem evo samo ovo. Po arijskom nazoru, vrata od doma nebesnoga čuvaju psi. Ona su vrata dvoja: jutrenja, što se otvaraju bijelome danu pri osvitku, i večernja, što se rasklapaju mrkloj noći pri sutonu. Do prvih vrata stoji pseto umiljato, prijazno; do drugih mrzovoljasto, režavo. Dvema je psima, ipak, jedna majka, kučka nebesna. Zove se *Sarama* u Vedama, pa je *Sarameya* kućak jutrenji, a *Sarameyau* oba su kućka...

¹⁵⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 47.

Nego bilo to kako mu drago, ovo stoji, da u vedičnim pjesmama Sarama prati vrhovnoga boga Indru, te mu pripomaže otkriti lupeže krava, oblaka nebesnih, a da u našem epu, po isti način, žutov Karaman, hrt Bezbiljeg, stopom slijedi Strahinu, i pruža mu pomoći u njegovoj borbi na Halu. Karaman je žut, on je bez biljege, po slici neba, ožutjela i čista s jutra.¹⁵⁷

У најдубљим слојевима сижеа *Бановић Страхиње* петрификована је митска прича о змајеубици, која се разоткрива пре свега у натприродним особинама отимача девојке, као и у митској стилизацији самог мегдана. Руварац посебно указује на митолошко обликовање мегдана на Голеч планини: „Да осмотримо још неке околности, које на отмичара демонску природу указују. У песми се каже: кад удара Страхињићу бане/ мучну алу силна Влах Алију. Знаменито је и то, што се они у гори боре: 'на Голечу високој планини'. И та околност, што сунчани јунак Влах Алију истом у подне надвлада: Носише се *летњи дан до подне*, има митичко значење, као и што су демонског Турчина само беле пене попануле: 'Бијеле су како горски снијег', а Страхињу 'бјеле па краве'.¹⁵⁸

Да сиже *Бановић Страхиње* испод епске покорнице чува палимпсест древне приче о змајеубици закључују и савремени проучаваоци митолошке оријентације¹⁵⁹. Митски модели се посебно манифестују у равни номенклатуре, атрибуције и функција ликова. Архајски корени сижеа очитују се у ритуално-митолошким моделима, као обрасцима који обликују структуру „песничке фантастике“¹⁶⁰. Такви су модели натприродног отимача, митског превозника душе и сл.¹⁶¹

¹⁵⁷ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, 1885, LXXVII, 97-98.

¹⁵⁸ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 47.

¹⁵⁹ Вид. Ј. Јанићијевић, *У знаку Молоха: антрополошки оглед о жртвовању*, Београд, 1986, 7.

¹⁶⁰ П. Џаџић, *Учини као Страхињић*, у: *Ното Balcanicus, ното heroicus*, Београд, 1987, 148.

¹⁶¹ Вид. В. Матић, *Бановић Страхиња и дервиш*, у: *Психоанализа митске прошлости*, III, Београд, 1983, 109-116.

О смрти војводе Момчила, родопског титана, севастократора и деспота, личности која је заузимала истакнуту историјску улогу у односима Бугарске, Србије и Византије у 14. в., јунака који је био „*napola vitez, a napola hajduk*“¹⁶², изузетног физичког изгледа („висок као минаре“¹⁶³) и храбрости, Руварац наводи двоврсне историјске изворе: српске кратке летописе, који само бележе његову погибију („погибе Момчило периторски 1361. године“) и византијске – Н. Грегору и Ј. Кантакузина (кога не именује у раду, мада се на њега позива)¹⁶⁴. То су уједно и до данас једина поуздана историјска сведочанства о Момчиловој смрти, поред Енверијеве хронике која Руварцу није била позната.¹⁶⁵ Сам податак да су српски летописци нашли за потребно да забележе овај догађај довољно говори о широко распрострањеној слави војводе Момчила, као и о томе да је усмено предање одмах после Момчилове смрти почело да испреда своју верзију догађаја.¹⁶⁶ Погибију војводе Момчила Руварац погрешно датије пре-

¹⁶² Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 193.

¹⁶³ Према спеву *Dusturname (Knjiga instrukcija)* који је 1465. године исписао турски хроничар Енвери.

¹⁶⁴ Вид. *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, прир. Сима Ћирковић и Божидар Ферјанчић, Београд, 1986, 145-296. Вид. и Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, 480-485.

¹⁶⁵ „Историјска сведочанства о Момчиловом животу и деловању одnose се само на збивања непосредно пред његову смрт. О Момчилу говоре три хроничара: Нићифор Григора, сам Јован Кантакузин и, напосокон, Турчин Енвери. Писања Григоре и Кантакузина се узајамно допуњују, а Енвери само помиње Момчила као једног од истакнутих противника Умурпаше о чијем животу и подвизима Енвери пише.“ – Н. Љубинковић, *Војвода Момчило у савременим хроникама и усменој епској народној песми*, Годишњак Института за књижевност и уметност посвећен Никши Стипчевићу, Београд, 1991, књ. 14, 225.

¹⁶⁶ „По свој прилици је Момчило пао оне године, коју једногласно српски летописи назначују, тј. 1361. године, будући да Лукаретић међу војводама, који су се од слабог Уроша цара приметили, још Момчила спомиње, пак и Хамер пише, да је споменуте од Византинца године, истина Момчило од Умурбега пред Перитором потучен био, но да тада није погинуо.“ – И. Руварац, *Две студентске расправе*, 49.

ма српским летописачким изворима, одбацујући тачну хронологију византијских историчара, који наводе 1345. годину као годину Момчилове смрти.¹⁶⁷ Ову хронолошку непоузданост српских летописаца Новак Килибарда тумачи временом које је било потребно да вест о Момчиловом паду, преношена усменим путем, дође до његових савременика.

Описујући, према византијским изворима, погибију војводе Момчила, истраживач налази да епска песма о женидби краља Вукашина у Вуковој збирци¹⁶⁸, и поред митских елемената, показује велику сличност са историјским догађајем из 14. в.: „Хисторичке црте од песме може сам читалац, упоредивши наведена хисторичка дата с песмом, увидети; ја опомињем само на ту околност, да се и у песми за дружину Момчилову каже 'оптече их она силна војска', и да је Момчило пред бедемом Пиритора погинуо.“¹⁶⁹ При томе се намеће питање, откуда краљ Вукашин у улози историјских Момчилових противника, Кантакузина и Умурбега, као и на који начин је тема о невери жене прионула уз име војводе Момчила и транспонована у песмовану легенду о њего-

¹⁶⁷ Бој код Перитеориона збио се 7. јуна 1345. године. – Вид. *Историја српског народа I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, Београд, 1981, 522.

¹⁶⁸ Песму је Вук Караџић забележио од Стојана Хајдука 1820. г. у Брусници, о чему је у свом „рачуна од пјесама“ оставио следећу забелешку: „Ову последњу песму (о смрти војводе Момчила и о женидби краља Вукашина) имао сам још од петорице, од свакога мало друкчије, преписану, тј. једну од мога оца, једну од старца Рашка, једну од једнога човека из Нахије Рудничке, једну ми послао кнез Васа Поповић, а једну г. Бука Марковић, член Магистрата шабачког и капетан посавски; но од свију ми се ова Стојанова (с којом се и Рашкова доста слагала) најбоља учинила.“ – *Народне српске пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књ. IV, у којој су различне јуначке пјесме, Беч, 1833. – Вид. Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. IV (1862), *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. VII, прир. Љ. Зуковић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, Просвета, Београд, 1986, 396.

¹⁶⁹ И. Руvaraц, *Две студентске расправе*, 49.

вој смрти. Руварац налази да варијанте ове теме код Вука¹⁷⁰ и Милутиновића¹⁷¹, као и њима мотивом сродна песма о смрти Змај-Огњеног Вука (*Смрт Змај-Огњеног Вука, Пјеванија*, бр. 104), имају за основу истоветну „јуначку скаску“. Вукашинову улогу у песми он тумачи типском представом која преовлађује у усменој традицији када је реч о овом историјском владару. Као цареубица и властољубац, узурпатор престола и скоројевић, „жура“ Вукашин тако постаје синоним за негативну карактеризацију владара у српској усменој традицији¹⁷².

Заступајући мишљење да је помен „Вукашина од Леђана“ у Милутиновићевој *Пјеванији*¹⁷³ првобитна обрада мотива о смрти војводе Момчила, Руварац инсистира на еластичној номенклатури ликова у варијантама: „На место овог леђанског краља Вукашина ступио је у песми о смрти Момчиловој исто тако краљ Вукашин Мрњавчевић, као што је у сродној песми о смрти Змај Огњаног Вука на његово место Терзелез-Алија ступио.“¹⁷⁴ Алтернирање ликова Змај Огњеног Вука и Момчила војводе изведено је захваљујући заједничком митском обрасцу змајевитости

¹⁷⁰ *Женидба краља Вукашина, Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије, Беч, 1845. У: *Сабрана дела Вука Карацића*, књ. V, прир. Радмила Пешић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Карацића 1864-1964 и двестагодишњици његова рођења 1787-1987, Просвета, Београд, 1988, бр. 24.

¹⁷¹ *Момчила смрт, Пјеванија црногорска и херцеговачка сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*, Лајпциг, 1837, бр. 147.

¹⁷² „Снага делокруга пригушила је чак и трагику конфликта у којем се изграђује епска биографија цара Стјепана. Он није у стању да избегне замке неспособних, злонамерних, лицемерних и поткупљивих саветника (Тодор везир, краљ Вукашин, патријарси).“ – С. Самарџија, *Ликови владара у усменој епизи*, Србистички прилози, Београд, 2005, 220.

¹⁷³ *Змај-Огњен Вук* (Од попа Рада Кнежевића Бјелопавлића), *Пјеванија црногорска и херцеговачка сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*, Лајпциг, 1837. – Вид. Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, прир. Д. Аранитовић, Никшић, 1990, бр. 152.

¹⁷⁴ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 50.

на коме почива њихова устаљена епска карактеризација.¹⁷⁵ У складу са општим смером свог *Прилога*, Руварац, и поред блискости историје и традиције у интерпретацијама смрти војводе Момчила, издваја „митички елемент“ као пресудну спону која повезује варијанте: „У песми 152. опева се детинство Змај-Огњан Вука, а у 104. п. смрт његова; обе су пак песме одломци старог оног круга скаски, у који и песма о женидби цар-Степана спада. Том истом кругу припадаје дакле од чести, т. ј. по свом митичком елементу, и песма о смрти Момчиловој, у којој се име убице сачувало исто тако, као што се у 104 п. Пјев. име убијеног јунака задржало.“¹⁷⁶

О односу историјске основе и мотивске грађе у варијантама о смрти војводе Момчила постоји обимна и разнородна литература: „Епске усмене народне песме о војводи Момчилу, епска легенда о војводи Момчилу – тумачене су различито у разним временима. Једна група научника била је склона да помињање Момчила у народној песми објасни утицајем историје на поезију. Други су, пак, били склони да све припишу постојању одређених мотива. У овом случају мотиву о неверној супрузи. Трећи су сматрали да су усмене епске народне песме о војводи Момчилу и његовој неверној љуби настале према средњовековном роману Бово од Антоне, односно да је у питању утицај писане литературе на усмену епску песму. Четврти су покушавали да у песмама о војводи Момчилу препознају уске, омеђене локалне просторе.“¹⁷⁷

Историјске елементе у песми, поред Руварца, уочавају и Фр. Миклошић¹⁷⁸, Ст. Новаковић¹⁷⁹, Т. Маретић¹⁸⁰ и др. Пошав-

¹⁷⁵ Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај Деспот Вук – мит, историја, песма*, Нови Сад, 2002, 32–52.

¹⁷⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 50.

¹⁷⁷ Н. Љубинковић, *Нав. дело*, 223.

¹⁷⁸ Ф. Миклошић, *Епско песништво у Срба*, Србски Летопис, год. XXXVI, св. 108, 74–103.

¹⁷⁹ Ст. Новаковић, *Струмска област у XIV веку*, Глас СКА, XXXVI, Београд, 1893, 26–37.

¹⁸⁰ Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 253–254.

ши од стиха из Милутиновићеве збирке: „краљ Вукашин, пријевара стара“, А. Серенсен слично Руварцу решава питање о томе како је Вукашин доспео у песму о Момчиловој смрти: „Могућно је, да је тај назив већ постојао у старијој песми, а зацело се у њој певале и такве ствари о Вукашину, да је без по муке могао да узме ту улогу, која му се у нашој песми даје (упор. Милут. 69, 151 и 158).“¹⁸¹ Слично мишљење исказује и В. М. Жирмунски.¹⁸² Хр. Вакарелски Момчилову смрт убраја међу најстарије историјске помене у бугарској народној песми.¹⁸³ Стојан Новаковић пак даје веома упечатљив портрет војводе Момчила, који је, између 1340. и 1345. г. на српско-бугарско-византијској тромеђи „подигао праву хајдучку деспотовину“¹⁸⁴. Р. Меденица варијан-

¹⁸¹ А. Серенсен, *Нав. дело*, Просветни гласник, 1896, XVII, 3, 113.

¹⁸² В. М. Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*, 41.

¹⁸³ Хр. Вакарелски, *Българската историческа пѣсенъ*, 73.

¹⁸⁴ „Момчило је био у почетку прост хајдучки четобаша у горама Родопским (међу Драмом, Пловдином и Самоковом), на ондашњој тромеђи међу српским, бугарским и византијским земљама. Срећа, јунаштво и мутне ондашње прилике развију у глави Момчиловој мисао, да и он са својим хајдуцима стече себи државу. Зато беше око тридесете своје године најмио једнога Грка, да га научи властеоском и господарском реду. Његов силан војводски и заповеднички дар избио је брзо на видик. Смислао је хладно и тихо, али страшно и поуздано, и где би ударио, ударио би као муња, било на бугарске границе, било на Кантакузинову војску, било на села Византијскога Царства. (...) Момчилова је знатност у војничкој историји. Он није имао друге војске него најамнике. Срећно хајдуковање морало му је пробудити мисао да оснује своју државу; и кад се на то одлучио, он је хајдуке прометнуо у најамнике. С тим је људима он радио како да дође до добити; а све то само да би могао даље живети и даље чинити витештва као дотле. Кад је по Балканском Полуострву пукао глас о Момчилу и о његовој чети и о чудноватом његовом господству, стеку се к њему, нарочито из српских и бугарских земаља, сви што их је било од зла оца а од горе мајке, а којима је било омрзло живети. Тако се око њега било скупило на две хиљаде одабраних коњаника, од којих би сваки пре погинуо него што би Момчила издао.“ – *Стара српска војска*. Историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави“ од Стојана Новаковића, из „Ратника“, у Београду, 1893, 89-90.

те песме о женидби краља Вукашина посматра као мотивске песме из круга варијаната о невери жене у народној епизи.¹⁸⁵ Вл. Недић на основу анализе епске песме о војводи Момчилу из *Зборника* Аврама Милетића, који потиче из 18. в., запажа да је лик краља Вукашина у улози Момчиловог опонента и подлог прељубника релативно касно унет у песму о погибији Момчила Перитеоријског.¹⁸⁶

У духу миграционе теорије утицаја и позајмица низ проучавалаца усмене књижевности српског народа Вукашиново презимање историјске улоге Јована Кантакузина у епској песми, поред његове изразите непопуларности у локалној традицији, тумачи утицајем западне литературе, односно „туђинске грађе“

¹⁸⁵ Р. Меденица, *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епизи*, Посебна издања САНУ, књ. CCCLXXXI, Одељење литературе и језика, књ. 14, Београд, 1965, 168.

¹⁸⁶ „Досад смо знали само за једну варијанту *Женидбе краља Вукашина* забележену у осамнаестом веку – *Од Нијемаца бан и жена Момчила војводе* из Богишићеве збирке (бр. 97). Захваљујући Авраму Милетићу, који је на стр. 113-116 исписао сто седамдесет стихова *Историје војводе Момчила*, хронолошки друге сачуване варијанте, ми смо сада у стању да боље пратимо уобличавање саме песме. Сада смо претпоставити, скоро и утврдити, да је тек негде после 1750. године догађај песме пренет са Јегејског мора на Дурмитор и Момчило добио Вукашина за противника. Рекло би се и да је комичан приказ са преоблачењем постао касно, пошто је и то нов елемент Милетићевог записа. Варијанта је, ваља истаћи, много ближа оној коју је објавио Милутиновић у *Пјеванији црногорској и херцеговачкој* (бр. 147) – нарочито по епизоди са слугама које су од Момчила прешле Вукашину -, неголи оној класичној коју је од Стојана Хајдука записао Карацић. Јунак у варијанти Милетићевог зборника покаткад је суров: када му изгине све деветоро браће, нагони он коња преко њихових мртвих тела. Стојан Хајдук ће изоставити овај моменат, оплемењујући – као и остали велики Вукови певачи – стару епску грађу. На основу Милетићевог записа, моћи ћемо, са много извесности, наслутити уметнички поступак Стојана Хајдука при потпуном уобличавању *Женидбе краља Вукашина*. Бићемо у могућности да назремо и шта је он изостављао и – још важније! – шта је додавао. Али о томе треба говорити посебном приликом.“ – Вл. Недић, *Епске народне песме у Зборнику Аврама Милетића*, Прештампано из Зборника Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1964, XII/1, 62.

из италијанског средњовековног епа о Бову од Антоне.¹⁸⁷ Н. Банашевић доказује да је песма *Женидба краља Вукашина* несумњиво трпела упливе са Запада: „Познато је да је у нашу писану књижевност прешло неколико средњовековних западних романа, као легенда о Александру, прича о Тројанском рату, која је прокрчила себи пут до Бугарске и Русије, роман о Тристану и роман о Бову од Антоне, који су, такође преко наших прерада, дошли у Русију и тамо, нарочито овај последњи, доживели необичну судбину. Из романа о Бову, то је већ утврђено, прешао је у нашу народну поезију мотив оне интересантне и у неким варијантама толико лепе песме о женидби Марковог оца, краља Вукашина.“¹⁸⁸ Т. Маретић се позива на М. Халанског који је први изнео ову тврдњу: „Izvr-snoj ovoj pjesmi, od koje bolju i ljepšu ne bi umio ispevati nikakav umjetni pjesnik, nalaze se varijante u Milutinovića br. 147 i u Bogišića br. 97 (u ovoj – deseteračkoj – pjesmi je mjesto kralja Vukašina zauzeo nekakav ban njemački), a ima i bugarskijeh varijanta. Tijem pjesmama o pogibiji Momčilovoj nalazi Halanski na str. 6. i d. izvor u priči o starofrancuskom junaku Bueves d’ Hanstone, kako je sačuvana u pjesmotvoru ‘chanson de geste’ i u talijanskom zborniku ‘Real di Francia’, gdje se junak zove Bovo d’ Antona.“¹⁸⁹ Др. Костић не спори сличност између народне песме и романа о Бову од Антоне, али ипак заступа становиште да су првобитни јунаци песме били војвода Момчило и цар Јован Кантакузин.¹⁹⁰ Но чини се да је по-

¹⁸⁷ М. Халанский, *К вопросу об отражениях сказания о Бовѣ в сербском эпосѣ*, Русский филологический вѣстник, XIX, Санкт Петербург, 1899, 260-282; Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Zagreb, 1909, 153-154; А. Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*; Павле Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1919, 68.

¹⁸⁸ Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одједи француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935, 5.

¹⁸⁹ Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Napomene i pogovor Vladan Nedić, Nolit, Beograd, 1966, 255.

¹⁹⁰ Др. Костић, *Новији прилози проучавању народне поезије – поводом књиге г. Н. Банашевића...*, Српски књижевни гласник, н. с., Београд, 1936, књ. XLVII, бр. 3, 197-209; бр. 4, 264-280; бр. 5, 356-375.

ред овог могућног утицаја преводне литературе за тумачење епских песама и предања о војводи Момчилу од много веће важности сам карактер усмених епских песама о историјским личностима и догађајима достојним епског памћења „у раздобљу трајања тзв. старе, средњовековне литературе“.¹⁹¹ Лидија Делић варијантама песме о *Женидби краља Вукашина* не пориче изузетну флукуативност, али сматра да се њихово значење не може објашњавати пуким преузимањем мотива из средњовековне западне витешке књижевности, нити се свака поједина варијанта може лишити могућности аутохтоног бивствовања у одређеном етнокултурном кругу.¹⁹²

О *Пирлатору* у Херцеговини, граду који представља подлогу за развијање епске теме у песми Стојана Хајдука, Руварац каже да „ако је доиста и био некад тамо, никако не може бити онај Пиритор, пред чијим је бедемима Момчило убијен.“¹⁹³ Име овог локалитета појављује се још и у варијацијама *Перитвар* (Богишић, бр. 97), *Пилитор* (*Пјеванија*, бр. 147), *Пиритор* (Вук, СНП III, бр. 10), *Перлитор* (Петрановић, II, бр. 30). Из назива града у Богишићевој збирци Серенсен извлачи закључак да би се под тим именом имао разумети Петроварадин, те да би Пирлитор код Вука или Пилитор код Милутиновића представљали само „унакажени назив првобитног имена“¹⁹⁴

Вукоман Џаковић одриче песми о погибији Момчиловој било какву историјску повезаност са бојем под Перитеоријем 1345. г. На основу археолошких истраживања о постојању рушевина неког средњовековног утврђења на брду Пирлитор испод Дурмитора, Џаковић доказује да је град Пирлитор у Херцеговини одиста постојао, уз констатацију „да свака појединост говори о

¹⁹¹ Н. Љубинковић, *Војвода Момчило у савременим хроникама и усменој народној песми*, 233.

¹⁹² Л. Делић, *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*, Београд, 2006, 249.

¹⁹³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 51.

¹⁹⁴ А. Серенсен, *Нав. дело*, 113.

средњовјековним збивањима на црногорско-херцеговачком подручју¹⁹⁵. Новак Килибарда с разлогом пориче Џаковићеву тезу. Напомињући да је фасцинантна „превелика сличност њене фабуле и историје“, Килибарда истиче да у обликовању *Женидбе краља Вукашина* велику улогу има допринос креативног певача у обради наслеђеног сажета: „У пјесми *Женидба краља Вукашина* јасно се показују видљиве особине патријархалног свијета херцеговачких и црногорских брдских крајева. Хајдук Стојан даје слику морала коме је припадао, а као умјетник иде и даље.“¹⁹⁶

Из сведочанстава о сукобима краља Вукашина и Андрије II-ог Мусакија у хроници деспота Мусакија (кад је Вукашин био гоњен све до планине *Перистер* у околини Битоља), у сличности између планине *Перистер* у Мусакијевој хроници и града *Пирлитора* у епској песми А. Гавриловић проналази први импулс замене историјског Момчиловог непријатеља и крвника, Јована Кантакузина, традицијским еквивалентом, краљем Вукашином.¹⁹⁷

Момчило војвода представља образац митских хероја старије генерације. Он је заступник старог кова јунака који су живели у архаично доба, те се историјски лик војводе Момчила који је владао пределима понад Арде, око Ксантије, Родопа и Перитериона, лако уклопио у митску матрицу културног хероја који поседује митске атрибуте (крилати коњ, забрањени град, сабља „са очима“). Те су особине додатно поткрепљене успостављањем авункулата са Марком Краљевићем (релација ујак: сестрић), који сеже до архаичних корена матријархата: „Момчило спада у ред оних епских јунака који се, чак и кад носе историјска имена из

¹⁹⁵ В. Џаковић, *Пирлитор под Дурмитором или Перитеориј под Родопима*, Стварање, Цетиње, 1969, бр. 6, 821-827.

¹⁹⁶ Н. Килибарда, *Историјска основа народних песама о војводи Момчилу*, у: *Поезија и историја у народној књижевности*, Београд, б. г. (1970), 117-129. Овде према: Н. Килибарда, *Усмена књижевност. Епска мјера историје*, Приредио Дејан Ајдачић, Подгорица, 1998, 35.

¹⁹⁷ А. Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*, 134.

врло ране епохе, могу окарактерисати као архаични, делимично још митски хероји. О таквој његовој природи сведоче извесне особине и атрибуту: натпросечна величина и снага, што и јесте повод каснијим 'пробама', крилати коњ, оружје, разне 'моћи од помоћи'. На историјско лице се, у ствари, преносе обележја старијих, мада анонимних јунака или – општије речено – за њега се везују старије, митске представе о 'јунаку' из пре- или суб-историјске фазе развоја епике. Значајно је да се ти првобитни, додуше већ антропоморфни, али још делимично митски хероји, који се обично не могу победити јунаштвом просечне људске мере, него најчешће само лукавством, преваром или издајом, потискују током времена у углу побеђених. Иза ове функционалне промене крије се по свој прилици један дубљи и општији културноисторијски преокрет: напуштање и превазилажење митске фазе у представама о првобитном хероју као пресудан корак ка рационалним схватању јунака у складу са друштвеним развојем и процесом епизације. Процес је познат такође из историје епике код других народа. Из јужнословенске епике, сем Момчила, овамо спадају Муса, јунак 'са три срца', Жути Јеврејин, Мина Костуранин, 'каменит до паса', представнице амазонки итд. Старе, 'тотемистичке' представе се преносе и на касније историјске личности, као Секулу и деспота Вука Бранковића да би се објаснила њихова смрт.¹⁹⁸

С обзиром да је у песми Стојана Хајдука тежиште стављено на лик неверне љубе, која је у центру радње, и на њено двоструко издајство, испуштен је један мотив, који се јавља у већини осталих варијаната. То је мотив Вукашинових помагача, негдашњих „слугу“ Момчилових, којих се циновски војвода једино прибојава¹⁹⁹. Само бежање војводе Момчила од некадашњих

¹⁹⁸ А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, Народно стваралаштво-Folklor, Београд, 1969, год. VII, св. 29-32, 21.

¹⁹⁹ „Њихова улога није у свему јасна нити свуда истоветна тако да је тешко да се реконструише њихова првобитна функција, али присуство у већини варијаната и, нарочито, географска распрострањеност овог мотива допуштају закључак да је у одређеној фази епског развитка сачињавао можда битан структурни елеменат песме. Налазимо га на Јадрану (Богин

слугу не говори о његовом кукавичлуку већ о митско-архајском калупу из кога је потекао отисак епског сижеа.²⁰⁰

Миодраг Матицки даје преглед варијаната током две стотине година њиховог живота, откривајући инваријантне елементе који се љубоморно чувају у „поводном језгру“ сижеа и неизмењено преносе кроз време: „Током две стотине година живота песма о смрти војводе Момчила, око поводне језгре груписао се цео низ мотива и устаљених места: Момчилов сан и тумачење сна, књиге које размењују Момчилов противник и Момчилова љуба, издаја Момчилове љубе и са њене стране онеспособљавање Момчиловог коња и оружја, лов у којем Момчило наилази на заседу, мегдан на којем Момчило изгуби целу пратњу (посебно се у песми држи део о 'девет браће, девет братучеда'), Момчилов разговор са коњем, из којег сазнаје о невери љубе, напуштање бојишта, затицање затворене капије града, пожртвовање Момчилове сестре, поновна издаја Момчилове љубе, смрт Момчилова, освајање и харање града, хуморна сцена у којој Момчилов противник проба одело и оружје и на тај начин сазнаје да је погубио великог јунака, погубљење Момчилове љубе и, најзад, епилог у којем певачи доводе у директну везу Момчила и Марка Краљевића, најчешће односом ујака и сестрића.“²⁰¹

Када је реч о варијантама песме о погибији војводе Момчила, М. Матицки акценат ставља на запис епске народне песме о војводи Момчилу и паши Асан-аги из Тефтера Манастира Гра-

шић 97), у Црној Гори (Милутиновић 147), у Војводини пред крај XVIII века у Милетићевој песмарици, у западнобугарским варијантама све до Пиринске Македоније (Разлог), то јест он обухвата велико подручје и карактерише већину варијаната уопште.“ – *Исто*, 22.

²⁰⁰ „Такво држање изгледа недостојно једног јунака какав је Момчило, али само ако се заборави његова митска природа. Његове 'слуге' су у ствари бића истог соја, истих натпросечних способности; припадају истом митском или полумитском свету и Момчило им се не би могао супротставити пошто је лишен својих магичних атрибута. Отуда његова 'несмелост' и нагло бегство.“ – *Исто*, 27.

²⁰¹ М. Матицки, *Историја као предање*, Библиотека „Вуков сабор“, Рад-КПЗ Србије, Београд, 1999, 139-140.

бовца (1735-1737. г), који одређује као најстарију прецизно датовану варијанту, тачније „као праоблик песме која у усменом предању траје две стотине година“: „Песма *Војвода Момчило и паша Асан-ага* разликује се од свих варијаната по томе што је противник епског Момчила Асан-ага, савременик историјског хајлучког старешине из Перитеорија. Изгледа да је песма у том делу ближа свом првобитном извору и, свакако, историјским чињеницама, јер је потврђено да је Момчило погинуо од Турака, у тој прилици савезника Јована Кантакузена. Тиме се може објаснити што у овој песми још није развијено место о преписци Момчиловог противника и Момчилове љубе и што је улога Момчилове љубе сведена на најмању могућу меру: Момчило свој сан казује коњу, а не љуби, издајство љубе помиње се само у једном стиху (‘Да би с кога, него с моје љубе’).“²⁰²

Веома занимљива је чињеница да се у најстаријим варијантама (грабовачки запис, запис из рукописног зборника Аврама Милетића) појављује мотив три копљаника због којих војвода Момчило бежи са бојишта („Потекоше до три копљаника/И побеге Момчило војвода“, *Војвода Момчило и паша Асан-паша*), односно од којих гине („троја су га копља ударила“, *Историја војводе Момчила*, у: Вл. Недић, *Нав. студија*, стр. 70). Матицки с правом у мотиву „три копљаника“ открива једно дубље митско значење: „Три копља, три копљаника, имају, свакако, и неко дубље, митско значење. Једно од тих значења у вези је са бајкама о ђаволу и његовом шегрту.“²⁰³ Још једна паралела се сама намеће. У изванредној лирској епифанији смрти у бугарштини *Попјевка Радића Вукојевића* (Богишић, бр. 48) јунак такође умире од некаква тајанствена „три копја“²⁰⁴. Превасходно митску се-

²⁰² М. Матицки, *Нав. дело*, 140.

²⁰³ М. Матицки, *Нав. дело*, 141.

²⁰⁴ Vid. Н. Krnjević, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, Beograd, 1986, 201-210; Б. Сувајџић, *Јунаци и маске. Тумачења српске усмене епике*, Библиотека књижевност и језик, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005, 164-165.

мантику оличавају и три потере које гоне Сењанина Ива у пре-красној балади о његовој смрти. (Вук, СНП III, бр. 31). Јуро Даничић такође умире од три ране непреболне: од „копља бојнога“, „стр’јеле белоперке“ и „љуће оштре сабље“ (ЕР, бр. 89). Очигледно је реч о типолошки изоморфним ситуацијама у којима је смрт метонимијски оличена у трокраком оружју неименованог демијурга/копљаника, копљу чије је сечиво исковано од железа непатворене митске сакралности.

Позивајући се на Веселина Чајкановића, М. Матицки у том правцу сматра да треба „детаљније испитати везе хтоничког троглавог бога, словенског Триглава и нашег Тројана, са троглавим јунацима наше епике: Балачком војводом и троглавим Арапином и у том кругу одредити место које заузимају војвода Момчило, Марко Краљевић и Момчилове слуге“²⁰⁵.

Када је реч о типологији Момчилових противника у варијантама, Е. Ј. Цветић у истом правцу наводи причу из Меглена у Македонији према којој је погибију војводе Момчила скривило „војсковођа Арапин“.²⁰⁶ Р. Тунгуз-Перовић у чланку *Деспот Момчило*²⁰⁷ Момчиловог нећака Рајка повезује са охридским великашом Остојом Рајаковићем „по гуслам“ Угарчићем.²⁰⁸ М. С. Филиповић ову тезу одбацује као произвољну²⁰⁹.

²⁰⁵ М. Матицки, *Нав. дело*, 141, напомена бр. 20.

²⁰⁶ Е. Ј. Цветић, *Војвода Момчило и традиција у Меглену*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1924, IV, 1-2, 265-266.

²⁰⁷ Р. Тунгуз-Перовић, *Деспот Момчило*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 1935, XLVII, 35-47.

²⁰⁸ „Ст. Новаковић је први дошао на мисао да, уз резерву, идентификује Рајка, кефалију Трилиса и Вонта, северно од Сера, са синовцем деспота Момчила, који се исто звао Рајко (Глас XXXVI, 37). Недавно је г. Радован Тунгуз Перовић, у студији о Момчилу, отишао од те пријемљиве поставке неколико корака даље. Он тога Рајка претвара у Рајака и мисли, да би он могао бити отац Остојин. Као такав, и он би потицао од ’хумскога’ братства Угарчића. Оно што г. Перовић изводи даље, ослањајући се на једно више него несигурно народно предање, плод је маште и комбинације, које немају апсолутно никакве поуздане основе. (...) За деспота Момчила главни извор каже да је био пореклом Бугарин, а у науци је давно

Н. Љубинковић с правом констатује да је историјска погибија војводе Момчила пред капијама затвореног града представљала снажан импулс његовој трагичној и узвишеној епиској слави: „Опис последњих часова Момчилових јесте у сваком погледу еписки. Рекло би се да је Момчилова погибија одмах преточена у еписку песму и уточена у еписку легенду. Чини се да Кантакузин не описује битку под Перитеорионом, већ да препричава савремену еписку песму о томе догађају. Уосталом, Кантакузин је хронику писао тек у монашким годинама, пошто је морао да се одрекне престола у корист Јована V Палеолога новембра 1354. године.“²¹⁰

У најцеловитијој студији која разматра *Женидбу краља Вукашина* у кругу варијаната на широком јужнословенском и балканском терену, Л. Делић даје веома добру књижевнотеоријску и књижевнотеоријску анализу песме у свим њеним видовима испољавања. Војводу Момчила она посматра као „синтетичан еписки лик“, истичући посебно његове архаичне основе: „Еписки војвода Момчило јесте еклатантан пример поменутог синкретизма: настао на основу историјске личности – родопског хајдука, деспота и севастократора из XIV века – током шестовековног живота у усменој традицији он је попримио атрибуте и функ-

примљено, да је његово везање са нашим Пирлитором само пренос еписког мотива, са хисториском основом, од града Перитеорија, пред којим је Момчило доиста погинуо. Г. Перовић комбинује и друкчије, да би објаснио сродство Остојино са краљем Марком. Ако је Рајко – Рајак, отац Остојин и синовац Момчилов, онда је и Момчило пореклом Угарчић. Тетка Остојина отац Рајка била је, – налази он одједном, – сестра Момчилова и мајка Краљевића Марка, и ето – отуд сродство (Гласник Зем. Музеја XLVII, 1935., 41-2). Овакво закључивање нема, наравно, никакве везе с науком; ми смо га споменули само ради потпуности и да се види каквим је све комбинацијама дао повода Остојин натпис.“ – Др. Вл. Ђоровић, *Остоја Рајаковић Угарчић*, Прилози проучавању народне поезије, 1938, год. V, св. 1, 55.

²⁰⁹ М. С. Филиповић, Прилози проучавања народне поезије, Београд, 1937, IV, 152-153.

²¹⁰ Н. Љубинковић, *Нав. студија*, 227.

ције различитих митских бића и епских делатника и постао један од најкомплекснијих ликова јужнословенске усмене традиције.²¹¹ На основу митских елемената у равни атрибуције (крилати коњ, сабља са „очима“, изузетан раст), као и судбинском повезаношћу за гору и воду (језеро, река) у равни хронотопа, те сижејним варијацијама (круг варијаната у бугарском и македонском фолклору у којима Момчило „ноћу савладава велике даљине на свом чудесно поткованом коњу, походећи сестру или ћерку цара Костадина“), али и према типовима противника, Л. Делић посебно означава елементе змајевитости у обликовању ове синтетичне епске фигуре.²¹²

Развитку песама о „јунаку Момчилу“ у бугарском фолклору, са посебним акцентом на улози певача у варирању наслеђене грађе, занимљиву студију посветила је Цв. Романска. Романска из низа разгледаних варијаната извлачи закључак да је централна тема у певању о војводи Момчилу у Бугарској његова смрт.²¹³

Померањем фокуса истраживања са смрти војводе Момчила на питање порекла Марка Краљевића у епској песми, у контексту обликовања формулативне везе ујак-сестрић у традицији, Руварац у завршетку овог поглавља посве логички најављује тему о најпопуларнијем јунаку балканске епике, којој ће посветити већи део своје студентске расправе о српској јуначкој поезији. Овај „генеалошки моменат“ истиче и Алојз Шмаус: „Песма је свој дефинитивни облик у ствари добила једним генеалошким моментом: требало је Марку обезбедити нимбус великог јунака са изузетним својствима већ на основу самог његовог порекла. То се у епској предаји постигло или женидбом Вукашина вилом (Богитић 85) или матрилинеарним везивањем Марка као

²¹¹ Л. Делић, *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*, 255.

²¹² Л. Делић, *Нав. дело*, 257.

²¹³ Цв. Романска, *Към въпроса за развитието на песните за Момчил юнак в българския фолклор*, у: *Въпроси на българското народно творчество*, С., 1976, 65.

‘сестрића’ за једну архаичну јуначку личност. Та се потреба осећала утолико јаче уколико је Марков отац Вукашин као оличење узурпатора и чак цареубице почео да пада и губи углед у очима потомака. У вези с тим процесом теба гледати и уздизање Марка у народној традицији као браниоца легитимитета (Вук II, 33: *Урош и Мрњавчевићи*), чиме се истовремено добијају неки елементи за извесну релативну хронологију. По свему се чини да је ова генеалошко-историјска реинтерпретација текла доста споро и да је сразмерно касно и далеко од првобитне постојбине Вукашина и Марка добила свој коначни облик, који претпоставља и постепено паралелно изграђивање идеалног лика Маркове мајке (Јевросиме).²¹⁴

Према Бруну Мериђију, Маркова породица је у српској усменој поезији у тесној вези са митско-магијским амбијентом: „У песми Женидба краља Вукашина прича се на који је начин отац Марка Краљевића успео да победи војводу Момчила, и то тек пошто је Момчилов коњ, „крилати“ Јабучило, животиња која је могла да лети и која је, дакле, поседовала магичну моћ, Видосавином издајом изгубио крила. Природно је да је могуће да је ту реч о коинциденцији, а исто тако је могуће да су епизоде у којима је Марко Краљевић обавијен атмосфером магије случајни производи маште народних певача, али, ипак, магијско тумачење епизода о којима је реч може да буде прихваћено. Можда су Руси и балкански Словени у својим народним епским песмама сачували сећање на стара веровања својих предака из преисторијског доба.”²¹⁵

²¹⁴ А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, Народна стварлаштво-Folklor, Београд, 1969, VII, 29-32, 19-20.

²¹⁵ Бр. Мериђи, *Митолошки елементи у српскохрватским народним песмама*, 278.

„ЈУНАЧКЕ СКАСКЕ“ О МАРКУ КРАЉЕВИЋУ

Парафразирајући став П. Ј. Шафарика из *Старожитности* по коме „и најпроницателнија оштрота ума не може код Краљевића Марка хисторички елеменат од уреса скаске разлучити“, Руварац напомиње да у песмама о најпопуларнијем јунаку наше епске традиције „нити је свугде хисторички живаљ *главно*, а елеменат од скаске као нешто побочно и придано, већ се каткад и преврнуто одношење међу обе ове стихије налази“.²¹⁶ Листајући историјске изворе о Марку, Руварац наводи М. Орбина као „главни и једини извор, из кога су досадашњи писаоци србске историје известија своја о Краљевићу Марку вадиле“, као и *Троношки родослов*, у коме су очувани тек штурни подаци о Марку. Ни Руварац не може да се отме утицају дубровачког историчара када по Орбину пише о четворици Вукашинових синова (Марко, Иваниш, Андријаш и Митраш), али уз ограду да се наши кратки летописи не слажу у потпуности са аутором *Краљевства Словена*, те да помињу три сина краља Вукашина: Марка, Дмитра и Андреаша, док се у једној листини краља Вукашина помињу само Марко и Андрија. Т. Маретић сматра да би Вукашиновог сина Иваниша требало одбацити као неисторијску личност, јер за њега, осим Орбина, ништа не знају други извори.²¹⁷ Лазар Мирковић пак потврђује Орбинов податак: „Вукашин је имао четири сина: Марка, Андрејаша, Дмитра и Иваниша, и више кћери, од којих нам је позната Оливера, удата за Ђуру Балшића.“²¹⁸ Тезу о веро-

²¹⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 51.

²¹⁷ Т. Маретић, *Наша народна епика*, 177.

²¹⁸ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, Старинар, Орган Археолошког друштва у Београду. Трећа серија, књига трећа, Београд, 1925, 18.

достојности М. Орбина по овом питању заступа и С. Ћирковић: „Синови Вукашинови су тачно наведени и сви су оставили трага у савременим историјским изворима.“²¹⁹ Према Орбину Руварац наводи Маркове сукобе са кнезом Лазарем, битку против војводе Мирчете и смрт код Краљева (у најбољој традицији народног предања), а по Лукаревићу податак о Марковом гробу: „Тело је Марково погребено у манастиру Власијани (Blasiani) код Скопја.“²²⁰ Читајући ово место код Орбина као манастир *Блачани*, односно *Булачани* код Лукаревића, Л. Мирковић закључује да питање о гробу краља Марка није коначно решено и да би тек ископавања око Марковог манастира и манастира Матејича могла донети нова сазнања: „До манастира Матејича код Куманова има село Булачани и казивање Дубровчана упућује гроб краља Марка у манастир Матејич код Булачана и на ову околину, а не на Марков Манастир.“²²¹

После кратког историјског увода о Марковом вазалном статусу и територијама којима је као турски вазал управљао, Руварац прелази на основну тему своје расправе, на разматрање „јуначких скаски“ о Марку Краљевићу, које према степену заступљености „митичких елемената“ сврстава у следеће групе: „а) Марко и Муса; б) Марко и Ћемо Брђанин; в) Марко и Мина; г) Марко и Арапин; д) Марко и србски јунаци; ђ) Константин, Драгаш и Љутица Богдан; е) Марко у доцнијем кругу јуначких песама; ж) Смрт Маркова.“

Заједнички именитељ за песме прве четири групе, по Руварцу, представља митска пројекција Марковог лика, који, на тај начин, постаје образац архајског типа-носиоца „јуначке скаске“. Овде је Руварац посве актуелан: „Od mitske konstrukcije junaka kao dobrog i rđavog boga, preko opštenja sa vilom, silaska u 'donji svet' i sukoba u okviru mitske paradigme braće-neprijatelja,

²¹⁹ С. Ћирковић, *Коментари*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 314.

²²⁰ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 53.

²²¹ Л. Мирковић, *Нав. дело*, 26.

preko bitke s crnim Arapinom i ostalim Arapima s kojima Sloveni dolaze u dodir i sukob u prvim stolećima naseljavanja Balkana, do bitaka s Turcima i puške koju junak ima u boju sa vilom, pomešane su karte epoha i svaka epoha dala je Marku poneko svoje obeležje.“²²²

Руварац негира строго историјску основу песама о Марку и Муси, закључујући да је у њима остварена симбиоза историјске и митолошке компоненте, при чему је ова друга много важнија: „Песма дакле о Муси и Марку, по њеном сушном садржају, не може се на какав хисторички факт свести, ако се у њој и налазе гдекоје побочне хисторичке црте, и она се као смеша хисторичког и митичког елемента указује.“²²³ И овде је реч о епској стилизацији древног космогонијског мита о борби сунчаног бога и демона облака: „Већ више пути споменута бајка о борби сунчаног бога и Демона облака змаја (борба зиме и пролећа) образује по мом мњењу и основ песме о Муси и Марку.“²²⁴

Руварац открива присуство мита у следећим сегментима песме: 1. Марков бој с Мусом одиграва се „у клисури тврди Качаника“; 2. бој траје „љетни дан до подне“; Мусу спопада „бјела пјена“, а Марка „бјела и крвава“; 3. Марко распори Мусу „од учкура до бијела грла“, што је аналогно са германским митовима о борби јунака са змајевима и аждајама; 4. Муса има три срца, што је најбитнија црта за извођење паралеле са индијским митом. Марко Краљевић овде преузима улогу Индре, првобитног бога громовника и, као оличење сунчаног божанства, надлавада демона суше (Вритра, на чије место ступа Муса Кесеџија).

Према Илариону Руварцу, Марко је образац архајског типа јунака. Разматрајући „животворни, делатни амбијент јуначке скаске“, гретешки архимандрит у песмама о Марковим сукобима са Мусом, Ђемом Брђанином и Арапима проналази динамичну

²²² Р. Džadžić, *Homo Balcanicus, homo heroicus*, Beograd, 1987, 117.

²²³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 56-57.

²²⁴ *Исто*, 57.

спрегу митских и историјских елемената. У сукобу Марка и Мусе, примећује Руварац, присутна је епска стилизација древног космогонијског мита о борби сунчаног бога и демона облака²²⁵. Халански, као и Руварац, доводи у везу сиже о змајеборству у епској поезији са индоевропском митологијом²²⁶. Песми о Марку и Муси Халански открива порекло у арапском зборнику *Хилладу и једна ноћ*, одакле потиче апокрифна прича о цару Синагрипи и његову доглавнику Акиру, као и у руским биљинама о кнезу Владимиру, Иљи Муромцу (који је Марков еквивалент) и Калин-цару (који ступа на место Мусе)²²⁷. Сматрајући да су „пјесме јуначке најстарије“ најпоузданији извор за реконструкцију старе претхришћанске религије Срба и Хрвата, Н. Нодило у том контексту разматра и песме о Марку Краљевићу²²⁸. П. Бакотић пак закључује да натприродна бића најчешће настају у народној машти персонификацијом динамичких снага природе²²⁹. Ово је у савршеном сагласју са теоријским поставкама старе митолошке школе 19. в.²³⁰

Према А. Шмаусу, и Муса Кесеџија спада у ред јунака са митским атрибутима: „И Муса спада, већ по свом атрибуту, у ред архаичних, некада вероватно позитивних јунака. Као Момчило ни он не може бити побеђен простим мерењем снага, макар и његов противник био сам Марко; чак и овај мора да позове у помоћ вилу посестриму. (...) У ствари се на 'историјска' имена преносе представе о хероју које потичу још из митских предања или имају – као на пример у случају змајевске природе неких

²²⁵ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 56-57.

²²⁶ М. Халанский, Южно-славянския сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русскаго былевого эпоса, II, Оттиск из „Русскаго филологического вестника“, Варшава, 1894, 210.

²²⁷ Т. Maretić, *Književna obznana*, Rad JAZU, CXXXII, 32.

²²⁸ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 18885, LXXVII, 56.

²²⁹ P. Bakotić, *Pojav čuda i zakon reda u narodnoj književnosti*, ZNŽO, 1937, XXXI, 1.

²³⁰ Đ. Kokjara, *Istorija folklora u Evropi* I, 273.

јунака – своју основу у народној митологији. Такве представе се и касније могу реактуелизовати преношењем на новије јунаке, иако се током времена и превагом рационалних фактора претварају све више у епске *toroi*.²³¹

Пл. Бочков сматра да је Муса „класичан противник“ епског хероја. Он може да заузме све антагонистичке позиције, али његов особени „културни знак“ и основна функција јесу у чегрсти са јунаком који је заборављен у тамници због (не)постојеће кривице²³².

Сиже о сукобу Марка Краљевића и Ђема Брђанина такође потиче из древне индоевропске митолошке ризнице: „И ова песма, као год и она о Муси, оснива се на прастаром митусу; разлика се пак међу једном и другом песмом у том састоји, што се у првој сунчани јунак са демоном зиме у друго доба године бори у јесен ’о преображењу’ а не у пролеће.“²³³

У типологији Маркових противника, епски рођаци, Муса и Ђемо, свакако заузимају посебно место. Руварац овим јунацима проналази и историјске аналогije. За Мусу Кесецију износи претпоставку да би могао да представља повезано историјско памћење двају личности: Мусе, сина турског султана Бајазита, који се после очеве смрти борио за престо, историјске личности с краја 14. и почетка 15. века, и познијег албанског војводе Ђурђа Кастриотића-Скендербега Мојсија (Мусе), кога помиње и Качић у *Разговору*²³⁴. Сиже песме се првобитно морао односити на „Мусу Узурпатора“, да би се касније синкретичком лику епског Мусе Кесеције придружило сећање на арбанашког јунака из 15. в: „У песми налазе се хисторичких реминисценција и на једног и на другог Мусу. Питање је дакле, коме од ове двојице да дамо првенство, који је старије место у песми имао. Ја мислим, и са-

²³¹ А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, 28.

²³² Пл. Бочков, *Нав. дело*, 45.

²³³ *Две студентске расправе*, 59.

²³⁴ А. Каčić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, ur. T. Matić, Zagreb, 1956, br. 32, 115-117.

мо се у том с г. Светићем слажем, да се на Мусу узурпатора, који је и онако пре Мусе Арбанашког живео, првобитно песма односила.²³⁵

Ако се прихвати теза да је епски Муса Кесеџија историјски рецидив султана Мусе, његова смрт на мегдану с Марком Краљевићем, према Руварцу, представља историјски анахронизам из једноставног разлога што је Марко погинуо пре Мусе. То пемси одриче било какав одређенији историјски карактер. И овај сиже оличава праву „јуначку скаску“, утемељену у старом индоевропском миту. Бојеви Марка Краљевића са Мусом и Ђемом Брђанином, тако, типолошки одговарају подвизима богова у немачкој митологији: „Борби Марка с Мусом и Цидовином одговарају бојеви германског Дитриха, који је на место Тора и Водана ступио, с дивови, браћом Еком (или Агесом) и Фасолтом (в. *Grimm's: D. HeldenSage*).“²³⁶

Јов. Н. Томић у решавању овог питања полази од претпоставке да је мотивска грађа деструктивно деловала нарушивши историјску ауру епских песама о Марку Краљевићу, те да је „била (...) од штете по историјску тачност како у српским народним песмама тако и у песмама других народа“²³⁷. Томић сматра да је првобитна основа ових песама била историјска, па се она, изван терена свога постанка мењала и губила потискивана новим, мотивским елементима познијих епоха. Према Томићевом схватању, ни једна ни друга историјска фигура о којој говори Иларион Руварац не одговара Муси Кесеџији народне песме. Ако се пође од претпоставке да би Ђема Брђанина требало везати за пљачкашке походе Јеген паше, чувеног одметника од турског султана из претпоследње деценије 17. века, Муса би се најпре могао тражити у близини историјског Јеген-паше, међу његовим сарадницима и помагачима. Почетни историјски импулс за фор-

²³⁵ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 55.

²³⁶ Исто, 59.

²³⁷ Јов. Н. Томић, *Историја у народним епским песмама о Марку Краљевићу*, Београд, 1909, 5.

мирање типског лика Арапина који се јавља у овом кругу песама, али и уопште у српској усменој епизи, могао би се открити у још једном Јеген-пашином помоћнику и саборцу, историјском Арап-паши. Крунски аргумент за ову тврдњу Јов. Томић проналази у помену Охрида као завршног топонима у историјској делатности Јеген-паше. Охрид је место у коме је овај „најглавнији одметник од новог султана, страшило за овога и за Царевину, зулумћар каквих је у Турској мало било дотле и личност која је за 2 године у Турској Царевини сматрана за већу опасност него најмоћнији члан хришћанског савеза“, године 1689. окончао свој бурни живот. Тврдњу Панте Срећковића да је Муса Кесеџија из народних песама челник Муса, зет Лазара Хребељановића, Томић одбацује као неозбиљну.

А. Гавриловић не сумња у то да је „Ћемо српске народне поезије Ћино, арбанаски кнез“: „Ми смо већ видели како име Ћино бејаше у арбанаских великаша често и обично. (...) Сви ти помени, прилике и околности учинише да се у народном сећању створи слика личности која се у песми зове Ћемо Брђанин и с којом долази у сукоб најпопуларнији јунак народног певања српског, Краљевић Марко.“²³⁸

Гавриловић помиње и варијанте песме *Марко Краљевић и Мина од Костура* из Богишићевог зборника, полазећи од претпоставке да у овим песмама има далеко више очуваног историјског сећања у односу на Вукову варијанту: „Тако, пре свега, историска је подлога свему певању у истини да је Марко због Костура имао сукоба с арбанаским господарима.“²³⁹

Бугарштица о Марку и Андријашу показује, према Јов Н. Томићу, да су епске песме о Марку још у првој половини 16. в. „биле с мотивом и уопштене“, односно да је реч о мотивским песмама у којима се, уместо историјске личности, детерминише тип јунака. Међутим, низ елемената у песмама о Марку „приме-

²³⁸ А. Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*, Глас СКА, Београд, 1900, LVIII, 123.

²³⁹ Исто, 128.

са су каснијих времена“, будући да Марко није само историјска личност 14. в., већ и епски јунак који „живи и ради у свима столећима од четрнаестог до осамнаестог“²⁴⁰.

Халански сматра да име Марковог противника из песме *Марко Краљевић и Ђемо Брђанин* (Ђемо, Ђино, Гино) потиче из албанског језика и да упућује на везу са чувеним италијанским хајдуком 13. в. којег спомињу Данте и Бокачо под именом Ghino di Tasso. А. Гавриловић у својој *Историји* сматра да би Ђемо Брђанин доиста могао бити поетски спомен на арбанашког кнеза Ђина, те да је руски научник овде био на добром путу²⁴¹.

Сукобе Марка Краљевића са Мусом, Ђемом и црним Арапином у српској народној епизи Ст. Новаковић тумачи понародњавањем легенде о св. Ђорђу: „Narodna legenda o sv. Đurđu kao o pobjediocu aždaje, koju pjevaju narodne pjesme tolikih naroda, ušla je i među naše tvorevine kao predmet vanredno omiljen“, тако да „na mjesto svetoga Đurđa staju razni narodni junaci, na mjesto ažda-

²⁴⁰ „Како је, међутим, историјски елеменат у епским песмама с мотивом и типом и иначе најнесталнији, то се кварење историјских факата о Марку Краљевићу јавља као најприроднија последица процеса, који је с њима вршен у току даљег им живота: сваког дана у њима су се све више гомилали анахронизми, тако да најзад песме о Марку Краљевићу, забележене у деветнаестом столећу, не представљају елаборат тога него и шеснаестог и седамнаестог и осамнаестог па чак и деветнаестог столећа и свих етничких средина, које су радиле на измени једном уопштених песама. На тај начин дошло је до тога, да Марко постане заједнички тип у песмама српским, хрватским и бугарским с разликом у толико што му је свака та шира етничка средина дала по који атрибут свог етничког карактера; зато Марко живи и ради у свима столећима од четрнаестог до осамнаестог; зато у песмама о њему имамо елемената из свих тих столећа, и то поглавито елемената културно-историјских, само много више из каснијих него из ранијих времена.“ – Јов. Н. Томић, *Историја у народним епским песмама о Марку Краљевићу*, 10-11.

²⁴¹ „Али да је Ђемо српске народне поезије Ђино, арбанаски кнез, најлепше сведоче народне песме из Македоније, у којима се овај Марков противник зове: – Ђино, Гино Арнауце, Динче Арнауце и Гино Латинин.“ – А. Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменог постања*, 79.

je različite druge prepreke, koje junaci savlađuju.²⁴² Претпоставку да би италијански хајдук из 13. века могао да послужи као прототип епског противника Марка Краљевића и Т. Маретић резолутно одбацује као посве неосновану: „Iz Italije moglo je koješta doći u jugoslavensku narodnu epiku, ali da je i ovo došlo, to je slabo vjerovatno.“²⁴³ Позивајући се на народно предање о развалинама Тројанског града код Новог Пазара из Гиљфердинговог *Путовања*, Маретић закључује да мотив о вођењу везаног Марка од града до града у песми потиче из легенде о св. Ђурђу, што најбоље исказује стих којим господа охридска, вучитрнска и звечанска моле Ђема да не веша Марка пред њиховим градом јер им онда „неће родити вино ни шеница“: „Taj stih nema pravoga smisla za Marka: zašto ne bi ondje rodilo vino i pšenica, gdje je Marko obješen? Ali za zmaja ima taj stih vrlo dobar smisao, jer narod drži, da zmajevi grade oblake i grad te biju ljetinu (vidi u Vukovu *Rječniku* kod riječi: *ala*); gdje je dakle zmaj zakopan, tamo neće biti vina ni pšenice, jer i mrtvi zmaj može navesti grad na ljetinu. Vidi se dakle, da se motiv, o kojemu je ovdje govor, iznajprije pripovijedaо u legendi o sv. Đurđu.“²⁴⁴ Ст. Новаковић такође наводи Гиљфердингово предање да би поентирао: „Послије свега овога не може бити сумње, да је легенда о светом Ђурђу као витезу на коњу и побједиоцу аждаје, који је спасао Тројан град и ћерку краља тога града Тројана – својина усмене литературе нашег народа.“²⁴⁵

Песми о Марку и Муси Н. Банашевић проналази типолошке паралеле у *chanson de geste*, у причи о Ожјеу и Карлу Великом. Банашевић одбацује историјску интерпретацију епског лика Ђема Брђанина. Томићев аргумент о подударану терена историјске делатности Јеген-паше и хронотопског оквира песме *Марко Краљевић и Ђемо Брђанин* по Банашевићу не стоји, јер:

²⁴² St. Novaković, *Legenda o sv. Gjurgju u staroj srpskoslovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi*, Starine, XII, knj. 9, 143.

²⁴³ T. Maretić, *Književna obznana*, 18.

²⁴⁴ Исто, 14.

²⁴⁵ Ст. Новаковић, *Нав. студија*, 137.

„...видели смо већ да је Марково лутање с Ђемом од града до града био уметак доцнијег певача и да је основни мотив песме Марково путовање по рибу, без оружја, и његов сусрет са зулумћарем. Сами мотив путовања по рибу, који је постојао пре историјског Јеген-паше, утврђивао је донекле топографију песме о Марку и Ђему.“²⁴⁶ Позивајући се на варијанте, Банашевић закључује да су и мотив и име Марковог противника (Ђемо, Џидовина, Гино) дошли са запада, из италијанске витешке књижевности (легенда о Гијому). Ипак, он не пориче могућност контаминације различитих утицаја: „То је име, с мотивом, могло доћи, као што смо видели, из талијанске витешке књижевности средњег века, али су га певачи могли лако асимиловати с арбанашким Гин и дати јунаку у неким песмама надимак Арбанас а у другим Латинин.“²⁴⁷

У „јуначке скаске“ Руварац убраја и епске песме *Марко Краљевић и Мина од Костура* и *Марко Краљевић и Арапин*. Говорећи према Орбину о сукобима Марка Краљевића и Балше Балшића око Костура, као и о Марковој разблудној жени, Руварац закључује да се и историја и традиција овде баве истом материјом: „И повест и песма врзе се око Костура и око жене Маркове: чини се дакле, да се песма наша од чести на хисторичкој пригоди оснива.“²⁴⁸ Међутим, историјској основи комплементарна је митолошка компонента, која кореспондира са индијским митом о сукобима сунчаног бога са демоном облака, заступником космичког Зла: „Демон од облака краде жену; – ту ми опет на памет долази Влах-Алија, и тако мислим ја, да се песме о Марку и Мини, и о Бановић Страхињи на истом прастаром митусу оснивају. Утицај тог митуса опажај ја и у песмама о Бан Милутину и Дуки Херцеговцу (В. II 31).“²⁴⁹ У прилог својој тврдњи Рува-

²⁴⁶ Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одједи француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935, 103.

²⁴⁷ *Исто*, 108.

²⁴⁸ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 61.

²⁴⁹ *Исто*.

рац наводи сличности између наше песме и немачке „скаске“ о Волфдитриху, као и „јуначке скаске“ северних скандинавских народа. М. Халански такође повлачи паралелу између песме о Марку и Мини са германском песмом о *Wolfdietrichu* и његовој жени *Siegeminni*, коју одводи див *Drasian* на превару, која се очигледно налази у низу сродних елемената: отимање жене у одсуству јунака; прерушавање у ходочасника (облачи поклоничку мантију – „*eine rauche Kutte*“); непrepoзнавање жене; вест о женидби јунака која расплаче његову жену; сукоб и савладавање противника; коначни исход борбе са дивовима. Н. Банашевић наводи сличности између немачке поеме о *Wolfdietrichu*, али уочава и разлике: „Највећа сличност између немачке поеме и песама о Марку и Мини (или другом јунаку који га замењује) је у томе што се јунак чија је жена отета преоблачи у калуђерско одело, долази тако преобучен на двор отимачев, убија га, пали му дворе и одводи своју жену. Постоје, међутим, извесне разлике у детаљима, како између појединих наших песама, тако и између њих и песме о Волфдитриху. Жена немачког јунака је отета у шуми а Маркова на двору, у његовом одсуству, односно кад је ратовао за рачун царев.“²⁵⁰ Банашевић помиње и утицај италијанског певања о Бову, у оквиру интернационалног мотива о повратку мужа на свадбу своје жене, те држи да је најлогичнији пут којим је овај мотив могао прећи у нашу књижевност Приморје, у коме су биле добро познате варијанте о Бову.²⁵¹

А. Шмаус судбину архаичних јунака сагледава из ширег аспекта: „Можда би метаморфозе у судбини архаичних јунака требало гледати под једним ширим аспектом. Совјетски истраживачи епа (Пропп, Мелетински, Путилов) наглашавају разлику 'преддржавних' и државних слојева у народној епизици. Што се тиче 'змееборства' (борбе са змајем), Путилов констатује да се јужнословенска епика зауставља углавном на првом степену.

²⁵⁰ Н. Банашевић, *Нав. дело*, 111.

²⁵¹ *Исто*, 115.

Ово опажање се, међутим, не може генерализовати. Момчило такође још стоји ван феудалног поретка, док се Муса сам ставља изван тог поретка, али га стигне 'казна' по султановој наредби, то јест у оквиру односа вазалства. Чак је и Мина Костуранин својом судбином уплетен у тај нови ред ствари. Бугарштите развијају штавише извештан култ вазалства и вазалске верности, који у одређеној фази утиче и на развој косовске традиције. Под овим аспектом треба разматрати и развој lika Краљевића Марка и његовог односа према султану као 'наредбодавцу'. Феудални наредбодавци се јављају касније чак и у песмама о борби са змајем, и то не само (хришћански) цар, него и султан, у једној песми (Верковић 315) чак и турски паша.²⁵²

Будући да се и песме о сукобима српских епископских јунака са Арапима темеље на „митусу о борби сунчаног јунака и демонског отимача женских створења“, у „јуначке скаске“ српске усмене традиције Руварац убраја и следеће песме: *Марко Краљевић и 12 Арапа*, *Краљевић Марко укида свадбарину*, *Болани Дојчин и Јакишићима двори похарани*. Ст. Новаковић пак оспорава овакво тумачење: „Између свију тих ја сам готов једино песму о Боланом Дојчину уврстити у ред пјесама, за које држим да су потекле из легенде о св. Ђурђу, пошто се и та пјесма по свом главном склопу примиче и легенди и пјесми о Марку Краљевићу и Арапину, о којој сам већ говорио.“²⁵³ Новаковић даје три редакције апокрифног житија о св. Ђурђу.²⁵⁴ Из тог житија, „даљом

²⁵² А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, 30-31.

²⁵³ St. Novaković, *Legenda o sv. Gjurgju u staroj srpskoslovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi*, 140.

²⁵⁴ „Говорећи о рукописима и варијантама рукописних прича о св. Ђурђу Новаковић износи претпоставку да је најпре настало апокрифно житије а да је потоња прича ублажена апокриф. Он говори о три редакције житија. У једном огранку цар мучилац је Диоклецијан (житије), односно персијски цар Даријан (апокриф). Други огранак легенде је посебно познат у усменој литератури: о св. Ђурђу на коњу који савладава аждају или змаја и ослобађа смрти цареву кћер и град на коме се аждаја била намерила са наметом у живом људском месу. Сматра се да је легенда по-

разрадом и предругојачавањем приче у писаној а посебно усменој књижевности“, Новаковић је протумачио сиже о Марку Краљевићу и Арапину у српској усменој епској поезији.²⁵⁵

О лику и улози Арапина у српској народној епици постоје различита мишљења. Т. Маретић, тако, сматра да њихов помен у епици произилази отуда што је у турској војсци било доста црнаца, а понекад се под тим именом мислило и на Татаре.²⁵⁶ Јов. Н. Томић такође покушава да да историјско објашњење ове појаве, проналазећи јој корен у историјском Арап-паши, турском јунаку с краја 17. века.

Оваква и слична тумачења, међутим, уступила су место посматрању Арапина као формулативног лика наше епике, који, у складу са Руварчевим ставовима, поседује одређене митске прерогативе, као супституција хтонског божанства (црн, троглав, поседује изузетну снагу, изгледа застрашујуће, изузетан је љубавник) те у песмама најчешће има функцију отимача девојке или пресретача сватова. Реч је о заменама изворних митских значења, али та метатеза ни на који начин не утиче на првобитну функцију демона.²⁵⁷

Попут Ст. Новаковића, и Руварац древни мит о змајеборству, који сматра основним везивним ткивом свих ових песама, доводи у везу са легендом о св. Ђурђу, поредећи песму из *Пјеваније* (бр. 137) са варијантом о св. Ђурђу и „јаду неситоме“²⁵⁸,

стала из обичаја животописаца да свеца приказују као војника на белом коњу, па су уз то прионуле старије скаске о убицама змајева или аждаја.“ – М. Миловић, *Нав. дело*, 100.

²⁵⁵ Исто, 101.

²⁵⁶ Т. Маретић, *Књижевна обзнана*, 19.

²⁵⁷ Вид. С. Тохол, *Старина епских песама*, Прилози проучавању народне поезије, 1935, год. II, св. 2, 227; Р. Божовић, *Арапи у усменој народној песми на српскохрватском језичком подручју*; Ј. Јанићијевић, *У знаку Молоха*, Београд, 1986.

²⁵⁸ *Свети Ђурађ и царева девојка*, Летопис Матице српске, 1848, бр. 80, стр. 81-83. – Вид. М. Матицки, *Епске народне песме у Летопису Матице српске*, бр. 3, стр. 20-22.

налазећи у њима различиту обраду једне исте песничке материје: „Обе ове песме не само да имају име оца девојачког уопште, већ су углавном и истог садржаја. Обе имају исту материју, али су особе у њима различне: у јуначкој песми отима јунак девојку од Арапа, у легенди избавља је *светац од аждахе*.“²⁵⁹ Ст. Новаковић пак наводи песму о св. Ђорђу и кћери цара Тројана из Летописа²⁶⁰ као најранију штампану варијанту.²⁶¹ Руварац износи сумње у њено књижевно порекло. Новаковић истиче варијанте као залог аутентичности. Вл. Недић пак формулу о мољењу „богу сребрnome“ у овим песмама посматра као „пагански елеменат“ од велике старине.²⁶²

У најцеловитијој студији која разматра однос црквене апокрифне легенде о св. Ђорђу и епских функција Арапина у кругу песама о Марку Краљевићу, Н. Милошевић-Ђорђевић епску песму полаже на несумњиве црквено-легендарне темеље: „Из црквених књига прешла је у нашу народну књижевност и повест о високом племићу, значајном витезу, поборнику за хришћанску веру, свецу и мученику, и силном јунаку светом Ђорђу. Са своја два 'огранка', да употребимо израз Стојана Новаковића, она чи-

²⁵⁹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 63.

²⁶⁰ (*Свети Ђорђе и кћи цара Тројана*), Летопис Матице српске, 1840, бр. 52, стр. 70-74. Вид. М. Матицки, *Епске народне песме у Летопису Матице српске*, бр. 4, стр. 22-26.

²⁶¹ „У овом кругу, према Новаковићевим сазнањима, најраније је штампана песма у ЛМС, 1840, III, 70. стр. и даље која пева о намету аждаје 'на годину по лепу девојку'. Аждаја је пребивала у језеру под Тројановим градом у Босни. Ред дође и на кћер краља тројанског који је опрема уз савет да се моли 'богу сребрnome'. Она, међутим, послуша мајку те се помоли 'богу истинome' и светитељу Ђурђу који се слави у 'прво пролеће'. Умољен, Ђурђе долази на коњу. Он прилегне спутивши главу на крило девојци са молбом да га пробуди када се неман појави. Ђурђе алу прибије копљем на земљу а потом везану уводи у град. Сви у граду Тројану прихвате хришћанство, јер да је другачије било светитељ је био намерио да пусти аждају!“ – М. Миловић, *Нав. дело*, 101.

²⁶² Вл. Недић, *Народне песме у Летопису Матице српске*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1976, књ. 5, 233.

ни једну од најпопуларнијих тема наше средњовековне књижевности. Ми ћемо се задржати само на оном огранку који говори о чуду св. Ђорђа са аждајом, јер је свој процват доживео у народној књижевности, а оставићемо по страни овај у апокрифима старији огранак о мучењу св. Ђорђа који спомињемо само зато што је неке своје елементе позајмио народној легенди.²⁶³

Када је реч о епској транспозицији легенде о св. Ђорђу, испод чијих хришћанских поруба провирује индоевропски мит о змејубици, Руварац у минуциозној компаративној анализи даје осврт на одношај „међу легендом и јуначком на митусу оснивајућом се песмом других индоевропских народа“, узимајући у обзир индијску, грчку, германску, словенску и енглеску митологију у контексту истраживања постојбине чувене легенде о убиваоцу аждахе. Тако, као праузор св. Ђорђа он наводи Индру, Водана, Сигурда, грчке митове о борби Аполона с Питоном, о Персеју и Андромеди, Хераклу и Хесиони, доводећи овај последњи у везу са нашом народном традицијом по помену „краља *тројанскога*.“ У потрази за врховним богом („*summus deus*“) старе српске религије В. Чајкановић се позива на предање о св. Ђорђу, које је А. Гилфердинг забележио код горе Пештера у горњем току Рашке, те у том контексту каже следеће: „Да жртва припада светоме Ђорђу, то је *interpretatio christiana*: из чињенице да се крв животиње још и данас излива у језеро види се јасно да је жртва првобитно била намењена демону или божанству језера, а не светоме Ђорђу.“²⁶⁴ Тај демон је несумњиво био Тројан, некадашњи заштитник града, закључује Чајкановић. Ст. Новаковић се у својој студији у основи слаже са Руварчевом митолошком поставком, као кључним чиниоцем који је моделовао легенду о св. Ђорђу у усменој традицији индоевропских народа. Новаковић закључује како се у нашој усменој литератури леген-

²⁶³ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Легенда о св. Ђорђу*, у: *Заједничка тематско-сигејна основа српкохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд, 1971, 134.

²⁶⁴ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, 365.

да о св. Ђорђу транспоновала у епску песму, те је у складу са поетиком епског певања дошло до целовите измене у номенклатури ликова: на место св. Ђорђа долази Марко, а Арапин замењује аждају.²⁶⁵ Оваквом тумачењу српске усмене епске традиције и, напосе, песама о Марку Краљевићу, придружује се и М. Халански, који сматра да језгро наведених песама представља прастари индоевропски мит. Најчешће се тај мит рефлектује у песмама о Марковим сукобима са вилом (Петрановић III, бр. 15) и Милоша Обилића са змајем (Петрановић III, бр. 27), што су све супституције староиндијског демона Вритре, који зауставља воде из облака, док га Индра не убије стрелом. Иако у више наврата критикује превелико митологизирање Халанског, и Т. Маретић наводи да се истоветне црте у руској и југословенској епици морају растумачити истим извором, дакле да су се распрострле „iz pripovjedaćega materijala čitave Evrope, a donekle i Azije, i to samostalnim putem, jedne u Rusiju, druge u narod hrvatski, srpski i bugarski, a što je mimo taj izvor iz jedne slavenske epike u drugu prodrlo, to nije bilo neposredno iz ruske pjesme u jugoslavensku (i obrnuto), već preko usmenoga prozaičnog pričanja, i to preko naroda, koji po geografičkom položaju stoje među Rusima i južnijem Slavenima“²⁶⁶.

Н. Милошевић-Ђорђевић оправдано истиче позније митолошке наносе у песмама у којима се прича о змајеборству прожима са казивањима о „пошљедњем времену“, посебно када је реч о варијантама из збирке Богољуба Петрановића и Матице хрватске: „Када се упореде све наведене варијанте, пре свега оне које су се релативно самостално развијале, заклонивши се од јаког зрачења Радманове песме, нарочито пада у очи да је њихово основно тематско обележје – борба између старог, лажног, паганског веровања и нове, истините, хришћанске рели-

²⁶⁵ Вид. St. Novaković, *Legenda o sv. Gjurgju u staroj srpskoslovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi*, 133.

²⁶⁶ Т. Maretić, *Književna obznana*, 17.

гије. Занимљиво је да се ово обележје све више истиче што су песме бележене касније. Међутим, тешко је утврдити да ли се тема о убиству аждаје и спасавању девојке тек накнадно спојила са темом о 'пошљедњем времену' и то под утицајем црквене књижевности, или су оформљене песме о чуду са аждајом остаци прастарог мита.²⁶⁷

Поред „јуначких скаски“ о Марку Краљевићу, истраживач се задржава и на епској биографији Марка Краљевића²⁶⁸, у контексту круга историјских јунака са којима он ступа у додир. Образац Маркове епске биографије, међу првима, даје Ватрослав Јагић.²⁶⁹ Полазећи од Маркових најчешћих епских побратима, Руварац се најпре бави епским ликом Реље од Пазара. Он пореди основне податке о протосевасту Хрељи из прве половине 14. в., који је пре смрти 1343. године примио монашки чин и добио име Харитон, са епским „чињеницама“ у песми о Љутици Богдану и о сестри Леке Капетана (Вук, СНП II, бр. 39 и 40). У немогућности да докаже митолошку подлогу ових песама, Руварац им одриче и историјску веродостојност: Марко није могао бити Рељин побратим „будући је Марко још дете био, кад је Реља светом променио“; просидба сестре Леке Капетана обилује још већим анахронизмима, јер песма говори о Леки Дукађинском, који је „сто година после Реље, а педесет после Милоша и Марка живео“.²⁷⁰ Поред Реље, Руварац наводи још три Маркова епска побратима: Константина, Драгаша и Љутицу Богдана, дајући кратак историјски осврт на ове јунаке, да би затим прешао

²⁶⁷ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. дело*, 142.

²⁶⁸ Узоран образац Маркове епске биографије представљен је у књизи: Ив. Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића. Тематско-мотивска основа*, Београд, 2006.

²⁶⁹ V. Jagić, *Marko Kraljević u narodnim umotvorinama*, Slovinac, 1882, god. V, br. 24 i 25.

²⁷⁰ Руварац се Рељи од Пазара враћа у својој студији *О кнезу Лазару*, где тврди да је Реља био родом Бугарин. Овакво мишљење не стоји јер савремени византијски извори јасно говоре да је Реља био Србин. – Вид. T. Maretić, *Književna obznana*, 10.

на њихове епске биографије. Помињући да је у песми о Краљевићу Марку и војводи Драгиши (*Пјеванија*, бр. 110) историјски Драгаш представљен као нећак Краљевића Марка, Руварац наглашава да је реч о формулативном односу ујак: *сестрић* у склопу поетике српске усмене поезије.

Расправљајући о Марку у доцнијем кругу јуначких песама, Руварац наводи као епски стереотип анахронизме који доводе у везу истакнуте јунаке свих доба у развоју једнога народа, као општу одлику епске поезије, која се код нас највише везује за Марка, најпопуларнију епску личност: „Јуначке песме, које се односе на доба Ђурђа Смедеревца, нису се ограничиле само на сувечне јунаке из старијих кругова од песама. Тако видимо у њима Марка Краљевића, Милоша Обилића и Рељу Крилатога са Ђурђем Деспотом, Сибињанин Јанком и Грујом Новаковићем. Скупљање ово прослављених јунака из разних скаски опажам у јуначкој скаски других народа...”²⁷¹

Говорећи о вишевековном Марковом епском животу и авантурама са свим истакнутијим српским јунацима, Руварац се дотиче и песме о Јуришићу Јанку у Вуковој збирци. Значајно је што истраживач овде уочава да до замењивања епских актера у народним песмама долази механизмом по коме истакнути епски јунаци (Марко Краљевић) теже да прошире свој радијус деловања, као и да у народној епици постоји могућност етничког прилагођавања личности и догађаја у познијим варијантама, у зависности од историјских околности. (У „песми дакле о Јуришићу Јанку ступила су на место три мађарска витеза, три србска јунака.”)

3. Карановић у варијантама песме о Марку и соколу/орлу препознаје веома стару обредну матрицу и елементе шаманске иницијације.^{271a} То нас уводи у тему Маркове смрти.

²⁷¹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 69.

^{271a} 3. Карановић, *Зашто је Марко Краљевић нахранио орла и сокола, а они му помогли у невољи (у потрази за жанром)*, у: *Жанрови српске књижевности – порекло и поетика облика*, Зборник радова, бр. 2, Нови Сад, 2005, 21–33.

О Марковој смрти, као завршном чину његове дуге и изузетно богате епске биографије, Руварац такође расправља са позиција испитивача старе „јуначке скаске“. Наводећи предања о Марковој смрти (једно које лоцира Маркову смрт у неготински крај, друго из Вишњићеве песме о смрти Марковој, по којој је овај „сербски Херкулес“ умро на планини Урвини „од Бога старог крвника“ и треће, предање о Марковом спавању у пећини, које узима из Вуковог *Рјечника*), он наглашава њихову древну митску основу, широко распрострањену и код других народа (германска „скаска“ о „сунчаном јунаку“ Беовулфу, Карлу Великом и Фридриху Барбароси, моравско предање о „Великом Сватоплуку“, предање о смрти Ивана Црнојевића из Црне Горе у нашој усменој традицији): „И ова скаска нема индивидуални постанак већ је проистекла из старог назора о сунчаном богу, који у јесен одлази у даљне пределе, а с новом годином опет се на траг враћа... Стара дакле на природном назору оснивајућа се скаска пренесена је на Краљевића Марка, сунчаног јунака, који је 'обишао исток до запада' исто тако, као и на Ивана Црнојевића, о ком се такођер у Црној Гори приповеда, да он у спиљи једној спава, и да ће се пробудити иза сна кад време дође, да сједини опет с Црном Гором равни Котор и сиње море.“²⁷²

Испитујући однос историје и мотива у овој Вишњићевој песми Халански апострофира Урвину планину као искварено поетско сећање на историјски топоним који означава завршну просторну тачку Марковог живота (Ровине). Бриљантно ишчитавање песме *Смрт Марка Краљевића* у ритуално-митолошком кључу дао је Џон Мајлс Фоли.²⁷³ Бруно Мерићи у предањима о Марковом одласку у пећину са коњем као животињом посредством које шамани одлазе на небо или у подземни свет, открива веома старе елементе шаманизма^{273a}, распрострањеног у широ-

²⁷² И. Руварац, *Две студентске расправе*, 73.

²⁷³ Џ. М. Фоли, *Уметност и традиција у српској и староенглеској наративној поезији*, Књижевна историја, 1981, XIV, бр. 53, 3-25.

^{273a} М. Elijade, *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*, preveo s francuskog Z. Stojanović, Novi Sad, 1985.

ком словенском културном ареалу, што се изводи из веома суптилне компаративне анализе српске епике о Марку Краљевићу према руским биљинама о Михаилу Потыку: „Шамани умиру и васкрсавају, а сем тога се подвргавају болним мучењима, како се то догађа са руским јунаком у последњем делу билине. Иако се изгубило првобитно значење песме, ти елементи могу да нас наведу на помисао да је, у ствари, јунак наше билине првобитно био врач или шаман, дакле личност која може да се постави, на пример, уз Волха. Ако ова претпоставка може да се прихвати, тада предање, према којем Краљевић Марко није умро, већ се налази у пећини са својим коњем, може да се тумачи као путовање једног шамана кроз загробни свет. Марко Краљевић не поседује тако очевидне ни тако бројне архаичне елементе као Волх Всеслав'евич или Михаило Потик, па ипак његови победоносни сукоби са вилама, блискост са птицама, које су исто тако животиње повезане са шаманским светом пошто представљају симбол лета, пророчанске Шарчеве особине, и јунаково повлачење у пећину заједно са коњем, све су то појединости које траже да буду протумачене у оквирима магијских схватања. Могућно је да је неки моћни маг, познат и опеван у преисторијској ери, позајмио извесне особине сопствене личности Марку Краљевићу из српскохрватских епских народних песама, и на тај начин га уздигао над свим личностима народне епике на Балкану.“²⁷⁴

Са становишта митске интерпретације поетског лика Марка Краљевића најкомплекснији мотив у усменој епској традицији Јужних Словена представља мотив смрти Марка Краљевића²⁷⁵. У тој смрти сустичу се сви битни слојеви Маркове епске

²⁷⁴ Бр. Мерићи, *Митолошки елементи у српскохрватским народним песмама*, Вуков зборник I, Анали Филолошког факултета, Београд, 1964, књ. 4, 278.

²⁷⁵ Вид. Ср. Ј. Стојковић, *Краљевић Марко*. Збирка 220 песама и 90 приповедака народних, покупљених из свих крајева српских и осталих југословенских земаља, 28 књига Друштва Светога Саве, Нови Сад, 1922, 439-464.

биографије: историјски, митски, епски, легендарни. Хотећи да покаже како су „на Марка многе прастаре скаске пренесене“, Руварац је песме и предања о смрти Марка Краљевића²⁷⁶ тумачио у митском кључу. Руварац Марка види као соларног јунака, а „скаске“ о њему као изворно митски поглед на свет поникао „из старог назора о сунчаном богу, који у јесен одлази у даљне пределе, а с новом годином опет се натраг враћа“²⁷⁷. Веселин Чајкановић пак смрт Марка Краљевића тумачи у духу варирања митске приче о „одласку“ јунака на други свет²⁷⁸. Овде се може консултовати и јужнословенски и балкански контекст, будући да је Марко, уз Старину Новака, најславнији балкански епски јунак. Марко се у бугарској и македонској усменој поезији јавља превасходно у улози митског културног хероја. Он је борац против натприродних демонских бића, медијатор између људског и митског пространства (гора као *еквивалент подземног царства* у варијантама у којима Марковог побратима због попевања кроз гору убија вила). Марко је истовремено космогонијски јунак који воспоставља нарушену природну и космичку хармонију, „получовек-полудемон“²⁷⁹.

Према Р. Ивановој, у самом корену имена (прасловенско *mar* = смрт, болест, индоевропски корен *ter* = убијам и *mōro-s* = смрт) крије се митска семантика која регулише ток Маркове епске биографије. Митски именован, Марко Краљевић је својевр-

²⁷⁶ Варијанте песме *Смрт Марка Краљевића* (Вук, СНП II, бр. 74) вид. у: Бр. Крстић, *Индекс мотива народних песама Балканских Словена*, „Регистар песама и варијаната“, прир. И. Николић, САНУ, Посебна издања, књ. DLV, Одељење језика и књижевности, књ. 36, Београд, 1984, 626.

²⁷⁷ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 73.

²⁷⁸ В. Чајкановић, *О постанку и развоју српске народне епске поезије*, у: *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942, Сабрана дела из српске религије и митологије*, прир. В. Ђурић, књ. II, Београд, 1994, 512-513.

²⁷⁹ Р. Иванова, *Възвѣрнатата вода. Характеристиката на митологичния слой на епически песенен цикл за Крали Марко*, у: *Единство на българската фолклорна традиция*, София, 1989, 138.

сна „персонификација смрти“ која у себи крије двоврсну карактеризацију – „јунака који убија, и јунака који бива убијен“²⁸⁰.

Удео митских елемената у обликовању номенклатуре епских јунака потврђује се посредно природом и номенклатуром помоћника и антагониста епских јунака у усменој традицији. Марко остварује побратимски однос са вилом, али се ово митско (демонско) биће истовремено убраја и у каталог његових епских противника. Поред виле, Марко дели мегдан са низом циновских створења („великана“) – Цидовином, Брђанином, Гином, Ђином, Арапином, Турчином. Основни елементи овог древног сижеа су: а) сусрет Марка са „великаном“; б) мегдан; в) „великан“ побеђује и везује Марка; г) Марко се лукавством ослобађа и убија „великана“²⁸¹.

Вила у функцији помоћника присутна је у сижејном обрасту Марковог мегдана са Мусом. Поред виле посестрима, појављује се и вила у улози противника главног јунака у песмама које строгу диспаратност епског и митског света баштине из старијег слоја усменог певања (Вук, СНП II, бр. 38). У песмама из старијих записа о Марку Краљевићу, то је вила Мандалина, односно вила бродарица, као израз најстаријег балканског митолошког супстрата који је у бледим траговима допро до нас.²⁸²

²⁸⁰ Исто, 136.

²⁸¹ Вид. М. Халански, *Нав. дело*, 232.

²⁸² „Посебно су занимљиве песме о Марку Краљевићу и вили бродарици, које се по мотиву директно надовезују на античку митолошку традицију у којој се јунаци боре против хтоничних божанстава и побеђују их. И у античкој традицији хтонична божанства обитавају крај река, језера или извора. Као најближе паралеле Марковој борби против виле бродарице намећу се Хераклова борба са Кербером, кога је савладао крај капија реке Ахеронта, или његова борба са змијоликим и вишеглавим чудовиштем лернејском Хидром које је живело под платаном крај извора Анимоне. Слично овоме, Аполон се борио против аждаје која је у Делфи-ма чувала извор крај старог пророчишта, док је Кадмо убио аждају која је чувала извор посвећен Аресу.“ – М. Дрндарски, *Деепизација лика Марка Краљевића у усменој поезији Далмације*, у: *Марко Краљевић – историја, мит, легенда*, прир. Н. Љубинковић, Расковник, пролеће-зима 1997, 131.

Као опака чуварица извора она настоји да крваво наплати данак од јунака који се дрзнуо да повреди њен митски табуисан простор крај какве воде или извора (ЕР, бр. 176; бр. 181; Вук, СНП VI, бр. 23; Петрановић II, бр. 23; Петрановић III, бр. 16; Петрановић III, бр. 20; Петрановић III, бр. 41).

Појава Марка Краљевића као усамљеног јунака-коњаника у јужнословенском усменом стваралаштву типолошки је сродна представама св. Ђорђа на коњу који убија аждају на фрескама наших средњовековних манастира. Везе између најпопуларнијег балканског јунака и хришћанског светитеља који је на нашем тлу добио „ратничку стилизацију“ многоструке су. Маркова слава је св. Ђорђе. Светитељ у низу песмованих сижејних модела брижно бди над својим штићеником, плаховитим и лакомисленим јунаком, скрбећи се да му се нешто не деси и корећи га за разна сагрешења обичајног и хришћанско-религиозног кодекса.

Јунак коњаник, с правом је примећено у науци, упућује на древне митске слојеве материјализоване у рељефним представама трачког коњаника²⁸³ широм Балканског полуострва, односно на дијахронијску вертикалу коју јужнословенска усмена епика успоставља са претхришћанским кутовима Илира и Трачана чије су хришћанске хипостазе, по сачуваним обичајима и народним веровањима, св. Ђорђе који убија аждају и св. Тодор, празник коња и коњских утрка на читавом простору Балкана, а најизразитије на терену на коме је некада владао историјски Марко Краљевић²⁸⁴.

Прабалкански лик јунака-коњаника, који је претходио његовој хришћанској интерпретацији у лику св. Ђорђа, оличен је у рељефним представама на каменим споменицима широм Балканског полуострва. Познат је под именом трачког коњаника. Бавећи

²⁸³ Вид. М. С. Филиповић, *Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа*, Нови Сад, 1950.

²⁸⁴ Вид. Др. Срејовић, *Древни балкански елементи у лику Марка Краљевића*, у: *Илири и Трачани. О старобалканским племенима*, прир. В. Јовић, Београд, 2002.

се одгонетањем порекла и функције рељефа трачког коњаника широм Балкана, а највише на просторима некадашње Маркове области, Миленко С. Филиповић показује низ обичаја у вези са змијама и култом св. Тодора. На каменим рељефним споменицима трачки коњаник је представљен најчешће као „коњаник, херос, на ониску и омалену коњу у трку који је високо уздигао главу“²⁸⁵.

Према Д. Срејовићу, а у вези са иконографском представом св. Ђорђа, његовим култом и улогом у српској епској поезији, Марко Краљевић је „само каснија хипостаза тог древног балканског јунака коњаника, који је у лику Светог Ђорђа добио *interpretatio christiana* и једину могућност ументичке конкретизације у историографском и књижевном смислу, после званичног прихватања хришћанства“²⁸⁶.

М. С. Филиповић сматра да је до супституисања трачког коњаника св. Ђорђем на Балканском полуострву дошло искључиво „на основи иконографске сличности: св. Ђорђе се у православној иконографији слика као војник на коњу у трку који копљем пробада аждају“²⁸⁷.

„Загонетка Марка Краљевића“ почива на основној и, по свеми судећи, погрешној претпоставци о фрапантном нескладу између појаве историјског „краља Марка“, незнатног владара над неким областима данашње западне Македоније, и епског Марка Краљевића који је израстао у „горостасну“ епску фигуру усмене књижевности.²⁸⁸ Омиљена теза старије историографије новим историјским сазнањима доведена је у питање²⁸⁹.

²⁸⁵ М. С. Филиповић, *Нав. студија*, 5.

²⁸⁶ Др. Срејовић, *Нав. студија*, 88.

²⁸⁷ М. С. Филиповић, *Нав. студија*, 10.

²⁸⁸ Вид. Ј. Деретић, *Загонетка Марка Краљевића. О природи историчности у српској народној епизи*, Београд, 1995, 125-126.

²⁸⁹ „Недавно откривени портрети краља Марка и краља Вукашина у Марковом манастиру код Скопља, затим неочекивано откриће натписа младог краља Марка на надвратнику цркве Св. Недеље у Призрену – ако није много изменило, сигурно је употпунило нашу слику о Вукашиновом сину.“ – Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 195.

Н. Љубинковић је врло добро уочио слојевитост „епске легенде о Марку Краљевићу“. На родословном стаблу Маркове епске биографије он је издвојио четири палимпсеста: „епски, ритерски слој“, „митолошки слој легенде“ и „лимитрофни облик“, као гранични облик преливања и претакања легенде у времену и простору²⁹⁰. Четврти палимпсест („Марко као државотворац и слободоносац“ у временима ратова за ослобођење на Балкану) уједно је и најмлађи слој епске легенде.

Занимљиво тумачење епског лика Марка Краљевића које, поред митског, равноправно укључује и друге планове, или „егзистенцијалне равни“ епске песме („интерпланарност“), у складу са достигнућима „нове компаративне митологије“ двадесетог века, даје А. Лома у своме читању песме *Сестра Леке капетана* старца Милије (Вук, СНП II, бр. 40). Лома убедљиво показује да „епски Марко, независно од времена када је живео његов историјски предложак и када су песме о њему забележене, оличава један древан индоевропски тип јунака“²⁹¹.

„Данас је готово извесно да Марко Краљевић из наше народне поезије нема никакве везе с историјским краљем Марком“²⁹², вели Др. Срејовић. Да се између историјског краља Марка и епског јунака Марка Краљевића „не може ставити знак једнакости“ слаже се већина истраживача Маркове епске биографије. Односи су много комплекснији од простог увођења еквиваленције типа историјски прототип: епски јунак, будући да „кључ за

²⁹⁰ Н. Љубинковић, *Краљевић Марко – историја, мит, легенда*, 177-189.

²⁹¹ А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, 104.

²⁹² „Једино што је везивало ове две личности била је подударност у имену, месту рођења и пореклу, и неки детаљи од споредног значаја везани за његову владавину. Историјски краљ Марко служио је, међутим, и служи још и данас као најстарији узор, као временска граница од које почињу сва истраживања о Марку Краљевићу што је, природно, пресудно утицало на све касније закључке у вези с овом личношћу.“ – Д. Срејовић, *Нав. студија*, 78.

разумевање лика Марка Краљевић лежи у самом епу, у његовој историји и типологији, а не у историјским хроникама 14-15. века²⁹³.

²⁹³ Б. Путилов, *Эпос о Марке Кралевиче и проблема эпического героя и исторической личности*, Македонски фолклор, Скопје, 1973, VI, 11, 6.

О ФОРМИ СРПСКЕ ЈУНАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ: ИСТОРИЈСКЕ ПЕСМЕ, ЛЕГЕНДЕ И БАЛАДЕ

У завршним одељцима своје расправе Руварац изводи хронологију епског певања у нас са посебним акцентом на генези „јуначке скаске“. У дијахронијској перспективи он разликује три основне фазе у развоју „јуначке скаске“: *неисторијско доба, јуначко и историјско доба*. Само је *јуначко доба*, у које народ ступа „кад почне из првобитног свога стања прелазити у друго стање, које се хисторичким називље“, продуктивно за настанак и развој праве јуначке епике. Оно је у српској историји прецизно хронолошки одређено: „То јуначко доба замењује код нас време од Душана до Ђурђа Смедеревца, или Змај-Деспота Вука: време борбе србскога народа за самосталност своју и одпора наваљујућем непријатељу; време прелаза из слободнога стања у стање ропства.“²⁹⁴ Руварац у том смислу одређује и носиоце наше старе „јуначке скаске“: „То је време нама сада јуначко доба: јунаци, које с’ тугом спомиње војвода Рајко у песми (В. III. 10.), а наиме: цар Душан и Милош Воиновић, краљ Вукашин и Краљевић Марко; кнез Лазар с Милошем и Бановић-Страхињом; деспот Ђурађ и Змај Облачић Раде са Змај-Деспотом Вуком – то су носиоци наше јуначке скаске, и песме, које опевају дела њихова, то су јуначке песме у правом поводном смислу.“²⁹⁵

Сличну генезу епске песме и даје и Н. Нодило: „Ako su junaci u epskim pjesmama, možda većinom, počovječeni bogovi, ili historični ljudi, kojima ponajčešće priševene su božje zgrade, a gdje je onda historija naša, našim narodom spjevana? Kamo krasni junaci

²⁹⁴ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 92.

²⁹⁵ *Исто*, 91.

naši? A što od pučke vjere, tvrđe od kamena, u svoje uzvisite ubojnike? Na take slučajne prigovore odgovaram evo ovo. Historičnih pjesama ima dašto, pa i posve čistih, u svima krajevima naroda. Eno ih na rpe u zadnjim sveskama Vukove zbirke, a najviše u Čojkovićevoj. Što je čista historična pjesma, najbolje nam kaže pjevanje crnogorsko.²⁹⁶

Руварац претпоставља да су у Душаново време постојале историјске песме које су опевале његову јавну, државничку и ратничку делатност, али да су се те песме током времена све више губиле и подвргавале митолошком утицају: „Митички елеменат показао је на хисторичким песмама дејство подобно дејству кваса на брашно. Да њега није било, не би имали ни јуначких песама у правом смислу; он је темељ и основа или јако платно, на коме су хисторичке особе као прилике наведене.“²⁹⁷ Предисторијској епоси одговара мит као доминантан вид духовне културе. У историјском добу развија се пак „јуначка скаска“, али само до границе која је маркирана временом пропадања српске државе. Ова одредница несумњиво одговара Вуковим песмама „старијих времена“. Песме пак „средњих“ времена, о хајдуцима и ускоцима, немају више ништа од карактера „јуначке скаске“, док оне „новијих времена“, о српским устанцима и црногорским борбама за ослобођење, представљају локално, покрајинско певање, тип историјске хронике. Веома је добро запажање да се припадници хајдучке дружине Старине Новака налазе на средокраћу између двеју епоха, спајајући их својим епски синкретичким ликовима: „С Ђурђем Смедеревцем свршује се јуначко доба наше. Груицу Новаковића (који с једном ногом у области јуначке скаске стоји) или његова оца Старину Новака можемо родоначелником хајдука назвати; но ове јуначка скаска није примила у своју област. То исто важи и за приморске јунаке. Песме пак црногорске остале су само областне, покрајинске песме; оне

²⁹⁶ N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 11.

²⁹⁷ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 91.

су праве хисторичке песме и у њима се садржава историја црногорска; отуда се даје изјаснити и *прозаичко* представљање крвавих бојева; садржај је у њима главна ствар.²⁹⁸ Упоређујући у најширем балканском контексту српску, бугарску, новогрчку, албанску, чешку и руску усмену поезију, Руварац закључује да једино Срби на Балкану имају аутентичну јуначку епiku. Српској усменој епици донекле су сличне руске биљине, али и оне одступају од образаца који су закономерни за „јуначку скаску“.

Руварац под формом јуначких песама не подразумева њихове стилске особености, елементе метрике и стиха, композиционе моделе, сегменте наративне структуре. Форма означава генезу епског облика у дијахронијској перспективи. У том контексту издвајају се два основна периода у којима преовлађују два примарна типа епског дела: појединачна епска песма, која опева један догађај, затворена у себе и по себи, и уметнички саздана епопеја. Руварац најпре описује „староепску песму на првоме степену развика“, у коју убраја и српску епску традицију. Време које погодује настанку јуначке песме јесте време романтичарског заноса, полета и младалачке енергије. Ово поређење узрастања, зрења и опадања духовног потенцијала нације са органским процесима који се одвијају унутар живог организма, као и са променама у природи свакако израста из драгоценог искуства европског романтизма: „Само у доба младости, у доба одушевљенога јунаштва постаје права епска скаска. Да би се, пак, ова потпуно развити могла, зато је нужно, да се народ из свога првотнога стања крене, да прене к вишемуду духовномуду животу, а да притом страна готова господственост са заплетеним политичким одношајима не помрси и не помрачи успомене на младоснога јуначкога доба, те тиме да не обустави даљи слободни и природни развика епске поезије.“²⁹⁹

²⁹⁸ Исто.

²⁹⁹ Исто, 96.

Веома је проницљиво сагледавање специфичног типа усмене комуникације између певача и публике, при чему је само дело у највећој мери прилагођено контексту извођења и захтевима средине. Руварац изврсно описује оно што се у модерној фолклористици означава као „извођачко време фолклора“, прилагођено могућностима и афинитетима певача, као репрезента епског знања, условљено хоризонтом очекивања публике и схватањима колектива: „Песма није смела превазилазити ни телесне силе певца, ни душевне слушаоца. Певац није могао развити пред слушаоцима својима широку тканицу од скаска, већ само једну скаску; у песми је могло представљено бити само једно главно дело, а не читаво коло једно за друго везаних факата. И обим епске песме условљен је епским предањем: песма није могла одвећ дуга бити.“³⁰⁰

Када је реч о певачима, Руварац луцидно уочава најважније елементе комплексног механизма односа индивидуалног и колективног током преношења епске песме у времену и простору. Током дугог низа година и наталоженог искуства издваја се „особити ред *певаца*“, тј. талентованих певача, који певају или по дворовима властелинским или по народу, и који имају битан утицај на певање нових песама, али само у оквиру колектива. Они су нека врста пучких гласноговорника, носилаца „јавног мњења“, они су „органи народа, који место њега реч воде“.

Изванредно је значајно Руварчево дефинисање *епске формуле* као значајног мнемотехничког средства којим се омогућава стваралачка потенција епске песме, али и олакшава процес њеног усменог саопштавања. Дефиниција формуле као суштинске законитости „староепске песме“ чини Руварчеву студију у теоријском погледу актуелном и данас. Формула се веома модерно сагледава као посредник између светова, мост који спаја извођачке функције певача и хоризонт очекивања публике. Као техника која твори „динамичку клишетираност“ усмене књи-

³⁰⁰ Исто, 97.

жевности у склопу „естетике истоветности“. Као радост препознавања и поистовећивања усменог дела са постојећим и пожељним моделима понашања. Формула као стилско-језичка резонанца, као поетска вибрантност исказа. Формула као узрок, али и као последица фигуративне декоративности епског стила.

Према Руварцу, два су основна узрока зашто у српској епској традицији није дошло до стварања „литературно-народне епопеје“. Први је примање хришћанства, други пак турска освајачка политика и пропадање феудалних средњовековних држава на Балкану. Увођење хришћанства посебно доводи до асимиловања паганских митова и потискивања песама и предања које су на тим митовима баштиниле своја значења. Прогањана од цркве, усмена култура започиње свој скривени, апокрифни живот. У тако неповољним условима није ни могло доћи до појаве рапсода и писмених путујућих певача који би објединили фрагменте епских казивања у веће целине и на тај начин посредовали њиховом „увођењу“ у писану књижевност.

На трагу схватања В. Јагића да су се древне епске песме о времену пре Немањића, чији се трагови називу већ у *Летопису попа Дукљанина*,³⁰¹ на жалост, неповратно изгубиле, Руварац закључује да о Немањићима до цара Душана у нашој народној епици немамо ниједне праве историјске песме, те да је бој Срба са Бугарима 1331. године први забележени историјски догађај у целокупној нашој усменој поезији. Ова чињеница одговара његовој тези о преовлађујућем утицају индоевропских митова на стварање и очување српске епске поезије: „Ту појаву, да су се хисторичке песме из Немањићевог доба изгубиле, а прастаре на митусу оснивајуће се јуначке песме сачувале, опажамо и у персиској јуначкој скаски.“³⁰²

Локализовање Душанове смрти за царски град Призрен у епској традицији Руварац тумачи транспозицијом усменог пре-

³⁰¹ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb, 1867, 113-116.

³⁰² И. Руварац, *Две студентске расправе*, 74.

дања забележеног у *Троношком родослову*. То, међутим, не одговара истини, јер „зна се извесно, да је он умро у Романији на ратном походу и да је отуд тело његово у Србију донесено и сарањено у цркви св. Арханђела Михаила, коју је он сазидао на реци Бистрици, близу Призрена града“³⁰³. Овде се Руварац, очигледно, ослања на мишљење М. Орбина.³⁰⁴ Маретић, међутим, сматра да је песма *Смрт Душанова* по локализацији цараеве смрти много ближа историји од непоузданих и позних сведочења М. Орбина (1601) и Ј. Лукаревића (1605), поготово јер савремени византијски извори о некаквом Душановом походу на Цариград и његовој смрти у Тракији или Румунији не знају ништа: „Dušan nije ni mogao povesti nikakvu vojnu na Carigrad, koliko god je to možda želio, jer bi se na putu u Trakiji namerio na Turke, koji su se zadnjih godina njegova života već držali za gospodare te zemlje, i turske su čete po Trakiji krstarile na sve strane.“³⁰⁵

Руварац утицајем *Троношког родослова* тумачи и епски „податак“ о Душановом аманету на самрти и о Вукашиновом преузимању старатељства над „млађаним“ Урошем, који је „у кољевци од четрест дана“: „Из других пак извора, који више вере заслужују, зна се, да је Душан Уроша за живота свог већ оженио био... Душан је умро 19. дец. 1356., а краљ Вукашин погинуо је 26. септ. 1371 год.“³⁰⁶

Оцењујући песму *Урош и Мрњавчевићи* као неисторијску, Руварац се овде први пут среће са питањем традицијске интерпретације Урошеве смрти, коме ће касније посветити целовиту расправу,³⁰⁷ односно са предањем о убиству у лову: „По песми измаио је Вукашин Уроша у лов и убије га, кад је он с коња сишао, да се на језеру воде напије. И у томе као и у начину,

³⁰³ Исто, 75.

³⁰⁴ Вид. М. Орбин, *Нав. дело*, 42; С. Ћирковић, *Коментари*, 308.

³⁰⁵ Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 216.

³⁰⁶ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 76.

³⁰⁷ И. Руварац, *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша*, 1879.

којим је тело Урошево нађено, подудара се поменути летопис (*Троношки родослов* – Б. С.) с песмом (*Пјеванија*, бр. 156. – Б. С.)...³⁰⁸ Руварац посве оправдано у традицијски усмени комплекс предања о цареубиству укључује по принципу каузалности и предање о Вукашиновој смрти, уз опаску да се мотив из песме *Марко Краљевић познаје очину сабљу* (Вук, СНП II, бр. 57) овде разилази са интерпретацијом Вукашинове погибије у *Краљевству Словена* М. Орбина и *Троношком родослову*, по коме цареубицу убија његов слуга код села Караманли близу града Черномена у Тракији.³⁰⁹

Песме које говоре о Милошу Обилићу ван централног тематског круга косовске легенде према Руварцу немају историјског основа, како оне о зидању Раванице, тако и варијанте о Милошу у Латинима у којима, сматра Руварац, Милош Обилић ступа на место Милоша Војиновића (Вук, СНП II, бр. 37; *Пјеванија*, бр. 123). Од историјских сведочанстава о Косовском боју Руварац овде наводи Курипечићев путопис из 1530. године, Бранковићеве *Хронике*, италијанског преводиоца Дукине *Хронике*, Лудовика Цријевића Тубера, као и српске летописе. О Милошу као Лазаревом зету, које „су сви књижевници наши примили“, Руварац не налази никакву потпору у писаним историјским сведочанствима, те закључује да је то из народног предања ушло и у *Троношки родослов* и у народне песме. И поред тога што Руварац највероватније зна за бугарштицу о свађи Лазаревих кћери око порекла и првенства њихових мужева, коју је издао А. Гиљфердинг 1859., он овде ни једном речју не помиње нити њу нити друге бугарштице. О престоници кнеза Лазара Руварац врло кратко расправља, но чини се да овде даје предност народним песмама и историјским сведочанствима које помињу Крушевац као Лазарев престони град, насупрот Шафариковој хипотези о Браничеву.

³⁰⁸ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 76.

³⁰⁹ М. Орбин, *Нав. дело*, 53; С. Ћирковић, *Коментари*, 314.

О Лазаревићима постоји оскудна епска грађа (*Пјеванија*, бр. 160). Усмене податке о заробљавању Вука „Неманића“ након битке на Косову, као и о улози Вука Бранковића у целом догађају Руварац стога одбацује као противне историјским фактима. Оно што песма каже о боравку Стефана Лазаревића у Цариграду по повратку из Москве Руварац смешта у време непосредно иза Ангорске битке, те каже: „Истина је то, да је Стефан после битке код Ангоре дошао у Цариград, где је од грчког цара частно дочекан био. Но и то је било пре смрти Вукове.“³¹⁰

При крају овог поглавља Руварац веома штуро расправља о историјским лицима око деспота Ђурђа Бранковића и о погрешкама и анахронизмима у народним песмама које их опевају: о традицијском посинку деспота Ђурђа, Кајици, којег са историјског становишта изједначава са братом Вука Бранковића, челиником Радићем; о Секули и о његовом учешћу у Другом косовском боју; о Јеринином брату Томашу, који у епској песми умире пре Јерине (*Женидба Тодора од Сталаћа*, Вук II, бр. 82), што нипошто не може одговарати историјској истини, будући да још српски летописи сведоче о томе да је Тома надживео своју сестру; о Јелени, жени Лазара Бранковића, која је по песми (*Пјеванија*, бр. 71) била мађарска принцеза, док је историја поуздано доказала да је била Гркиња; о Максиму Бранковићу, који није био син Гргурев, како је то тврдила песма *Ђурђева Јерина* (Вук, СНП II, бр. 80) већ Стефанов; о Ангелини коју епска песма погрешно наводи као Гргуреву, а не Стефанову љубу (*Пјеванија*, бр. 152); о анахронизмима у датовању смрти деспота Јована Бранковића и Змај-Огњеног Вука у песми *Смрт Јова деспотовића* (Вук, СНП II, бр. 91); о Дојчин Петру (Вук, СНП II, бр. 81) и Дебелић Новаку (Вук, СНП II, бр. 79) итд.

У дефинисању епско-лирских песама Руварац користи интернационалну терминологију те Вукове „песме на међи“ дели на *легенде* и *баладе*. Ово је посве модерна класификација бала-

³¹⁰ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 81.

да, без обзира на то што се њом суштински не обухвата целокупни корпус „приповедних песама“, односно сегмент лирских ненаративних усмених балада: „Осим јуначких, на митусу или хисторичким успоменама оснивајућих се песама, имају Срби песама епске природе које се у спољашњој форми не разликују од јуначких песама но које ипак не можемо јуначкима назвати. Таких *нејуначких* песама има две врсте, за које немамо особитог нашег наименовања, но за невољу могли бисмо по примеру других народа песме прве врсте *легендама*, а друге *баладама* назвати.“³¹¹ И П. Бакотић у студији *Pojav čuda i zakon reda u srpskohrvatskoj usmenoj književnosti* класификује натприродна бића у зависности од степена животињског и људског у њиховој природи, као и од везе са жанровским обележјима јунака: „Od svih natprirodnih bića koja su poznata našoj narodnoj književnosti neka su sa vidnim obilježjima životinskog u sebi, neka tih obilježja nemaju, a neka su stvarana pod uticajem kršćanstva. Prema tome i razlikujem svijet demona, svijet mita i svijet legende.“³¹² Руварац се унапред изговара тврђом да је најпре мислио да говори само о јуначким песмама, али да ће ипак размотрити неке баладе и легенде с „избраног гледишта“, дакле с гледишта изучаваоца митолошке оријентације. Руварац у обзир узима најрепрезентативнију грађу:

- I. *Легенде: Свеци благо деле* (Вук, СНП II, бр. 1, 2); *Цар Дукљанин и крститељ Јован* (Вук, СНП II, бр. 17); *Часни крсти* (Вук, СНП II, бр. 18); *Св. Саво* (Вук, СНП II, бр. 23, 24); *Златна свирала (Пјеванија, бр. 77); Св. Саво и Хасан паша* (Вук, СНП III, бр. 14); *Муке за веру (Пјеванија, бр. 154).*
- II. *Баладе: Наход Симеун* (Вук, СНП II, бр. 14, 15); *Зиданье Скадра* (Вук, СНП II, бр. 25); *Јован и дивски старешина* (Вук, СНП II, бр. 8).

³¹¹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 84.

³¹² Р. Bakotić, *Pojav čuda i zakon reda*, 11.

Одбацујући митолошко тумачење варијаната песме *Свеци благо дијеле* Ј. Колара, Руварац их доводи у потпуно сагласје са библијским причама о пророку Илији, који је заменио бога Громовника у индоевропском паганском пантеону: „Хришћанска је митологија међу славенским и неким азиским народима посао грмљења на пророка Илију пренела, који се у вихору на небо узнео; отуд се и у србским песмама Илија *громовником* назива.“³¹³ Библијске аналогije Руварац успоставља и када пореди ове варијанте са Саборном посланицом Јудином, чл. 17. Међутим, овде је реч у ствари о члану 18 Саб. посл. Јуд. о „пошљедњем времену“, који гласи: „Јер вам казаше да ће у пошљедње вријеме постати ругачи који ће ходити по својијем жељама и безбожностима.“³¹⁴ Када је реч о песми *Свеци благо дијеле*, основни правац Руварчеве анализе неће бити оспорен ни познијим научним истраживањима. Напротив. Библијске аналогije ће се евизивно гранати. Тако, Св. Матић указује на сличност ове песме са библијском причом о Нојевом ковчегу³¹⁵. Др. Костић упућује на одломке из Јеванђеља по Матеју³¹⁶, Н. Милошевић-Ђорђевић говори о утицају старозаветног *Откровења Јовановог* и апокрифних казивања о стварању анђела из Палеје на постанак ове легендарне песме.³¹⁷ Руварац у својој расправи оставља по страни компаративно-типолошку анализу варијаната, односно жанровско упоређивање различитих типова обраде ове теме, како у епским песмама, тако и у усменој лирици и у предањима.³¹⁸ Руварац не увиђа ни лирски подтекст који је дефинисан присуством елемената свадбеног обреда у уводу песме *Свеци благо дијеле*.

³¹³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 85.

³¹⁴ Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка тематско-сигејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, 196.

³¹⁵ Св. Матић, *Белешке и објашњења*, у: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме* II, 625.

³¹⁶ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. дело*, 177.

³¹⁷ *Исто*, 179.

³¹⁸ Варијанте вид. у: Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. дело*, 196.

Руварац међу првима уочава да песма *Цар Дукљанин и крститељ Јован* стилизује древну легенду о дуалистичком стварању света. У приповеци *За што у људи није раван табан?*³¹⁹ истраживач пак открива „старију форму овог хришћанског митуса“, који се рефлектује и у предању из Вуковог *Рјечника* под одредницом *Дукљан*: „С овим митусом, рекао бих ја, да у свези стоји и оно, што се у Црној Гори (и песма је из Црне Горе) и онуда по околини приповеда: 'да је цар Дуклијан у виру под везировим мостом свезан у синцир, које једнако глође и у очи Божића таман да га преглође и свет да ужари, а Циганин у наковањ те притврди' (В. Рјечник).“³²⁰ Као потврду да је у овом предању Дукљанин заменио ђавола Руварац наводи и једну „арбанашку скаску“, из које се такође може уочити сличност мотива о Дукљанину (ђаволу) усмене традиције и соларног мита о отимању ватре од богова: „Везани Дукљан опомиње на германског Логија (ватра), Локеја, и грчког Прометеја, који је људима ватру донео, и због тога у ланце метнут.“³²¹

У етимологији имена цара Дукљана Руварац не занемарује ни историјску димензију оличену у римском цару Диоклецијану, што чини и Јагић у својој *Historiji*.³²² Међутим, док Јагић читав корпус текстова који обрађују овај мотив у српској усменој традицији тумачи као петрификовани прежитак из грчко-римских времена, Руварац га сагледава као последицу процеса християнизације космогонијског мита: „Народи, примивши хришћанску веру, преобратили су своје старе природне богове у ђаволе.“³²³ Сличну интерпретацију даје и Н. Нодило.³²⁴

³¹⁹ Вук Стеф. Караџић, *Српске народне приповијетке*, Београд, 1988, бр. 18, стр. 104-105.

³²⁰ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 86.

³²¹ *Исто*.

³²² V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 99.

³²³ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 86.

³²⁴ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, 1886, LXXXI, 195.

У вези са песмом *Часни крсти* из Вукове збирке Руварац даје само кратак преглед садржаја, не коментаришући детаљније њен постанак и значење. О овој легенди и њеној епиској интерпретацији у нас писали су, између осталих, Л. Мирковић³²⁵, Св. Матић³²⁶, В. Латковић³²⁷ и др. Н. М. Ђорђевић сматра да је песма настала под несумњивим утицајем црквене књижевности: „У главном настале под непосредним утицајем црквене књижевности, народне обраде ове легенде користе само спољна, механичка средства епике да би се прелила у стихове, чврсто се држећи признатих, црквених текстова и само покатакд се повинујући унутарњим захтевима фолклорног стваралаштва.”³²⁸ Л. Мирковић је прототип ове песме пронашао у једном руском *Прологу* или *Синаксарију* из 1696. године. На везу између руског Пролога и легендарне песме, међутим, указао је још И. Руварац у својој студентској расправи: „У ’Прологу’ читамо о ’воздвиженију честнаго и животворјашнаго креста господња’, како је цар Константин послао матер своју царицу Јелену у Јерусалим, да тражи часни крст...”³²⁹

Песмама о св. Сави са основним мотивом „куд се деде цар-Немање благо“ Руварац налази исходиште у Савином *Житију св. Симеона*, које је било читано у Студеници те отуда продрло у усмене творевине. Овде се, очигледно, налази заметак Руварчеве расправе *Цар-Немање благо*, само што овде теорија о спуштању културних вредности и о утицају житијне књижевности на усмену епску традицију није доведена до својих крајњих консеквенци. У песми *Златна свирала* Руварац пак открива силне анахронизме и „протисловља с хисторијом“, док за Вишњићев

³²⁵ Л. Мирковић, *Хришћанско-етички и хеортолошки елемент у две народне песме*, Прилози КЛИФ, 1923, III, 141-149.

³²⁶ Напомене уз песму, стр. 651.

³²⁷ В. Латковић, *Народна књижевност*, 238.

³²⁸ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка тематско-сизејна основа*, 128.

³²⁹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 86-87.

прерађен сиже *Св. Саво и Хасан паша* штуро, у духу старих летописаца, каже: „Познато је из хисторије, да је год. 1595. *Синан-паша* из манастира Милешева однео свето тело Савино и на Врачару га дао сажећи. Ова последња околност, дабогме, не спомиње се у песми, по којој су се 'чудества створила'.”³³⁰

О *баладама* истраживач даје само уопштене напомене: „У баладама открива нам се моћ судбине, која се над безаконицима вије, као у песмама: Бог ником дужан не остаје, Кумовање Грчића Манојла, Заручница Лаза Радановића^{330а}, Браћа и сестра (В. II. 5, 6, 7, 9.)”³³¹ Иако даје у суштини тачан жанровски опис садржине неколико аутентичних народних балада, дефинишући као поетичку окосницу баладе у теоријском смислу судбинску коб која усмерава њену радњу и води њене ликове, Руварац расправља о три баладе од којих се ниједна не може без остатка сврстати у ту категорију. Две варијанте песме *Наход Симеон* у Вуковој збирци пре би одговарале, по свом основном мотиву – обради легенде о инцесту – групи песама које Руварац назива *легендама*, а В. Латковић их сврстава у подврсту приповедних песама коју назива *религиозно-моралистичке легенде у стиховима*. Порекло ових песама Руварац налази у грчком миту о Едипу, као у легенди о Григорију на камену, коју налазимо код Немаца и Чеха. Руварац уочава видљиве знаке христјанизације старог, преживелог мита у песми, не бавећи се даље начинима и путевима пенетрације мита у усмену културу.

Одбацујући историјску основу песме о зидању Скадра – наводни податак да је Вукашин столовао у Скадру, којим је за време цара Уроша управљао Балша Балшић, као и иницијаторе градње, Мрњавчевиће, – Руварац заступа гледиште да је на ове историјске личности стара „скаска“ тек касније пренесена, пот-

³³⁰ Исто, 88.

^{330а} Вид. З. Карановић, *Обредна функција сватовског дара и благослова у Вуковој балади Женидба Лаза Радановића – словенска позадина*, Кодови словенских култура, *Свадба*, 1998, бр. 3, 186–195.

³³¹ *Две студентске расправе*, 88–89.

крепљујући своју тврдњу, између осталог, и личним искуством: „И ја сам летос слушао слепца једног, где пева песму о зидању Скадра, у којој се браћа несу звали Мрњавчевићима, на које је дакле она тек доцније пренесена.“³³² Руварац је овде потпуно у праву: „У науци је већ устаљено мишљење да се фабула о узидању ручконоши везала за Скадар накнадно, а да остале песме о зидању грађевине, или мостова или представљају накнадни пренос овога мотива, или хронолошки раније остварење.“³³³ Полемишући са Мицкјевичем, који је сматрао да легенда о узиђивању није својствена природи Словена, те да је до нас дошла од Монгола, Руварац износи мишљење да је ова легенда могла доћи и из Албаније, где су сачуване варијанте песме о зидању Скадра. Ипак, прецизно локализовање древног мита о узиђивању жртве да би се грађевина обдржала у супротности је са читавим током Руварчеве радње те стога он на овој претпоставци и не инсистира превише.

Песму *Јован и дивски старешина* Руварац такође смешта међу баладе, чиме се приближава савременом европском схватању баладе као врсте. В. Латковић ову песму назива „бајком у стиху“, сврставајући је у круг песама о мајци која ради о глави свога сина.³³⁴ Руварчева аналогија са библијском причом о Самсону и Делили у разрешавању мотива „дрндарског тетива“ у песми је потпуно умесна.

Када је реч о систему родова и врста народне књижевности, посматрано из аспекта књижевне генологије,³³⁵ у овој области до данас владају одређене терминолошке непрецизности и појмовне недоумице. Те се карактеристике испољавају већ и због саме природе предмета о коме је реч, услед семантички разуме-

³³² Исто, 89.

³³³ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. дело*, 342.

³³⁴ В. Латковић, *Народна књижевност* I, 1982, 251.

³³⁵ Вид. Р. Milosavljević, *Problemi teorije literarne genologije*, u: *Književni rodovi i vrste – teorija i istorija* III, Godišnjak Instituta za književnost i umetnost, urednik М. Šutić, Beograd, 1990, 7-21.

ног обима појма, структурне „отворености“ усмених жанрова, као и повезаности народне књижевности са сродним научним дисциплинама: етнологијом, етномузикологијом, историјом религије и сл. Све то изискује потребу мултидисциплинарног проучавања ове области духовне културе човечанства: „Bitni kamen spoticanja jeste u samoj osnovi. Ni teoretičari, ni istoričari folklora ili, pak, narodne književnosti nemaju zajednički stav o tome šta suštinski jeste *folklor*, a šta *narodna književnost*. U čemu ti pojmovi jesu slični, jesu u doticaju, možda i u prepletu, a gde se i u čemu razlikuju.“³³⁶

Други суштински проблем који се намеће приликом класификовања жанрова народне књижевности јесте синкретичност усмених творевина, генеричка везаност текста усмене творевине за текстуру и контекст.³³⁷

Сви покушаји класификације дела народне књижевности полазе од Вукове периодизације и систематизације грађе. Већ у својој првој песмарици Вук је „осим љубовних и њежних пјесана, које се женским гласом пјевају“, издвојио и оне „које се мушкественим, познатим сербским гласом уз гусле пјевају и у себи као неке повјести садржавају“³³⁸. Основни Вукови критеријуми за поделу врста народне поезије јесу намена и начин извођења песама: „Све су наше народне пјесме раздијелене на пјесме јуначке, које људи пјевају уз гусле и на женске, које пјевају не само жене и ђевојке, него и мушкарци, особито момчад, и то највише по двоје у један глас. Женске пјесме пјева и једно или двоје само ради *свога* разговора, а јуначке се пјесме највише пјевају да *други слушају*, и зато се у пјевању женских пјесама више гледа на *пјевање* него на *пјесму*, а у пјевању јуначкијех

³³⁶ N. Ljubinković, *Problemi sistematizacije i klasifikacije usmenog narodnog stvaralaštva*, Folklor u Vojvodini, sv. 9, Novi Sad, 1995, 10.

³³⁷ Vid. M. Bošković-Stulli, *Usmena književnost*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, Zagreb, 1978, 16-17.

³³⁸ Вук Стеф. Карацић, *Мала прстонародња славено-сербска пјесарица*, Беч, 1814. Овде према: Вук Стеф. Карацић, *О српској народној поезији*, прир. Б. Маринковић, Просвета, Београд, 1964, 44.

највише на *пјесму*.³³⁹ Извођење *јуначке песме* увек представља јавну манифестацију. С друге стране, „женске пјесме“, према Вуку, певају жене или девојке, али и младићи, по двоје у један глас. Певају се „ради свога разговора“. У том контексту, Вук „песме на међи“ дефинише као прелазну врсту између „женских“ и „јуначких“ песама: „Ђекоје су пјесме тако на међи између женскијех и јуначкијех, да човек не зна међу које би их узео, нпр. у овој књизи 358, и друге готово све на крају од 393-404. Оваке су пјесме наличније на јуначке него на женске, али би се тешко чуло да их људи пјевају уз гусле (већ ако женама), а због дужине не пјевају се ни као женске, него се само *казују*.“³⁴⁰ Никола Андрић, уредник пете књиге народних песама у зборнику *Matice hrvatske*, закључује на основу теренских вести, да су од „*pričalica*“, „*najveći dio najvrednijih i najboljih kazivale Matičinim sabiračima upravo ženske i to starije*.“ Матија Мурко је такође запазио „да приповедне песме казују жене без инструменталне пратње, и то најчешће ’при раду разне врсте у кући и ван ње’“³⁴¹.

У нашој класификацији уобичајена је подела народне поезије на *циклусе*. Она изворно означава тематске кругове народних песама (гр. *ἐϋέηοδ* – круг). Заснива се на Вуковој систематизацији народне поезије. Песме се начелно сврставају у „неисторијски циклус“ (митолошке, легендарне песме, бајке у стиховима) и у „историјске циклусе“ који су хронолошки поређани од песама о Немањићима до циклуса о борбама за ослобођење Србије и Црне Горе. Ову поделу у српску науку уводи Павле Поповић у свом *Прегледу српске књижевности*. Она је данас у знатној мери превазиђена и користи се само у школским класификацијама. Важно је напоменути да је Поповић у циклусе сврстао само песме „краткога стиха“: „Главни циклуси песама краткога стиха ови су. Најпре иде циклус неисториски, који обухва-

³³⁹ Вук Стеф. Караџић, *Предговор првој књизи народних песама лајпцишког издања, Исто*, 87.

³⁴⁰ *Исто*, 89.

³⁴¹ Вид. В. Латковић, *Народна књижевност I*, Београд, 1991, 226.

та теме хришћанског и предхришћанског света, као и теме митолошке и све уопште ван српске историје; затим иду циклуси историски, који обухватају догађаје из српске историје, од краја XII века на овамо. Међу овим последњим, а према појединим периодима историским, има девет главних циклуса; то су циклус Немањиха, циклус косовски, циклус Краљевића Марка, циклус Бранковића, циклус Црнојевића, циклус хајдучки, циклус ускочки, циклус ослобођења Црне Горе, циклус ослобођења Србије.³⁴²

Вук у основи разврстава епску грађу према тематско-хронолошком критеријуму на три групе: *песме старијих времена*, до пропасти српске средњовековне државе у 15. в. (*Српске народне пјесме*, II књига), *песме средњих времена*, о хајдучким и ускочким четовањима до 18. в. (III књига) и *песме новијих времена*, о устаначким догађајима у Србији, као и о црногорским борбама за ослобођење у 18. и 19. в. (IV књига). Проф. Ј. Деретић на основу сличних, превасходно историјских критеријума, предлаже следећу типологију епске поезије: 1) витешка или феудална епика; 2) одметничка или хајдучка епика; 3) граничарска епика; 4) ослободилачка епика.³⁴³

Однос историје и мита, чињенице и мотива, у великој мери заокупља пажњу историчара српске књижевности од 19. в. до данас. П. Бакотић у студији *Pojav čuda i zakon reda u srpskohrvatskoj usmenoj književnosti* класификује натприродна бића у зависности од жанровских ознака, те разликује „svijet demona, svijet mita i svijet legende.“³⁴⁴ А. Серенсен у расправи *Прилог историји развијања српских јуначких песама*³⁴⁵ истиче покретљивост мотива и утицај интернационалних сижеа у епској поезији. Разматрајући однос историје и мотива у јуначкој песми, Т. Мар-

³⁴² П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, осмо издање, Београд, 1927, 58-60.

³⁴³ Ј. Деретић, *Српска народна епика*, Београд, 2000.

³⁴⁴ Р. Вакотић, *Pojav čuda i zakon reda*, 11.

³⁴⁵ А. Серенсен, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник, Београд, 1894-1896.

тић такође даје предност мотивској грађи, уз ограду да „у старијој нашој епици не треба тражити ни митологију ни историју“³⁴⁶. Маретић заступа тезу „да суштину наше народне епике не чине јунаци ни исторички догађаји, већ мотиви, који из једне песме прелазе у другу“³⁴⁷. А. Гавриловић сматра да однос историјске чињенице и мотива у епској песми може бити двојак: историјска основа + накнадно прикључена мотивска грађа; неисторијски преовлађујући мотив + позније придодата историјска имена на које се првобитна „јуначка скаска“ преноси.³⁴⁸

Вук је напоменуо да су *женске пјесме* знатно старије од *јуначких*. Према Љ. Штуру, лирика је у односу на епску поезију млађи жанр усмене књижевности: „Лирика је у обште млађа него јуначке песме; новија јој је и спољашња одећа, која је сва, с малим изузетцима, сличниј стих. Што је старија наша поезија, што се верније држи савеза с природом, тим је обично и живља и краснија. Новије јуначке песме србске заостају далеко за старијима, а тако и код осталих наших племена новије песме не постижу красоте старијих. Као да већ и код нас Славена пролази песмотворно време, и као да морамо изаћи из тога дата на поље самотворних чињеница.“³⁴⁹

Н. Нодило прави оштру разлику између историјских песама, попут црногорских, којима одриче већу естетску вредност, и правих епских песама, које почивају на мотиву: „У правим епским пјесмама строг критичар тешко да прими под здраво ишта друго, осим неколико од народа упамћених великашких имена и имена најгласитијих битака, и осим најбучнијих догађаја у земљи. Гледе појединих згода, народ их попуња из неповијесних извора, највише из предајних митова, а најмање из своје ма-

³⁴⁶ Т. Maretić, *Književna obznana*, Rad JAZU, Zagreb, 1897, CXXXII, 1.

³⁴⁷ Т. Maretić, *Kosovski junaci il događaji u narodnoj epici*, Rad JAZU, Zagreb, 1889, XCVII, 70.

³⁴⁸ А. Гавриловић, *Историјска сећања у неким народним песмама о Краљевићу Марку*, Глас СКА, Београд, 1900, LVIII, 141.

³⁴⁹ *Людевита Штура књига о народним песмама и приповедкама славенскимъ*. Съ чешкога превео Јованъ Бошковићъ, у Новомъ Саду, 1857.

ште.³⁵⁰ Према овом схватању, песме „старијих времена“ су оне које чувају древна сећања у своме првобитном, често митском језгру. У структури епских песама, историјски наноси у равни номенклатуре, или хронотопа, представљају млађи, или, како је то Нодило утврдио, паразитски елеменат: „Ако су старинске епске pjesme, у цијелом саставу своме, толико различне од познијих овјеровљених историјских, заиста из њих још мање хоће да проговара историја. Истина, да се успомена повјесних налази у мнојој древној pjesmi; али већим дијелом, сва та повјест површна је и кано parasitna; она приону за старије божанствене legende, за gatnje које већ постојашу.“³⁵¹

Вукове „песме на међи“ и данас су на међи књижевноисторијских и књижевнотеоријских проучавања. Оне представљају истински „камен спотицања“ (М. Бошковић-Stulli) у класификацији стихованих врста народне књижевности. О томе говори и готово вавилонско разногласје у њиховом именовању. Поред Вуковог термина, оне су називане и *неисторијским епским песмама*, како би се посебно истакао „епски импулс“, чијем су дејству ови, углавном интернационални сижери на нашем терену били изложени.³⁵² Павле Поповић све ове песме обједињује термином „неисторијски циклус“.³⁵³

О поетици баладе веома прецизно је писала Хатица Крњевић: „Balade су краће pjesme чију суштину чини истовремено али не и равномерно присуство епског, лирског и драмског елемента. Оне имају наративан карактер, а прича се по правилу одвија у трећем лицу без видљивог присуства наратора, што баладе чини сроднима са епским и епским јуначким песмама. Balade су уистину pjesme које стоје *на међи* између двеју главних врста народне поезије.“³⁵⁴

³⁵⁰ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 1885, LXXVII, 55.

³⁵¹ N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Beograd, 2003, 11.

³⁵² Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Beograd, 1971.

³⁵³ П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, 58-59.

³⁵⁴ Н. Krnjević, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Beograd, 1980, 27.

В. Латковић у свом уџбенику ову врсту народне књижевности означава термином *приповедне песме (причалице)*. Према Н. Милошевић-Ђорђевић, баладе се деле на: *митолошке, легендарне, историјске, јуначке, породичне и љубавне баладе*.³⁵⁵ В. Латковић истиче да је Вук „подуже десетерачке приповедне песме са баладичним и новелистичким сижеима“ сврстао међу „љубавне и друге различне пјесме“ у првој књизи своје збирке, а „релативно старије врсте приповедних песама, религиозне легенде и бајке у стиховима, сврстао је међу ’јуначке’ песме, издвојивши и њих донекле тиме што их је ставио углавном на сам почетак II књиге своје збирке. Тако је поступио и због тога што се те приповедне песме нису само ’казивале’ него и певале уз пратњу гусала, па их је и то приближавало јуначкој епици.“

Јасно је да је класификација на циклусе (неисторијски и историјске) опстала до данас само захваљујући огромном научном ауторитету Павла Поповића, али је јасно и то да се тај ауторитет у неким питањима ипак мора довести у питање. Основна слабост Поповићеве периодизације народне књижевности јесте то што није прецизно теоријски разграничио историјску чињеницу од њене епске транспозиције у народним песамама. Отуда назив *неисторијски циклус* имплицитно подразумева да су сви остали циклуси историјски, што наравно, није тачно. Не могу се неисторијске песме сагледати ван историјског контекста, као што се ни историјске песме не могу рефлектовати једино и искључиво у њему. Већ је Б. Путилов истакао да се између историје и поезије „не може ставити знак једнакости“. Отуда је неопходно добро размислити о томе да ли је подела на историјске и неисторијске песме референтна за појмовну област којој приступамо. Да ли је теоријски утемељена, жанровски прецизна, у грађи потврђена? Ова питања већ су постављена у науци. Тако, С. Самарција сматра да, будући да „епско приказивање једног

³⁵⁵ Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Балада*, у: Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, друго издање, Београд, 1996, 21-23.

догађаја подразумева пропуштање 'чињенице' кроз законитости поезије, није најадекватнија дистинкција између 'историјске' и 'неисторијске' епске песме.³⁵⁶

Руварчева подела из 19. в., у односу на теоријску поливалентност савремених проучавања, делује као образац узоритог научног приступа материји. Када говоримо и односу историје и поезије, свакако да је Руварац овде добрим делом у праву: „Као творац критичког историјског метода, трагајући за истинитом сликом српског историјског и духовног бића, Руварац и анализом епских песама доноси заокрет, уводећи свест да је 'српска прошлост знаменита и тешко докучива' и да се може 'сазнати само најдубљим методама'. Овакав приступ и закључак, разуме се, полазе и од чињеница до којих је дошла анализом српске епике и светска наука после Илариона, као и од сазнања да је сложена тема односа и везе историје и српске епике. Кључно питање је: како се може као истинита читати историја у епској песми, односно колико и како литерарно-естетско пригушује историјско у њој. Проблем се, дакле, може превести и у књижевно-теоријску раван.“³⁵⁷

Међутим, ако се проблем и преведе на књижевнотеоријску раван, види се да Иларион Руварац у потоњим својим студијама и расправама, доследним одбацивањем епске песме као историјског извора, деформише и епску слику света, и епске патријархално-етичке оквире у којима се срећу њени јунаци, на пуку варку, опсену, маглу. Оваквим поступком на губитку су и историја и епика. Оне се, као да је заборавио Руварац своје младалачке расправе, не могу вагати на истим теразијама, нити једнаким аршинима. А ипак се у свој својој различитости складно допуњују, прожимају и оплемењују међусобно. Ако није исти-

³⁵⁶ Вид. С. Самарџија, *Скица за поетику епских народних песама*, у: *Антологија епских народних песама*, прир. С. Самарџија, Београд, 2001, 11.

³⁵⁷ М. Ђорђевић, *Српска епика као историјски извор. Критички метод Илариона Руварца*, 26.

нита у појединостима, епска песма белодано је истинита у хтењу, у широком епском замаху, у макрослици света која је изаткана од нити митске и историјске пређе на коловрату епског песништва.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

И. Руварац, утемељивач критичког историјског правца у српској историографији, за науку о народној књижевности драгоцен је пре свега по резултатима које је постигао на пољу истраживања српске усмене епске поезије. Својим младалачким *Прилогом к испитивању српских јуначких песама* он се јавио као један од првих заговорника савремене европске научне мисли свога времена, али никако и као њен једини представник у „домаћој“ науци о народној књижевности. Под утицајем компаративне филологије, која је настала као последица „откривања сличности индоевропских језика“, проучавањем санскрta и *Риг-Веде* у Европи, и митолошке теорије о индоевропском пореклу народних приповедака из „разореног мита“ браће Грим, поред Руварца, пишу Н. Нодило, Ив. Радетић, М. Ваљавец, Гр. Крек, делимично Ст. Новаковић и В. Јагић³⁵⁸. У складу са учењем утемељивача митолошке теорије, браће Грим, наши проучаваоци усмене грађе митолошке оријентације акценат стављају на народне приповетке, откривајући у бајкама петрификоване остатке митског обликовања стварности.³⁵⁹

Како наводи Н. Радојчић, идеја о митској основи народне традиције појавила се пре студентских радова И. Руварца. Он јој је, међутим, први пришао са методолошких полазишта која

³⁵⁸ Вид. Н. Милошевић, *Narodna pripovetka*, у: *Rečnik književnih termina*, Београд, 1986, 467-8.

³⁵⁹ Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Од теорија о настанку народних приповедака до њихове поделе*, у: *Од бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, друго издање, Друштво за српски језик и књижевност, друго издање, Београд, 2006.

ни у чему нису уступала за савременим научним европским струјањима. Руварац, наиме, захтева од „домаћих“ истраживача да крену трезвеним научним путевима у проучавању усмене традицијске књижевности, путевима који су се код нас тако тешко и споро крчили: „Он је добро знао српску народну традицију. С великим заносом и тешким напорима ушао је и у тадашњу још недовољно сигурну науку о заједничким индоевропским традицијама да би међу њима изнашао оне које су се сачувале међу Србима. Да ли само ради тога да их утврди? Јамачно не. Главна му је жеља била доказати како у народној традицији треба тражити митске везе а не историске изворе. То је стара, Рајићева и Хаџићева, мисао, али браћена одличним знањем и добрим научним методом. Срби су били још далеко од ових нових путова светске науке. Иларион Руварац болно је осећао величину страног духовног блага и српску убогу оскудицу. Али се зато тешио знаменитошћу и лепотом српске народне традиције, скоро јединствене у целом тадашњем свету.“³⁶⁰

О потребитости студиозног проучавања словенске митологије, а против „површног дилетантства“ и банализовања народне прошлости говори и примедба Фрање Рачког у „Književniku“, поводом издавања расправе *O rodjenicah ili sudjenicah* проф. М. Ваљавца: „Ovu razpravicu o jednom pitanju slovjenske malone posve zanemarene mythologije priobćujemo tim radje; da se u nju, budući je napisana po zahtievih ove znanosti, ugledaju oni od našinaca, koji misle zaroniti u onu dobu narodne prošlosti, do koje nedopira ni jedan pisani spomenik. Ovdje takodjer treba nam se okaniti površna diletantstva; ter prionuti uz neoboriva načela znanosti, a tim i istine. Kano što filologija, kano znanost, slavi svoju pobjedu, odkada je svoja istraživanja osnovala na nepomičnih zakonih jezika: tako će i bajoslovje uzeti se do znanosti, kada unidje u život narodni; te što u njem nadje nerazgovjetna, protumači razboritim sravnjivanjem. Ovim putem udario je prof. Valjavec, a 'Književnik' će se veoma

³⁶⁰ Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, 170.

radovati, nadje li on mnogo sljedbenika i nasljednika.“³⁶¹ И доиста, М. Ваљавец елементе словенске митологије покушава да реконструише на основу „pučkih pripoviestih, pjesmah i običajih“, те питање „rođenica“ и „suđenica“ разматра у најширем контексту словенског фолклора: „Čini se da ostali Slovjeni ne poznavaju mytha ob usudnih božica. To bi moglo koga navesti na misao, da su pojam o rođenicach ili suđenicach Slovenci i Hrvati primili od Niemaca, jer su Slovenci od davna pod Niemci i po do sada poznatih pripoviedkah poznavaju suđenice samo oni Hrvati, koji su Slovencem susjedni i bližnji. Ja nisam toga mnienja, već mislim, da su suđenice ili njim slične biti poznavali i Srbliji. (...) Osim ovih *ženskih* usudnih božica poznata je Srbom i *mužka* usudna bit, koja se zove *Usud*. Trinaesta pripoviedka u Vukovoj zbirci svjedoči, da ljudi u Srbiji vjeruju, da ima svak čovjek svoju sreću, jedan dobru a drugi zlu, koju mu je Usud dao onaj dan ili onu noć, kada se je rodio.“³⁶²

Љ. Штур налази народним песмама врло широку основу у словенској митологији: „У индијскоме пантеизму има особених створења и природних предмета, који му се чине да изврсније и савршеније јављају божанство него остали. И у народној славенској поезији неке твари и предмети милији су од других, и чест се у њој спомињу, заиста зато, будући да имају нешто на себи, што душу славенску мами, што јој годи и са славенским се карактером у обште најбоље слаже. Такови су љубимци Славена на небу: сунце, месец, звезде, даница и облаци, на име месец и даница у особитоме горе споменутом одношењу; на земљи: широко поље, гора, гај (луг) ради своје самоће и тихости, река, особито Дунав, који се код Славена у обште, што је и у историјскоме обзиру знаменито, спомиње и певава са својега угледног тека и дубине...“³⁶³

³⁶¹ М. Valjavec, *O rođenicach ili suđenicach*, Književnik, časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti, Zagreb, 1865, god. II, 52, napomena ispod teksta.

³⁶² *Isto*, 57, 59.

³⁶³ Љ. Штур, *Нав. дело*, 56–57.

Рад И. Руварца инспирише снажну струју изучавалаца митолошке оријентације, који усмену баштину српског и хрватског народа доводе у контекст европске научне мисли свога времена. Ту су пре свих В. Јагић, који се, иако присталица теорије о сељењу мотива у народним приповеткама, у разматрању наше јуначке поезије, умногоме слаже са ставовима И. Руварца. Јагић сматра да у старијим јуначким песмама хисторијски елеменат, као млађи, истискује првобитну митолошку садржину, те у тако створеној симбиози, под налетом нове грађе, поједине митологеме постају семантички празне и преносе своје паганске елементе на „historijska, narodu po spominjanju dobro poznata lica narodnih junaka, svetitelja, careva i dr.“³⁶⁴. Иако се слаже са Руварцем у ставу да у нашим старијим јуначким песмама, које су по својој форми и садржини далеко складније и савршеније од познијих, „imade svuda tragovah bajoslovlju“³⁶⁵, Јагић много опрезније приступа покушајима реконструкције наше древне претхришћанске религије на основу јуначких песама, поричући хипотезу браће Грим по којој су Словени још у давно доба имали неки велики митолошки еп: „Izvor epske poezije jest *mlađi*, nego li saga. Iz saga pomalja se historija, svaki narod koji ima historiju, ima i sage; ali ima i naroda bez historije, oni i nijesu istupili iz saga.“³⁶⁶ У својој историји књижевности, међутим, Јагић нешто другачије прилази овом проблему, те тврди: „Ima razloga vjerovati, da je već kod starih Hrvata i Srba *cvaо* mitologijski epos; nekim čestim takovih pjesama osta trag u narodnom pričanju i narodnih pjesmah.“³⁶⁷ Ив. Радетић на појединим местима свог *Pregleda* дословно следи Руварчеву студију, прихватајући без поговора њене основне закључке. Тако, расправљајући о старини и пореклу

³⁶⁴ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb, 1867, 112.

³⁶⁵ V. Jagić, *Pabirci po cvieću našega narodnoga pjesništva*, Zagreb, 1861.

³⁶⁶ V. Jagić, *Građa za historiju slovinske narodne poezije*, I, Zagreb, 1876, 36.

³⁶⁷ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 22.

народних епских песама на примеру епске песме о женидби цара Душана, Радетић на исти начин као и Руварац образлаже генезу епског песништва из мита: „Ovako posvema na zemlju preneseni mitus spojio se sa historičkim događaji i stopiv se u povijest proizveo je junačku skasku, o kojoj se može reći, da nije drugo već talog bogovske skaske, slabi obris starijega mitusa.“³⁶⁸

Маретић пак пориче свако пренаглашено митолошко тумачење ставом по коме: „U starijoj našoj epici ne treba tražiti ni mitologiju ni istoriju, već *pripovjedači* materijal, koji nikako nije u onolikoj mjeri originalan, kako se obično misli.“³⁶⁹ Разматрајући однос поезије и прозе у нас, Маретић сматра да многе наше јуначке неисторијске песме садржај преузимају из туђих књижевности најпре у прозном облику, а епска песма представља млађи и познији вид интерпретације тог садржаја.³⁷⁰

Руварчеве ставове у погледу народне религије и митологије најизразитије развијају Н. Нодило и В. Чајкановић. Нодило веома афирмативно оцењује Руварчев младалачки прилог истраживању усмене епске поезије српског народа: „Prisuće bogova u velikom dijelu naših epskih pjesama opazi gosp. I. Ruvarac. U svojoj raspravi *Prilog k ispitivanju srpskih junačkih pjesama* u Novom Sadu 1884, oštroumno on ovo uoči već za đaćkih svojih godina, jer je rasprava nakon jednog naraštaja sad preštampana.“³⁷¹ Полазећи од Руварчеве студије, Нодило даље развија митолошку теорију у правцу реконструисања паганске религије Срба и Хрвата на основу наше народне епике, „спуштањем“ богова на земљу, њиховим антропоморфизовањем и „преоблачењем“ у јунаке, при чему није лако препознати све њихове трагове у јуначком епу: „Ko da posumnja, odmah iz prva, vrhovnoga Vida u Jakši ili Vojinu,

³⁶⁸ Iv. Radetić, *Starina narodnih pjesama* (VI), u: *Pregled hrvatske tradicionalne književnosti*, 108.

³⁶⁹ T. Maretić, *Kosovski junaci i događaji*, 181.

³⁷⁰ Исто, 87.

³⁷¹ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 1885, LXXVII, 50.

jali našega Poluksa i Kastora u dva brata Jakšića, u Pojezdi i Prijezdi? Ko bi odmah spazio u devet epskih Jugovića božje Južne vjetrove. Kome je prosto, sa junačkog i ljupkog lica Miloša Obilića da prvom rukom snimi premnoge crte, koje nas sjećaju na sjajnoga i žalosnoga boga Mjeseca?“³⁷² Попут Руварца, и Нодило пледира за упоредним изучавањем народних веровања и митова индоевропских народа, као неопходним условом за реконструисање наше древне паганске религије: „А нама је гледати, да објаснимо, не само crtу коју, већ, до prigode, i cijele mitove te i svezу njihovu: па за то треба crпати, како из mršave mitičне оставштине браће Slave-на, тако i из богатijег vјersког zakлада bratučеda indo-europskih.“³⁷³

Чайкановић такође успоставља генезу нашег јуначког песништва из мита, при чему завршну фазу тог развоја по њему представљају антропоморфни старински богови. За разлику од Руварца, он велики значај придаје Косовском боју као догађају који је судбоносно утицао на живот и наше старе религије, и јуначког песништва које је из ње проистекло: „Исто тако, имао је наш народ и богату митологију, и његово епско песништво обиловало је различитим митовима о боговима и херојима. Али снажни историјски преокрети, какви су косовска катастрофа и борбе са Турцима, учинили су да се старински митови преиначе и вежу за нове личности. Ти лепи митови везани су сада за имена Марка Краљевића, Милоша Обилића и других косовских јунака.“³⁷⁴

Са ове временске дистанце, несумњиво је да Руварац студије о епској поезији у 19. веку диже на висок критички и научни ниво. У светлу свих ових чињеница, и данас стоји оцена Н. Радојчића: „И. Руварац је српску народну традицију ставио у круг индоевропске и проучавао је као део те велике целине... Ако у његовим истраживањима има и које неуспело тумачење и

³⁷² Исто, 52.

³⁷³ Исто, 63.

³⁷⁴ В. Чайкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 565.

нетачно упоређење, необорива је заслуга што је И. Руварац српску народну традицију скопчао са светским митом и упозорио да у њеном претежном делу треба тражити мотиве светске, нарочито индоевропске, традиције, а не верне изворе за народну прошлост.³⁷⁵

Посматрајући настанак јуначке песме као исход сложене симбиозе историјско-феудалног ткива и митолошких честица које га разједају изнутра, Руварац тај процес претварања митског у историјско хронолошки омеђује периодом од владавине цара Душана до краја феудалне српске државе, односно до династичке агоније последњих Бранковића. У том временском интервалу, које се код Срба може изједначити са *јуначким добом*, сматра Руварац, дешава се једно чудесно транспоновање митског ткива у историјско, паганског у хришћанско, законито преобликовање претфеудалног балканског митолошког талога у феудалну и хришћанску матрицу европске цивилизације. Руварац овде изврсно уочава чињенице: „Млади Руварац несумњиво импресионира и савременог читаоца својом духовном продорношћу. Ослањајући се и на резултате ондашњих немачких митолошких изучавања, он луцидно понире у сам процес настајања десетерачке народне поезије. Међутим, неке његове ставове ваља, ипак, подвргнути критичкој провери. Пре свега, треба објаснити какве је природе поменути 'исторични фактум', а затим критички преиспитати временску одредницу преласка српског народа из предисторије у историју, то јест из паганства (многобоштва) у хришћанску цивилизацију. Једно је несумњиво: процес превазилажења архаичне митске свести њеном трансформацијом у модерну културну свест почиње и код Срба њиховим прихватањем хришћанства, али је спорно кад се завршава.“³⁷⁶

³⁷⁵ Н. Радојчић, *Критика радова Илариона Руварца*, у: *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 104-105.

³⁷⁶ М. Поповић, *Видовдан и часни крст. Оглед из књижевне археологије*, 10.

У српској и хрватској науци немачка митолошка теорија имала је изразитију рецепцију у тумачењу порекла народних приповедака, послуживши као важан критеријум при покушајима њихове систематизације и класификације. У Загребу 1858. г. излази збирка народних приповедака М. Ваљавца. Ваљавец је под знатним утицајем Гримове митолошке школе, што се види у његовој класификацији народних приповедака, која се врши на основу критеријума функција јунака. Ваљавец разликује три групе приповедака: „*pripovijesti od vile*“; „*od rojenic iliti sujenic*“; „*od višjega pastira*“. Готово идентичну класификацију Ваљавчевој даје Фр. Краус (Friedrich Krauss) у својој збирци народних приповедака (1883). Краус такође приповетке дели према јунацима, те разликује приче о вилама, о суђеницама, о вештицама и вампирима.³⁷⁷ Под утицајем митолошке школе сви ови проучаваоци фаворизују бајку као усмену врсту, покушавајући да на основу савремене приповедне грађе реконструишу палимпсесте о изгубљеним световима словенске митологије на основу археолошких ископина из дубина народних веровања, религиозних представа и „бајословља“. О. Милер приповетке дели на: 1. митолошке садржине; 2. приповетке у којима се прожима митско и етичко; 3. приповетке са реалнијом садржином. На митском пореклу бајки поделу приповедака заснива и Гр. Крек, професор словенске филологије на Универзитету у Грацу. Крек о нашим приповеткама у светлу словенске митологије пише у другој књизи свог дела *Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte*, Graz, 1887 (*Увод у историју словенске литературе*) под називом *Allgemeine Bemerkungen über die slavische traditionelle Literatur und deren Beziehung zur Culturgeschichte, zunächst zur Mythologie* (*Опште напомене о словенској традиционалној књижевности и њеном односу према културној историји – пре свега митологији*). Д. Богдановић у уводу *Izabranim narodnim pripovetkama (Izvori i postanje narodnih priča i gatk)* теоријске поставке о настанку на-

³⁷⁷ Вид. Предговор, 15-19.

родних приповедака излаже под снажним утицајем антрополога и фолклористе Фон дер Лајена (Friedrich von der Leyen)³⁷⁸. На Милеру је заснована подела М. К. Драгутиновића³⁷⁹. Класификација П. Бакотића у суштини израста на поставкама митолошке школе, када је реч о посматрању генезе приповетке од животињског и фантастичног преко јуначког ка антропоморфном. Ипак, Бакотић не усваја тезу о постанку приповедака од „разореног мита“.³⁸⁰ Ст. Новаковић у *Историји српске књижевности* (1871) приповеткама прилази „са компаративног становишта“. У највећем делу својих радова Новаковић баштини основне резултате митолошке и миграционе теорије. Тешко је, уопште, повући оштру границу утицаја различитих школа о пореклу народних приповедака на погледе и ставове наших проучавалаца приповедне грађе. На нашем терену се често утицај митолошке теорије надograђивао искуствима школе о миграцији мотива, која је снажно подстакла сакупљачки рад и пажњу усмерила на про-

³⁷⁸ Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Од теорија о настанку народних приповедака до њихове поделе*, 16.

³⁷⁹ *Изучавање српске књижевности*, Београд, 1909.

³⁸⁰ „Najnesigurniji posao jeste govoriti o natprirodnim bićima u narodnoj književnosti, o tragovima stare mitologije u našoj narodnoj književnosti. Naše poznavanje tih pojava još je nesigurno, osnovano na samim pretpostavkama. Narodna književnost i ne daje potpunu sliku toga zamišljenog svijeta, nego njegove fragmente za koje ne možemo ni znati koliko su vjeran odraz slavenske mitlogije, a koliko predstavljaju poremećenu sliku starih vjerovanja (od kojih su mnoga još i danas živa u narodu) u narodnoj književnosti ima vrlo malo, najčešće fragmentarno, i to tako da je danas najčešće ostalo nerazumljivo i nejasno što je nekada moralo biti jasno. Jer je izvjesno da su narodna predanja bila prvobitno na svoj način pametna, logična, a što danas mogu da nam budu nejasna, uzrok je u tome što se cjelokupni sistem naše mitologije (ako je uopće postojao) rasparčao, ostao bez centralne ličnosti, te je kao cjelina zaboravljen, a ostao je u predanju samo u fragmentima, koji su se mogli slobodno mijenjati. Pored toga, svak ko je prenosio narodno predanje u vidu priče ili pjesme, mogao je takva mjesta iskrivljivati ne znajući o čemu se radi, ili prenositi mitološke elemente u situacije u kojima im nije bilo mjesta.“ – P. Bakotić, *Pojav čuda i zakon reda u narodnoj književnosti*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, 1937, knj. XXXI, svezak 1, 11.

учавање путева распростирања народних приповедака, односно на питање о народима који су грађу преносили. Фокус истраживања се помера ка проучавању друштвено-историјских околности развијања приповедања са усвајањем резултата школе о полигенези мотива. Најбољи примери овог теоријског синкретизма су Ст. Новаковић у својој историји (*Историја српске књижевности*, II прерађено издање, Београд, 1871), као и Р. Строхал који народну приповетку посматра у историјском развоју.³⁸¹ Ј. Продановић је бајку или *гатку* сматрао „заостатком мита“, док је остале групе посматрао у историјском развоју. Ђ. Шурмин у својој *Povjesti književnosti hrvatske i srpske* узима за основу Вукову поделу народних приповедака на мушке и женске и даље је развија.³⁸²

Према Н. Нодилу, песме „јуначке најстарије“ представљају најпоузданији извор за реконструкцију старе претхришћанске религије Срба и Хрвата. Песма о хајдуцима и ускоцима пак „узддржале“ су много слабији спомен на словенски пагански пантеон.³⁸³ Полазећи од тврдње да у нас не постоји оно што Немци називају „*sage*“, Нодило закључује: „*Prave naše sage jesu u srpskom epu.*“ У том контексту, прича је „*ne samo posljednje izroge-nje mita, nego je ona, u svojoj suštini, u prvom zmetku, izvoran, ročetan mit.*“³⁸⁴ Ово је, нешто другачије стилизовано, суштина идеје коју износи Чедвикови, тј. да се губљењем историјских елемената еп претвара у мит; према томе мит је не први, но последњи ступањ формирања епа.³⁸⁵

Младаљачка расправа Илариона Руварца о српским јуначким песмама свакако није самоникли изданак, али је несумњиво

³⁸¹ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. дело*, 15.

³⁸² *Исто*.

³⁸³ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb, 1885, knj. LXXVII, 56-57.

³⁸⁴ *Исто*, 59.

³⁸⁵ Вид. Е. М. Мелетинский, *Происхождение героического эпоса*, Москва, 1963, 6.

прва озбиљнија артикулација немачке митолошке теорије на нашим просторима, расправа која приближава учмалу српску научну мисао европским фолклористичким тенденцијама 19. в. Истовремено, она је знатно допринела и својеврсној ремитологизацији науке на нашим просторима у 20. в, у складу са европским и светским тенденцијама.³⁸⁶

³⁸⁶ „Međutim, u XX veku, pa još i krajem XIX veka, taj proces demitologizacije ustupio je mesto povećanom interesu pisaca, kritičara, filozofa, sociologa, prema mitu, da ne govorimo o etnologima; počeo je sveopšti proces 'remitologizacije'. Jak podsticaj novom odnosu prema mitu dali su, nesumnjivo, Wagner i Niče. Niče ne samo kao stvaralac antinoma Dionis-Apolon nego i kao autor rasprave *Tako je govorio Zaratustra*. Apologetski odnos prema mitu otkrili su i simbolisti, među koje spadaju i ruski (A. A. Blok i Vjačeslav Ivanov).“ – E. M. Meletinski, *Mitološke teorije XX veka na zapadu*, prevela s ruskog Branka Utješanović, u: *Mit i savremenost, opet*, Delo, Beograd, jul 1972, godina XVIII, br. 7, 817.

III
ПРИЛОШЦИ ИЗ
НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

И поред јавног и недвосмисленог одрицања од даљег бављења народном традицијом у *Додатку к прилогу испитивања српских јуначких песама*¹, готово да нема ситнијег Руварчевог *приложка* из српске историографије, да о његовим обимнијим расправама и не говоримо, у коме се он, на овај или онај начин, не дотиче и народне традиције. У фокусу његове пажње сада се налази однос између историје и традиције у народним песмама (*Цар-Немање благо*) и предањима (*Проклета Јерина*, *О неком народном предању*). Тежиште се са митолошког промишљања усмене културе сада премешта на проналажење и тумачење веза и размишљања историје и предања у српској историји. У Руварчевим „ситнијим“ расправама које задиру у појмовну област народне књижевности, уочавају се три основне тенденције: интересовање за историјске личности које су „доживеле“ своју традицијску транспозицију у народним епским песмама „старијих“ и „средњих времена“ (о Рељи Крилатици, Мусићима, Стефану Лазаревићу, Сибињанин Јанку, Кузун-Јањи, Облачић Раду, Големовић Ђури, Змај-Огњеном Вуку, Старини Новаку, Чупи Капетану, оборкапетану Станиши); тумачења појединих „тамних“ места српске усмене епике (*Још једанпут о Леђену граду*, *О Цароставнику или цароставним књигама*, *О „језику“* и др); разматрање односа и веза између историјских чињеница и народног предања.

¹ Свој *Додатак* Руварац завршава речима: „Нека испитује и истражује и изјашњује и пише о народним песмама и скаскама когод хоће, ја се с тим предметом већ више бавити не могу.“ – И. Руварац, *Две студентске расправе*, 116.

ЦАР-НЕМАЊЕ БЛАГО

У „прилошку“ *Цар-Немање благо*² Руварац закључује да је из прве главе Савиног *Житија св. Симеона*, које је читано у Студеници, „кад би се год хришћански народ сабирао у Студеницу, да прослави памет ’првога господина земљи српској’ и ктитора првих српских манастира“³, потекла усмена песма о Немањиној ктиторској делатности⁴. Некакав анониман калуђер („ђаче самоуче“), слушајући у Студеници *Житије св. Симеона*, дошао је на идеју да од тога створи песму, те му је на ум пала срећна мисао да њена окосница буде сабор хришћанске господе код цркве Грачанице на Косову, одржан после смрти Стефана Немање и преношења његових мошти у Србију. Руварац сасвим оправдано инсистира на манастирском пореклу народних песама које варирају овај мотив: „Ја мислим, да је отприлике тако постала та песма народна: ’Свети Саво’. Но, било тако или инако, свакако стоји то, да је песма та изашла из манастира у народ, те постала народна песма.“⁵ Св. Матић у расправи *Задужбине Не-*

² Руварчев „приложак испитивању српских народних песама“ који говори о песми *Св. Саво* из Вукове збирке изашао је у „Колу“ за 1901. годину (И. Руварац, *Цар-Немање благо*, „Коло“, 1901, II, 69-74). У уводној напомени Руварац истиче да се после 17 година враћа народној поезији, и поред зарипања да то више никада неће чинити, јер „стара љубав не рђа“.

³ *Зборник Илариона Руварца* I, 525.

⁴ Песма *Опет св. Саво* коју Руварац наводи као илустрацију веза између писане средњовековне житијне књижевности и народне традиције, пре свега када је реч о каталогу манастира, у ствари је варијанта слепе Степаније *Св. Саво*, у којој се помињу три Немањине задужбине, док се у Вишњићевој песми даје знатно шири каталог.

⁵ *Зборник Илариона Руварца* I, 527.

мањића у епском певању, на основу обрасца каталога задужбина Немањића у пет песама Вукове збирке, закључује да тај образац није могао потећи од народног певача, јер ниједан народни певач не поседује такав фонд знања, не само задужбина којима су Немањићи били ктитори, већ и географских локалитета поред којих се ти манастири налазе. Извор овог каталога треба тражити у *Троношком родослову*, јер се само ту налази помен трију манастира који се јављају и у народним песмама: Раче и Папраће у песми *Опет св. Саво*, и манастира Троноше у песми *Милош у Латинима*.⁶ Вл. Недић такође истиче чврсту структуру и чудесну виталност овог каталога, уз напомену да је тај епски образац најбоље очуван у песми слепе Степаније, која је и иначе „веран чувар“ наслеђене традиције.⁷

Од целокупне Немањине славе и мукотрпно стечене државе народ је, према Руварцу, сачувао спомен само на његове задужбине, као на монументално сведочанство негдашње српске моћи. Али, ни то сведочанство не би ушло у песму без оног првотног манастирског импулса. Руварац утицај цркве види и у ширем контексту певања о династији Немањића: „А да ли, осим те песме: 'Свети Саво' има у поменутој другој књизи сабраних Вукових песама још подекоја песма, која је онако исто постала као што је постала та песма о св. Сави – и да ли су све песме из доба Немањића потекле из манастира и од калуђера и самоуких ђака и прихваћене од народних певача и казивача, то нека разбирају млађи, досетљивији и убојитији писци и научници.“⁸

Занимљиво је да се Руварац усменој епској традицији о св. Сави бави и у својим историографским расправама, било да цитира делове песама, било да расправља о појединим мотивима који су у њима заступљени. Свој *Приложак агиолошки* II он започиње наводом из Вишњићеве песме *Опет св. Саво*, објашња-

⁶ Св. Матић, *Нови огледи о нашем народном епу*, Нови Сад, 1972, 77.

⁷ Вл. Недић, *Вукови певачи*, Београд, 1990, 166.

⁸ *Зборник Илариона Руварца* I, 529.

вајући свој поступак на следећи начин: „– а што сам почео с народном песмом, мислим, да ћу и теби угодити а уједно и себи помоћи те на најлакши начин доказати, ко су били и какви су били Немањићи стари, и да ти Немањићи стари нису трпали на гомилу благо, већ градили с њиме задужбине и саградили многе манастире и у српској земљи и ван српске земље.“⁹ У расправи *О иноку, с којим је Растко одбегао у Св. Гору* Руварац се бави питањем националности Растковог пратиоца и путовође ка светој земљи: „Сам св. Сава дакле не помиње а и брат његов Стефан не зна за инока; Доментијих мних (писао 1251.) помиње неког инока, али он не каже, да је с њим Растко одбегао у Св. Гору; Теодосије мних (писао на крају XIII. или почетком XIV. века) не само зна, да је Растко с тим иноком одбегао, већ зна и то, да је инок тај био Русин родом. Познији компилатор претворио је Русина у Србина, а најпознатији истерао је или истесао је из 'Русина или Србина' Бугарина.“¹⁰ Руварац се овде, као и у другим приликама, држи најстаријих извора, те доводи у сумњу веродостојност инока који је одвео Растка на Свету гору, будући да га ни сâм одбегли принц, нити његов брат Стефан Првовенчани не помињу. Савремена наука му и у овоме повлађује: „Расправљано је о томе које је народности био монах са којим је Растко отишао у Свету Гору. Иларион Руварац је доказао, да се не могу установити ни *име* ни *народност* овога монаха.“¹¹ Руварац овде не расправља о усменој традицији, која је развила своју интерпретацију одласка св. Саве у калуђере. Доментијанова опаска како су иза одласка Светога неки људи, „светим духом научени“, певали песме о том догађају, као и Вукова примедба да је у младости слушао народну песму о женидби св. Саве као узрок његовог бекства у манастир, распламсала је у науци дискусију о

⁹ И. Руварац, *Приложак агиолошки*, II, Српски сион, VIII, 29, 457-458.

¹⁰ *Зборник Илариона Руварца* I, 292.

¹¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве* I, Београд, 1991, 54.

томе да ли је или није постојала некаква „стара“ епска народна песма о одласку св. Саве у калуђере, као и покушаје реконструисања те „прапесме“ на основу позније забележених варијаната.¹²

О Немањи и св. Сави Руварац расправља и у својим *Прилошцима к познавању извора српске историје*. У првом „прилошку“ под називом *Бакхин Архијупан* критички историчар одбацује као невероватну хипотезу П. Срећковића према којој је Бакхин, „архијупан српски, ког помињу грчки историчари Јован Кинам и Никита Хонски“¹³, у ствари Стефан Немања. Ослањајући се на старије изворе, Руварац закључује да је Срећковићева тврдња да је Немања имао четири имена („српско-Немања; латинско-хришћанско – Бакин; грчко-православно Стефан и калуђерско Симеун“) обично „разглаголствије“.

У другом „прилошку“ под насловом *О Дмитру жупану, сину великога кнеза Влкана или Вука, а унуку Стеф. Немање, великога жупана српскога*, Руварац помиње св. Саву у контексту одређивања године спаљивања његових мошти на Врачару: „Но како су могли старци милешевачки рећи и написати ово г. 1652, да у Милешеви почивају моћи св. Саве, кад су моћи те спаљене биле године 1594. или како учена и меродавна господа београдска хоће г. 1595?“¹⁴ Годину спаљивања моштију св. Саве Руварац је већ пре тога утврдио у „једној од својих најбољих расправа“ *О пећским патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*: „Све до ове Руварчеве расправе учило се и веровало да је тело св. Саве на заповест Синан-паше спаљено на Врачару 1595. Руварац пак дошао је у споменутој расправи до закључка, да је

¹² Вид. Ст. Новаковић, *Стара народна песма о одласку Св. Саве у калуђере*, Отацбина, IV, 226-235; VI. Ćorović, *Serbische Volkslieder über den Abgang des heil. Sava zu den Monchen*, Archiv XXVIII, 632; Јов. Н. Томић, *О српским народним епским песмама о одласку св. Саве у калуђере*, Глас СКА, Београд, 1910, LXXXIV, 157-219.

¹³ И. Руварац, *Прилошци к познавању извора српске историје*, Годишњица Николе Чупића, XIV, 209.

¹⁴ *Исто*, 220-221.

тело св. Саве на заповест Синана однесено из манастира Милешева на Велики петак 1594. и спаљено на Врачару 27. априла исте те године.¹⁵

У „одломку“ обимне расправе о св. Сави који је написан „пре 1891. године“ у средишту Руварчеве пажње налази се датум и карактер Стефановог венчања на краљевство, као и тумачење Савине улоге у том државотворном чину. Руварац одбацује Доментијанову интерпретацију овог догађаја, која пренаглашава Савин утицај на брата, закључујући да Доментијан није писао *Житије св. Саве* као „критичку историју свога и скоро минулог времена“, већ да је своје дело саставио по причама које су допрле до њега.¹⁶ Р. Маринковић се са овим не слаже: „Пишући историју Савиног живота, Доментијан пише у ствари историју Немањића, Стефановог и Савиног доба, више него историју Савиног подвига, који би морао бити сасвим монашки конципиран да је само Сава био предмет Доментијановог историјског

¹⁵ Ј. Радонић, *Иларион Руварац и његови радови на пољу црквене историје*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Ср. Карловци, 1932, V, 12, 231.

¹⁶ „Доментијан је нешто начуо, да је велики жупан српски Стефан био венчан на краљевство *круном, посланом од папе из Рима*; да је исти Стефан поради те круне слао поклисаре своје с епископом *Методијем* на челу папи римском; можда су му причали стари калуђери и то, да је том од папе по свом посланику, *legatu a latere*, посланом круном *венчао на краљевство сам тај папин посланик*, но то му већ није ишло у главу: то га је женирало, и кад је у састављању житија св. Саве требао да исприча, како је постало српско краљевство, стао је мислити и смислио је, да ће за Светитеља Саву и брата његова Стефана најдостојније бити, ако каже, да је најмлађи син св. Симеуна, пострижник ватопедски и који је са оцем својим обновио манастир Хиландар у Св. Гори за српске калуђере, који је у српској земљи основао архиепископију и поставио свуд по земљи и држави брата свога српске епископе, обновио истину и праву веру у тој земљи, *да он преосвештени и благочастиви архиепископ, господин Сава и нико други 'и краљевство обнови и освети в' срб'стеј зем'и,*’ једном речи да је архиепископ Сава венчао брата свога Стефана на краљевство *круном од Рим-папе посланом.*“ – И. Руварац, *Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима у животу св. Саве*, 1901, 22.

виђења. Напротив, по Доментијану је историја изнад човека појединца, чак кад је човек Богом дат као његов Сава. Сава јесте изнад живота, али само зато да би својим деловањем остварио од Бога одређену историју српске државе и српског народа. Доментијан је изразити тумач историје. Његова тумачења се крећу према апстракцији, теологији. Српска историја је план Божји, алегоријска слика више, небеске стварности, вишег поретка ствари. То је теолошка теорија државе као земаљске слике небеског царства.¹⁷ У писму Милану Савићу од 14. априла 1901, говорећи о припреми *Одломка* за штампу, Руварац у свом стилу ставља тачку на ово питање: „Још вас морам обавестити, да се 13-ти полутабак завршује са једним питањем, а то значи, да се и на то питање мора одговорити те продужити одломак до конца, до коначног пораза оних мудараца и магараца, који још и данас мисле, да је св. Сава слао свога епископа Методија по круну за брата у Рим папи.“¹⁸ Савин брат Стефан најме јесте венчан на краљевство круном посланом од папе, али не на Савину иницијативу, нити се то десило 1220. или 1222. године. Стефан Првовенчани је постао краљ 1217. године. Окрунио га је папски легат којег је папа Хонорије заједно са круном послао српском жупану, при чему је као услов постављено Стефаново одрицање од шизме. Не могавши да се сложи са тим, Сава у тренутку Стефановог крунисања није ни био у земљи. И поред тога што Руварчева аргументација делује и данас прилично убедљиво, питању историјске веродостојности Доментијановог казивања о крунисању Стефана Првовенчаног у савременој историјској науци прилази се знатно флексибилније: „Сигурно је да није тачно све што Доментијан саопштава. На другој страни, исто тако није могуће да је све чиста измишљотина, коју би прилике тога времена

¹⁷ Р. Маринковић, *Светородна господа српска. Истраживање српске књижевности средњег века*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 1998, 205.

¹⁸ *Преписка Илариона Руварца*, Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду, бр. 3.130.

наметале. Такође, мало је вероватно да су тако опширни списи, као што је крунисање у Жичи, без било каквог историјског језгра.“¹⁹ Р. Маринковић веома аргументовано објашњава разлике које се дају учити у Доментијановом и Теодосијевом опису истог догађаја: „Доментијан са одмереним уважавањем пише о Савином писму папи када од њега тражи краљевску круну за свога брата Стефана, наводи богате дарове које том приликом папи шаље. То ће касније Теодосије избећи да помене, али у Доментијаново време Латини седе у Цариграду и држе бројне поседе на Балкану. И управо настојећи да се извуче из тог ’латинског’ обруча Сава тако предано ради на повезивању свога западног отацства са осталом, источном васељеном, предузимајући велике и опасне путеве.“²⁰ Према Руварцу, до „искривљавања“ историјских факата долази накнадним традицијским интерпретацијама догађаја, „кад је памћење онога, што је негда било, почело слабити и људи стали о погдечем смишљати, и друкчије причати и повједати“²¹.

Занимљив „приложак“ о имену и називу првог српског цара сведочи о томе да истраживачка херменеутика И. Руварца почива на својеврсном логичком парадоксу. У доказивању историјских чињеница истраживач се позива на усмену епску традицију коју је претходно сам лишио било какве историјске веродостојности. Овим се поступком критички историчар често служи у кругу расправа које се баве историографским проучавањем српске прошлости. Ређајући стране и домаће изворе, као последњи, дакле и крунски аргумент за доказивање своје тезе, а наиме да је лично име (*Душан*) првог српског цара плод позни-

¹⁹ Ст. Хафнер, *Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку*, Међународни научни скуп: *Сава Немањић – свети Сава, историја и предање*, Београд, 1979, 385.

²⁰ Р. Маринковић, *Светородна господа српска. Истраживање српске књижевности средњег века*, 161.

²¹ И. Руварац, *Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима у животу св. Саве*, 1901, 45.

јих интерпретација, те да су варијанте тог имена (*Душман* и *Душана*) резултат некритичког повођења српских летописаца за *Житијем Стефана Лазаревића* Константина Филозофа, Руварац наводи усмене епске песме и културно-историјска предања: „И јуначке песме наше знају само за цара Стефана. (...) И у причама српског народа помиње се 'силни цар Стефан' (в. у Вукову речнику под 'Котор' и 'Обил')“. ²²

Сличан је пример у „прилошку“ о монахињи Јефимији. О Јефимији Руварац говори у вези са записом на иконици „младенцу Угљешу Деспотовићу“. Уз опаску да је тај запис написала иста особа која је извезла похвалу на покрову светом кнезу Лазару, кћи ћесара Воихне, жена деспота Угљеше, у калуђерству названа Јефимија, Руварац даје изванредну оцену, како Јефимијине и Миличине државничке одважности и мудрости, исказане у посети Порти 1398. године, тако и вредности Јефимијиног књижевног рада: „И то је све што знамо и из добрих повесничких извора сазнајемо о оној матери младенца Угљеше Деспотовића, кћери ћесара Војихне, супрузи деспота Угљеше, сродници кнегиње Милице, о нежној матери, побожној, благородној, мудрој и окретној жени, вештој везиљи, једном речи о умној калуђерици Ефимији, која је себи у похвали извезеној на покрову св. Кнеза Лазара, у напису оном на завеси хиландарској, а још прије и док се још није назвала калуђерицом, у запису написаном на полеђини старе иконице у Хиландару, леп, врло леп спомен оставила.“ ²³ Ово усхићење, иначе „уздржаног Руварца“, „пред златним везом несрећне монахиње, што лије сузе и везе тугу“, добро је запазио и истакао проф. Ђорђе Трифуновић. ²⁴

²² И. Руварац, *О имену и називу првог српског цара*, у: *Зборник Илариона Руварца* I, 297-298.

²³ И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, I. *Манастир Раваница, Стариначки прилошци*, Старинач, Београд, 1. децембар 1892, IX, св. 4, 122.

²⁴ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, 142.

Говорећи о монахињи Јефимији и о задужбини кнеза Лазара (црква Спасовог вознесења у Ресави, крај воде Раване), у коју су мошти Светог кнеза пренесене 1391. године, Руварац се, поред летописачких белешки, позива и на народне песме. Сличан поступак примењује и у расправи из историјске географије *Стари Сланкамен*, која је оцењена као једна „од најбољих монографија у нашој историјској науци“²⁵. Расправљајући о пореклу и значењу имена овог древног сремског града, Руварац се, између осталог, позива и на усмене епске песме из Вукове збирке и историјска предања из *Рјечника*.²⁶

На оваквим, и сличним примерима, исказује се изразита амбивалентност прокламованих методолошких начела и њихове практичне примене у историографским расправама, прилозима и чланцима оснивача критичке школе. И поред тога што се назива „рушиоцем традиција“, Руварац у својим радовима показује не само познавање и уважавање, него и истинску љубав према епским песмама српског народа.

²⁵ Ђ. Поповић, *Рад Ил. Руварца на проучавању политичке историје Срба у Војводини*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 1932, V, 12, 248.

²⁶ „Дакле и српска песма (*Маргита дјевојка и Рајко војвода*, Вук, СНП III, 10 – Б. С.), и наш Вук, и угарски бискуп (Антоније Вранчић – Б. С.) и угарски славни историк (Иштванфије из 16. века – Б. С.) кажу сугласно, да је место 'Сланкамен' добило име од сланог камена (*salsus lapis*).“ – И. Руварац, *Стари Сланкамен*, у: *Зборник Илариона Руварца*, 367-368.

О „ПРОКЛЕТОЈ ЈЕРИНИ“ И СРПСКИМ ДЕСПОТИМА

Трагичној судбини „проклете Јерине“, племените византијске принцезе која се нашла у немилосрдном жрвњу колективног усменог памћења, у својеврсном „раскораку“ историје и традиције, Иларион Руварац се враћа у више наврата. Тако се у *Прилошку к објашњењу извора српске историје* (VII) одмотава клупко приче о жалосној судбини чланова грчке породице Комнена, односно смрти Јована Кантакузиновића и његове браће и синова, коју су забележили и стари српски летописци: „Грозно скончање Јована Кантакузиновића, његове браће и синова забележили су само српски летописци, а забележили су зато, што је Јања Кантакузин био стриц деспотици Јерини, па као што су забележили смрт брата њеног Томе, тако нису пропустили завести у листове своје и трагички конач Јована Кантакузина и његове породице.“²⁷ Одбацујући претпоставку Чедомиља Мијатовића да је српска деспотица Јерина унука византијског цара Јована Кантакузина из 14. века,^{27a} као и тврдњу да јој је краљ Вукашин био дед по мајци, Руварац Јовану Кантакузиновићу, као и Грчићу Манојлу, поред летописачких бележака, открива и традицијски спомен у нашем народу: „Стари Јањо и синови његови спомињу се и у српским јуначким песмама, то је онај ’старац Јањо од старине кнеже, или од Сријема кнеже’, то је онај старац *Кузун* Јањо, кога спомиње

²⁷ И. Руварац, *Прилошки к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД, XLVII, 199.

^{27a} Јерина је била кћи Теодора Кантакузина, унука Матије Кантакузина, праунака византијског цара Јована VI Кантакузина. – Вид. М. Спремић, *Деспот Бугађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 63.

војвода Рајко: 'на бијелом граду Дмитровици, онђе бјеше старац Кузун-Јањо, бјеше њему триста и три љета.' (Вук III. 53.).²⁸

О Јерини народног предања Руварац више говори у *Прилошцима* из 1888, у чланку *Проклета Јерина*. Полазећи од Милићевићеве *Кнежевине Србије*, он набраја многобројна народна предања о томе „шта је све градила и саградила та 'проклета Јерина' у српској земљи.“ У покушају да одгонетне разлоге због којих је деспотица Ирена попримила тако негативна обележја у народној традицији, Руварац наводи два опречна мишљења. И једно и друго износе његови противници, припадници романтичарске српске историографије. Прво је Милојевићево. По њему је нужно, као и у случају Краљевића Марка, разликовати историјску деспотицу, „поштену, честиту, благу и добру душу“ од „проклете“ Јерине народног предања, док друго, мишљење Панте Срећковића, „неће да двоји и одваја једну од друге и да прави те разлике“. Руварац се поводи за Милојевићевим мишљењем, покушавајући да у самом имену српске деспотице открије разлоге њене негативне улоге у традицији: „А што је за име Ђурђево Јерине прирастао епитет 'проклета', може бити да је узрок то име 'Јерина'. У грчкој царевини било је неколико царица, које се тако звале. Осим царице Јерине, таште Милутинове, жене по опису грчких историка таке, од које да те Бог сачува, подсетићу те само још на царицу Јерину, која је јединца свога, цара Константина, у оној истој дворани, у којој га је родила, грозно *ослепити* дала.“²⁹ Постављајући питање откуда то да се готово за сваку грађевину која се налази у Подунављу и Шумадији наводи да ју је подизала Јерина, гргетешки архимандрит износи претпоставку да су та народна казивања и предања млађег постања, јер и становништво тих крајева није староседелачко. Предања о „проклетој“ Јерини која зида градове и удара намет на народ раширила су се тек у 18. в.

²⁸ *Прилошци*, 199.

²⁹ *Зборник Илариона Руварца* I, 305.

Руварац овде не наводи два много важнија разлога за објашњење негативног лика византијске принцезе у нашој народној традицији. Прво, то што је Јерина била странкиња.^{29a} И друго, што је владала у временима коначне пропасти српске државе, у доба, које је, сасвим сигурно, било једно од најтежих у српској историји, те народ ни о једном од његових носилаца није могао очувати светао спомен.³⁰ Њен утицај на мужа морао је бити изразит, а његова слабост према њој велика.³¹ Иларионов закључак, међутим, указује на луцидно сагледавање механизма преношења мотива и функција јунака кроз време: „А у песмама и причама народним ништа лакше и обичније, но помешати једно лице с другим и због неке сличности пренети на позније лице, што се односило и тичало старијег каквог лица.“³²

О деспоту Стефану Лазаревићу Руварац говори у расправама *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*³³ и Де-

^{29a} Вид. М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина у традицији и науци*, Вршац, 1934, 43.

³⁰ Вид. Леонтије Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, посебно издање Народног музеја, Смедерево, бр. 13. Смедерево, 1980.

³¹ „Дубровачки документи показују доста тога. Пре свега, показују да је Јерина имала велики утицај на мужа и када је био у земљи. Била је 'снажна и одлучна' жена, дакле јаке воље и чврстог карактера. У време, пак, његовог одсуства, она је, пре свих, водила државне послове. Трећа личност био је њен брат Тома Кантакузин. Некако од 1433. године, имао је не само власт већ и бројне поседе у Србији. Приграбио је чак и куће неких Дубровчана у Сребреници. Важио је као човек који воли новац, а и сами Турци истицали су да је подмитљив. Дубровчани су истовремено препоручивали своје трговце Грку Калојану Русоти, који се такође могао видети на деспотовом двору. Пада у очи да се тада нису обраћали ниједном Србину. Деспот је, дакле, био попустљив према доста млађој жени, која му је изродила бројну децу када је он већ био у петој деценији живота. Она је то користила и истицала је своје сународнике. То је, опет, изазивало нерасположење српских достојанственика и целог српског народа, који није радо гледао странце на високим положајима у својој земљи.“ – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 182.

³² *Зборник Илариона Руварца* I, 306.

³³ Коло, 1901, II, 166-169.

спот Стефан Лазаревић и Костнички Сабор³⁴. У првој расправи говори о Стефановом учешћу у Ангорском боју 1402, као и о сукобима Стефана и Вука Лазаревића са Ђурђем Вуковићем (тј. Бранковићем). У другом раду он тежи да одговори на питање да ли је деспот Стефан ишао лично на Костнички сабор (1414-1418) у Рим, како је тврдио Константин Филозоф, писац деспотове биографије.

У прилошку под називом *Големовић Ђуро* Руварац покушава да открије историјски предтекст за оних 12 српских војвода које се налазе у пратњи деспота Ђурђа, „краља од Маћедоније“, у песми *Смрт војводе Кајице* (Вук, СНП II, бр. 81). Посебну пажњу посвећује лику Облачића Рада, односно Облак Радосава народне песме, о чијем је историјском идентитету расправљао још Стојан Новаковић.³⁵ Док се у *Двема студентским расправама* позивао на Лукаревићеву сведоџбу о учешћу Облачић Рада у сукобима између деспота Ђурђа и Сибињанин Јанка након Другог косовског боја, што је историјски нетачно, јер тада историјског „челника Радича“ више није било међу живима,³⁶ Руварац сада већ много опрезније расправља о Облачићу Раду као о историјској личности која је заиста била у служби деспота Ђурђа Бранковића.³⁷ На другом месту Руварац изједначаје Облачи-

³⁴ *Зборник*, 500.

³⁵ Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде 1413-1435. Једна слика из традиционалне народне историје*. Гласник Српског ученог друштва, 1881, L, 122-165.

³⁶ Велики челник Радич Поступовић последњи пут се помиње 14. августа 1435. године. У једној повељи деспота Ђурђа из 1445. године као велики челник помиње се неки Михаљ, те се година смрти челника Радича мора тражити између ова два датума. – Вид. Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде (1413-1435)*, у: *Историја и традиција*, прир. С. Ћирковић, Београд, 1982, 115.

³⁷ „Ако није сигурно да ли се велики војвода Радослав Михаљевић повукао у светогорску тишину, поуздано се зна да велики челнич Радич јесте. После преговора с Млечанима августа 1435. у смедеревском двору, више се не помиње у Србији. Између 1435. и 1439, после смрти своје жене Ане, отишао је у Кастамонит и закалуђерио се. Добио је име Роман

ћа Рада народних песама са војводом Радославом (Радосавом) Михаљевићем.³⁸ Још један од дванаест (у ствари има их једанаест, како исправно примећује Иларион Руварац) војвода из Ђурђевог пратње привлачи пажњу критичког историчара. Реч је о Големовићу Ђуру.³⁹ О њему аутор каже следеће: „Реч је дакле о Ђурђу Големовићу и ја знам казати о њему само то да је Ђурађ Големовић челник и чеоник био од деспота Ђурђа и године 1453. и два пута у г. 1456, дакле пре смрти деспотове, слан као Амбасадор на Порту.“⁴⁰

Две године касније Руварац се враћа на народну песму *Смрт војводе Кајице* у свом „прилошку“ о „Маћедонији“, одбацујући традицију о томе да се под Македонијом некада сматрала и подразумева српска земља. У покушају да одгонетне историјску основу титуле коју народни певач додељује деспоту Ђурђу Смедеревцу у песми („краљ од Маћедоније“, „јасна звезда на Маћедонији“), Руварац даје веома важне опште напомене о постанку епских народних песама које опевају историјске личности у српској усменој традицији, инсистирајући на њиховој великој старини и неисторијском мотивском темељу: „И тај ’краљ од Ма-

и као смерни калуђер ишао је фебруара 1440. кадији у Сер да се брани од оптужби браће Јакова и Димитрија, синова неког Јеремије. У септембру 1441. добио је од турских власти дозволу да његови представници оду у Ново Брдо и приме манастирски доходак, који је својевремено сам даровао. У монашкој ризи, понизно је молио кадију човек који је 1413. заповедао војском деспота Стефана и сатро неукротивог султана Мусу.“ – М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 204.

³⁸ И. Руварац, *О богородичном манастиру у Радешину у XV веку*, Годишњица Николе Чупића XX, 250.

³⁹ „Народна традиција оптужила је деспотицу Јерину да је гонила српске војводе, нарочито Облацића Рада, за кога је Стојан Новаковић веровао да је био челник Радич. Војводе су се наводно опирале Јеринином и грчком утицају у Србији. Заиста, из четврте деценије XV века, када се челник повукао у манастир, остало је највише вести о Јерининој моћи. Од тога времена, у српској држави заузимао је најистакнутије место њен брат Тома Кантакузин: нешто касније командовао је српском војском, коју су обично водиле српске војводе.“ – М. Спремић, *Нав. дело*, 205.

⁴⁰ И. Руварац, *О богородичном манастиру у Радешину у XV веку*, 250.

ћедоније’ – у поменутој песми не показује оно, што Вук мисли да показује. Песма та иде у ред песама и прича, које су постале у давнини и у којима је главно оно што се прича, и место где се збива оно што се прича, и лица, о којима се што прича, ствар је узгредна те се преноси с једног места на друго, с једних лица на друга, те се може локализовати ма где и зауставити ма на ком историјском лицу и јунаку; као што су приче и песме о Рељи Крилатом, о Момчилу, Краљевићу Марку, и оне у којима се помиње Краљ од Леђана.⁴¹

За разлику од студентске расправе о српској усменој епизи, Руварац овде не инсистира на митолошкој провенијенцији песама. С друге стране, он веома добро запажа да, без обзира на то што опевају историјске личности, ове песме не можемо сврстати ни у историјску поезију. Овакво тумачење односа историје и мотивске грађе изузетно је модерно и данас.

О Вуку Гргуревићу, Змај-Огњеном Вуку српске усмене епске поезије, Руварац расправља у вези са кастелом „Витешка трпеза“⁴². Реч је о локалитету који је на Годоминском пољу код Смедерева саградио сремски деспот, а разрушио турски султан Мехмед крајем 1476. године, враћајући се из Молдавије. Деспоту Вуку Гргуревићу више је пажње посвећено у „прилошку“ о Сланкамену. Наводећи по Бонфинијевој угарској историји да је за заслуге у рату са Чесима Вук Деспот добио од угарског краља Матије „*kastio Feyezkeo*“, Руварац одбија тврдње Рајића и Енгела да је реч о сремском Сланкамену, као и Лукаревићеву тезу да је то, у ствари, Бела Стена у Славонији, у некадашњој Крижевачкој жупанији: „Ко је Гргуру родио и где се родио Змај деспот Вук и где је одрастао он, ја не знам, јер не могу да верујем Лукаревићу, да се он у хрватској *Белој стени* родио.“⁴³ Рува-

⁴¹ *Прилошци И. Руварца*, „Маћедонија“ (I), Коло, Београд, 16. III 1890, год. II, бр. 36, 149.

⁴² И. Руварац, *Витешка трпеза*, у: *Прилошци к објашњењу извора српске историје* (XI), Гласник СУД, бр. 47.

⁴³ И. Руварац, *Feyezkeo*=Сланкамен, у: *Зборник Илариона Руварца* I, 301.

рац, међутим, прихвата Лукаревићеву тврдњу да је Вук био ванбрачни син, али не Стефана већ Гргура Бранковића: „Разматрајући Лукаревићеве податке о Вуку Гргуревићу, Иларион Руварац изричито прихвата тезу о Вуковој незаконитости: 'Вук је био натурални син, али не Стефана већ Гргура, старијег брата...' Он такође претпоставља да се Вук родио пре 1439. године, али наглашава и то да не зна ни где се родио ни кому је била мајка (Руварац – Радојчић, 301). Податке из старијих угарских извора о Гргуровој женидби неком Јелисаветом или Изабелом – Руварац сматра анахронизмом, односно, претпоставља да је реч о Ђорђевој жени Изабели (Руварац – Радојчић, 39).“⁴⁴

Руварац одбацује народно предање које казује да је Гргетег добио име по томе што је у гргетешком манастиру, у цркви св. Николе, сахрањен Вук Гргуревић. Натпис на цркви св. Николе у Гргетегу, по коме је Вук деспот основао манастир 1471. године Руварац одбацује као неверодостојан, настао под утицајем народног предања. Он претпоставља да се Змај-Деспот Вук представио у Купинову 16. априла 1485. године и да је сахрањен у манастиру Грабовцу код Купинова, у коме постоји и црква св. Николе.

О Змај-Деспоту „и о столици илити двору његовом у граду Сланкамену и о цркви, коју је он саградио у месту Сланкамену“ расправља Руварац и у вези са народним предањем које износи Вук у *Рјечнику* (1852): „Код Сланкамена има мала црквица, за коју се приповиједа да ју је зидао Змај-огњени Вук, који је ондје сједио.“⁴⁵ Осим једног натписа на орману за „похрану ствари“, по коме је „деспот Волк Бранкович“ саградио цркву у Сланкамену 1468, ништа више не говори у прилог тој тврдњи. Сам пак орман, о коме је реч, направљен је тек у 18. в., те то сведочанство нема никакву историјску вредност, напомиње аутор. И у расправи о смрти деспота Вука Руварац се позива на народне

⁴⁴ Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај деспот Вук – мит, историја, песма*, Матица српска, Нови Сад, 2002, 24.

⁴⁵ И. Руварац, *Стари Сланкамен*, 367.

песме. „Знам, на послетку, и то знам из српских летописа, да се Вук Гргуревић представио 16. априла 1485. г., али не знам како: да ли је у боју пао или на меку душеку издахнуо, и где се представио, да ли у Сланкамену, као што Рајић пише (III, стр. 307-308, нап. пр.), илити пак у свом граду у Купинику („Купјеновцу“ Богишићевих бугарштица) илити шеру и селу Купинову народних песама (Вук, II, 586. и 588.).“⁴⁶

⁴⁶ Исто, 384.

ДЕБЕЛИЋ НОВАК И СТАРИНА НОВАК

Покушавајући да открије историјски идентитет чувеног хај-дучког харамбаше српске народне епике, Руварац се у расправи *Дебелић Новак и Старина Новак* позива на бројна историјска сведочанства из 16. в. (Вранчић, Герлах), која потврђују да је на крају 14. в. постојао неки бугарски јунак Дебелић Новак. Међутим, „и на крају XVI века био је неки Новак, који је с Михаилом влашким војводом и против Турака и против Ердељског Баторија војевао“⁴⁷. У *Животу деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа говори се о лаволиком јунаку по имену *Караљук*, који се одметнуо од деспота Стефана у хајдуке, те су од њега стрепели сви Турци „насељени на крајини“. Јагић вели да је у рукопису његовог издања *Житија* поред овог Караљука стајало додато и име *Новак*.⁴⁸ Руварац се позива и на народне песме, у којима се помиње Дебелић Новак (Миладиновци, бр. 143, *Седум јунаци и Арапин*; Вук, СНП II, бр. 79, *Женидба Ђурђа Смедеревца*; Вук, СНП, III, бр. 4, *Грујица и Арапин*). Из свега наведеног архимандрит Иларион извлачи следећи закључак: „Из досад наведеног изводим ја, дакле да је било два Новака: Дебелић Новак и Старина Новак: да се о Дебелић Новаку певало и причало, кад Старине Новака још ни на свету није било; но пошто је и Старина Новак изишао јунак, каквог је време, у коме је живео, допуштало, те се стало и о њему певати и причати, то није никакво чудо, што се у песми старији јунак са млађим хај-

⁴⁷ И. Руварац, *Дебелић Новак и Старина Новак*, Гласник СУД, XLIX, 42-43.

⁴⁸ Гласник СУД, 1875, XLII, 292.

дуком у једно слио или што се старији подмладио и с нова ожи-
вио у новијем Старици Новаку.⁴⁹

Новак Дебелић се помиње у *Хроникама*⁵⁰ Ђ. Бранковића, као и у Рајићевој *Историји*⁵¹. М. Вукићевић наводи да су исто-
ријски постојала два Новака хајдука⁵². Т. Маретић запажа да су
народни певачи лако могли заборавити разлику између Дебелић
Новака из 14. в. и Баба Новака из 16. в. те их „držati za jedno
lice“⁵³. Томић истиче да Новаков епски лик садржи елементе и
средњовековног јунака и горског харамбаше, који се посебно
активирају у зависности од епског контекста, номенклатуре и
сижеа⁵⁴. На формирање Новакове синтетичке фигуре могло је,
према Н. Љубинковићу, утицати и поетско сећање на великог
војводу Новака Гребострека из 14. в.⁵⁵ Према Вл. Бовану, поет-
ски лик Старице Новака у епској народној поезији, особито од
краја 16. в., сажимао би уједно одлике тројице легендарних и
историјских личности⁵⁶.

Руварчева претпоставка о накнадној контаминацији две
историјске личности које су живеље у различитим временима у

⁴⁹ И. Руварац, *Дебелић Новак и Старица Новак*, 44-45.

⁵⁰ Вид. Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд, 1911, 707-708.

⁵¹ *История разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаровъ, Хор-
ватовъ, и Сербовъ*. Изъ тмы забвенія изытая, и во свѣтъ историческій про-
изведенная Иоанномъ Раичемъ Архимандритомъ во свято-архагелскомъ
монастырѣ Ковилѣ. Часть четвертая. Въ Будимѣ градѣ, 1823, гл. IV, 57.

⁵² М. М. Вукићевић, *Старица Новак. Одзив на позив*, Босанска ви-
ла, Сарајево, 1898, год. XIII, бр. 7 и 8, 106.

⁵³ Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 214.

⁵⁴ Јов. Н. Томић, *О српским народним епским песмама*, Београд, 1907, 57-58.

⁵⁵ Н. Љубинковић, *Слојевитост и специфична поетика хајдучких
народних песама*, у: *Старица Новак и његово доба*, Зборник радова, САНУ,
Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 35, ур. Р. Самарцић, Београд,
1988, 192.

⁵⁶ Вл. Бован, *Преображај историјског хајдука Новака у песнички
лик Старице Новака*, у: *Старица Новак и његово доба*, 131.

јединствену, „збирну“ епску фигуру актуелна је и данас (М. Клеут). Име Старине Новака се, сматра Маретић, пре свега односи на бугарског харамбашу из 16. в., кога извори зову „Баба Новак“, а који се налазио у служби ердељског војводе Михаја, од чијег је непријатеља, Жигмунта Баторија, 1601. године и страдао. Ипак, Маретић дозвољава и могућност да су народни певачи могли лако заборавити разлику између Дебелић Новака из 14. в. и Баба Новака из 16. в., „те их сматрати једним и истим лицем“. На то указује и истовремено помињање Дебелић Новака и Старине Новака у српској народној епизи.⁵⁷ Данас се сматра да је Баба Новак, који се помиње у румунској историјској литератури крајем 16. в. као истакнути војсковођа војводе Михаја Храброг, пореклом био Србин.⁵⁸

Старина Новак, један од најпопуларнијих епских јунака „средњих времена“, само номинално историјска личност⁵⁹, свој епски живот започиње управо тамо где историја нема права, а ни могућности да се наднесе – у просторима поетске имагинације. Расправа Илариона Руварца, у том смислу, данас је актуелна пре свега по покушају транспоновања историјских димензија лика Старине Новака у епске оквире.⁶⁰

У својој расправи Руварац износи и претпоставку да „дели Татомир“ из Новакове хајдучке дружине није нико други до по-

⁵⁷ Вид. Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, 238-239.

⁵⁸ „Мађар Иштван Самошкези, савремени трансилвански хроничар, писао је о Баба Новаку да је пореклом Србин из Пореча код Смедерева, да се неко време потурчио и постао субаша, а кад се покарабасио с Турцима, одметнуо се у хајдуке. Турци су му припремили замку и ухватили га, стрпали у тамницу и повадили му све зубе из главе, па је од тада прозван Баба Новак.“ – Н. Гавриловић, *Румунски извори о Баба Новаку*, у: *Старина Новак и његово доба*, 67.

⁵⁹ Вид. Св. Кољевић, *Историја и поезија у песмама о хајдучком кругу Старине Новака*, у: *Старина Новак и његово доба*, 125.

⁶⁰ Вид. Вл. Бован, *Преображај историјског хајдука Новака у песнички лик Старине Новака*, у: *Старина Новак и његово доба*, 131.

следњи бугарски цар Страцимир (или Страшимир). Његов помен у хајдучком кругу песама наше народне епике, где никако не припада, Руварац тумачи на исти начин као и помен Грчића Манојла, који је, по њему, поетска транспозиција грчког цара Манојла Комнена, с тим што је видински цар, „доспевши у други круг од песама и у коло других јунака изгубио знамење или обиљежје царско, те се сада с тешком муком распознати даје.“⁶¹

Тешко да бисмо се у овоме са Руварцем могли сложити. Грчић Манојло, као застрашујући непријатељ митске снаге и (оно)страног порекла, у нашој народној поезији има знатно ширу функционалну дистрибуцију, али без одређеног историјског денотата, изузев као стајаће име за Грке у нашој народној поезији.⁶²

⁶¹ И. Руварац, *Дебелић Новак и Старина Новак*, Гласник СУД, XLIX, 45.

⁶² Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, 92.

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРИЛОШЦИ: О МУСИЋИМА, „ЦАРОСТАВНИКУ“ И „ЈЕЗИКУ“

О Мусићима и граду Брвенику архимандрит Иларион расправља у неколико наврата. У *Прилошцима к објашњењу извора српске историје*, позивајући се на интерпретацију преноса моштију кнеза Лазара са Косова у манастир Раваницу из *Повесног слова о кнезу Лазару*,⁶³ Руварац је извео „да је кнез Лазар имао рођену сестру, која се покалуђерила, те се назвала Теодосија, и која је са својим синовима Стефаном и Лазаром погребена била у свето-богородичном манастиру од ње и синова јој основаном и подигнутом код или близу града Брвеника“.⁶⁴ Брвеник Руварац налази на утоку реке Брвенице у Лаб, код села Лужана на Косову.⁶⁵

Из једне повеље кнеза Лазара од 1381. године, у којој се помињу челник Муса, Лазарева сестра Драгиња и њихови сино-

⁶³ Реч је о *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III. Вид. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, 40.

⁶⁴ И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, II, Гласник СУД, Београд, 1879, XLVII, 179.

⁶⁵ На нетачност ове Руварчеве претпоставке указао је пола века касније Владимир Петковић, пронашавши у расправи *Манастир Раваница* Брвеник на Ибру. Вл. Ћоровић помиње повељу цара Уроша од 15. јула 1363. године, у којој се говори о размени Звечана и Брвеника између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића. Говорећи о Вуковој напомени да је „сребрни Мајдан“ који се помиње у песми *Мусић Стефан* (Вук, СНП II, бр. 47.) био у Пожаревачкој нахији, Ћоровић каже: „Међутим, тај чувени и добро запамћени Мусићев сребрни мајдан био је баш овај град Брвеник са жупом, који је добио (тј. Муса – Б. С) у замену.“ – *Народна песма о женидби војводе Војина*, ПИНП, 1936, III, св. 2, 191.

ви, Стефан и Лазар, Руварац закључује да је Драгиња „иста особа са калуђерицом Теодосијом“, те да је по томе челник Муса био Лазарев зет, и да је имао државу у Лабу. Стефан Мусић, пак, Лазарев сестрић, иста је личност која се помиње и код Орбина (*Stefano Molsich*) и у нашим народним песмама: „И ’Мусић Стеван’ наших народних песама није нико други, но Орбинов *Stefano Molsich*, или Стефан син *Mlse* = Мусе, т. ј. *Стефан Мусић*.“⁶⁶

У *Старинарским прилошцима*, у расправи *Српски крст из XIV века у ватопедском манастиру у Светој Гори* (I), гргетешки архимандрит говори о приложницима тог крста, Стефану и Лазару Мусићу, као и о времену његовог даровања (између 1381. и 1389. године). О погибији Мусића на Косову аутор напомиње да су после боја сахрањени „покрај матере своје Драгиње, наречене Теодосије монахије у истом дому, ком су они за живота свога приложили онај крст, који се сада храни у ман. Ватопеду на олтару главнога храма, и на ком је крсту исписан натпис о ком је овде реч: а приложили су га по свој прилици оном приликом, кад су мајку своју сахранили.“⁶⁷

Руварац у својој расправи о „цароставним књигама“ полази од Рајића који сматра да је *Цароставник* или *Тројадник* древни српски рукопис безименог аутора у коме је описано српско, грчко, бугарско и руско царство. П. Ј. Шафарик пак препоручује „српском повесничару да повади из њих све што се односи на српску повест“⁶⁸. Изједначивши рукописне хронографе са „цароставницима“, о њиховој историјској вредности архимандрит Иларион даје негативно мишљење: „Из досле казаногa може свако закључити, да описани цароставници немају данас оне ва-

⁶⁶ И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, II, 179.

⁶⁷ И. Руварац, *Старинарски прилошци*, Старинар, Београд, 1892, год. IX, св. 4 (1. децембар), 118.

⁶⁸ И. Руварац, *О цароставнику или царост. књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу* (1873), у: *Зборник Илариона Рувараца I*, 53.

жности за српског повесничара, коју су у прошлом веку имали за архимандрита Рајића. Данашњи повесничар није спао на компилације, кад може црпсти из самих извора, и то чистијих и обилатијих од оних, којима се компилатор служио.⁶⁹ Што се пак тиче различитих назива за хронографе, Руварац наводи да име „пролог или сабраније“ долази од компилаторског карактера тих књига, док „тројадик“ изводи из предања о „Тројаду граду“, односно из *Романа о Троји*. Међутим, већ је Јагић показао да Руварац овде није на правом путу.⁷⁰ „Хронограф“ је „зборник у коме се излаже историја света од Адама и посебно обрађује руска, српска и бугарска повест“⁷¹.

„Царственик“ или „цароставник“ Руварац доводи у везу и са „староставним књигама“ које имају прецизно утврђене функције у склопу формулативности српске усмене епике: „И цароставне књиге наших народних песама нису ништа друго, но ови цароставници; староставне пак књиге, и књиге старославне или старостојне, то су све наказне речи, које ништа не значе.“⁷² Наводећи мишљења Миклошића, Јагића и Гиљфердинга о „староставним књигама“, Руварац расправља и о њиховој функцији објашњавања прошлости и будућности у нашој епској традицији. Истраживач тумачи природу, структуру и функцију књига староставних у народној епици на начин којег се не би постидео ни данашњи истраживач усмене епске књижевности: „Свршетак је цароставнику пророчки. Осим тога, певац је народни у својој наивности мислио, да су књиге, у којима се говорило о царству овога и кнештву онога, написане Бог те пита кад, наине да су написане пре догађаја онога, који је певац опевао, и по томе је држао, да у тим књигама пише на коме је царство, – и,

⁶⁹ Исто, 59.

⁷⁰ Archiv für slav. Philologie, II, 1877, 42. – Вид. *Зборник Илариона Руварца* I, XVII.

⁷¹ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 368.

⁷² И. Руварац, *О цароставнику*, 57.

како је настало 'пошљедње вријеме – хоће Турци царство преузети'. То би било пророштво *ex post*.⁷³ „Књиге староставне“ јесу формуле које имају прецизно утврђене функције у српској усменој епици: „По народном схватању, старе књиге које се обично у цркви, или на каквом двору налазе, из којих упућено лице (најчешће угледан и правичан свештеник, или ђаче-самоуче) може да прорекне будућност. Исто књиге цароставне, цароставник; вероватно асоцијација на старе рукописне црквене књиге.“⁷⁴

У свом историографском „прилошку“ о Чупи Капетану⁷⁵ архимандрит Иларион помиње локалитет „Чупина Умка“ на коме је, према Рајићевој *Историји*, „за вину своју посечен“ Чупа Капетан, позната историјска личност и јунак народних песама и предања. „Чупина Умка“ се, према Рајићу, налазила недалеко од Мајдана на Врачару, где је Синан-паша 27. априла 1594. године спалио мошти св. Саве. Руварац међу првима покреће питање где се налазило место на коме су спаљене мошти св. Саве.⁷⁶ Чупу Капетана народне традиције, јуначких песама и предања, открива он у Тодору Чупићу, старешини једне чете хусарских добровољаца у немачкој војсци, јунаку који је живео и војевао у првој половини 17. века. Руварац се у свом „прилошку“ позива и на епску народну песму о Чупи капетану из Вукове заоставштине у Петрограду, до које је дошао посредством свога пријатеља Љ. Стојановића: „Да поменем најпосле и песму о Чупи Капетану, за коју сам дознао од љубазнога пријатеља мога, г. Љубе Стојановића. У писму од 16. јуна 1900, с којим ми је послао ту песму, само да прочитам и одмах вратим, каже исти г. Љуба, да се песма та налази у рукописима Вукове заоставштине

⁷³ Исто, фуснота бр. 10.

⁷⁴ Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, 121.

⁷⁵ И. Руварац, *О Чупи Капетану*, у: *Прилозици архимандрита Илариона Руварца I*, 1900, XX, 245.

⁷⁶ Вид. Д. Руварац, *Које је године погубљен Чупа капетан?*, Бранково коло, 1911, 588; Др. Костић, *Где је била 'Чупина хумка' крај које је спаљен св. Сава*, Време, Београд, 26. I 1941, бр. 6826, 14.

у Петрограду, и да ју је он во време оно преписао. Ко је Вуку послао ту песму, г. Љуба не зна, а ја опет не знам, да ли ће и та песма доћи у VIII књигу српских народних песама.⁷⁷ Писмо које Руварац помиње сачувано је у преписци Љубе Стојановића у Архиву САНУ, а део који се односи на Чупу Капетана гласи: „Ви мени као да не поверовасте да има песма о Чупи Капетану, и да сам нешто тако 'брзоплетски' помешао са којим другим. Али ево да нисам, још ме помало држи памћење. Јутрос сам је пронашао, и за стару љубав (која не рђа) шаљем Вам је. Ова се песма налази у рукописима Вукове заоставштине у Петрограду, и ја сам је во времја оно преписао. Ко му је послао, не знам. Кад је употребите, молим Вас вратите је, јер сад спремам VIII књигу песама за штампу.“⁷⁸

Први пута се у овој расправи архимандрит Иларион бави тумачењем значења и функције синтагме „језик од Татара“ у наведеној песми. Руварац овде даје и први покушај одговора на ово питање: „Језик од Татара, значи човека, који ће знати о војсци и о хватању непријатеља што казати.“⁷⁹ У свом каснијем *Прилошку тумачењу српских народних песама* под називом О „језику“, који је у целини посвећен овоме проблему, он даље развија изнету тезу и, из кореспонденције са Ватрославом Јагићем, закључује да је реч о стајаћем епском термину за означавање заробљеног непријатељског војника од којег се могу дознати подаци о снази, распореду и бројности противничке војске. Руварац указује да је тај термин могао доћи у српску народну традицију, па и у историографију, преко Византије.

⁷⁷ И. Руварац, *О Чупи Капетану*, 246.

⁷⁸ Архив САНУ, 6013, љубазношћу академика Мирослава Пантића. Љ. Стојановић је штампао ту песму под називом *Чупа капетан* у: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, књ. VIII, Државно издање, Београд, 1900, бр. 33, стр. 141-4.

⁷⁹ И. Руварац, *О Чупи Капетану*, фуснота I, 247.

О НЕКОМ НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ

Тумачење односа историје и предања из аспекта порицања и рушења традицијских интерпретација низа важних питања српске историографске науке доминанта је истраживачког рада Илариона Руварца. О том домену Руварчевог раду, у коме се он разрачунава са општеприхваћеним народним предањима, дигнутим на пиједестал историјске истине у српској историографији његовога времена, Руварац се бавио и у својим ситнијим „прилошцима“. У расправи *О неком народном предању* архимандрит Иларион разматра генезу настанка предања о Душану цареубици. Наводећи народну причу о Душановој женидби кћерком војводе Гребострека, Душановој подлој маћехи и о „Французу Балдовину“, коју је забележио А. Гиљфердинг⁸⁰, Руварац закључује да је ово предање одличан пример повратног утицаја писане књижевности на усмену традицију, онога што бисмо данас назвали „спуштањем културних вредности“ у народ (*gesunkenes Kulturgut*), јер је, у ствари, реч о препричаном епу Јована Суботића *Краљ Дечански*: „Да је Хилфердинг тада када је састављао и уређивао тај Зборник знао за епос Јована Суботића: 'Краљ Дечански', који је спеван и наградом увенчан г. 1845, а г. 1846. издан на свет, то, какав је Хилфердинг био, тешко да се не би досетио, откуд је и када је поникло оно 'народно предање'; и онда не би се морали обзирати на то 'народно' предање ни Срби: Коста Николајевић и Стојан Новаковић ни Рус Т. Флорински ни Хрват

⁸⁰ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, 133.

Симе Љубић – па напоследку не бих ни ја сада у старости својој поново морао читати поменути епос од Јована Суботића, који сам одмах, чим је изишао на свет, читао и до г. 1850. прочитао не један пут и уживао читајући тај епос увенчаног песника.⁸¹

К. Николајевић заступа тезу да је Суботић вероватно елементе формираног народног предања унео у уметнички епос.⁸² Ст. Новаковић пак сматра да је логичнији обрнути поступак, односно да се из Суботићевог спева зачело, развило и проширило у народу то предање о цару Душану.⁸³ Установивши да је Суботић актере и локалитете који чине окосницу спева и народног предања („Француз“ Балдовин, Зерзево) пронашао у старим српским споменицима, Руварац се без остатка приклања Новаковићевој теорији.⁸⁴

Руварац изузетно темељито и инвентивно показује начине и методе којима је Суботићев спев могао да се транспонује у чињеницу усмене културе: „Суботићев епос читао се од г. 1846-1848. у слат, а г. 1848. могао је допасти у руке ком добровољцу – или каквом учитељу и самоуку ђаку на десној страни Посавља и Подунавља а отуд даље према Новом Пазару, може бити без насловног листа, којег је од много читања и превртања нестало, те се ваља да мислило, да је тај Суботићев спев народна песма. За садржину тога Суботићевог спева могао је посредно или непосредно дознати и поменути протопоп новопазарски Рака и кад се после стао шетати са Русом А. Хилфердингом по околини новопазарској, сетио се Рака оне приче, која је управо била Суботићева прича, али је он у својој безазлености мислио и држао, да тако народ пева и прича, а Рус А. Хилфердинг, жудан прича и народних предања, одмах је то записао као ’разказ’ или ’народно предање’.”⁸⁵

⁸¹ *Зборник Илариона Руварца*, 535-6.

⁸² Гласник СУД, 1860, XII, 437-438.

⁸³ Вид. *Зборник Илариона Руварца*, 536.

⁸⁴ *Исто*, 537.

⁸⁵ *Исто*, 539.

Да ли је ова уметничка прича икад прошла „превентивну цензуру средине“ и постала чињеницом усмене културе? Руварац сматра да није. Поткрепљује то податком да нико осим Гиљфердинга, и Панте Срећковића, који се иначе на Гиљфердинга позива, није забележио никакава спомен о том предању. Међутим, ако прича из Суботићевог пева није стигла да заживи у народу, сам податак да је новопазарски протопоп „у својој безазлености“ мислио да је реч о аутентичном народном предању, говори да је она имала све могућности да усменим преношењем то заиста и постане.

Оодговарајући на питање „када се, где се и како се скончао оборкапетан Станиша Марковић Млатишума“⁸⁶, Руварац одбија да поверује народном предању, које је прибележио проф. Исидор Стојановић, о томе како је крагујевачког оборкапетана српске милиције Станишу, чувеног јунака из Аустријско-турског рата 1737-1739.⁸⁷, на наговор Турака убио трговац Јован Бакић, потуривши му јабуку кроз коју је била провучена отровна игла. Ту причу је, сматра Руварац, искористио Панта Срећковић, препричао је „својим начином и дотерао је према захтевима данашњег времена“, заменивши само Турке Немцима. Руварац овде не сумња у аутентичност народног предања, али пориче историјске резултате добијене коришћењем народних прича као веродостојних историјских извора: „Но прича је прича – а истина је да ’Станиша Марковић Оборкапетан’ (тако се потписао он у поднеску) преставио године 1741. прије 5. јула у Осеку граду и то у затвору – а било му је тада, као што он сам каже у поменутом поднеску, 77 година од рођења (родио се дакле око 1664. г.).“⁸⁸

⁸⁶ И. Руварац, *Оборкапетан Станиша – Када се, где се и како се скончао оборкапетан Станиша Марковић-Млатишума?*, у: *Зборник Илариона Руварца*, 499-504.

⁸⁷ О Станиши Марковићу-Млатишуми вид. М. Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737-1739. и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва, 1930, VII-VIII, 203-237.

⁸⁸ *Зборник Илариона Руварца*, 502.

Руварац децидно одбацује као народна предања и приче о српском пореклу св. Петке, Сибињанин Јанка^{88a} и Ђурђа Кастриотића Скендербега и др., које су као историјске чињенице покушали да промовишу припадници некритичке српске романтичарске историографије: М. С. Милојевић⁸⁹, Ј. Суботић и Ј. Бошковић⁹⁰, Н. Вулић и проф. М. Ј. Ђорђевић. Сви су они једногласно тврдили како је велики албански војсковођа Скендербег у ствари био Србин⁹¹. Руварац им у свом стилу поручује: „Остав’те се и оканите се истраживања и доказивања српскога порекла и ’Маџар Јанка од Ердељ крајине’, и Арбанаса Ђурђа Скендер-бега, ’Иванова сина’, јер истражујући то истраживаћете Маркове конаке!“⁹²

Руварац се истински радовао сваком правом научном „прилошку“, био он и најмањи, како свом, тако и туђем. Тако, у писму Љ. Стојановићу, он му се од срца захваљује на песми о Чупи Капетану, и искрено се с њим радује због збирке записа и натписа коју је Стојановић сакупио: „Но до ђавола с Пантом и његовом расправом! – те ћу прећи на вашег Чупу Капетана. Фала вам велика, што сте ми ту песму, коју вам натраг враћам, саопштили – ако ју то јест нисте сами измислили и певали. А даље саопштење ваше да сте за ваш Кодекс записа и натписа до сада већ скупили преко 490 нових необјављених – и да вам је путник Љуба Ковачевић обећао да ће вам уступити својих око 250 још необјављених, и да ће наручити и препоручити Остојићу

^{88a} Вид. Ј. Ређеп, *Сибињанин Јанко. Легенде о рођењу и смрти*, Нови Сад, 1992.

⁸⁹ Вид. И. Руварац, *О раду Милоша С. Милојевића у Гласнику, Летопис Матице српске*, 1873, 115, 172-178. – *Зборник Илариона Руварца*, 60-67.

⁹⁰ Вид. И. Руварац, *Порекло Сибињанин Јанка*, Коло, 1901. – *Зборник Илариона Руварца*, 509-523.

⁹¹ Вид. И. Руварац, *Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођ Арбанашки, године 1444*, Летопис Матице српске, 1902, књ. 211, св. I.

⁹² *Зборник Илариона Руварца*, 520.

и Радонићу да још једном сравне, прегледају и исправе записе из Сарајева, Житомислића и Савине – то саопштење довело је у восторг – и ја се у души радујем и ликујем и тарем дланове што ће жетва бити тако богата. Биће богата жетва, но да л' ће бити и посленика да оврше и саспу у житницу зрно?⁹³ Не мање је Руварчево разочарење због научних промашаја: „Поштовани и велељубезни Господине! У кратко вам јављам да сам синоћ, вративши се из ман. Вел. Ремете, где смо саранили бедног о. Венијамина, примио предано брату мом, попу Димитрију за мене рукописно благо – које сам одмах отворио и одмах се разљутио. А зашто? Зато што се онај ваш изасланик и повереник у ман. Пљевљу мучио преписујући оно житије Кнеза Лазара, а није знао, да је житије то већ у Гласнику, књ. 21, издао г. Стојан Новаковић и да је то исто житије већ и Панта у изводу саопштио у вашем академијском Споменику – у оном чудноватом саставу; а друго и зато што је исти преписивач одмах на првом са 1. означеном листу приметио да се у средини неке рукописне књиге има исписан око текста почетак неке интересантне народне песме: Књигу пише Воевода Мирко, У Врднику на бијелој кули, Па је шаље бијелу Прокупљу итд. итд. – и опет не знајући сиромас, да то није песма народна већ песма покојног Јована Суботића под натписом: „Врдничка кула“, за коју сам ја знао кад се ни ви ни тај ваш поузданик нисте били ни родили.“⁹⁴

⁹³ Писмо И. Руварца Љ. Стојановићу, ман. Гргетег, 19. јуна 1900, Архив САНУ, бр. 6459. Љубазношћу академика М. Панћића.

⁹⁴ Писао И. Руварац Љ. Стојановићу, у М. Гргетег, 5. окт. 1900, Архив САНУ, бр. 6469. Љубазношћу академика М. Панћића.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

Све Руварчеве кратке расправе које се баве проблемима усмене књижевности оставиле су знатан траг у српској фолклористици, било да се каснији проучаваоци са њима слажу или их поричу. Прилог о Мусићима је, у времену свога појављивања, представљао „читаво мало научно откриће“, констатује Никола Радојчић.⁹⁵ Радојчић веома афирмативно оцењује и чланак *О цароставнику и цароставним књигама с погледом на важност њихову за српску повесницу*: „Давнашњи (1873) чланак Илариона Руварца 'О цароставнику и цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу' спада и данас међу најбоље радове о овој грани наше књижевности, мада је, наравно, делом и непотпун и застарео; на друкчије схватање имена Тројадик доспео је већ мало после објаве овога рада Ватрослав Јагић.“⁹⁶

Ипак, најповољнији утисак остављају управо Руварчеви „прилошци“ о народној књижевности: *Цар Немање благо*, *О „језику“*, „*Проклета Јерина*“ и др. Ту је, као и у чланку *Још једанпут о Леђену граду*, Руварац више у слутњама, у наговештајима, али у сваком случају на добром путу, што показују и касније расправе о овим сегментима тумачења усмене епске традиције.

Однос Илариона Руварца према усменој традицији, народним песмама и предањима суштински је противуречан. Доследан у порицању традицијских извора у процесу откривања исто-

⁹⁵ Н. Радојчић, *О мислима и напорима око издавања радова Илариона Руварца*, у: *Зборник Илариона Руварца*, XV.

⁹⁶ *Исто*, XVII.

ријске истине, Руварац се не једном позива на народне песме и, на усменим предањима сачињене, родослове – као што је нпр. *Троношки родослов* – често их узимајући и као крунске аргументе за своје тврдње. У том смислу, његово декларативно одбијање народних предања, колико је било од користи у тумачењу историје српског народа у појединостима, толико је, потцењивањем народне песмоване историје, штетило сагледавању целине и разоткривању свих оних тананих веза између двеју области, које се морају паралелно посматрати у тумачењу националне прошлости.

IV
ИЗМЕЋУ ИСТОРИЈЕ И ТРАДИЦИЈЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

„Ако ћете се ви тако сваки час успаљивати не одушевљењем, које јача и крепи, већ гадном љутњом и мрким гневом, који троши и слаби, – онда боље је, да плјунете на цео тај ваш посао, на све те старине и стародревности српске, на те старе српске листине, летописе и похвална слова, записе и натписе, које су и мене упропастиле и о које се и многи други слабоумац разбио и савим исплакао и некључим за свако добро дело постао – боље је велим, да прекрстите, па плјунете и окренете леђа том ћоравом послу, који цеди и исцеђује срч и пије крв – па се латите чега другог; пишите подлистке, лаке путописе и школске учебнике или као што Живановић оће уџбенике или требнике, једном речи пишите ма шта друго, само се оставите тих старих, плесњивих и неживотворећих српских старина, па ћете бити здравији, чилији, расположенији и јачих живаца.“¹

Већ својим првим радовима у „Седмици“ И. Руварац је ударио темеље и дао обресе свог потоњег научног рада. Иако у предговору за *Две студентске расправе*, у којима је издао прештампане своје прве научне покушаје, Руварац наглашава да је *Преглед домаћих извора старе српске повеснице* (1856) уврстио у овај избор само „стога што је то први покушај пера мога, који данас дабогме да нема никакве вриедности“, чињеница је да ова расправа има далеко већи значај него што јој то претерано скром-

¹ Иларион Руварац *Љубомиру Стојановићу*, М. Гргетег, 21. I 1890, Архив САНУ, бр. 6430, љубазношћу академика Мирослава Пантића.

ни аутор придаје. Већ у *Прегледу* се наслућују начела, која ће се касније развити у основне методолошке поставке нове школе: непристрасност, критичност, рационалан приступ прошлости, анализа извора. У овоме Руварац није био потпуно усамљен. Љ. Ковачевић такође сматра „да су листине и записи најпоузданији извори не само за хронолошка, него и за остала истраживања“.² Из другог Руварчевог студентског покушаја, *Прилога к испитивању српских јуначких песама*³, могао се наслутити други битан правац његовог интересовања. То је народна традиција. Два најранија текста И. Руварца, у том смислу, имају недвосмислен програмски карактер.

Руварчево истраживање српске усмене традиције није се завршило са *Прилогом к испитивању српских јуначких песама*. Карактеристични су и вредни по својим научним резултатима и његови кратки „прилози“ испитивању и тумачењу народне традиције. И поред свестраног бављења народном традицијом, Руварац је данас много познатији као историчар, оснивач нове историјске школе код Срба, огорчени противник старе романтичарске историографије, и, нужно, као „рушилац традиција“ и порицатељ националних митова.

У највећем делу својих историографских проучавања оснивач критичке историјске школе у српској науци наступа као „рушилац усмених традиција“, због чега га припадници традиционалне историографије жигошу као „издајника српства“, као „непријатеља заветне мисли“ и „разоритеља народних светиња“. Истину у историји, према Руварцу, највише заклањају некри-

² Љ. Ковачевић, *Ка хронологији домаћих листина*, у: *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића, 1879, III, 424.

³ *Прилог к испитивању србских јуначких песама* (потписано псеудонимом Вајунов по Василију, оцу Илариона Руварца), Седмица, 1857, VI, 17-19, 25-27, 33-36, 49-52, 68-69, 81-83, 89-90, 106-108, 113-114, 137-138, 161-162, 177-178, 193-194, 211-213, 243-245, 265-268; 1858, VII, 6-8, 57-60. Прештампано у: Иларион Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 19-102; *Додатак*, 115-116.

тички прихваћене народне „скаске“, што је одлика дилетантске и примитивне историјске критике у нас.⁴ Руводећи се изузетно строгим критеријумима у својим историјским истраживањима, Руварац одбацује све што би могло да спречи истраживача да досегне највишу радост, „радост познања истине“⁵. У реализовање тог циља улагао је он неизмерну количину енергије, испољавајући, у сваком свом научном послу, максимум истраживачке акрибије.⁶ С обзиром на то да је као основне претпоставке нове историјске школе афирмисао беспопштедну критичност, Руварац је нужно морао доћи у конфликт са представницима старог, романтичарског историописања, као и са увреженим народним традицијама, које су они сматрали најдрагоценијим светињама српске националне историје.

Почетак озбиљног сукоба И. Руварца и представника романтичарске историјске школе, као и савремене читалачке јавности онога времена, може се датovati 1879. годином.

И. Руварац је најпре, заједно са Љ. Ковачевићем, одбацио као историјску заблуду канонизовану „истину“ романтичарске историографије – предање о Вукашиновом убиству цара Уроша у лову, и казни која је, ради тог злочиначког чина, снашла краља Вукашина, његовог брата Угљешу и њихову, над турском далеко

⁴ Под „примитивном историјском критиком“ Руварац мисли на припаднике старе, родољубиве историјске школе, некритичке историчаре и небрижљиве тумаче историјских извора, „којима није стало до истине (...) и који умеју из титула и одломака реконструисати читаву историју.“ – Ил. Руварац, *Нешто о Босни Дабарској и Дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни*, Годишњица Николе Чупића, 1878, II, 241.

⁵ *О каталозима пећских патријараха*, Гласник Српског ученог друштва, 1868, 23, 243.

⁶ Тако нпр. расправљајући о некаквом Дмитру из Купиника, Руварац сам на најбољи начин образлаже мукотрпан пут долажења до истине: „... али је од г. 1882, кад је писмо то изашло на свет, нисам мировао, већ сам тражио и тражио, и тражио сам годинама, да што више дознам о том Дмитру трговцу (...) и милом богу хвала, могу ти сада рећи, да знам ко је и шта је и од куд је био и зашто је управо ухваћен тај Дмитар.“ – И. Руварац, *Трилогија*. I. *Сиромах Дмитар из Купиника, Прилозици*, 1888, 307.

надмоћнију, војску на Марици.⁷ Полемику која се након тога распламсала између Руварца и Ковачевића с једне, и представника романтичарске школе с друге стране дефинитивно је окончао К. Лиречек расправом *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*⁸, изневши на светлост дана необјављене податке из дубровачких архива који недвосмислено указују да је Урош надживео свог традицијског убицу.

У историјско-генеалошкој расправи о српским владаркама *Краљице и царице српске*⁹ И. Руварац први у српској историографији исказује сумњу у веродостојност предања о смрти цара Уроша 1367. г., доказујући да је последњи цар српски „живити престао“ 2. децембра 1369. г. И поред погрешног датовања Урошеве смрти, ова расправа ће послужити као добар предложак за познији обрачун са народним предањем о убиству у лову.

Расправа *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша*¹⁰ има прецизне историјске оквире. Из доказивања да је цар Урош надживео краља Вукашина нужно следи и одбацивање предања о убиству у лову, које је било прихваћено као неоспорна историјска чињеница у српској историографији 18. и 19. в. Опонирајући познијим историјским изворима, који се ослањају на усмена предања (*Краљевство Словена* М. Орбина, Пајсијево *Житије цара Уроша* и *Троношки родослов*), Руварац поставља непрелазну границу између правих историјских сведочанстава (нај-

⁷ Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Историјска предања на међи књижевности и историје (мотив убиства у лову)*, у: *Зборник у част Војислава Ђурића*, Београд, 1992, 35.

⁸ *Зборник Константина Лиречека*, I, Београд, 1959, 339-387.

⁹ И. Руварац, *Краљице и царице српске* (Матица, 1868, III, 313-316, 337-339, 361-365, 386-389, 409-412, 433-435, 457-461, 481-484, и 505-508. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 1934, 1-35.

¹⁰ И. Руварац, *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића, 1879, III, 214-226. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 68-78.

старије летописачке белешке) и усмених предања о неком догађају. Најважнији закључак расправе је да Вукашин, који је погинуо пре 1. септембра 1371. г., никако није могао убити цара Уроша, који је умро у децембру исте године. Руководећи се најпоузданијим српским летописним изворима, Љ. Ковачевић у расправи *Кад је погинуо краљ Вукашин*, Маричку битку датује нешто другачије од Руварца. Он исправља очигледну омашку старца Исаије и веома убедљиво изводи да је Вукашин погинуо 26. септембра 1371. г., што је и прихваћено у савременој српској историографији. У другој, кључној расправи за утврђивање истинитости предања о Вукашину цареубици (*Краљ Вукашин није убио цара Уроша*), помињући Руварчев чланак из 1868.г. у „Матици“, Ковачевић одаје високо признање научном раду гргетешког архимандрита: „Једини Иларион Руварац доказивао је у Матици за 1868, 482, да је цар Урош био жив и после 1367, али на ову његову ваљану расправу не хтјеше се обзирати остали историци.“¹¹ Расправа о Вукашиновом убиству цара Уроша овим није окончана. Интервенисали су припадници романтичарске историјске школе, П. Срећковић¹² и Вл. Качановски¹³. Срећковић је упорно заступао супротно становиште: „И тако најстарији писци или хроничари сведоче, да је Вукашин убио цара Уроша, као што је убио ’раб’ Василије цара Михаила, а доцнији хроничари живећи у турскоме или аустријскоме робству и подносећи свакојаке муке и терете, јер немају своје – српске – државе, пишу плачевне и жалосне срдачне приповести, украшавају, додају све оно, што већма буди осећања, па овамо спада и приповедање о завади сестара, о томе како је земља прогутала Бранковића Вука, или како га убио Балшић, који није хтео ићи на Косово; како се не зна за гроб Вукашинов, како га појеле тице

¹¹ Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића, III, 404, напомена бр. 1.

¹² П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, Београд, 1881.

¹³ Вл. Качановски, *Ћитанје о години смрти српскога цара Уроша V и краља Вукашина*, Rad JAZU, LVIII, 199-213.

и зверови итд.¹⁴ Љ. Ковачевић¹⁵ и И. Руварац¹⁶ су се још неколико пута оглашавали са већ познатим тврдњама, да би полемику, као што је речено, окончао Чех К. Лиречек.

Након доказивања да краљ Вукашин није убио цара Уроша, Руварац је, „у најосетљивијем тренутку“, уочи прославе пет векова Косовског боја, почео да штампа у „Стражилову“ расправу *О кнезу Лазару*¹⁷, којом је изазвао још већи отпор и негодовање у јавности. Руварчеви аргументи којима доказује да Вук Бранковић није издао на Косову, као и начин његовог излагања у тој расправи, изазвали су праву узбуну у домаћим родољубивим историјским круговима. Чак су и Руварчеви истомишљеници и озбиљни историчари замерили гргетешком архимандриту на необјективном, одвећ полемичком и „острашћеном“ тону.¹⁸

¹⁴ П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, 17.

¹⁵ Љ. Ковачевић, *И опет: краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића, 1884, VI, 191-263.

¹⁶ И. Руварац, Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији, 1887. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 243-257.

¹⁷ *О кнезу Лазару*. Прештампано из „Стражилова“ за 1887. и 1888. г., Нови Сад, 1887 (= 1888) стр. VIII + 425. Обимна студија о кнезу Лазару и Косовском боју, организована је по поглављима (има их пет и поређана су хронолошким редом: I. 1329-1355; II. 1355-1371; III. 1371-1379; IV. 1379-1381; V. 1381-1389; последњи одељак „заузима више од половине књиге“ – С. Ћирковић), у којима Иларион Руварац прати живот кнеза Лазара од рођења до смрти. Изузетно су драгоцени прилози које гргетешки архимандрит пружа за биографију кнеза Лазара из домена његовог породичног живота. Ипак, у средишту ауторове пажње налази се јавна и државничка делатност кнеза Лазара: почев од његове службе на царском двору Немањића, преко уздицања до самосталног обласног господара, промовисања за легитимног наследника немањићке династије, његове ктиторске и црквено-правне делатности, до тумачења Косовског боја и погибије кнеза Лазара.

¹⁸ И овде су се, као и у полемици око предања о убиству у лову, у исто време огласили Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић. Руварац је своју расправу штампао током 1887. и 1888. г. у „Стражилову“ (III и IV), да би је затим издао прештампану 1888. г. у засебној књизи. Љ. Ковачевић је расправу *Вук Бранковић*, у којој долази до истих закључака као и Руварац око главне ствари, легендарног издајства и невере Вука Бранковића, прочитао као предавање 24. марта 1887. у Грађанској каси-

У обимној расправи *О кнезу Лазару* Руварац руши низ светиња романтичарске националне историографије: о тобожњем намесништву и кнештву Лазаревом у Босни; о кнежевом саборном венчању на царство; о кнежевој вечери; о лику оклеветаног јунака у кругу косовске легенде и сл. Највеће узбуђење српске читалачке јавности онога времена изазвало је Руварчево негирање предања о издајству Вука Бранковића као једном од узрока пораза на Косову.

Полемика Илариона Руварца са представницима романтичарске историографије заоштрава се његовом интерпретацијом Велике сеобе Срба у Угарску¹⁹, да би врхунац доживела у Руварчевом оштром порицању вековне независности Црне Горе у расправи *Montenegrina*²⁰.

Расправа о српским патријарсима од обновљења Патријаршије *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*²¹ у неким сегментима захвата и питања којима се аутор бави у засебним радовима, а наиме: о години спаљивања моштију св. Саве на Врачару, о „лажном српском деспоту, грофу Ђорђу Бранковићу“, о улози патријарха Арсенија Црнојевића у Великој сеоби, као и о карактеру те Сеобе и о природи српских привилегија. Руварац Сеобу већ овде назива „бегством“. Расправа је у целости интонирана негативно према усменим изворима о српској прошлости.

ни, да би је затим штампао у „Годишњици Николе Чупића“ за 1888. г., и исте те године прештампао у засебну књигу.

¹⁹ И. Руварац, *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној великој сеоби српског народа*. Штампање у „Јавору“ прекинуто због реакције читалачке јавности. *Одломке* прештампала у засебну књигу Српска краљевска академија 1896. г.

²⁰ И. Руварац, *Montenegrina*, Бранково коло, Сремски Карловци, 1897, III; 1898, IV. – Вид. *Montenegrina. Прилози историји Црне Горе*. Прештампано из „Бранкова кола“ за 1897-1898, Сремски Карловци, 1897 (=1898), 272 + 2 (непаг).

²¹ И. Руварац, *Прилог I за историју српске цркве: О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*. Од Иларијона Руварца, архимандрита. Прештампано из „Истине“, Задар, 1888.

Расправа о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу²² представља прекретницу у којој Иларион Руварац, говорећи о „такозваној великој сеоби српског народа“ наступа као „рушилац традиција“ и уништитељ великих романтичарских националних митологема, од којих су највеће она о „деспотству“ грофа Ђорђа Бранковића као и заблуда о пресељењу српског народа у Угарску по позиву (*per modum pacti*) 1690. г. И у расправи о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу Руварац се оштро окомио на Срећковића. Панта Срећковић је, наиме, осудио патријарха Арсенија Чарнојевића због одазивања на позив цара Леополда да „пресели“ српски народ преко Саве и Дунава као, малтене, издајника српства: „Тај одлазак Срба из своје постојбине био је гори и црњи од косовске битке. Косовска је битка убила српску државну независност, али је народ остао и само је требало дочекати, да прохуји сила турска, пак да се народ појави цјелокупан, пун живота и снаге; али одвести дио народа у туђу земљу, то је самртна каштига народа. Вук Бранковић издао је таста на Косову, а патријар и Ђорђе Бранковић разпршташе Србе из Старе Србије.“²³ Тако оштрим оценама личности и улоге патријарха Арсенија у догађајима око Велике сеобе прикључују се и други српски писци и историчари, као што су Св. Никетић, Гаврило Витковић и др. Чак и Стојан Новаковић, како иронично напомиње Руварац, „српским језиком и француским начином“, жестоко осуђује предводнике Сеобе, коју карактерише као један од најтрагичнијих догађаја у историји српског народа.

Све ове књиге излазиле су у пригодним тренуцима, учии или након прослава националних јубилеја, тако да је то у јавности Руварчевог времена дефинитивно учврстило мишљење да је њихов аутор малициозан човек, који ужива у рушењу свега онога што је у народу животворно и јако, свега што му предста-

²² И. Руварац, *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној великој сеоби српског народа*. Написао Иларион Руварац, Београд, 1896.

²³ П. Срећковић, *Синан-паша*, Београд, 1865, 89.

вља светињу. Сам Руварац, начином расправљања – заједљивим тоном и отровном иронијом, није ништа учинио да разувери своје противнике. Напротив – дао им је материјала за нове, још отвореније и жешће нападе. Међутим, имајући у виду Руварчеву политичку коректност у односу на Хабсбуршку монархију, као и дубоку укорјењеност предања против којих је водио борбу, може се разумети, мада не и оправдати, неумереност његовог тона и жестина критике у тој беспопштедној борби.²⁴

²⁴ „Г.з. родољубиви историчари измишљали су записе и натписе, извртали текстове, прецењивали народну традицију, пробирали из историјске литературе само оно што се слагало с њиховим схватањем српске прошлости, основаном редовно на бедном знању извора. Њихово непознавање језика, потребних за разумевање извора о српској прошлости, њихова невештина у научном историчком методу и лакоумисленост у извртању чињеница били су, каткад, заиста за причу. Сврхе су им, истина, биле чисте, родољубиве, рад – као код невештих људи – напоран и пун лепих жртава, но били су сасвим неприступачни доказу – да се ништа стално не може изградити на лажи.“ Н. Радојчић, *О мислима и напорима око издавања радова Илариона Руварца*, у: *Зборник Илариона Руварца*, књ. I, стр. XX.

ПОЛЕМИКА СА ПАНТОМ СРЕЋКОВИЋЕМ

Оштра и беспошtedна полемика коју је водио са академиком и професором националне историје на Великој школи у Београду, П. Срећковићем, представља истински обрачун И. Руварца са основним начелима некритичке романтичарске историографије.²⁵ Историографски рад П. Срећковића за Руварца представља парадигму некритичке романтичарске школе. Научне побуде П. Срећковића су несумњиво биле патриотске: „Кад год сам читао расправе из отачаствене историје наших научењака, вазда сам био весео и задовољан, јер сам видео у овоме доказ, да се код нас развија свест историјска. Без познавања отачаствене историје, не може бити ни правог националног одушевљења, ни патриотизма. Онај општи појам о нашој прошлости, који се храни у народним песмама и у народу, и који га одушевљава у борби за народност, почиње да оскудева, јер се све мање чују гусле, па за то и треба израдом наше историје и читањем исте и учењем у школама, да се надокнади знање о отачаственој историји у нашем народу.“²⁶ Руварац, међутим, нема слуха за ову врсту националног ентузијазма. Њему пред очима увек лебди позитивистички идеал вредних историчара који у својим „ситним и дробним расправама требе зрно од кукоља и снети, тамане драчу и коров, растурају гној

²⁵ И. Руварац, *Претходни приказ књиге: 'Историја српског народа', књига прва, Жупанијско време (600-1159)*, написао Пантелија Славков Срећковић, 1885; *Прелаз с приказа на критику*, 1885-1886; *Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији*, 1887.

²⁶ П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, Београд, 1881, 1.

вековима нанесен и набацан те не може од дебелогa гноја зрнце истине да проклија“.²⁷

Полемику са П. Срећковићем И. Руварац отвара својим *Примедбама на одломак из српске историје Панте Срећковића: Краљ Дечански*²⁸ (1868). Оштар суд о Срећковићу као историчару Руварац изражава и у *Додатку к Прегледу домаћих извора старе српске повеснице* (1884), када о Срећковићем *Одломцима из српске историје* износи поразан суд: „Судећи по тим одломцима и расправама београдског професора неће бити штета, ако његова ‘Српска историја’ и не угледа света.“²⁹ П. Срећковића Руварац помиње у негативно интонираном полемичком контексту и у расправама *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*³⁰, *Прилози к познавању извора српске историје*, у чланку *Проклета Јерина*, у прилошку о оборкапетану Станиши, у расправи *О неком народном предању* итд. Следи *Додатак к Прегледу домаћих извора старе српске повеснице* (1884). Полемика између ова два представника различитих историјских школа нарочито се заоштрава Руварчевим приказом Срећковићеве прве књиге *Историја српског народа*. У свом *Претходном приказу књиге: ‘Историја српског народа’*, књига I, *Жупанијско време (600-1159)*, написао *Пантелија Славков Срећковић*³¹, Руварац даје изузетно оштар суд о Срећковићевом делу, као и поразно мишљење о његовом историјском методу и научној спреми. Руварац оптужује Панту Срећковића да је своју историју „скрпио“ по руским писцима, а не по оригиналним изворима, као и да је фалсификовао и намерно искривљавао историјске податке. Сличан тон је и у

²⁷ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 133.

²⁸ И. Руварац, *Примедбе на одломак из српске историје Панте Срећковића: Краљ Дечански*, Вила, 1868, IV, 465-469.

²⁹ *Две студентске расправе*, 111-112.

³⁰ *Годишњица Николе Чупића*, 1888, X, 9.

³¹ Вид. *Зборник Илариона Руварца* I, 89-123.

приказу друге књиге Срећковићеве Српске историје.³² Расправа се додатно заоштрава у *Прелазу с приказа на критику*, где Руварчева оцена добија изразито жучан и свадљив полемички тон: „Није г. Панта ни нанешен на наше средњовековне јунаке и витезе: на Милоша Војиновића у бугаркабаници, на Страхињића бана с хртом Караманом, на Груицу Новаковића и Иву Голомба. Он је само јунак нашег доба.“³³

Са П. Срећковићем Руварац полемисхе и поводом његовог рада *Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*³⁴ у постхумно издатом прилогу, који је вероватно настао око 1901. г.³⁵ *Расправа Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији*³⁶ је полемичко-критички веома оштро интониран текст у коме аутор још једном одбацује народну традицију о Вукашину цареубици, као и тезу по којој је Вукашин убио Уроша у гори Шареник у Скопској нахији. Након оштрог Срећковићевог одговора „да пречастни архимандрит нема ни појма о историји као науци“, у писму уреднику „Нашега доба“³⁷, полемика достиже врхунац.³⁸

³² Руварац пише Јовану Грчићу, уреднику „Стражилова“: „Пре три четир дана добио сам Пантине Српске Историје II. књигу и написао сам овај кратки оглас, шта ли је, те књиге. Загазили сте, замерили сте се, размирили сте се и Ви због мене с аутором и присталицама његовим и тамо и ту, па ако не марите мразити се и даље с Пантом и тим светом, а Ви ми вратите овај оглас; а ако сте момак Ви, а Ви дајте места и турите међу објаве књига и ту моју објаву Пантине II. књиге Српске Историје. Панта је неисправим и он не може другчије, јер је ограниченог ума а пундрав уз то и не може да не пише. Зато га треба овако.“ – Писмо је датовано: „У М. Гргетегу, уочи Дова 1888.“ – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, V, 69.

³³ *Прелаз с приказа на критику*, у: *Зборник Илариона Руварца I*, 129.

³⁴ Споменик СКА, 1900, XXXVI.

³⁵ *Безимени приложак од Илариона Руварца*, *Летопис Матице српске*, 1906, књ. 236, св. II, 1-18.

³⁶ Вид. *Зборник Илариона Руварца I*, 243-257.

³⁷ Штампано 5 (18) маја 1885. у бр. 36 „Нашег доба“.

³⁸ Вид. Б. Сувајџић, *Два промишљања српске историје: Иларион Руварац и Панта Срећковић*, Даница, Српски народни илустровани календар за годину 1997, ур. М. Матицки, Н. Милошевић-Ђорђевић, Вукова задужбина, Београд, 1997, IV, 212-216.

Руварац даје коначан суд о Пантиној *Историји српског народа* као о делу написаном „од човека који о историјској критици ни појма нема, но се према разноврстним изворима односи онако безазлено као и свако дете и прости народ; и напоследку од човека Србина, претераног патријоте, у кога је јаче чувство и жеља од ума и разума.“³⁹

Други представник романтичарске историографије који је био на удару Руварчевог пера био је Милош С. Милојевић, члан Српског ученог друштва. Основне претпоставке на којима почива Руварчева критика у чланку *О раду Милоша С. Милојевића у „Гласнику“*⁴⁰, јесте Милојевићево измишљање и „поправљање“ историјских података, извртање истине и позивање на народна предања у историјским истраживањима, као нпр. у доказивању да је св. Петка била српског рода. Руварац истиче како Милојевић, у тежњи да докаже своје тврдње, не преза ни од тога да „измишља народне песме и кује песме и кује натписе и записе“, што је, уз некритичка усвајања народних предања, типична одлика представника романтичарске националне историографије.⁴¹

Ипак, Панта Срећковић је за Руварца оличење свега што је назадно у српској науци. Руварац то показује у свакој прилици, како у расправама и у чланцима, тако и у приватној преписци: „Таквог глупака, лудака и пакосника, какав тај ваш Академик Панта, није мајка Српска родила! и ја сам сада потпуније уверен, да у жилама његовим не тече српска крв већ или турска или бугарска или бошњачка – тек српска није! Но не пита се, ко је шта и каквог је порекла Панта и као што није био Ћоса крив, што је двије погаче изио, већ онај који му је дао, тако и Панта није крив, што је то његово чудо од расправе смештено у Споменик и упућено у свет већ су криви они који су гласали за то да

³⁹ И. Руварац, *Прелаз с приказа на критику*, у: *Зборник Илариона Руварца*, I, 158.

⁴⁰ *О раду Милоша С. Милојевића у „Гласнику“*, *Летопис МС*, 1873, 115, 172-178. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца*, I, 60-67.

⁴¹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 1884, 20.

се чудило то у Споменику Срп. Кр. Академије штампа и изда на свет. И шта мисле те ваше колеге, ти србијански Академици и да л' мисле они да срамота за то неће пасти на њих – на ту српску Академију, већ на турског оцу?⁴²

Да је објективна истина једина „цел“ његовог животног и научног ангажмана Руварац је истакао и у једном писму Јовану Грчићу, уреднику „Стражилова“, у коме посредно одговара на критике др-а Љубомира Радивојевића, народног добротнора из Сремске Каменице, због начина Руварчеве полемике са Пантом Срећковићем: „Не знам, да ли и Ви познајете тога господина и да ли знате, да је исти господин велики шовиниста српски и да он само зато, што је он тај и такав, замера мени, што хоћу кадикад да одадрем по духу род му шовинистички, Панту-Шанту и Сандића-Песковића и остале по крви Цинцарчиће и Бугарчиће, сâм будући (то јест он, Др. Радивојевић) рода ил цинцарског или бугарскога. С тога он замера мени и с тога светује ми, да је већ зарад репутације моје, нужно, да пишем објективније. Кажите му, повторите му, трипут му кажите и уверите га, да се не може писати *објективније*, него што ја пишем, и да мени никад није стало до лица и субјекта, већ увек до ствари и објекта, и да сваки савијутак и екскурз мој, свако питање и усклик мој, свако дотицање моје има свог узрока не у мени, већ у објекту.“⁴³

Поред критичко-полемичких списа и памфлета, Руварац се сукобљавао са Пантом Срећковићем и у „озбиљним“ историјским расправама, може се рећи, током целокупног свог животног и научног века. Са Пантом Срећковићем Руварац је полемисао већ у свом младалачком *Прилогу к испитивању српских јуначких песама*⁴⁴, бавећи се питањима историчности и етимоло-

⁴² И. Руварац Љ. Стојановићу, Ман. Гргетег, 19. јуна 1900, Архив САНУ, бр. 6459. Љубазношћу академика М. Пантића.

⁴³ Писмо датовано у ман. Гргетегу 9. (21) VII 1887. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети са писама*, V, 28.

⁴⁴ И. Руварац, *Две студентске расправе*, 41-42.

гије Леђан-града.⁴⁵ Разматрајући однос историје и мотива у По-друговићевој песми о женидби цара Душана⁴⁶ (Вук, СНП II, бр. 29), Руварац истиче бесмисленост покушаја откривања историјске основе у песмама које варирају интернационални мотив родоскврнућа.⁴⁷ У овим песмама цар Душан, односно Константин, долазе као поетска фигура, синоним за царско име и достојанство, а не историјска личност, како то покушава да докаже традиционални Руварчев противник Панта Срећковић.⁴⁸

Руварац оштро одбацује и народно предање по коме је требињску цркву саградио римски цар Константин Велики, а обновио је српски краљ Милутин у 13. или 14. в., забележено у предговору Требињског поменика. Аутор осуђује све посленике на пољу црквене историје који су се повели за овако непоузданим „историјским“ сведочанствима, као што је нпр. Нићифор Дучић. Завршетак овог прилога из српске историје представља прави манифест усмерен против народних предања: „Но кад се у познатим до данас повесничким изворима из XIII и XIV века не спомиње црква требињска, како да верујемо безименом писцу из XVII века или тако званом 'народном предању', да је требињску цркву саградио Цар Константин Велики а обнављао српски краљ Милутин?“⁴⁹

У расправи о пореклу Сибињанин Јанка⁵⁰ осуђују се представници традиционалистичке школе, која, из патриотских по-

⁴⁵ И. Руварац, *Још једанпут о Леђену граду*, Стражилово, 1892, V, 263-265.

⁴⁶ *Зборник Илариона Руварца*, I, 416.

⁴⁷ *Душан хоће сестру да узме*, Вук, СНП II, бр. 27; *Цар Константин и сестра му Јелена*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1847, књ. 79, 106.

⁴⁸ Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, 112.

⁴⁹ *Прилози к познавању извора српске историје*, Годишњица Николе Чупића, 1894, XIV, 238.

⁵⁰ *Порекло Сибињанин Јанка. Историска расправа*, Коло, Београд, I, 1901, књ. 1, св. 8, 463-467; св. 9, 529-533; св. 10, 601-604. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца*, 509-523.

буда, покушава да докаже српско порекло Јаноша Хуњадија, знаменитог угарског великодостојника и антитурског ратника из 15. в. Руварац, међутим, негира и податак из Орбиновог *Краљевства Словена* о тобожњој кривици пословичног Јанковог противника, деспота Ђурђа Смедеревца, за пораз хришћанске војске у угарско-турској бици код Варне 1444. г. Према овој причи, наиме, српски деспот није дозволио пролазак албанских чета Ђурђа Кастриота-Скендербега, које су хитале у помоћ хришћанима: „А што арбанашко-латински попови причају о подвизима Ђурђа Кастриота у четвртој трећини године 1444. то је скаска и басна која не заслужује никакве вере и човек се само дивити мора лаковерју Србина Чедомиља Мијатовића и српског сина Н. Вулића, који примише скаску ту за истину.“⁵¹

Тврдње о српском пореклу Сибињанин Јанка и Ђурђа Кастриота-Скендербега⁵², које су као историјске чињенице износили М. С. Милојевић⁵³, Ј. Суботић и Ј. Бошковић⁵⁴, Н. Вулић и М. Ј. Ђорђевић, Руварац одлучно одбија.⁵⁵ Пишући о Босни и о српским манастирима у Босни⁵⁶, Руварац се такође обара на истраживаче „којима није стало до истине (...) и који умеју из титула и одломака реконструисати читаву историју“.⁵⁷

Ови изводи на најбољи начин илуструју доследно негативан став архимандрита Илариона Руварца према народним предањима као изворима за спознавање српске прошлости. Насу-

⁵¹ *Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођ арбанашки, године 1444*, Летопис Матице српске, 1902, књ. 212, св. II, 13.

⁵² *Исто*, књ. 211, св. I.

⁵³ *О раду Милоша С. Милојевића у „Гласнику“*, Летопис Матице српске, 1873, 115, 172-178.

⁵⁴ *Порекло Сибињанин Јанка*. Вид. у: *Зборник Илариона Руварца*, 509-523.

⁵⁵ *Зборник Илариона Руварца*, 520.

⁵⁶ *Нешто о Босни дабарској и Дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни*, 240.

⁵⁷ *Исто*, 241.

прот традицији и непоузданим сведочанствима познијих историјских извора он ставља „светлост историјске истине“, коју истраживач може досегнути само коришћењем првих, непосредних и аутентичних историјских извора. Тако, расправљајући о жени Уроша I, „најмлађег сина Стефана Првовенчаног“, у својим *Краљицама и царицама српским*, на једном месту опрезни архимандрит каже: „Ништа друго не остаје ми но завирити у књижурину Фарлатијеву, па ако нам и из ње не засине *светлост историјске истине*, са стидом признати, да бар ја, најмањи међу браћом, не знам: чија је кћи била благодастива наша краљица Јелена.“⁵⁸

Капиталној студији *О кнезу Лазару* Рувац је могао с правом да стави поднаслов *О Панти Срећковићу*, с обзиром на простор који је Руварчевом „омиљеном“ опоненту овде посвећен. Рушећи низ уврежених „истина“ традиционалне историографије, Руварац све време полемише са Срећковићем, у низу историјских питања, али и ван њих, не бирајући речи, у опасности да, сочношћу језика и стила, склизне из озбиљних научних вода у плитку памфлетску литературу. Руварац је и сам то приметио и са жаљењем констатовао у предговору своје, из наставака у „Стражилову“, прештампане расправе: „А да није тако писана и тим путем излазила, Бог зна, би ли се икада написала та расправа о кнезу Лазару, и ако би се кад и написала, зацело би другачије написана била она. Што је дакле написана већ сада, то нека се г. уреднику 'Стражилова' упише; а што је написана овако, то нека се истом господину истог листа отпише; јер што се мене, пи-сца те расправе, тиче, не могу сада, – пошто сам расправу ту у посланим ми отштампаним табацима прегледао и прочитао и прочитавајући ју с ужасом опазио оне многе излете и уметке и узвике и ствари, које не спадају на ствар, казати, да сам задовољан с том расправом; а кад помислим још на читаоце и на до-

⁵⁸ И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца* I, 11.

брураде пријатеље и злурaде непријатеље међу читаоцима, и шта ће тек они рећи, то сам посве незадовољан, и чисто се кајем, што сам уједно отштампавати дао, што нисам причекао до краја, па немилосрдној критици подвргао те избрисао и оставио из те Стражиловачке расправе све, што не спада на ствар а нарочито све оно, што се г. Панте Срећковића тиче и дотиче, једном речи, што нисам прерадио и прештампао ту расправу о кнезу Лазару. Истина да би тада књижица ова била много тања и мања, али бих ја био далеко задовољнији, а и пријатељи моји били би пуно задовољнији са мном; а непријатељи и дуси бездушни – но ја не могу знати, како би примили и *скраћену* и *пречишћену* расправу ову они, који се жесте, који узавиру, који се распаљују и пламте гњевом, не из превелике љубави к истини већ бесом 'движими', само то једно знам – а може бити да се и у том варам – да г. Панте не би било неправо, да се расправа ова из 'Стражилова' није просто отштампавала већ да се изнова прештампала."⁵⁹

Руварац скромно изјављује да његова расправа може да послужи само као предлог за озбиљну расправу о кнезу Лазару и Косовском боју уочи прославе петстоте годишњице: „Ко поводом тим успише *повест* о кнезу Лазару и о погибији српској на Косову, моћи ће се колико толико и овом расправом о кнезу Лазару послужити. За тога догодишњег повесника и написана је претходна ова расправа и чим се појави та повест – која ће двапут краћа бити од ове расправе, расправе ће ове нестати: ишчезнуће и бациће се у запећак ова расправа о кнезу Лазару. И тад ће г. Панте доћи срце на меру! И ако повест ту кратку напише до године, или ако ју је већ написао г. Панте па је до године изда на свет, нека уверен буде г. Панте, да ћемо му се ми свиколици дубоко поклонити и поклонивши му се дубоко узвикнути високо: живио! Но ако г. Љуба предвари г. Панту те повест ту изда г. Љ. Ковачевић на свет – г. Панте неће се морати ни клањати ни викати, јер г. Панте

⁵⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 18-19.

је учитељ, а Љуба је био ученик г. Панте – и учитељ нека ћути само и нека се у срцу радује само слушајући усклике наше ученику његовом, г. Љуби Ковачевићу.⁶⁰

Први проблем којег се Руварац дотиче у својој расправи је питање године рођења кнеза Лазара, као и датовање његове жењидбе Милицом. Полемишући са погрешним датовањем Јована Рајића по коме се Лазар оженио око 1340.г., као и са Пантом Срећковићем и Чедомиљом Мијатовићем, који су установили да се кнез Лазар родио око 1322. г., Руварац луцидно закључује да им рачун не ваља, јер по њему би Стефану Лазаревићу у време Косовског боја било 27 година, а размак између Маре, најстарије Лазареве кћери, и Оливере, најмлађе, износио би пуну 31 годину. Позивајући се на *Похвалу кнезу Лазару* Андонија Рафаила Епактита, Руварац закључује да је Свети кнез „променио светом“ када му је било 60 година, те да је, према томе, рођен 1329. г. Ове закључке гргетешког архимандрита српска је историографија усвојила као ваљане и поткрепила их и другим доказима.

Начелно оспоравајући научну вредност познијим српским летописима и родословима, Руварац се константно обрушава на Панту Срећковића због некритичког усвајања непроверених сведочанстава и непостојања било каквог критерија за одабир грађе: „... и тај наш Х. није ни најмање *избирач*, па је њему и зато лако, јер он не испитује дуго и не разбירה много каква је то грађа, што ју је он прикупио; да ли је трула и од црви расточена или је здрава и јака грађа, и да ли су они извори, које је он прибавио, чисти и бистри или мутни и замућени.“⁶¹ Дигресију о нужности избора историјских извора гргетешки архимандрит користи и за исказивање свог начелног става о вредности и поузданости народне епске поезије у процесу остваривања историјске спознаје. Овај Руварчев став бисмо могли узети и као *credo* славног

⁶⁰ Исто, 19.

⁶¹ „Стражилово“, 203 : *О кнезу Лазару*, 49.

историчара када се говори уопштено о његовом односу према традицији: „Но кад се истакне какво историјско питање, онда нити је песма народна каква инштанција, на коју би се при решавању постављеног питања морао обзир узети, нити има што срце да говори, јер ту је меродавна она богом дана човеку моћ, којом истражује истину.“⁶² Стога Руварац о наводном писму кнеза Лазара властелину Богумилу у Скопље, које је обелоданио Панта Срећковић у књизи *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, не жели ни да расправља, „јер сваки, који има здрав ум, на први ће поглед увидити, да је цело то писмо, о којем је овде реч, од прве до последње речи измишљено, и према том сваки би се онај изложио општем смеју, који би се озбиљно упустио у побијање доказа борниранога и сујемудренога професора српске повеснице у Београдској великој школи.“⁶³

Од турских извора о Косовском боју Руварац констернирано одбацује казивање Мехмеда Нешрије као веродостојан историјски извор, немилосрдно критикујући Панту Срећковића због његове интерпретације Нешријеве приче о Косовском боју: „Панте су дакле казале, како је религијозно одушевљење било код Срба у очи Видова дне! Све луде скаске и приповести турске о боју на Косову, које је глупави Турчин Нешрија у почетку XVI века скупио и записао, све су то дакле наше Панте усвојиле и за сушту историјску истину примиле и на основу тих усвојених глупости они су казали, какво је религијозно одушевљење било у очи Видова дне код Турака и какво код Срба.“⁶⁴ Руварац се не зауставља на томе: „Г. Панта је дакле, причајући онако, направио збрку, какве збрке нико до данас учинио није, и направио је од кнеза Лаза и његових војвода праве слепце и блуне, а то све само зато, *што је мислио, да причање Нешријево о боју на Косову није скуп турских усмених прича, већ права историја, коју*

⁶² „Стражилово“, 203-4 : *О кнезу Лазару*, 50.

⁶³ *О кнезу Лазару*, 159.

⁶⁴ „Стражилово“, 1888, 55 : *О кнезу Лазару*, 209-210.

само гдегде српским причама попунити и исправити треба, као што је он попунио и исправио.⁶⁵

Умео је Руварац итекако да претера. Тако, на неумесну и неслану шалу да је Срећковић „Бугарин или син бугарског порекла“, Срећковић се страшно увредио и изузетно емотивно реаговао у писму Јовану Грчићу, уреднику „Стражилова“: „Свагда сам држао, да је објект критичарев оно, што је написано, али никако сам писац. Из 'Страж.' бр. 31. напротив уверио сам се, да је за критичара главно писац а не оно, што је писано; још даље, није само крив писац, него и његов отац, па ће бити и дед и прамдед. Ето то је бетресничка посла. Није требало толико муке и критике, да се дозна право име мога оца. Требало је узети државопис пок. нам. Јована Гавриловића и тамо, међу именима кметова, налази се и име мога покојног оца, који је млад, још 1855., умро, и гласи овако: 'Славко Срећковић'. За увреду, нанешену праху мог оца, лично ћу се разрачунати с тим хамом, који се до ушију загњурио у благо. Вас пак молим најучтивије, да ми повратите оба прилошка; не ћу да се штампају и у опште тој бруци и грдиљу нити ћу што одговарати нити у препирку ступати; не ћу да имам посла с подобним гадовима.“⁶⁶

Иако је изгледао дубоко и непомирљиво личан, Руварчев сукоб са Пантом Срећковићем у *Кнезу Лазару* имао је у суштини начелан значај и стога је био тако оштар и без милости: „Нарочито узео је на око главнога представника патријотске школе, проф. Велике Школе Панту Срећковића. Срећковић, човек мала дара а при том слабе спреме, истакао се код тадашње слабо подготовљене генерације као јаки ауторитет, те је шта више по оснивању Срп. Краљ. Академије указом постављен за њеног правог члана. Руварац је добро знао колика је опасност по бољи развој наше историјографије, што је катедру историје на највишем на-

⁶⁵ Исто, 204.

⁶⁶ Писмо је датовано 12. августа 1887. у Београду. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, V, 107.

учном заводу заузео неспреман и сасма обичан човек, те се за то у овоме раду свом снагом оборио на Срећковића. Нападај тај био је необично снажан и безобзиран. Он није бирао речи ни изразе, он је своме срцу пуштао на вољу, он је противника свога јаким разложима учинио смешним, те му потпуно убио дојакошњи ауторитет. Многи, па и сам Стојан Новаковић, кога је покојни Руварац много ценио и поштовао, саветоваху Руварцу да се умери, да поштеди донекле своју жртву, која се немоћно увијала под ударцима, али Руварац о томе није хтео да чује.⁶⁷

Руварац је у својој преписци у више наврата веома живописно објашњавао разлоге овако снажног полемичког тона у препирци са Пантом Срећковићем. Како пише Јован Грчић, уредник „Стражилова“, у коме је Руварац објављивао своју расправу о кнезу Лазару у наставцима, ево како је гретешки архимандрит реаговао на *Хронолошке белешке* које је злосрећни Панта Срећковић канио објавити у „Стражилову“ као одговор на Руварчеве личне инвективе и увреде управљене ка њему, а вечито опрезни Грчић их – како не би тиме одбио драгоценог сарадника – најпре послао Руварцу да чује његов суд: „Исправке хронолошке“, које Вам је Панта из Београда послао да се штампају у 'Стражилову', требали сте истопа вратити Панти с тим, да за њи потражи какав тамошњи стручнији лист или часопис или најпосле 'Трговачке Новине', као што је и досле чинио; јер Ви не можете у 'Стражилову', листу за забаву и поуку, у ком сте само изузетно дали места Руварчевом 'Кнезу Лазару', такве строго учене ствари, као што су ти 'Хронолошки исправци', примити. И како сте Ви могли Панти 'у име вечне правде и истине' обрећи, да ћете му исправке већ у 15. броју штампати? Дакле Ви кореспондирате с Пантом – опростите што ћу рећи – с Пантом шарлатаном и пангалозом, коме је стало до динара а никако и никад до 'правде и истине'! Мислио сам, ал' сам заборавио напред Вам казати, да ће безобразни тај шарлатан покушати да

⁶⁷ Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 23.

одговара у Вашем листу на моју расправу, и да Вам напред кажем, да га одма а *limine* љокнете. Ја нити сам кад нити ћу икад 'изврћати и изопачавати историјска факта', а што о ћушнотом Панти пишем у оном тону, за то имам ја добрих узрока, и ако тај тон неће помоћи да тај шкрабало, који није кадар и није до данас ни један факт утврдио или шта објаснио у српској повести, престане пискарањем својим штету правити, озбиљно побијање ваистину неће! Но при свем том нема у мојим примедбама на Пантина ћаскања никакве и ниједне личне увреде. Ја њега третирам само, као што заслужује он."⁶⁸

У начелном и личном сукобу Илариона Руварца и Панте Срећковића изгледало је у први мах да је Руварац однео тријумфалну победу. Јован Скерлић, у тим смислу, ауторитативно закључује: „На крају крајева, истина је однела победу, и Иларион Руварац умро је као триумфатор. Он је основао нову историјску школу, пред којом се сасвим изгубила неозбиљна и ненаучна историја Панте Срећковића и Милоша Милојевића. У овај мах, код нас постоји само једна права, научна историјска школа, и то је она коју је основао Иларион Руварац."⁶⁹

Данас, када ни Руварца ни Панте више нема, као да је и све њихове победе и поразе, борбе и стремљења, којима су посветили све своје снаге, прекрио прах. Истине ради, ваља напоменути да је српска национална историографија ударила другим и другачијим путевима од оних које су јој трасирали романтичарски, али и критички историчари. Претераности и заблуде критичке историографије су са ове временске дистанце много видљивије, јер се могу трезвено сагледати, ван жестоких полемика које су окруживале учеснике велике научне борбе у 19. в. Од критичких историчара модерна српска историографија преузима као основно и прво начело тежњу за истином. Но, историјска

⁶⁸ Руварчево писмо је датовано: „У М. Гргетегу на вел. Вторник 1887“ – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, V, Нови Сад, 1939, 15-16.

⁶⁹ Ј. Скерлић, *Иларион Руварац*, Одјек, 13. август 1905, год. IV, бр. 186.

истина не значи нужно и догму, којој се на олтар жртвују национални идеали. У том смислу изгледа да је Ст. Новаковић, својим сагледавањем улоге и значаја националне историје, те успостављањем неопходне корелативности историје и традиције на истом послу, далеко боље наслутио смернице и путеве развоја модерне српске историографије. Прохујао је век изнад одра Илариона Руварца († 1905). Две године уочи његове смрти замукло је и перо његовог опонента Панте Срећковића († 1903). Руварац је давно стекао име у српској науци. Историчар Панта Срећковић још увек чека на свог историчара. И на тумача који ће дати уравнотеженију слику о овом народном прегаоцу и великом патриоти из малих Крчмара⁷⁰.

⁷⁰ У том правцу леп прилог представља зборник радова о Панти Срећковићу у организацији Митолошког центра Србије у Рачи: *Академик Пантелија Срећковић*, Митолошки зборник, Рача, 2005, бр. 14, уредник М. Стојановић, приредио Ж. Андрејић. Учесници научног скупа покушавају да пруже објективнију слику о заслугама Панте Срећковића и да, са неопходне временске дистанце, критички ревалоризују његово дело.

ПРЕДАЊЕ О УБИСТВУ У ЛОВУ

Једна од најукорењенијих „скаски“ која је до данас забележена у нашем народу је прича о Вукашиновом убиству цара Уроша, најчешће у лову, и, казни, која је, недуго након тога, сналашла краља Вукашина, његовог брата Угљешу и њихову, од турске знатно бројнију, војску на Марици.⁷¹ Предање о убиству у лову, као фолклорни образац, један је од највиталнијих и најраспрострањенијих у нашој усменој култури. Схема убиства у лову најчешће се везује за смрт легитимног носиоца власти. По њој, за тај чин се неминовно окривљује претендент на престо, по правилу, бескрупулозни и нелојални властелин убијеног, који не преза ни од чега да би се домогао владарског достојанства. Да би функционисало као усмена врста, у оквирима жанровских законитости историјског предања, у причи се даје прецизан географско-историјски оквир догађања, почев од историјских личности као носилаца структуре предања, до географских локалитета који потврђују веродостојност и убедљивост исказаног. Убица и уби-

⁷¹ „Усмено предање о убиству цара Уроша и казни божијој која је стигла царевог убицу краља Вукашина у бици на Марици 1371. године, није забележено ни у једном писаном споменику пре XVI века. По традицији, 1584. године неки пастир нашао је под каменом плочом у манастиру Успења пресвете Богородице, у селу Шаренику, мошти цара Уроша. Податак да је краљ Вукашин убио цара Уроша је касног порекла, 'млађи је свакако од старијих родослова који дају као датум Урошеве смрти 4. децембар, дакле, време после Вукашинове смрти (26. септембар 1371)'. Овај податак потиче из локалне легенде из околине Петрича и Неродимља, па је тако временом ова легенда стигла и до Дубровника.“ – Ј. Ређеп, *Смрт цара Уроша у Историји Јована Рајића и Хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, у: *Убиство владара*, Нови Сад, 1998, 70.

јени се, измишљеним генеалологијама, најчешће повезују и сродничким везама. Још од 12. века, од *Летописа попа Дукљанина*, па до нашег времена, овај образац је један од најактивнијих на нашим просторима. Везујући се за различите носиоце, сам механизам функционисања предања, интернационалног у својој основи⁷², кроз векове остаје неизмењен, богатећи се само одређеним локалним етнолошко-историјским наслагама. Историјску чињеницу пропасти српске државе на Марици – држава је постојала још преко сто година, али су последице Маричке битке биле пресудне за њен опстанак – колективни народни дух отеловљује у злочиначком предузећу једне личности. Нимало случајно, реч је о фигури Урошевог савладара краља Вукашина Мрњавчевића: „Најјачи обласни господар, проглашен за краља, од легалног Урошевог савладара лако је могао постати његов опонент и узурпатор Немањинског престола. Од тренутка када је у народној традицији проглашен за Урошевог противника – образац о убиству ради освајања власти наметнуо се већ самим својим мотивско-изражајним могућностима, пошто је већ увелико постојао у нашој усменој баштини. Када је, наиме, за распад српског царства нађен кривац у Вукашину Мрњавчевићу, ту кривицу је требало објективизовати, оживотворити сликом која ће својом ’веродостојношћу’ пружити доказе, краљево понашање уклопити у образац. Тачно се, наравно, не може утврдити када се то уклапање извршило.“⁷³

Онога часа када је постало чињеницом усмене културе, предање о Урошевом убиству у лову почело је да се посматра као историјска истина и у српској историографији. Мавро Орбин тако Урошеву смрт тумачи у најбољим традицијама усменог историјског предања: „Кукавни цар, који је за свога живота пустио да великаши заузму царство, боравио је неко време код кра-

⁷² Вид. Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Nolit, Beograd, 1966, 237.

⁷³ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Историјска предања на међи књижевности и историје (мотив убиства у лову)*, у: *Зборник у част Војислава Ђурића*, Београд, 1992, 35.

ља Вукашина, који му је био доделио једну малу област за издржавање. После боравка код њега, пође ка кнезу Лазару. Кад је овај на сличан начин рђаво с њим поступао, поново се врати краљу Вукашину. Али коначно, видећи да с њим поступа као пре, одлучи да побегне у Дубровник. Кад је о томе неки слуга обавестио краља Вукашина, Вукашин га удари буздованом по глави тако да на месту оста мртав. Замотавши га затим у један ћилим, даде га покопати у Шаренику, у области Скопља.⁷⁴

Патријарх Пајсије у *Житију светог цара Уроша* развија предање о убиству у лову, уз опаску да су недужног Уроша убиле Вукашинове слуге у планини. Ово је најшира позната верзија догађаја, обликована у маниру историјског предања. Све је подређено потреби да се дође до канонизације младог царевића који је постао жртвом властољубивог и неумереним честохлепљем запоседнутог краља Вукашина.⁷⁵ Патријарх Пајсије осећа по-

⁷⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 46.

⁷⁵ „И неколико година мину и Вукашин расвирепивши се, јаој суде неправедни, и наговори Вукашина ратоборца ђаво, који од искони мрзи добро, и он упути своје слуге на убиство. После неколико дана изиђоше у лов, као што обичај имаху, и тамо (Урош) прими крај живота – убише га ничим кривог. Јаој неправде! Јаој зависти! О неситости Вукашинове! Која рука подигнути се могла? Како не усахну? Како ли земља сатрпе? Како и сунце не помрачи? Како и ваздух сатрпети може? Којим срцем, којом мишљу, којом савешћу? Свакако помрачен беше умом, изгубио памет, ослепео беше душевним очима, као некада целат када посече божаственог Претечу Јована; тако се и овима помрачи ум. И убише праведнога, ничим кривог, тамо негде ниже Неродимља, место звано Судимља. И када беше дубоко вече, однесоше га у манастир звани нови храм Успења пресвете Богородице, у поткриљу града Петрича више Неродимља. Пре се звало Породим, после га назва Неродим Стефан Урош трећи, који је у Дечанима. (...) Да се вратимо претходном. И при том манастиру је река која се спушта са горе, село звано Шариник. И ту принесоше тело младог цара Уроша, као што и више рекосмо, а да нико о томе није знао, осим оних злочинаца и настојника обитељи са клисијархом. И положише га у гробницу унутар цркве, где се обављају богослужења, које су још од прародитеља сачињене, и покрише плочом каменом. И опело ноћно свршише а да нико о томе није знао, осим Вукашина и оних злочинаца. О Вукашине,

требу да навођењем локалитета поткрепи веродостојност свога казивања, потпуно у складу са поетиком историјског предања. У духу *мемората* су његове поетске инвективе, моралистички солилоквији, емотивно уздрхтао тон, низање реторичких питања и уздаха.

Троношки родослов у 18. в. представља већ заокружену слику догађаја, по којој је Вукашин убио цара Уроша својом руком:

„Въ самомже разлученій волкашина съ царемъ ѿлучивса съ неколико своихъ аки ловити, прочее же воинство распуститиша по волахъ ловити, ониже два изидоша на единъ холимъ, котори естъ во полахъ косовскихъ, и ѿ полунощїи страни имѣетъ рови глѣбокіа много; тамо во изидоша ходяще зрѣти исхождеіе звѣрей; тамо во вѣкашинъ ѣлучивъ намѣренїа своего время ѣдовнѣйше, вѣздоханомъ, егоже имаше во главѣ ѣдаривъ уроша ѣбиваетъ. Таже своимъ повелѣ и во единъ ѿ ршвѣ онихъ полагаетъ, 2 лелембра, лѣта господня 1367.“⁷⁶

Већ у кратком „предисловију“ своје историје Василије Петровић истиче грех цареубиства као разлог турске пошаст, не пропуштајући да помене и разне сујетне деспоте и охоле самозванце, какав је био Георгиј Бранковић: „Какъ праведнымъ божїмъ попущенїемъ, за преодолѣвшее прегрѣшенїе наше Турки, аще и не вконецъ завладѣли Сербскимъ государствомъ; а особливо преблагїй Богъ раздраженъ за убїйство праведнаго молодаго Царя Уроша. Послѣ того являлися нѣкоторые не знаю каковыя залюди въ Цесарїю и въ другихъ государствахъ, и себе объявляли отъ оныхъ высокихъ фамиліяхъ Сербскихъ Деспотъ и Графовъ, какъ и нѣкторїй Боснякъ Георгїй Бранковичъ нарекъ себя Сербскимъ Деспотомъ, еще дерзнулъ и Повелителемъ Черногорскимъ себя объявити, за что по указу Леополда Цесаря

буд те испуни сатана и научи те убиству, као некада Јуду на Господа свога и учитеља, ко те научи однети тело праведнаго у цркву унутра?“ – Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, 92-93.

⁷⁶ Гласник Српског ученог друштва, V, 1853, 73.

взятъ подѣ караулѣ въ Прагу, тамо и преставилсѣ, гдѣ прежде многѣ историй написалѣ о Серблехѣ, и особливо выхваляе свою фамилію, которая изостала у Серблехѣ въ великомѣ презрѣнїи и поношенїи за измѣну Кнѣзя Лазарѣ.”⁷⁷

Иларион Руварац је први српски историчар који је указао на историјску неодрживост традиције о смрти цара Уроша 1367. године. Учинио је то већ 1868. године у својој расправи *Краљице и царице српске*.⁷⁸ Руварац полази од чињенице да је Урошева жена била Ана (*О жени цара Уроша*), кћи влашког војводе Александра Бесарабе. Из податка да Ана у почетку 1370. године још увек није била ословљавана као удовица, што би било неминовно када би податак о наводној смрти цара Уроша 1367. г. био тачан, логично произилази да је последњи српски цар „живота конач” примио доцније. Руварац мисли да је то било 2. децембра 1369. године: „Из једног акта Млетачке архиве произлази, да је он још 18. септ. 1369. у животу био а већ следеће године 5. априла потврђује Вукашин као прави краљ Дубровчанима повластице дане им од пређашњи краљева и царева, одкуд се закључити мора, да је Урош 2. дек. 1369. живити престао.”⁷⁹ Руварац овде погрешно датује годину смрти цара Уроша јер надмоћно пренебрегава вести Мавра Орбина о сукобу српских великаша на Косову 1369. године, када је Урош подржао савез Лазара Хребелановића и Николе Алтомановића против Мрњавчевића. Тај сукоб је имао далекосежне последице. Најважнија од њих је потпуно Урошево уклањање са власти и рушење институције савладарства, о чему посредно сведочи податак да је краљ Вукашин издао 5. априла 1370. повластице Дубровнику *сам*, без помињања цара Уроша. Да су односи између савладара тада у потпуности поремећени говори и податак да је Марко проглашен

⁷⁷ *История о Черной Горы*, Смиренный Митрополитъ Черногорскій и Приморскій и ѿрона сербскаго Эксархъ Василій Петровичъ, 9-10.

⁷⁸ *Зборник Илариона Руварца I*, 1-35.

⁷⁹ *Исто*, 29.

„младим краљем“ пре Маричке битке, о чему нам сведочи један, недавно откривен, натпис у Призрену. У савременој српској историографији сматра се, због тога, да се ова Орбинова прича не може тако лако одбацити.⁸⁰ Чињеницу о непостојању институције савладарства у српској држави 5. априла 1370. Руварац је покушао да објасни Урошевом смрћу пре тога догађаја. Ова интервенција критичког историчара гледе датовања смрти последњег српског цара у историјској науци, међутим, није уважена.

Година истинског разрачунавања критичких српских историчара са увреженим предањем о насилној смрти цара Уроша, које се посве легитимно инфилтрирало и у националну историографију као општеприхваћено народно мишљење јесте 1879. година, када се у „Годишњици Николе Чупића“ појављују два чланка о овом предмету: *Хронолошка питања о времену битке на Марцици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша* „од чувеног и за критику извора појединости наше историје (хронологијских, генеалогичких, географских, културних итд.) толико већ заслуженога г. Илариона Руварца“ и *Неколико хронолошких исправака у српској историји* „од младог и наде пуног радника на пољу домаће историје, г. Љ. Ковачевића“, према афирмативним оценама Ст. Новаковића.⁸¹ Оба научника, независно један од другог, долазе до истоветних резултата: краљ Вукашин није убио цара Уроша, јер је Вукашина последњи Немањић надживео. Ковачевић и Руварац се разликују само у датовању смрти цара Уроша.

Руварац у својој расправи најпре даје хронолошки преглед најрелевантнијих историјских извора о смрти цара Уроша. То су: *Копривнички родослов*, *Карловачки*, Пајсијево *Житије цара Уроша*, и *Троношки родослов*, као најмлађи.⁸² Како примећује

⁸⁰ Вид. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1989, 146.

⁸¹ Ст. Новаковић, *Народне традиције и критичка историја*, у: *Историја и традиција*, 3.

⁸² „О убиству цара Уроша говоре млађи родослови (*Карловачки*, XVI век, *Пејатовићев* XVII и *Руварчев* XVIII век), млађи летописи (*Кувездински*, *Подгорички*, *Дечански*, *Верковићев*, *Магарашевићев* и *Сенички*). Бранковићев летопис на латинском језику с почетка XVII века, Мавро Орбин у

Јелка Ређеп, већ се у *Карловачком родослову* успоставља веза између погибије Мрњавчевића и злодејстава које су они наводно починили:

„Царь же Стефанъ роди сына Оуроша цара... Сего ѹморише крал Влькашин и Оуглеша деспот и Гоико их' же Богъ не остави жити, нь чашѹ єюже господинѹ своємѹ почръпоше, тѹ сами по испише Ѡ тѹр'кѹ гор'цѣ напоени бѹше“⁸³

Према Љубомиру Стојановићу, који се и овде позива на Руварца, *Карловачки родослов* је писан између 1501. и 1520. г., док је овај одломак о Мрњавчевићима каснији додатак.⁸⁴

Из наведене грађе Руварац изводи следећи закључак: „У најстаријим нашим повесничким изворима, илити у летописима прве редакције, не каже се, дакле, да је краљ Вукашин убио или убити дао цара Уроша, већ само се каже да је Урош многа зла трпио од Вукашина и Угљеше (а за трећег брата Гојка они и не знаду), и да је Вукашин на послетку цара сагнао с престола српског а сам се закраљио. Тек доцнији летописци и повесничари из XVI, XVII и XVIII века говоре о убиству Урошеву и знају како се и где се то убиство догодило, а то знање своје они су, као што ја мислим, само из предања народног и калуђерског и из народних песама, а никако из писмених споменика црпсти могли. То се већ и отуд види, што најмлађи летописац (Троношки)

Краљевству Словена (Пезаро 1601). Јаков Лукаревић у свом делу *Обилни извод из дубровачких анала* (Венеција, 1605), патријарх Пајсије у *Житију цара Уроша* (1642), *Савински летопис* из XVII века, рукописна *Прича о боју косовском* с краја XVII века или почетка XVIII века, *Књига историографија* Саве Владиславића из 1722, *Троношки родослов* из прве половине XVIII века, гроф Ђорђе Бранковић у обе хронике, краткој румунској и у *Славеносрпским хроникама*.“ – Ј. Ређеп, *Нав. студија*, 70-71.

⁸³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, 1927, стр. 36, бр. 23.

⁸⁴ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. студија*, 36.

зна највише, најподробније и најжитијасте причати и казати о убиству и о оном што је претходило убиству, које се на три стотине и неколико десетина година пре њега догодило.“⁸⁵

Предање о цареубиству неминовно ће се наћи и у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића који се и овде, несумњиво, служио Орбиновом историјом.⁸⁶ Сам опис Урошеве смрти готово да је дословце преписан из *Краљевства Словена*:

„Цар ће пети Урош иже еше ва животе своємь царствию еговомоу раздѣленомоу бити, първо начелними гвсподарми, слоужещи емоу допущивъ, пребиваше ва некое време са наветникомъ своим, кралѣмъ Вьлкашинѣм, иже некою малою честь държавнои предели, оуделил беше емоу ради крмѣлния жизни своен, потомъ ѿхѣдезоу емоу и ка кнезоу Лазароу, и тамъ неоудноу крмѣлниемъ хранимъ биваше ѿ тоудоу же паки ка Вьлкашиноу кралю своемоу наветникоу вазвративъ се, ва последни же видеъ себе ѿ слоужещи емоу, конечно просяческимъ изследованиемъ хранимомоу биваемоу, ва градъ Доубрѣнѣиъ привегноути васѣотевь, кралъ же Вьлкашинъ ѿ некоегѣ слоужавника егѣваго разоумев, петаго Уроша цара самѣтрѣтелно васѣотение, кюлоумѣмъ сиречь, железнѣмъ клюмомъ или боудзоуганѣмъ оударивъ егѣ оу главоу, ѿ нѣго же оударениу ва тѣи часъ самѣртиу исчезаетъ.“⁸⁷

⁸⁵ И. Руварац, *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1879, III, 216.

⁸⁶ „Изучавајући период владавине цара Уроша у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића, дошли смо до закључка да се Бранковић умногоме ослањао на Мавра Орбина, преписујући га дословно али каткада и опширније интерпретирајући Орбиново причање.“ – Ј. Ређеп, *Нав. дело*, 74. – Вид. Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад, 1991, 60-62.

⁸⁷ „У истом сужејном склопу, предање ће забележити и гроф Бранковић колебајући се да ли је жртва убијена ’кюлумѣм сиречь, железнѣмъ клюмом или буздуганѣмъ’, тако посредно указујући и на распрострањеност овог предања у већем броју варијаната.“ – Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад, 1991, 63; Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. студија*, 38.

У Рајићевој *Историји* опис Урошеве смрти заснован је на Бранковићевим *Хроникама*:

„На послѣдокъ увидѣвъ себе Урошъ, отъ служащихъ ему конечно просяческимъ иждивеніемъ кормима, во градъ Дубровникъ (Рагуза разумѣтся) прибѣгнути умысли. Краль же Вукашинъ отъ нѣкоего слуги его разумѣвъ намѣреніе его Тулумомъ, или буздоханомъ у главу его удари, коимъ ударомъ въ той часъ и жизнь скончавааетъ“.⁸⁸

О злочиначким намерама и егзекуцији законитог цара Бранковић пише и у својој румунској *Хроници*: „6855. Урош Четврти, син Душана Стефана, о//ног што беше послао свога оца, светого Стефана, у затвор у тврђави званој Звечан, када је Свети био удубљен у молитви Богу у свом манастиру; после тога Његов син Душан је послао [целате] к своме оцу, те су га и угушили. И тако је свога оца учинио светим учеником, а себе оцетровачем. Зато је и његов живот био скраћен од Бога, и његовог сина Уроша Четвртог, убили су краљ Вукашин и деспот Угљеша.“⁸⁹

И Ђорђе Бранковић и Рајић предање о царубиству посматрају као историјску истину која је пресудно утицала на расап свих традиционалних, људских и Божјих вредности у српском средњовековном друштву и нужно произвела пропаст царства. У покушају ревидирања резултата некритичке историографије, Руварац поставља себи тежак задатак да расветли околности и време Вукашинове погибије на Марици, као и начин и датум Урошеве смрти. Што се тиче године битке на Марици, Руварац

⁸⁸ *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ* *наипаче Болгаровъ, Хорватовъ и Сербовъ* из тмы забвенія и во свѣтъ историческій произведена Яоанномъ архимандритомъ во свято Архаггелскомъ монастырѣ Ковилѣ, въ Виеннѣ, 1794, 674-675.

⁸⁹ Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, с румунског превео и издање приредио Стеван Бугарски, уводну студију написала Ј. Ређеп, Нови Сад, 1994, 381.

се не двоуми много, јер сведочење савременика догађаја, монаха Исаије, јасно смешта догађај у 1371. годину. Гргетешки архимандрит, међутим, негира датум који је био дотле прихваћен у српској историографији, а то је 26. септембар. Сукоб се, сматра Руварац, одиграо пре 1. септембра 1371. године, јер само до тог датума је важио индикт који помиње монах Исаија у својој белешци (индикт девети, од 1. септембра 1370. године до 31. августа 1371. године). Према Руварцу, битка на Марици се одиграла у јуну или јулу 1371. године: „То нек буде доста о битци на Марици, у којој је краљ Вукашин пропао, и која се није 26. септ. 1371. г. као што се узима, нити пак 1. новем. исте године, као што Лукари (у *Copioso ristretto de gli Annali de Rausa* р. 63) пише, већ у летњем месецу исте године 1371. догодила.“⁹⁰ И овде, као и у познијој својој расправи о кнезу Лазару, Руварац дискредитује турске изворе о српско-турском сукобу, Нешрију и Саедудина, уз опаску да су њихове повести углавном састављене по турским усменим казивањима.

Опонирајући Рајићевој тврдњи, изведеној из лошег тумачења Мавра Орбина, према којој је цара Уроша смрт стигла при крају 1367. године, што је усвојено у целокупној тадашњој српској историографији, Руварац се приклања најстаријим летописачким изворима, који бележе да је Урош умро 1371. године. И овде он, као традицијске и непоуздане, елиминише млађе српске родослове, постављајући строгу границу између правих историјских сведочанстава и усмених традицијских извора о неком догађају. И доиста, што су извори удаљенији од историјске епохе затирања светородне династије Немањића, то је однос летописца према цару Урошу благонаклонији, а лик Мрњавчевића све мрачнији: „Въ лѣто 6870-1361 оубише Мрънавъчевики цара ОУроша младога нъ семоу преста и сконъча се царъство сръбскоѣ“, бележи један од млађих летописа.⁹¹ О *Троношком родослову*, ко-

⁹⁰ *Хронолошка питања*, 222.

⁹¹ Вид. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 66.

ји је за Руварца оличење непоузданих, на усменим причама и предањима, утемељених извора, он каже: „За такав (да је Урош убијен 1367. године – Б. С) и уопште за какав ауторитет у тим хронолошким питањима не могу сматрати такозвани Троношки летопис, у коме стоји написано да је цар Урош убијен 2. дек. 1367. г. Од куда је непознати компилатор из прошлог века тај хронолошки податак узео, или како је до њега дошао, то не знам, али то знам, да се спорна у историји нашег питања по тако позном и таковом писцу, који је пре састављања 'Србског Родослова' доста разних рукописних и печатаних 'историја' читао и много по земљама српским путовао и причања народна о минулим вецима и јунацима слушао, па за тим сео и, ослањајући се на памћење своје, дабогме без сваке критике, Родословије то српско написао, – решавати и пресуђивати не могу.“⁹²

Најважнији закључак расправе је да Вукашин, који је погинуо пре 1. септембра 1371. године, никако није могао убити Уроша који је умро у децембру исте године. Што се тиче тачног датовања Урошеве смрти, Руварац се у овој расправи не одлучује ни за једну од две у изворима постојеће алтернативе: 2. или 3-4. децембар. Ипак, из самог краја расправе, чини се да више нагиње овој другој варијанти, што на најбољи начин исказују његови познији *Приложци агиолошки*: „Ја стојим и колебам се између 3. и 4. децембра, и не знам за који дан да се одлучим. Да кажем да се он представио ноћу о поноћи с трећег на четврти рекло би се да шепртљим; а ја нећу да се то каже већ са светогорцима (Хиландарцима) кажем, да се цар Урош представио 3-ег дец. (1371.).“⁹³

У *Сеченичком летопису* се бележи да се смрт Урошева пада у четвртак 2. децембра. Љ. Ковачевић сматра да дан у недељи овде не одговара датуму.⁹⁴ У одређивању дана Урошеве смрти

⁹² *Хронолошка питања*, 224.

⁹³ И. Руварац, *Приложци агиолошки I*, Српски сион, 1898, VIII, 27, 425.

⁹⁴ Љ. Ковачевић, *И опет: краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића, 1884, VI, 206.

савремена историографија је прихватила, као исправније, датовање Љубомира Ковачевића. Ковачевић у расправи *Кад је погинуо краљ Вукашин* исправља очигледну омашку старца Исаије и веома убедљиво изводи да је Вукашин погинуо 26. септембра 1371. године, што је прихваћено и у савременој српској историографији. У другој, кључној расправи за утврђивање истинитости предања о Вукашину цареубици, *Краљ Вукашин није убио цара Уроша*, на једном месту, помињући Руварчев чланак из 1868. године у „Матици“, Ковачевић одаје високо признање гретешком архимандриту: „Једини Иларион Руварац доказивао је у Матици за 1868, 482, да је цар Урош био жив и после 1367, али се на ову његову ваљану расправу не хтјеше се обзирати остали историци.“⁹⁵

У овој Ковачевићевој расправи, поред идентичних закључака, намеће се и низ паралела између Ковачевићевог и Руварчевог истраживачког поступка, почев од истоветне поделе на старије – поузданије, и позније – компилаторске изворе, до порицања усмених народних предања као ваљаних извора за критичку српску историографију: „Још прије 51 годину примјетио је неумрли Вук, да се ’догађаји *приповиједањем* искваре и у оном истом нараштају, у коме се догађају, а камо ли за неколике стотине године’. Истинитост овијех ријечи потврђује се потпуно овом расправом, јер смо из ње видјели, да се о убиству цара Уроша, без сумње на основу народног приповиједања и пјесама, почело писати тек на двјеста и више година послје његове смрти, док у сувременијим и старијим, домаћим и странијим изворима о томе ни спомена нема. Према томе убиство цара Уроша има се сматрати као познији створ народне пјесничке фантазије, и ко би га год хтио усвојити као историјски факат, томе би, на том истом основу, ваљало вјеровати: да је Момчило војвода живио у ’Пиритору према Дурмитору’; да су се жене Вука Бранковића и

⁹⁵ Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чулића, III, 404, у фусноти под бр. 1.

Милоша Обилића, тобожњег зета Лазарева, завадиле због својих мужева и тијем међу њима изазавале двобој и мржњу, која се свршила чак издајством Вуковијем; да се Радич Санковић, војвода приморски, сам убио, што је тобож задоцнио на Косово; да је Баошић погубио Вука Бранковића због издаје; да је општина дубровачка преваром присвојила благо Ђурђа Смедеревца; да је његова жена Јерина праведно заслужила проклетство народње; да је херцег Стјепан преотео истом доведену невјесту својега сина; итд. итд.⁹⁶ Овако формулисани, ставови двојице најзначајнијих представника критичке српске историографије артикулишу се као став једне школе, чија је битна карактеристика мишљење да за усмена предања нипошто не сме бити места у озбиљним историјским проучавањима.

Полемика о Вукашиновом убиству цара Уроша овим није окончана. Након интервенција припадника романтичарске историјске школе⁹⁷ Љубомир Ковачевић и Иларион Руварац су били приморани да још неколико пута артикулишу своје ставове⁹⁸, да би полемику окончао Константин Јиречек⁹⁹, износећи необја-

⁹⁶ Љ. Ковачевић, *Нав. дело*, 414-415.

⁹⁷ П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, Београд, 1881; VI. Kačanovski, *Pitanje o godini smrti srbskoga cara Uroša V i kralja Vukašina*, Rad JAZU, LVIII, 199-213.

⁹⁸ Ковачевић у засебним расправама: *И опет, краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1884, VI, 191-263; *И по трећи пут – краљ Вукашин није убио цара Уроша*; Руварац пак у својим полемикама са Пантом Срећковићем, у расправама *Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији 1887*, у: *Зборник Илариона Руварца I*, 243-257, и *Прелаз с приказа на критику*, *Зборник Илариона Руварца I*, 123-243.

⁹⁹ „Вео са легенде о мучком убиству српског цара скинуо је 1886. Константин Јиречек објављивањем два документа из дубровачке архивске серије *Diversa cancellariae*. На основу изричите дозволе цара Уроша, калуђеру српског манастира у Јерусалиму, Роману Пркоси, исплаћен је стонски трибут у две рате, 16. октобра и 3. новембра 1371. Дакле, више од месец дана после маричке битке цар Урош је био несумњиво у животу, јер се у другом документу од 3. новембра, како је то издвач записа примете, не бележи као покојни. Урош је умро 2. или 4. децембра 1371.“ – Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 187.

вљене податке из дубровачких архива који недвосмислено указују да је Урош надживео свога традицијског убицу.¹⁰⁰ Негативна карактеризација краља Вукашина као скоројевића и узурпатора царства, ни у делима Илариона Руварца, нити других историчара, није доведена у питање.¹⁰¹ Данашња српска историографија, међутим, с пуним правом утврђује да је краљ Вукашин био легитимни савладар цара Уроша.

Представници романтичарске историографије убеђени су да је предање о цареубиству историјска истина управо због тога што се Урош, откако је Вукашин проглашен за краља, више не помиње у историјским изворима: „Тако огроман историјски факт, од кога се променила судбина читавога *српскога царства*, као што је *насилна* промена династије славних Немања и убијство цара Уроша, мора се подударати са свима осталим фактима и догађајима; мора нам разјаснити и до очевидности учинити јасним све појаве ондашње са свима њихним узроцима и последицама, па је тек онда то историјски факт. *’Сринуће и убијство’* цара Уроша Вукашином, одговара свима *сувременим догађајима са узроцима и последицама*; одговара *сувременим сведоцима и резултатима* у царевини.“¹⁰²

Историја бележи да се од 1345. г. Урош појављује као „млади краљ“. На државном сабору у Скопљу 1346, „када је Душан узео царски скиптар“, Урош добија много шира овлашћења краља-савладара.¹⁰³ Када је ступио на престо није могао имати више од деветнаест година.¹⁰⁴ Урошево неискуство и неприпре-

¹⁰⁰ К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, у: *Зборник Константина Јиречека I*, Београд, 1959, 339-387.

¹⁰¹ Вид. Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV века*, Београд, 1960, 171-175.

¹⁰² П. Срећковић, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД, 1885, књ. 64, 338.

¹⁰³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1989, 15.

¹⁰⁴ К. Јиречек, *Историја Срба, I*, превео и допунио Ј. Радонић, Београд, 1988, 243.

мљеност за претежак владарски позив у тешким временима по српску државу непогрешиво осећају српски летописци: „Урош, заиста красан и наочит, али млад смислом, превише милостив и кротак показа се; савете старијих одбијао је а савете млађих прихватао је и волео.“¹⁰⁵ Исту оцену у 17. в. понавља Урошев биограф, патријарх Пајсије, који, у складу са хагиографским захтевима жанра,¹⁰⁶ опоре летописачке белешке тумачи у корист свога јунака: „Био је толики разумом да су му се сви дивили, успевао је из дана у дан у доброту и разуму, не примајући савете старих, а држећи савете младих.“ „Августа или септембра 1365.“ Урош је „краљевску круну и право на савладарство даровао Вукашину Мрњавчевићу“. „Вукашинов брат, Јован Угљеша, добија или узурпира титулу деспота.“ (Н. Љубинковић)

Уочено је у литератури да је време цара Уроша обележено муком савремених извора и оскудношћу дипломатичке грађе. Установљено је, такође, да комешање обласних господара које навешћује расуло Српског царства, не настаје непосредно по Душановој смрти. Отуда се онај чувени исказ византијског писца и државника, Јована Кантакузина, према Р. Михаљчићу, мора датовати у познији период Урошеве владавине: „Око тога времена умро је и краљ (цар Душан – Б. С) господар Трибала и међу Трибалима избило је не мало комешање. Краљев брат Симон, који је господарио у Акарнанији, стаде тражити власт у свим српским земљама, у мисли да су његова права претежнија, а уз њега беху многи српски великаши. А Урош син краљев диже војску да очевину од стрица брани. Мајка му пак Јелена нити приста уза сина нити уз девера Симона, него себи одвоји многе градове, окружи се доста знатном силом, и поче да влада сама за се, те нити је кога нападала нити је коме помагала. Најмоћнији пак великаши поистериваше ниже и слабије, приграбише, сваки

¹⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 82-83.

¹⁰⁶ „Природно, податке летописа патријарх Пајсије усклађивао је према захтевима хагиографског жанра, у прилог јунака свога дела.“ – Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 189-190.

себи које су год могли околне градове, па једни пристадоше уз краља, једни уз Симона, стрица му, али не као млађи и господару потчињени, него као савезници и пријатељи који потпору шаљу. Неки опет не пристадоше ни уз једног ни уз другог, него се држаху уз онога ко је јачи, очекујући шта ће бити, спремни да пристану уз онога ко напослетку освоји. И на хиљаде страна растурени почеше међусобно гложење.¹⁰⁷

Мотив убиства у лову широко је распрострањен у светској књижевности. Предање о трагичној судбини дукљанског кнеза Радомира у *Летопису попа Дукљанина*¹⁰⁸ у 12. в. у највећој мери кореспондира са мотивом о убиству цара Уроша у лову.¹⁰⁹ Реч је о причи о зетском краљу Владиславу који на превару убија свог рођака Радомира: „Кад је то чуо, Владислав се сагласи и једнога дана, док је Радомир ловио, а он јашио поред њега, нападне га и убије. И тако је умро Радомир, а на његово мјесто владао је Владислав, који га је убио.“¹¹⁰ Предање о убиству крај воде среће се у старогерманској *Песми о Нибелунзима* у вези са Зигфридовом

¹⁰⁷ Cantacuzenos III, 314. Овде према: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 11-12.

¹⁰⁸ „Мотив убиства у лову, као што се види, јавља се у творевинама разних народа. У најстаријим текстовима који су нам познати (Скилица, Дукљанин и Ставракије – о Радомиру; *Нибелуника песма* о Сигфриду; *Роман о Тристану* – о Перлу; Пајсије и Троношац – о Урошу) он није самостално обрађен него је ушао као појединост у склоп прозне или песничке историје ширих размера.“ – Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина и народна предања*, Београд, 1971, 193-194.

¹⁰⁹ Вид. *Летопис попа Дукљанина*. Предговор, пропратни текстови и превод др Славко Мијушковић, Београд, 1988; Ђ. Сп. Радојичић, *Епска песма југословенска из XI века, Gesta – дела дукљанског кнеза Владимира*, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад, 1967, 27-32; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928; Ст. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари*, Београд, 1983.

¹¹⁰ *Летопис попа Дукљанина*, Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига прва. Предговор, пропратни текстови и превод др Славко Мијушковић, Београд, 1988, 127.

погибијом: „Док је јунак Сигфрид сагнут пио са врела, прободe га копљем кроз крстић да је из ране шикнула крв из његова срца...“¹¹¹ Сличан је и мотив о злочину корнволског краља Марка који из властољубља убија свог млађег брата Перла крај воде у *Повести о Триштану и Ижоти*, која је у српској средњовековној књижевности адаптирана негде у 15. веку: „Краљ је познавао својега брата као врло ваљана витеза и смелог и вољеног од стане виђених људи. Он науми да га убије, да му овај не би отео власт; и није дуго ни потрајало. Пођоше обојица у лов и уморише се и стигоше до неке реке. Краљ се напи, а Перло се саже да пије, тада краљ потеже мач и удари брата Перлу по глави врло јако, и Перло одмах умре.“¹¹² Порекло предања о цареубиству у вези са смрћу цара Уроша Владимир Ћоровић проналази управо у овом средњовековном витешком роману, који се преко Приморја одомаћио и у српској усменој традицији.¹¹³

Краља Вукашина осуђује и Данилов настављач после 1375. године: „После овога прими царство његов син Урош, благоденствовавши дочека велику беду од своје властеле, и мало година царствова, и он се престави од овога живота. (...) Царство његово узе један део кнез Лазар, а други део Вукашин, који дрзнувши се на краљевство, ништа се није бринуо о проклетству светога Саве. А грчке крајеве и градове узео Угљеша.“¹¹⁴ Из овога Панта Срећковић изводи несумњив доказ за цареубиство које је извршено 1367. г.: „Настављач Данилов као савременик, писац ’Житија’ у родослову Немања од 1370 године и натпис на цркви

¹¹¹ *Песма о Нибелунзима*. Превод и коментар Иван Пудић, СКЗ, коло LXVI, књ. 441, Београд, 1973, 159-160.

¹¹² *Повест о Триштану и Ижоти*. Прир. и превела др Ирена Грицкат, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. XX, Просвета-СКЗ, Београд, 1968, 52.

¹¹³ Вл. Ћоровић, *Мотиви о убиству цара Уроша*, Прилози КЈИФ, књ. I, 194-195.

¹¹⁴ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*. Превео др Лазар Мирковић, СКЗ, коло XXXVIII, бр. 257, Београд, 1935, 290.

Зерзе опет савременик, јасно тврде да је после Душана владао цар Урош, а после Уроша поделили су његово царство кнез Лазар и краљ Вукашин, и да је Вукашин убио цара Уроша, за тим владао и погинуо у маричкој битци 1370 године, 26 септембра у петак, што је било, како верно вели Пејачевић, дванајесте године Урошеве владавине, које године кад се додаду $1355 + 12 = 1367$.¹¹⁵

У најстарије изворе у којима се помиње предање о царевбиству треба сврстати *Житије св. Јована Рилског* Димитрија Кантакузина, које је написано на грчком језику између 1453. г. и 1479., а очувано у словенском преводу из 1479. г. Урошево тобожње убиство конкретизује се географским спонама и историзује везивањем за најактивније актере српске државне и политичке сцене Урошева доба. Нико није поштеђен.¹¹⁶ Реч је о реверзи-

¹¹⁵ П. Срећковић, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД, 1885, књ. LXIV, 284.

¹¹⁶ „Два месеца после битке на Марици умро је цар Урош, у четвртак 4. децембра 1371, тек у добу од 35 година. Још 15 октобра и 3 новембра подигао је у Дубровнику монах Роман Пркоса, с нарочитом пуномоћи српскога цара (cum expresso consensu et voluntate imperatoris Rassie), у две рате стонски данак за Арханђелов манастир у Јерусалиму. По најстаријем тексту српских родослова, цар Урош, иако беше потиснут с престола, ипак 'по срѣдѣ земаѣ своѣкѣ въ своѣи зѣмли и чѣсти царьскоѣ славно кѣ Богоу прѣходитѣ.' Тек позније песме и приче кажу да је син Стефана Душана умро насилном смрћу. Први траг ове приче налази се у 'житију' св. Јована Рилског које је, око 1453-1479, саставио Димитрије Кантакузин. Ту се каже да су оба брата, краљ и деспот, одузели Урошу престо и живот. Друга, опет, версија која је забележена на ивици бугарске хронике, приписује злочин само Угљешу. Док се у старијим Родословима смрт Урошева ставља после боја на Марици, по млађим текстовима одузима Вукашин цару живот тако, што га даје удавити или га у лову убија буздованом. Што је прича познија тим више има појединости; највише их има 'житије' цара Уроша од патријарха Пајсија из XVII века. У овим причама јавља се Урош као једва дорастао младић, а зли Вукашин као његов старалац кога му је поставио цар Стефан. Наступило беше време када се млади Урош почео поштовати као мученик. Тада нађе, 1584, неки пастир, коме су се људи испрва као лудаку потсмевали, кости св. Уроша под каменитом плочом

билном процесу: „Посматран са дистанце, читав историјски период добија књижевну организацију легендарне приче са дихотомном симетријом злочина и казне. Пошто се са обе стране осе налази једнак модел предања, могућно је посматрати процес прилагођавања модела историјским чињеницама и обратно. Иако је модел убиства Урошева са свим појединостима сачуван у запису млађем него што је белешка о истоветној смрти Вукашиновој, сижејна конструкција о Урошевем убиству по епској логици мора бити старија, и само пресликана на Вукашина.“¹¹⁷

До Вукашина цареубице у развоју историјских предања о последњим временима српског царства морало се доћи, будући да народ није могао да опрости краљу Вукашину други злочин. То је покушај да се настави лоза светородне династије њеним побочним токовима, да се након Немањића Мрњавчевићи устоличе на српском престолу, и да овладају српском државом. Дезинтегративни процеси посебно су се испојили у епоси која је уследила након смрти последњег Немањића. Ипак, за све неподопштине обласних господара пронађен је један кривац, који је сам себи био и опонент, и сведок, и саучесник, сива еминенција зла, подлац и хуља – краљ Вукашин. Предање је Јована Угљешу, другог члана породичног савеза Мрњавчевића, поштедела удеоничарства у злочину, можда и због храбре мисије на Марици, која је била његово „животно дело“: „После смрти цара Уроша, децембра 1371, и коначног гашења снажне династије, које је, градећи јединствену државу, два столећа чврсто обједињавала феудалну структуру друштва, ојачале су центрифугалне силе. Слика распада се већ јасно оцртавала: у западној Македо-

у опустелом Богородичину манастиру код села Шареник источно од Призрена, између града Петрича и некадашњег краљевског двора Неродимља. Побожни Срби обновише тај манастир после овог открића. Патријарх Пајсије састави и службу св. Урошу. После су тобожње кости младога цара пренесене 1705. у манастир Јазак у Фрушкој Гори, где и данас још почивају у цркви у једном ковчежићу.“ – К. Жиречек, *Нав. дело*, 253.

¹¹⁷ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. студија*, 36.

нији – Марко, син и наследник Урошевог законитог савладара, краља Вукашина, носилац краљевске круне а турски вазал; Драгаши у источној Македонији, Константин и Јован, исто тако турски вазали; Никола Алтомановић у западној Србији и према Босни све до Дубровника; у Зети – Балшићи; Вук Бранковић на Косову, а кнез Лазар у сливу трију Морава – то су области које се, мање или више јасно омеђене, издвајају унутар дојучерашње целине, свака са неким својим одликама и посебним политичким циљевима.¹¹⁸

Од најстаријих летописачких белешки о Вукашином узурпирању царства до предања о цареубиству није се дуго чекало.¹¹⁹ Од предања до канонизоване „чињенице“ званичне историографије, још мање: „Урош је рођен 1337. године. Проглашен је царем 1355. године. Ове је године проглашен деспотом Вукашин.

Угљеша је проглашен деспотом 1363. године, а ове је године Урош прогласио Вукашина краљем.

1365. године Вукашин је збацио Уроша са царства, и Урош је живио у Скопљу 'царском' и градио цркве. 1367. год. децембра 2. Вукашин је убио Уроша, у скопљанској нахији, код 'Царева студенца' више манастира Нерезе и сарани га у Шаренику под једним сводом.¹²⁰ Историјско предање тако по-

¹¹⁸ Д. Богдановић, *Оживљавање немањихких традиција, у: Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, СКЗ, Београд, 1994², 7-8.

¹¹⁹ „Према овим летописима Вукашин је од Уроша добио деспотско достојанство, да би на крају сам узео краљевску круну. Млађи летописи, 'знају' чак и за подмукло убиство Уроша од стране Вукашина. 'Што је прича познија тим више има појединости' – духовито примећује Константин Јиречек. Најопширнији је Пајсије, који је у XVII веку написао житије и тиме створио култ цара Уроша. Легенда о Вукашиновој узурпацији и насилној смрти Уроша ушла је у онај вешто одабрани круг историјских полуистина које су најчешће биле сижеи народних предања. Вековима су вести ових летописа остали једини 'изворни' материјал који се писмено и усмено преноси као саставни део националне свести.“ – Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 102.

¹²⁰ П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, 23-24.

стаје неопозив и недодирљив аксиом српске историјске науке. Све до краја 19. века била је то званична историографија, која се предавала и била уношена у школске уџбенике, утемељена на неприкосновеним ауторитетима српских родослова и летописа и канонизована у радовима најеминентнијих представника романтичарске историографије. Све до појаве Илариона Руварца и Љубомира Ковачевића. А онда се приметна тешка, дуготрајна и на моменте мучна борба за истину. Полемика није била нимало нежна. Напротив. До тренутка када је Чех Константин Јиречек, на основу живих извора из дубровачког архива, дефинитивно скинуо питање цареубиства са дневног реда историјске науке код Срба.¹²¹ Предање о цареубиству тиме је дефинитивно компромитовано из аспекта његове животне веродостојности. Тиме, међутим, није аутоматски стављена ад аста и историјска „истина“ о Вукашиновој узурпацији царског престола.

¹²¹ „Вести о ’несрећној’ владавини цара Уроша – када је заиста дошло до распада државе – и о његовом ’трагичном’ крају, у потпуности су прихватили историчари романтичарског правца у српској историографији. Оне су још у другој половини XIX века комплетно уношене у уџбенике. Сасвим је разумљиво да је одбацивање ових вести, у време бурног развоја националне свести, наишло на оштру осуду. Био је храбар оснивач критичке школе српске историографије Иларион Руварац, који је први, још 1868, посумњао у ова предања. Дискусија је, међутим, почела десет година касније. Тачност вести летописа бранили су Панта Срећковић и руски научник Владимир Качановски, а негирали их Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић. Дискусија је трајала више година, а упорност опонената карактерише наслов чланка Љубомира Ковачевића: *И по трећи пут краљ Вукашин није убио цара Уроша*. Ову маратонску, национално обојену и балканског менталитета достојну дискусију, која је толико трајала не само због различитог приступа изворима већ и због недостатка чињеница, учинио је беспредметном један странац, Чех Константин Јиречек. Он је у чланку *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани* објавио два податка из Дубровачког архива на основу којих се јасно види да је цар Урош умро после погибије Мрњавчевића на Марици.“- Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 102-103.

Лиречек у својој студији не затомљује пионирску делатност Илариона Руварца у критичком проблематизовању питања цареубиства: „У свим новијим списима о српској историји обично се сматра као тачно да је последњег владара из рода Немањића, младог цара Уроша, на дан 2. децембра 1367, подмукло убио великаш Вукашин, који се после овог крвавог чина прогласио за српског краља, али је убрзо по том године 1371, и сам заслужено завршио у боју против Турака на реци Марици близу Једрена. (...) Први је покренуо ово питање, премда понешто издалека, духовити архимандрит Иларион Руварац у српском часопису 'Матици' 1868, али његове примедбе остале су незапажене.“¹²² Лиречекова архивска истраживања даљу расправу чине „беспредметном“: „Цар Урош преживео је краља Вукашина, али не за дуго времена. Две недеље после битке на Марици дошао је у Дубровник јерусалимски калуђер Роман, назван Пркоса, и са изричном дозволом *Imperatoris Rassie* примио стонски трибут и то у две рате, најпре 15. октобра, а затим 3. новембра 1371. (...) То је такође и последњи траг цара Уроша у савременим дубровачким записима. Он је умро још исте зиме децембра 1371.“¹²³

Када је реч о месту злочина, низ представника романтичарске историографије, предвођених Пантом Срећковићовићем, тврди, према Лукаревићу, како је цар Урош сахрањен у Шаренику у Скопској нахији: „Ово је најбољи доказ, да патријарх Пајсије није тачно знао, гди је Урош погинуо, него је нешто чуо од народа у Неродимљу у цркви, која се сада зове 'Св. Урош', на по сата уз неродимску реку сниже Петрича, а нешто је читао о Шаренику, али није знао где је! Међутим треба само погледати на мапу, па ће се одмах видети Шаркова планина у скопљанској нахији, у правцу од Скопља изнад манастира св. Димитрија, до тако зване Маркове реке, а то ће и бити шареничка река.“¹²⁴ Натпис на ма-

¹²² К. Лиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, у: *Зборник Константина Лиречека I*, САН, књ. 326, Београд, 1959, 341.

¹²³ Исто, 377-378.

¹²⁴ П. Срећковић, *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, 21.

настиру св. Димитрија у Сушици на који се позива П. Срећковић, није веродостојан, сматра Љ. Ковачевић: „Примивши без довољно критике Лукарићеву сведоџбу да је тело Вукашиново сахрањено у Сушици 'мало ниже гроба Урошева', г. Срећковић морао је, пошто-пото, пронаћи: село Шареник близу Сушице.“¹²⁵ Предање о селу Шареник у Скопској нахији у потпуности је измишљено, вели И. Руварац.¹²⁶ Међутим, Панта Срећковић је од тога направио веома убедљиву романтичарску повест: „И онде, где се одваја Шаркова планина од Кршјака, има и сада врело, које бије из камена и назива се српски 'Царев студенац' а Турци га називљу 'Султан-суј'. Од те воде идући манастиру св. Димитрија, задужбини Мрњавчевића, у десно, изнад манастира, има 'Марков град', а сниже манастира село Сушица. У манастиру с десне стране црквене има припрата и у њој слике краља Вукашина и краља Марка; ту је Марков гроб, а ту је и гроб Вукашинов. (...) Било дакле, да га он (тј. Вукашин – Б. С) лично убио или његови људи, то је све једно: Вукашин је убилац Уроша. Ту су га и видели његови рођаци и мати, оплакали га и обвили у царски окрут. Кад су на те пределе почели нападати Турци, после смрти 'краља' Марка, а то је било 1395 године за владе Бајазита, њега су и пренели у пределе српске државе, с ове стране Шаре планине, близу 'увеселителних двора' неманићских, у Неродимље, у цркву св. Богородице, која се сада зове 'Свети Урош'. Свет је видео гроб Урошев, па је ту и измишљена приповетка о убијству Урошевом 'у косовских пољах' около Неродимља и Петрича, а ту је причу и записао онако сметено Троношац и патријарх Пајсије и написао му службу. Одавлен је и пренешен у манастир Јазак у Фрушкој гори.“¹²⁷ Срећковићеви подаци о „Царевом студенцу“, Урошевој цркви, као и о преношењу Урошевих посмртних остатака, дати су у складу са поетиком народних пре-

¹²⁵ Љ. Ковачевић, *И опет: краљ Вукашин није убио цара Уроша*, 228.

¹²⁶ Вид. И. Руварац, *Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији*, прештампано из XVII књ. „Отаџбине“, Београд, 1887.

¹²⁷ П. Срећковић, *Нав. студија*, 22-23.

дања, која траже материјалну потврду за веродостојност информације до које се дошло у комплексном поступку усменог закључивања и доказивања. Ако је Срећковићева повест романтичарска, шта рећи о романсираној биографији цара Уроша Чедомиља Мијатовића, која обилује драматичним појединостима и чињеницама које нису могле бити доступне ни самим учесницима догађаја, немоли историчару који о њима пише пет стотина година касније: „После многог другог весеља и светковања Урош и Вукашин с великом свитом изађу да лове по Шар-планини. Лов је био у она времена по преимућству господска забава. И ништа није обичније било, већ да се низ свечаности заврши великим ловом у каквој дивљачју богатој планини. Зимње је доба већ у велико настало, лишће је с дрва већ одавно опало. Био је 2-ги Декембар, кад се царева свита растурила у ловце по Шар планини. (...) Ма шта народна предања говорила, ипак није вероватно да је с младим царем у последњем часу по планинским цестама тумарао и седовласи Вукашин сам собом. Још је мање за веровање да је то баш његова сопствена рука и његов сопствени буздован био, што су оборили с коња последњег немањића. За њега је баш од суштаственог значаја било, да се може сведоцима доказати, да он у оном времену, када се је грозна катастрофа догодити имала, није био ни близу злосрећноме цару. (...) Док је свита царева тако час злом слутњом а час добром надом проводила дугу зимњу ноћ чекајући на повратак царев, док је Вукашин у својој притворној бризи можда чак слао људе да га по планини траже за случај ако залутао буде, дотле два три човека куцаше алком на капији манастира Богородичина. Манастир овај лежи скривен у једном куту Шар-планине, више Неродимље; с планине одмах ту струји речица једна, и ту лежи село Шареник. Ноћ је већ била у велико, једна од оних хладних децембарских ноћи, у којима се чини да је небо од земље још на више одскочило. Монаси су били у својим ћелијама неко у сну, неко у молитви. Само је настојатељ манастира и клисијарах био на ногама. Кад клисијарах дође те отвори врата два три непо-

зната човека унесоше унутра једног мртваца. Рекоше да је то ловац некакав. Мртавац је имао једну рану на челу. Ваљда је с коња силно на оштру стену пао?! Настојатељ сам, не дижући никога од остале браће, још исте ноћи опоји незнанога мртваца и положи га у једну од манастирских гробница. Да ли је овај настојатељ знао коме је те ноћи појао: 'вѣчнаја памѣть'?¹²⁸

Изузетно су снажне споне које повезују српску усмену епску традицију, хагиографску књижевност и културно-историјска предања. Тако, мотив о грабежљивом Вукашину који изневерава последњу вољу цара Душана и не уступа власт правом наследнику круне доживео је своју епску транспозицију у познатим песмама старца Рашка из Вукове збирке (*Смрт цара Душана; Урош и Мрљавчевићи*)¹²⁹. Истовремено, он је уобличен као веома развијено вишеепизодично предање (*фабулата*) у *Житију цара Уроша* патријарха Пајсија у 17. в.¹³⁰ И поред свег свог

¹²⁸ Ч. Мијатовић, *Цар Урош и краљ Вукашин. Историјска студија*, Гласник СУД, 1872, књ. XXXV, 205-207.

¹²⁹ Према Љ. Ковачевићу, ове две песме тематски су некад чиниле једну целину. – Вид. Љ. Ковачевић, *И опет: краљ Вукашин није убио цара Уроша*, 241.

¹³⁰ „И остави сина свога младоумног, још младог узрастом, и уручи Вукашину скиптар државе, и заклетвама га закле да се не осили према сину његовом док не достигне до узраста и буде наследник отачаства свог, као што му је дато по роду и колену од прадедова. И тако извешаше и обећање дадоше да неће преступити напред речени завет и благочастиви цар Стефан одреши се од овог сујетног света. (...) По истеку многих година владао је Вукашин док не постаде храбар цар Урош, кад му беше 17 година. (...) У то време био је сабор у граду Призрену, у храму архистратига силе Господње Михаила, који је на реци Бистрици под градом, више места Призрена, који подиже из основа превисоки цар Стефан. И гробница његова са телом била је овде. Сабор сабрао се не мали: и од архиепископа тадашњег, кир Данила, и од митрополите, и епископа, и игумана, и свештеноинока, и инока, и не малог скупа побожних, и сав сабор српски који је под њиховом облашћу, и Вукашин, коме су они судили, не повинова се говорећи 'Мени је предато!' И сабор с архиепископом и са свим народом: 'Знамо да је теби поверено док млади цар не достигне узраста, а његово је по роду и колену. Престани, Вукашине, с насилништвом!' И

критичког нерва, снази овог народног мишљења нису одолели ни тако врсни историчари попут Стојана Новаковића или Константина Јиречека. Предање ће бити активно све до 19. в. Тако ће крајем 19. в. поп Дена Дебељковић на терену забележити „вишечлано предање“ о смрти цара Уроша, које је у највећој мери ослоњено на запис патријарха Пајсија. Предање је изузетно развијено и описује трагање Урошеве мајке за несталим сином, превожење самртника од места до места, навођење имена локалитета на Косову, која су везана за смрт цара Уроша (Добри Глед, Вртило, Породимље које мења име у Неродимље након учињеног злочина) и сл.¹³¹

Преузимањем сижејне окоснице предања о убиству цара Уроша у лову, по логици узрочно-последичног механизма злочина и казне јавиће се у традицији и предање о смрти краља Вукашина (Н. Милошевић-Ђорђевић). Према најстаријем сведочанству из 16. века, млетачком путописцу Бенедету Рамбертију,¹³² Вукашин је убијен на реци Карманли; према Орбину и *Троношком родослову* на Марици. Убица је према Рамбертију Вукашинов слуга *Никола Херсовић* (Nicolo Chersovich), према М. Орбину *Никола Харсојевић* (Nicolo Harsojevick), према Качићу¹³³

велики метеж и немир беше. Јао неправедног суда! И никако се покорити не хтеде. Тада патријарх са сабором рече: 'Слава теби, Господе, дуготрпеливи и многомилостиви! Погледај с висине свете своје на озлобљене људе своје и види неправедни суд који са насиљем узимају!' И разиђоше се свако на своју страну. И Вукашин раздели (царство) на три дела: Угљеша даде Серез и назва га Ђесарем, а Гојка деспотом у Трапезунту, то јест у Трнову, а сам у Српској земљи.“ – Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, у: *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. XVI, превод Димитрије Богдановић и Томислав Јовановић, приредио др Томислав Јовановић, Просвета-СКЗ, Београд, 1993, 91-92.

¹³¹ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. студија*, 39-40.

¹³² Benedetto Ramberti, *Libri tre delle cose dei Turchi*, Venezia, 1539.

¹³³ Качић, у *Korabljici*, описујући бој на Косову (под 1376. годином) наводи следеће: „pripliva Vukašin na konju i pobježe preko gore, ali zaludu, jer ga pogubi sluga Nikola Narsoevich ili Harsoevich imenom za odniti mu kolajnu i križ od zlata“ (p. 427).

то је *Никола Нарсојевић* или *Харсојевић* (Nikola Narsoevich или Harsoevich), према Лукаревићу¹³⁴ *Никола Харсоје* (Niccolo Harsoje), према *Троношком родослову Арсоје* или *Арсеније*.¹³⁵ Мавро Орбин овај догађај описује на следећи начин: „То се десило код села Караманли близу Черномена у Тракији, где су Рашани приметили битку с Турцима. (...) Кад је Вукашин прешао реку, осетивши велику жеђ, поче пити на једном извору, не силазећи с коња. Док је тако нагнут пио, уби га његов паж Никола Хрсојевић због огрлице која му је висила о врату.“¹³⁶

Писац и секретар млетачке владе, Бенедето Рамберти, путујући дубровачко-цариградским трговачким друмом за Цариград у 16. в. први бележи предање о краљеубиству и о „извору краља Вукашина Мресића“¹³⁷, које је, врло вероватно, чуо од својих пратилаца.¹³⁸ Рамбертијево предање о убиству крај воде пре-

¹³⁴ Лукаревић у *Annali di Ragusa*, описујући Маричку битку, каже: „Vukascin fuggendo fu ammazzato a tradimento di Niccolo Harsoje suo paggio (p. 108).“

¹³⁵ Вид. Вл. Ћоровић, *Мотиви у предању о убиству цара Уроша*, Прилози КИФ, 1921, I, 191.

¹³⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена, Коментари* С. Ћирковић, Београд, 1968, 46.

¹³⁷ „Iza toga dospješe za 34 milje u mjesto *Chiudegegni bustraman* (?), to jest 'selo novih Turaka'; predoše rieku *Carmanlig* ili 'kraljevu', i zdenac kralja Vukašina Mresića (*Re Uchasin Mresich*), kod kojega, priča se, da je sluga imenom Nikola Hersović (*Nicolo Chersovich*) zatukao rečenoga kralja Vukašina, koj bježao za Gjurgja despoda srbskoga, ustavšega proti kralju Matiji, a predavšega se Turčinu. Vukašina umorna od dugoga puta, prignuta pomenutomu vrelu da pije, ubije, priča se, onaj čas rečeni sluga svojega kralja. Tim je ona voda, koja je bila prije toga ugodna i sladka, postala gorka i smrdljiva, kao što je doista danas, da ju nitko ne pije. Svaki putnik, koj ovuda prolazi, ostavi u znak poćitanja nješto malo od haljine svoje; jer se misli, da rečena voda mnogo pomaže onim, koji imaju zimnicu, da ju izgube, a koji je ne imaju, brani da ju ne dobiju.“ – P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka, II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, 225.

¹³⁸ „Rieka *Carmanlig* današnja je Uzundžova, koju putopisac nazva po mestu Harmanli. 'Zdenac kralja Vukašina' ležao bi po opisu između 'mosta Mustafa paše' i Harmanlija. Tu pripovieda Ramberti priču o smrti kralja Vuka-

сликаће се готово дословце у делу непознатог путописца аустријског царског посланства у Цариград 1571. године К. Рима (К. Рум)¹³⁹. У *Дневнику о путовању* млетачкога баила Павла Контарина из Млетака у Цариград г. 1580. предање се по механизму метонимијске замене по суседству преноси на Вукашинова брата, деспота Јована Угљешу, што је можда утицало на вести из путописа патријарха Арсенија Црнојевића.¹⁴⁰ Патријарх Арсе-

šina, kao što ju vjerovatno na putu, možda od pratilaca, slušao, te je glede te priče jedan od najstarijih pisanih izvora, a opetuju ju i pozniji nekritički ljetopisci. Ovo je onaj turski rat pod Hadži Ilbekom od 26. rujna 1371 kraj Črnomena (Ćirmen) na Marici, gdje je Vukašin i Uglješa (valjda u Marici) poginuo, te je novijimi izpitivanji dovoljno razjašnjen. Da nije ove priče, možda ne bi putopisac ni 'zdenca' spominjao. Grob Uglješin pokazivao se još u XVII vjeku na brdu iznad Harmanlija, a i položaj Vukašinova zdenca od prilike pada u Ramberta blizu Harmanlija. Našemu je putopiscu Vukašin suvremenik Gjurgja Despota ili Matije Korvina, kao što mnogi nekritički pozniji pisci zameњуju ovaj boj s kosovskim.“ – P. Matković, *Nav. studija*, 226-227.

¹³⁹ „Na daljem putu među Plovdivom i Adrianopolom prva mu je stanica poznato selo Kajali (*Gajali*). Sljedeća pako stanica, na ime *Chiudegegni Bustraman* i priča o smrti kralja Vukašina upućuje nas, da je Rymov putopisac ne samo imao pri ruci, nego da je mjestimice i upotrebljavao putopis Rambertov, koj bijaše u tri izdanja onda jur poznat, što se jasno opaža jur kod opisa Plovdiva i mogila u njegovoj okolini. Budući da se put našega putopisca s putem Rambertovim u Nišu stiče, tim bi putopis potonjega bio Rymovu putopiscu donjekle vođom na daljem njegovom putu. Ovo je mjesto s pričom o kralju Vukašinu malo ne doslovce iz Rambertova putopisa izpisao; jedino što kod Harmanlije dodaje, da ovdje ima još više razsijanih mogila.“ – P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XII. Opis putovanja dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryma godine 1571 i D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU, 1892, knj. CXII, 187-188.

¹⁴⁰ „Mjesto se zove *Carmanlia*. S ove strane karavanseraja ima mnogo dućana, gdje Grci trže vino, a onkraj Turci prodavaju rižu, suho grožđe i dr. Potok se zove *Uluderen* i utječe u Maricu. Poslije 3 m. puta dolazi kršćansko selo na obali Marice, turski se zove *Unechi*, a slovinski *Ugles*, vlastito ime kralja onoga doba koga utuče jedan od njegovih sluga, dok se odmarao na bunaru izvrsne vode.“ – P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XIV. Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580*, Rad JAZU, 1895, knj. CXXIV, 92-93.

није III, наиме, бележи како је посетио Угљешин гроб у јесен 1682. г.¹⁴¹ Трагове овог предања уочићемо и у Пајсијевом *Житију цара Уроша*. Док се за гроб Вукашинов не зна јер је његов грех такав да од њега неће остати ни трун земних остатака, ни прах прашине који би сведочио о његовом људском постојању, те ће тело његово белодано постати храна зверима и птицама, деспот Јован Угљеша ће бити сахрањен негде у близини Харманлије: „А Вукашин беше позориште кукавно у блату и рибама и птицама храна. Нити се гроб њему зна, погибе успомена његова са шумом – праведан суд Божији. (...) А Угљеша док је био у рату, задоби љуту рану и даде се у бекство с отицањем крви, и не имајући завоја нити склоништа и никако не имајући где главу склонити, већ узашавши на некакве брежуљке, где паде с коња и ту му дође крај живота, душу Богу предаде. Погребоше га његови послужитељи, а за гроб његов и до данас зна се, а нека чудна знамења показује и људи белеге остављају. Тело његово однеше неки иноци у манастир близу Сереза, који је он саздао из основа, исцељења творећи. А гроб његов беше близу Харманлије, и до данас је камењем означен.“¹⁴²

Причу коју затичу на терену путописци додатно оснажују убедљивошћу личног виђења, емотивним ангажманом аутентичних сведока, као и навођењем географских локалитета који учвршћују веродостојност казиваног.¹⁴³ Обликовано у духу и тону *мемората*, предања се урамљују топонимима чија имена убедљиво оцртавају топографију места злочина. *Харманлија* ће тако постати симбол за поетску топонимију злочина и казне, мит-

¹⁴¹ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд, 1950, 378.

¹⁴² Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, 94-97.

¹⁴³ „Поткрепљена казивањима других у које не треба сумњати, предања у путописној литератури везују се за лична сећања и самим тим добијају тон мемората. Посебну убедљивост дају им географско-историјски локалитети са подручја стварних историјских збивања, која постају нека врста спмен обележја засталим сећањима у простору и времену.“ – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Нав. студија*, 37.

ски простор на коме ће се по механизму легендарне приче сама природа огласити и просведовати због чудовишног карактера догађаја и моралне наказности људских преступа. Место на коме ће убице постати жртве, златна колајна и крст послужити као повод за убиство, зденац живота се преточити у гробницу, а слатка и бистра вода у горку и смрдљиву баруштину.

Ова два комплементарна предања, оформљена у узрочно-последичној вези, снагом усменог импулса и захваљујући култу прошлости који је суверено владао у делима српских средњовековних писаца, прихваћена су у нашој романтичарској историографији као веродостојне интерпретације догађаја.¹⁴⁴ Предање о убиству цара Уроша, интернационалног порекла, као прича о убиству владара, угравирано је и у повесмо српског средњовековног сликарства.¹⁴⁵

Оно што су Руварац и Ковачевић учинили било је више него храбро у атмосфери романтичарског заноса епохе. Само питање веродостојности предања о убиству цара Уроша било је до те мере провокативно да је њихова интервенција изазвала веома оштре реакције романтичарских историографа. Чињеница је да ни Руварац ни Ковачевић нису увек до краја умели да препознају у овим предањима истинску духовну заокупљеност прошлости, колективну емотивну перцепцију националне историје која је, ма колико била погрешна у повесним чињеницама, често

¹⁴⁴ „Предање о насилној смрти продужило је свој двоструки живот, као 'веродостојна' информација чији се садржај може примењивати на разне јунаке, са увек истом убедљивошћу успеле уметничке слике, али исто тако, једном примењен на одређену историјску личност, када почне чинити нераздвајни, кључни део његове епске и психолошке биографије постаје снажнији од било какве историјске истине.“ – *Исто*, 40.

¹⁴⁵ „Традиција о нејаком Урошу није ушла само средњовековне списе, углавном из XVII и XVIII века, већ је имала одјека и у средњовековном сликарству. Тако је цар Урош на фрескама у Псачи и Св. Николи на Охриду приказан као висок и снажан младић, док је у Тројици и Дечанима налик на нејаког Уроша из народне песме *Смрт Душанова*.“ – Ј. Ређеп, *Убиство владара као проблем жртве, у: Убиство владара, Студије и огледи*, Нови Сад, 1998, 300.

на веома високом уметничком нивоу провоцирала нека од најболнијих питања унутарњег развоја националног бића¹⁴⁶. Јер, без обзира да ли је Вукашин убио Уроша или не, чињеница је да је цар Урош својом немуштом владавином убрзао распад државе Немањића. А да је, с друге стране, краљ Вукашин својом владарским претензијама, и заједничком маричком мисијом коју је предузео са братом деспотом Јованом Угљешом на сваки начин покушао да спречи расуло и очува целину српског државног организма. Ипак, цар Урош је у колективном памћењу остао забележен као недужна жртва безобзирних отимача царства, а Вукашин као непоштени намесник, узурпатор царске круне и цареубица. У епској традицији краљ Вукашин је „журав“ и жгољав, пакостан је и подмитљив, неморалан и зао. Посебно се у предањима инсистира на ниском пореклу Мрњавчевића чиме се посредно истиче неумесност њихових владарских претензија.¹⁴⁷

¹⁴⁶ „Зато историјска предања поседују једну врсту колективне емотивности. Она су унутарњи доживљај догађаја. У чврстој спони са завицајем, али и са државом, она негују понос на постојање те државе, дају јој важност, као што дају важност свим догађајима који се на њу односе. Главна личност културноисторијских предања је јунак, описивање његових чудесних особина, некад сасвим реалистичне храбрости, праћење усменоисторијске генеалогije, квазинисторијске хронике олемењене поетско-историјском идејом, која таква предања чини уметношћу.“ – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна предања о деспоту Стефану (или о прожимању усменог и писаног у делу Константина Философа Живот деспота Стефана Лазаревића)*, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине*, Дани српског духовног преображења V, Деспотовац, 1998, 199.

¹⁴⁷ „У Косовом лугу, који се пружа од Зете до Сушице, налази се село Ђурилац. Тамо међу кућама има једна ливада која се зове Мрње. Према предању, Мрњавчевићи су били пореклом из Косовог луга. Цар Стефан Душан имао је, наводно, једну ружну сестру, која се звала Груба. У жељи да се ње ослободи, предао је једном слуги да је некуд одведе и уз пут загуби. Када су њих двоје прелазили преко Косовског луга, свратили су уморни у једну колибу. А у њој је живео *Мрња*, крупан, рутав и врло ружан човек. Заљубио се у Грубу и узео је за жену. Они су родили Мрњавчевиће, који су из Косовог луга прешли у Скадар, где су и доживели успон.“ – Ив. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ, 1976, књ. 42, св. 1-4, 20.

Несумњиво је да краљ Вукашин не само да није убио цара Уроша већ уште није био ни узурпатор краљевске круне: „Уверили смо се да је Вукашин добио краљевску круну од цара Уроша. Са царевим пристанком и, свакако, уз благослов царице-мајке, успостављено је савладарство. Према томе, он је легалним путем дошао на власт. У царству краљевска круна се добијала, а само се царска могла узурпирати. Стога узурпатор није био Вукашин, него Симеон, Душанов полубрат, који се прогласио за цара. (...) Мрњавчевићи у државноправним схватањима оног времена нису урадили ништа против норми и обичаја. Ипак, остали су у немилости. Неповољна традиција о њима вуче корен од зависти и нетрпељивости великаша из старих феудалних породица према наглom успону заиста способних скоројевића. Истина, Вукашин се наметнуо више не тако младом, али очигледно незрелом Урошу.“¹⁴⁸ Марички бој био је дивљења вредан покушај деспота Јована Угљеше да се активно супротстави Турцима и да их протера из Европе и са Балкана: „У позно лето кренуше краљ Вукашин и деспот Угљеша из Сера не у Димотику или Калипољ, него у адријанопољски крај. На непријатеља наишли су они дан хода западно од Хадријанова града у шумовитом пределу Черномџна... Ту су Срби, у петак 26. септембра 1371, претрпели страховит пораз. У боју погибоше оба војсковође, краљ и деспот, њихове лешине нису се више нашле. Већина њихових људи подави се у Марици или беше заробљена; мало њих беше који су се спасли. Вођ Турака беше војсковођа Евренос. Ниједан савременик није подробније описао ову битку. Забележене приче у Халкокондила и у српским и турским летописима показују тенденцију да прикажу турску победу као баснословно лаку, изненадним нападајем на српски табор ноћу пред освитак, и то само с 4000 (код Халкокондила чак 800) Турака. Једна млађа прича, позната из путописа из турскога доба, преноси позорницу битке у околину Харманли, од прилике 28 км. на североза-

¹⁴⁸ Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 113-114.

пад; онде се, у XVI и XVII веку, показивао гроб Угљешин и извор код кога је, тобоже, Вукашина или, по другој верзији, Угљешу убио неверни слуга, када су се, бежећи после битке, онде одмарали.¹⁴⁹

О самој бици, из савремених извора, готово да се ништа поуздано не може дознати. Зна се, да циљ српског краља и серског деспота није било само заустављање Турака, већ и њихово изгнанство са Балкана: „За разлику од косовског боја, бар је исход битке на Марици сасвим извештан: изненадан и потпун слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибија и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске. То је била највећа и најдалекосежнија победа Турака пре 1453. г. Њен први резултат био је слом Серске државе, њене даље последице пропаст свих балканских држава. Њихово освајање било је још само питање времена.“¹⁵⁰

Ипак, последице Руварчеве и Ковачевићеве интервенције су биле више него благодатне по српску националну историју као науку, како то закључује већ Ст. Новаковић: „С нестанком Вукашина цареубице нестаје једне велике тамне сенке с најсјајнијега доба српске историје. У овој добити, која није мала, најлепша је и највећа награда и саме критичком испитивању домаће историје и оним радницима који су га таквим добитком обогатили. Овом добити најбоље се посведочује колика је штета кад се у једном народу слабо негује оригинално критичко обрађивање народне историје, колика ли је и морална и политичка корист садашњости од сигурног критичког познавања народне прошлости, од познавања лишеног и обмане и претераности.“¹⁵¹

¹⁴⁹ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 251.

¹⁵⁰ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, пос. изд. Византолошког института, књ. 9, Београд 1965, 143.

¹⁵¹ Ст. Новаковић, *Народне традиције и критичка историја*, у: *Историја и традиција*, 7.

О КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Као и у полемици око предања о убиству у лову, и у питањима историјске веродостојности увреженог тумачења јунака и догађаја у склопу тематске целине о Косовском боју, у исто време огласили су се Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић. Руварац је своју расправу штампао током 1887. и 1888. године у „Стражилову“ (III-IV), а затим је издао прештампану 1888. године у засебној књизи.¹⁵² Љубомир Ковачевић је свога *Вука Бранковића* најпре прочитао као предавање 24. марта 1887. године у Грађанској касини, да би га штампао у „Годишњици Николе Чупића“ (X) за 1888. годину и, исте године, прештампану у засебну књигу. До својих резултата, дакле, двојица највећих представника српске критичке историографије, дошли су упоредо и самостално, као и у расправама о смрти цара Уроша.

Руварац је о животу кнеза Лазара писао поштујући хронолошки принцип: „Излагање о кнезу Лазару Руварац је организовао тако да поједине периоде кнежевог живота прикаже у посебним поглављима, расправљајући увек о изворима и њиховом тумачењу, увлачећи читаоца да заједно с аутором суделује у критичком поступку и подели с њим неизвесности.“¹⁵³ У првом

¹⁵² На корицама књиге погрешно пише 1887, па је то преузео и Никола Радојчић у *Списку радова Илариона Руварца, Споменица Илариона Руварца*, 1955, 155. Руварац своју расправу није могао издати прештампану 1887. године, јер је није имао готову пре њеног излагања у „Стражилову“. Да ју је писао из броја у број, види се већ из самог њеног тока, као и из пишчевих напомена током рада.

¹⁵³ С. Ћирковић, *Студија Илариона Руварца „О кнезу Лазару“*, у: *Бој на Косову, старија и новија сазнања*, ред. Р. Михаљчић, Београд, 1992, 12.

поглављу Руварац расправља о „личним и породичним одношајима кнеза Лазара“¹⁵⁴, преузимајући из *Слова о кнезу Лазару* патријарха Данила III, чији је први издавач био, драгоцене податке о имену Лазаревог оца (Прибац), првом његовом звању („велики слуга царев“) на Душановом двору¹⁵⁵, као и његовом положају у Душановој служби.¹⁵⁶ Руварац даје на почетку основне податке о години и месту рођења кнеза Лазара (око 1329. год. у Прилепцу код Новог Брда), о оцу Прибцу, као и о Лазаревим сестрама – Драгињи, удатој за Мусу челника, и другој, „којој не знамо имена“, удатој за Алтомана Иванишевића, као и о његовој женидби и статусу на двору цара Стефана: „Лазар је млад доведен у двор цару Стефану, који га је око год. 1353. оженио *Милицом*, кћерју кнеза *Вратка* – који је вукао лозу од Вукана, сина Стефана Немање – и поставио га је *Ставилцем*.“¹⁵⁷ Ову, не много високу српску дворску титулу, која „највише одговара византијским титулама *доместика столника* и *столника*“, мада јој није једнака („*ставилац*“ је шири појам од *столника*“, и на двору Немањића је обављао и дужности које нису строго везане за дворски церемонијал), Лазар је, како Руварац исправно закључује, носио све до Душанове смрти: „По мом рачуну родио се кнез Лазар око 1329, оженио се око 1353, и смрт цара Стефана (20. дец. 1355) затекла га је као *Ставилица*.“¹⁵⁸ Р. Михаљчић поставља питање да ли је „Лазар ову службу обављао сам или заједно са Војиславом Војиновићем“, који је 1350. године забележен такође као ставилац (на српском двору је важило правило по коме ово звање нису мо-

¹⁵⁴ И. Руварац, „Стражилово“, 1887, 106; *О кнезу Лазару*, 22.

¹⁵⁵ У ствари, то није прво Прибчево звање. Прибац Хребелјановић је на Душановом двору најпре обављао послове логотета, а затим је напредовао и постао велики слуга или пехарник. Вид. Р. Михаљчић, *Лазар Хребелјановић – историја, култ, предање*, Београд, 1989, 18.

¹⁵⁶ Вид. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац, 1968, 47.

¹⁵⁷ „Стражилово“, 106; *О кнезу Лазару*, 21.

¹⁵⁸ „Стражилово“, 108 : *О кнезу Лазару*, 27.

гла да носе два човека истовремено). Лазарева дворска титула, којом је потоњи кнез и завршио своју дворску каријеру, забележена је само у *Похвалном слову кнезу Лазару*, јула 1363. године, у вези са разменом поседа кнеза Војислава и челника Мусе, о којој је већ било речи. Њено право значење је утолико проблематичније што су се после Урошеве смрти, као најмоћнији српски обласни господари наметнули управо Војислав Војиновић и кнез Лазар, обојица носиоци ранга ставиоца на Душановом двору, дакле, са дна хијерархијске лествице немањихке државе. Михаљчић је покушао да ове противуречне историјске факте објасни чињеницом да човек који има ранг ставиоца ипак припада оном најужем одабраном кругу дворске властеле, у прилици да буде увек у близини владара те да, можда, поседује већи значај и углед него што нам то његова титула данас говори. Ипак, закључује Михаљчић, Лазарев положај и углед на двору цара Душана, и, касније, Уроша, не треба прецењивати. Његов успон тада тек почиње.

Први проблем којим се Руварац бави у својој расправи је питање године рођења кнеза Лазара. Руварац се не слаже са романтичарским историчарима Пантом Срећковићем и Чедомилџом Мијатовићем, који су утврдили да се Лазар родио око 1322. године. Рачун им није добар, сматра гргетешки архимандрит, јер би по њему Стефану Лазаревићу у време Косовског боја било 27 година, а размак између Маре, најстарије Лазареве кћери, и Оливере, најмлађе, износио би пуну 31 годину. Руварац закључује да је Свети кнез умро када му је било 60 година, те да је, према томе, рођен око 1329. године. Ове закључке гргетешког архимандрита српска историографија је прихватила као тачне.

Када је реч о години Лазареве женидбе Милицом, Руварац оповргава тврдњу изнету у *Историји* Јована Рајића, према којој се Лазар оженио око 1340. године, а тиме посредно, и *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића на које се у датовању Лазареве женид-

бе Рајић ослонио: „Лазар, а по некима Елеазар (Лаоник, књ. I. стр. 34. С.) Гребелановић, катунар од Витанице и Косорића, син Принца, благороднога српскога барона, служио је из младости у двору цара Стефана и удостојио се да се ожени кнегињом Милицом око 1340. године, због чега доби од царске власти и достојанство кнежевско.“¹⁵⁹

Говорећи пак о породу кнеза Лазара, Руварац исправља заблуду Дифрена¹⁶⁰, Енгела¹⁶¹, и других романтичарских историчара, насталу услед некритичког читања Орбиновог *Краљевства Словена*¹⁶², како се једна од пет Лазаревих кћери, којој не знамо имена, удала за мачванског бана Николу де Гара и доказује да је реч о Николи Гаревиху, сину мачванског бана, касније палатину угарског краљевства.¹⁶³

Идеја државног континуитета, која је присутна и у епским песмама о подизању задужбине и о женидби кнеза Лазара, по-

¹⁵⁹ Ј. Рајић, *Историја словенских народа. Немањићи; Мрђавчевићи и Грбљановићи; Бранковићи*, предговор С. М. Ћирковић, Београд, 2003, 301.

¹⁶⁰ Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina*, 1746.

¹⁶¹ J. Chr. Engel, *Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, I, Halle, 1797; 1804.

¹⁶² Mauro Orbini, *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601. Вид. М. Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, коментари С. Ћирковић, СКЗ, Београд, 1968.

¹⁶³ Према М. Орбину, кнез Лазар је имао „једног сина по имену Стефана и пет кћери: Милеву, Мару, Јелену (или Хелену), Деспину и Вукосаву“. Милева је била жена Бајазита Првог, турског цара, Мара удата за „рашкога властелина Вука, сина Бранка Младенова, врло ваљаног ратника, мудрог човека и веома послушног према свом тасту Лазару“, Деспина Балшина жена. Сину Николе Горјанског, негдашњем сремском бану и кнезу палатину Угарске дао је за жену Јелену, док је Вукосава била удата за Милоша Кобилића. – М. Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица; предговори М. Пантић, Р. Самарцић, Фр. Баришић. *Коментари С. Ћирковић*. Друго допуњено и измењено издање, Београд, 2006, 94-96. Ћ. Бранковић на основу овог извора у четвртој књизи својих *Хроника* говори о пет Лазаревих кћери. То су: Мара (или Марија), Јелена, Деспа, Вукосава и Милева. – Вид. Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, 75.

клапа се са настојањима српских родослова и летописа од самог почетка¹⁶⁴. Генеалошким истицањем Миличиног порекла од лозе Немањића родослови и летописи настоје да објасне и одбране владарски дигнитет и легитимитет кнеза Лазара, те самим тим и докажу да није постојао било какав дисконтинуитет немањићке владавине и државе.¹⁶⁵

Други традицијски спомен на који се Руварац обара јесте податак који износи патријарх Пајсије у *Житију цара Уроша*¹⁶⁶

¹⁶⁴ Тако је кнез Лазар представљен као ванбрачни син цара Стефана: „И Лазар не беше ѿ законѣ царице рождень, на ѿ некоторѣ кнегинк влоудомъ роди царъ Стефанъ.“ – Вид. *Руварчев родослов*, у: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књ. XVI, Београд-Ср. Карловци, 1927, 54.

¹⁶⁵ „Иза свега тога се крије тенденција да се кнезу Лазару обезбеди не само светаштво и култ мученика у цркви, него у исто време и легитимност његова и његових наследника као пуноправних наследника немањићке државе. Потреба за тим се осећала можда утолико више уколико је опстанак државе постајао угроженији. Идеја државног континуитета поткрепљена је на тај начин што порекло кнегиње Милице с једне стране, мучеништво и светаштво кнеза Лазара с друге стране спајају државну, династичку традицију са традицијом цркве. Да би појачала аргумент државног континуитета, црквено предање се не устручава да скоро превише нагласи генеалошке разлоге, признајући чак првобитну 'неравноправност' Лазареву.“ – А. Шмаус, *Милош Обилић у народном песништву и код Његоша*, 47.

¹⁶⁶ „И ово да сазнаш о кнезу Лазару. Одакле беше и како, у *Житију* његовом, које је у Раваници, не нађох, осим у неком летопису. Старином беше од града Прибца и отац му Примац. И од њега беше. И назван би на крштењу Стефан. Беше смиран и кротак превазилазећи вршњаке своје мудрошћу и разумом. И саветоваху се родитељи његови да га дају благочастивом и превисоком цару Стефану у службу. И дадоше га и толики разумом беше да су му се дивили сви. Пролазише дан за даном и веома се радоваше превисоки цар са царицом због њега. Беше много омиљен и преименоваше га Лазарем како се истим именом не би подударао са царем. И договараше се са царицом које добро да учине. И смислише да за њега удају Милицу, госпођу из свога сродства, као што и навише рекосмо. Присвојише га себи и пошто прође извесно време, дадоше му кнежевину у Босни. И роди кнез Лазар синове и кћери.“ – Патријарх Пајсије,

и Јакета Лукаревић у *Аналима*¹⁶⁷, како је цар Душан Лазару, оженивши га својом сродницом, око 1350. године, за учињене заслуге, доделио кнежевство у Босни. Из Орбиновог дела су каснији српски историографи (Срећковић и Мијатовић) извели и то, да је цар Душан своме ставиоцу дао на управу „државу краља Драгутина“, односно да је Лазар постављен за намесника у Срему¹⁶⁸: „Кад цар Душан покрете 30.000 коњаника и 50.000 пешака да казни босанскога бана Котромана – тога угарског присталицу, ја сам се у томе рату одликовао, и мени, катунару вианичком и косоричком цар даде *освојену Босну* и учини ме *кнезом* Подунавља.“¹⁶⁹ Све ове историјске фалсификате Руварац надмоћно побија, оштро се, при томе, разрачунавајући са припадницима некритичке српске историографије: „Или је зар зато постављен великим војводом и претпостављен толиким другим у бојевима оседелим и прослављеним војводама цара Стефана млади Лазар, што је узео кнегињу Милицу, сродницу цара Стефана, или што је био *пашеног* истом цару, као што је то г. Панта у Гласнику (књ. LVII, ст. 110)¹⁷⁰ врло учено доказивао и наравно

Житије светог цара Уроша, у: *Сабрани списи*, превод Д. Богдановић и Т. Јовановић, прир. Т. Јовановић, *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 16, Просвета-СКЗ, Београд, 1993, 98-99.

¹⁶⁷ *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Venecija, 1605.

¹⁶⁸ „Али кад је умро краљ Лудовик, одмах је заузео београдску тврђаву коју је поменути краљ подигао на Дунаву у време цара Стефана, па ју је порушио до темеља. Освојио је такође Мачву на граници Угарске и читав крај који се граничи с реком Савом и Св. Димитријем у Срему.“ – М. Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица; предговори М. Пантић, Р. Самарџић, Фр. Баришић. *Коментари* С. Ћирковић. Друго допуњено и измењено издање, Београд, 2006, 94.

¹⁶⁹ П. Срећковић, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД, књ. 64, Београд, 1885, 324-325.

¹⁷⁰ „Душан је владао Зетом, тамо се оженио по повратку, после славне битке код Велблужда, – и нема сумње да се оженио противу воље свога оца, који је, вероватно тражио за сина девојку на страни, од владалачке куће, па је ова женидба и била поглавити повод, те се завадили отац и син. Онда је и био Вратко само *челник*. Зато је и записано, па се очувало и предање, да његова жена није од некакве царске породице, а народ пева,

доказао, па се као својта царева, као муж Милице, која је била од 'светог' племена Немањинског, и он као неки принац, код којих се не гледа на године (као на пример у принца Јевђенија), сматрао и уважавао.¹⁷¹ Насупрот познијим историјским сведочанствима, непоузданим и некритичким компилацијама, Руварац издаваја неприкосновену вредност и аутентичност првих извора, јер: „Да нам је таква листина или такав опис или такав запис (о Лазаревом господству над Босном – Б. С.) при руци, онда би могли говорити о кнештву и војводству Лазареву као о историјском факту; али казивање једног српског патријарха Пајсеја и конфузног и сасвим некритичког дубровачког писца из почетка XVII века о оном што је било у половини XIV века, не може се никако као факат узети и ја ћу увек претпоставити сведоцбу, иако анонимног писца *Житија кнеза Лазара*, по којој је цар Стефан поставио Лазара својим Ставилцем, сведоцби Пајсијевој, по којој је цар Стефан дао Лазару кнештво у Босни, и сведоцби Лукарићевој, по којој је цар Стефан оставио заповедником у Босни *катунара* Лазара, који је постао 'кнез од Србије'.“¹⁷² Да је *Житије кнеза Лазара* непознатог аутора најпотпу-

да је Душан узео за жену сестру. Дечански и дворска партија то су у народу и раструбили да га омразе у свету. Овај пак Вратко челник, имао је по пшинском поменику децу: Гјорју, Јована, Јелену, Теодору, Мару и Шаина. Гјора ил Гјоргъ је отац Страцимира, Гјоргя и Балше. Јован је цар блгарски Александр, као што се у својим актима и потписује: 'Јоаннь Aleksanderъ'; Јелена је српска *прва* царица; о судбини Теодоре овде нећемо да говоримо, а Мара је календарско име 'царице' Милице. И ето за што она тражи појас од 'Марина'. Кнез Лазар и Душан, то су пашенози. Ето за што у народној пјесми вели Душан за *Југа*: 'Неће дати за *слугу* девојку'. Вратко је потомак Немањине, т.ј. свете и краљевске лозе, а Лазар није. И тако млади краљ Душан (1331) препрапраунук Немањин, узео је за жену Немањину прапраунуку.“ – *Историјске расправе Панте Срећковића. I. Августина Јелена и прва српска царица*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд, 1884, 110.

¹⁷¹ „Стражилово“, 121 : *О кнезу Лазару*, 29.

¹⁷² „Стражилово“, 121 : *О кнезу Лазару*, 30.

нији извор о животу кнеза Лазара потврдиће Руварац и на другом месту.¹⁷³

Са Лазаревим намесништвом у Срему Руварац се такође разрачунава необоривом аргументацијом првих историјских извора, доказујући Чедомиљу Мијатовићу, који је први то устврдио на основу погрешних читања извора¹⁷⁴, да Душан уопште није управљао Сремом, који је био у власти угарског краља Лудвига I. Овде је за нас, међутим, најинтересантније мишљење Илариона Руварца о изворима којима се Чедомиљ Мијатовић служи и чије закључке беспоговорно прихвата: „Но кроника поменутог Бранковића и извори из те кронике, а наине онај извод који је г. Панта Срећковић у XXI-ој књизи Гласника на свет издао и с онако ученим коментаром снабдео – и Троношки и Пећки Родослов (први у V. а други у XXXV. књизи Гласника приопштен) – нису *српски* Летописи, већ збрка, недотупавно скрпљена збрка страних и наших домаћих летописаца и уметака и дометака њихових састављача и преписивача; па као таква збрка, или фигурално: као *замућен поток или мутна бара*, не може бити извор за повест српску XIV века.“¹⁷⁵ Као непоуздан историјски извор Руварац означава и Пајсијев „жалосно скрпљени“ животопис цара Уроша.

У другом одељку Иларион Руварац разматра живот кнеза Лазара у периоду од Душанове до Урошеве смрти, дакле, од 1355.

¹⁷³ И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис Матице српске, 1874 (1875), 117, 108. Вид. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац, 1968, 78-113.

¹⁷⁴ „Већина наших летописаца јасно кажу да је Душан поставио Лазара кнезом 'у држави краља Драгутина'.“ – *Цар Урош и краљ Вукашин*. Историјска студија од Чед. Мијатовића, Гласник СУД, књ. XXXV, Београд, 1872, 165. Овде је Руварац несумњиво у праву. М. Орбин не помиње децидирано Лазара као кнеза у „Драгутиновој држави“ у време распада Српског царства, како је то доцније протумачено у Бранковићевој *Хроници* и у српским родословима.

¹⁷⁵ „Стражилово“, 140 : *О кнезу Лазару*, 33.

до 1371. године. Расправљајући о историјским сведочанствима о кнезу Лазару у том временском интервалу он уочава запањујућу шкртост у савременим вестима о потоњем српском владару.¹⁷⁶

Руварац се даље обрушава на традицијску спону између кнеза Лазара и некакве „баталије“ двојице рашких великаша (1358. године), која је омогућила угарској војсци да без већих потешкоћа 1359. упадне и заузме Подунавље. Тезу о учешћу кнеза Лазара у овим догађајима заступали су Пејачевић¹⁷⁷ и Енгел¹⁷⁸, а код Панте Срећковића је она доведена до врхунца. Срећковић сматра да је ту реч о кнезу Лазару и „грабљивом Алтоману“: „Грабљиви Алтоман нападе на моје земље, да и њих приграби, па сам морао устати противу таквог насиља. Године 1357-8 ја га позва на суд царев. Обојица представмо пред светло цареву лице. Ту се пред царем тужисмо. Цар се упињао да нас измири, али ја несам могао пристати на мир на своју штету, а Алтоман опет није хтео одустати, док не приграби део мојих земаља. Цар Урош наљути се на нас оба двојицу и у љутини рече: 'идите и чините један другоме што можете више зла!' Алтоман удари на мене с војском и порази ме. То му није било доста, него ме хтеде

¹⁷⁶ Кнез Лазар се помиње само у два сачувана документа: у Урошевој повељи, којом последњи српски цар потврђује привилегије Которској општини, а коју Руварац датира 1357. годином, када је Урош потврдио и дубровачке повластице, и у записнику дубровачког Већа умољених (*Consilium rogatorum*) о даровању српских посланика који су посредовали у преговорима о миру између цара Уроша и кнеза Војислава с једне, и Дубровачке општине с друге стране 1362. године. Том приликом Лазар је обдарен са три комада свите: „По томе је Лазар био г. 1362. дворанин цара Уроша, који је могао бити од помоћи граду Дубровнику, који је доиста и тада и прије тога још при цару Стефану и после г. 1362. пријао Дубровнику, и заступао интересе дубровачке општине при двору цареву.“ – „Стражилово“, 168 : *О кнезу Лазару*, 41.

¹⁷⁷ Pejacevich Franz Xaver El. B. De, *Historia Serviae seu colloquia XIII de statu regni, et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII ad XV*, Golocae MDCCXCVII.

¹⁷⁸ Johann Christian Engel, *Geschichte von Serwien und Bosnien, oder Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, Halle 1801.

сатрти. Нађох се на јуначкој невољи. Нигде заштите од насилника. Ја пређох у Угарску, ступих у договор с баном Николом Горјанским, дадох му своју кћер и обећах му све шта је од мене тражио, само да ми помогне у борби противу мога душмана. Он ми даде у помоћ војску, те 1358 год. поразих и погубих Алтомана. Ето за што сам постао *’човек унгарскога краља’*, који се користова мноштем и отвори рат с царем Урошем (1359), али би побеђен и оде одкуд је и дошао.¹⁷⁹ Поред ове романсиране (ауто)биографије кнеза Лазара, Срећковић према Виланију тврди и то да је Лазар, како би победио противника, пристао да буде клетвеник угарског краља, па чак и да је, ради остварења свога циља, постао „христјанин“, тј. римокатолик. Овако несувисле тврдње изазваће Руварчев вапај: „Куд ће ти душа, Панто?“¹⁸⁰ Критички историчар ће тим невероватним хипотезама упутити разложну примедбу: „А да је г. 1358. кнез Лазар постао *’човек краља угарскога’* и римокатолик, и да је г. 1359. помагао и био на руци краљу угарскоме, кад је овај упао у српске земље и напао с војском на цара Уроша, би ли онда Лазар могао имати места и би ли га цар Урош трпио г. 1362. у свом двору и слушао савете тога – по Виланију, а по Пантину тумачењу – *’неверника и отпадника’*?“¹⁸¹ Руварац закључује да све ове претпоставке немају основа, те да је кнез Лазар од 1357. до 1362. године боравио као дворанин у служби цара Уроша, и да је, највероватније, и он био један од оних *’младих’* чије је савете српски цар одбацивао. У овоме и савремена историја повлађује Илариону Руварцу.¹⁸²

Све изворе о Лазаревој делатности у периоду између 1362. и 1372. године Руварац означава жигом непоузданости (*Троно-*

¹⁷⁹ П. Срећковић, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД, књ. 64, Београд, 1885, 325-6.

¹⁸⁰ „Стражилово“, 185 : *О кнезу Лазару*, 46.

¹⁸¹ „Стражилово“, 202-203 : *О кнезу Лазару*, 48.

¹⁸² О сукобу два непозната рашка властелина у Кучеву и Браничеву историја зна само да је победник, који је уз помоћ угарског краља Лудвига I савладао јачег противника, био из рода Растислалића. – Вид. Р. Мињаљчић, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, 31.

шки, *Пећки родослов* и други српски летописи и родослови; Бранковићеве *Хронике*, Јулинчево *Краткоје введение в историју происхождения славено-сербскаго народа*¹⁸³ и др.) Ни један од тих посредних извора није ваљано сведочанство о Лазаревој делатности у овој деценији. Руварчево мишљење у целости усваја и савремена наука: „Неупоредиво мање се зна о осталој рашкој властели, посебно о Лазару Хребелјановићу. Пре 1371. године његово име само два пута бележи поуздана дипломатичка грађа – уочи мира у Оногшту 1362. и следеће године, приликом заменеседа између кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе.“¹⁸⁴

Руварац негира и Орбинову причу о сукобу између Мрњавчевића и рашке властеле на Косову: „Личне успехе Вукашина и Угљеше нису могли да трпе кнез Лазар и жупан Никола Алтомановић, после њих први великаши у Рашкој. Зато одлучише међу собом да их понизе и подрежу крила њиховој охолости. С тим циљем приђоше цару Урошу подстичући га на све могуће начине против поменуте браће. И на крају га убедише да уђе у савез против речене браће, обећавајући да ће све што им одузму припасти цару Урошу, за кога ће се они заложити да поново добије очинско краљевство.“¹⁸⁵ Орбин сукобом рашке властеле против Мрњавчевића на Косову мотивише догађаје у вези са потоњим „убиством“ цара Уроша у народном предању: „Припремивши, дакле, моћну војску, пођоше да нападну краља Вукашина и Угљешу. Ови распоредише своју војску и сусретоше се с непријатељем на Косову пољу. Кад се ту заметнула битка, кнез Лазар се

¹⁸³ *Краткоје введения в историју происхождения славено-сербскаго народа*, сочињено Павлом Јулинцем 1765. Фототипска издања, књ. 1, прир. М. Пантић, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд, 1981.

¹⁸⁴ Р. Михаљчић, *Лазар Хребелјановић – историја, култ, предање*, 42.

¹⁸⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, *Коментари* С. Ћирковић, СКЗ, Београд, 1968, 50.

повуче са својим четама и побеже. Никола Алтомановић, пак који се хтео борити, беше поражен, његови људи поубијани, те се и сам једва успео спасти. Цар Урош беше ухваћен жив с неколицином властеле свога двора док су други били поубијани. Међу њима беше Никола Бућа, протовестијар цара Стефана Душана, који славно паде бранећи свога господара.¹⁸⁶

Још је Јован Рајић у својој *Историји* изразио сумњу у веродостојност Орбинових и Дифренових вести: „Али овакав Урошев рат на Вукашина нигде у наших историка не налазимо описан. Сувише, ако расудимо бедно Урошево владање, који није имао ни довољна царска издржавања, онда не треба ни помишљати и на то, да је имао чиме рат водити.“¹⁸⁷ И Руварац наглашава да се ова Орбинова верзија не може подупрети било каквим историјским фактом те да је, према назорима критичке историографије, безвредна: „Што се, пак, тиче оне приче Орбинове, по којој се ’кнез Лазар и Никола Алтомановић договорили и удружили, да скрхају Вукашина и Угљешу, те придобивши на своју страну Уроша обећањем, да ће му дати све што од њих двојице отму, с војском ударили на поменућу браћу, која их дочека на Косову – и како се кнез Лазар повукао или побегао са својом војском и не упустивши се у бој, Никола пак остао и побио се с њима но бивши побеђен једва главу изнео, а цар Урош жив ухваћен и у Рашку одведен и мало после од Вукашина убијен био’, – то се казивање то Орбиново не може никаквом сведоџбом из савремених извора потврдити, те као казивање позног писца остаће и надаље само прича, с којом се ладан и трезвен историк служити не сме; јер ако је и било каквог ратног сукоба између Вукашина и Угљеше с једне и цара Уроша с Лазарем и Николом с друге стране, тешко да се то збило онако, као што Орбини прича и приповеда.“¹⁸⁸

¹⁸⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, друго издање, 50.

¹⁸⁷ Ј. Рајић, *Историја словенских народа. Немањићи; Мрњавчевићи и Грбљановићи; Бранковићи*, 288.

¹⁸⁸ „Стражилово“, 280 : *О кнезу Лазару*, 76.

Новији историчари, међутим, донекле ревидирају став критичке историографије према поузданости Орбинових вести. Низ историјских сведочанстава посредно упућује на могућност оваквог сукоба. Вукашин први пут 1370. године издаје повељу о повластицама Дубровчанима у којима не помиње Уроша; Никола Алтомановић почиње да тражи светодмитарски доходак управо од краја 1369; могуће је да касније непријатељство кнеза Лазара и Николе Алтомановића потиче управо од овог сукоба на Косову, дакле, од 1369. године; у прилог тој тврдњи иде и податак да је 1370. године кнез Лазар освојио Рудник од Николе Алтомановића, што је можда омогућила жупанова слабост услед пораза на Косову.¹⁸⁹

Руварац одбацује и Орбинову тврдњу да је кнез Лазар, у време распада Царства, „присвојио сву земљу на границама Угарске која се звала, како је речено, Земља краља Стефана“¹⁹⁰, као и тврдњу Грка Лаоника Халкокондила (који је своју историју писао „*на сто и више година* после смрти цара Стефана“) да је цар Душан поставио „Вука Елеазара, сина Бранкова“ као намесника у Подунављу, којим је управљао угарски краљ Лудвиг I још 1346. године: „Нити је кнез Лазар приграбио земљу краља Степана, нити је Вук Бранковић (тада – Б. С) био зет Лазарев, нити је Лазар с тим незетом својим владао поменутом земљом краља Стефана и целим Подунављем *за жива цара Уроша*.“¹⁹¹

После свих ових исцрпних анализа и полемика, Руварац даје и одговор на питање које је поставио на почетку овог поглавља своје расправе, односно, где је био и шта је радио кнез Лазар од 1355. до 1371. године. Сигуран одговор се не може дати јер нема поуздане дипломатичке грађе; аутор претпоставља да је Лазар остао веран цару Урошу до његове смрти („Као што рекох, ја не знам, али мислим и домишљам се, да се Лазар и

¹⁸⁹ Вид. С. Ђирковић, *Коментари*, 313; Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 47.

¹⁹⁰ М. Орбин, *Нав. дело*, 44.

¹⁹¹ „Стражилово“, 279 : *О кнезу Лазару*, 75.

после год. 1362, бавио на двору цара Уроша неко време и све до преврата у српској царевини год. 1366. док се год није деспот Вукашин одметнуо од цара...“), односно, „да је кнез Лазар оплакао и саранио цара Уроша посред српске земље на пољу Косову на измаку год. 1371.“¹⁹² Данас, међутим, знамо да је Лазар напустио дворску службу 1365. године, дакле, након успостављања савладарства у Српском царству.¹⁹³ О непостојању израженије политичке активности Лазара Хребелановића за живота цара Уроша сведочи то да га не спомињу ни дубровачки документи, ни домаћи савремени извори.¹⁹⁴

О догађајима после маричке катастрофе и Урошеве смрти Руварац расправља у трећем поглављу своје студије. Помињући српску господу која је после ових догађаја остала на историјској и политичкој сцени средњовековне Србије, Руварац се овде дотиче и тројице великаша који су доживели традицијску транспозицију: Богдана, брата деспота Оливера, који је, према гргетешком архимандриту, могући историјски предложак за епски лик Љутице Богдана, Константина Дејановића, епског бега Костадина, побратима Марка Краљевића, као и краља Марка, славног Марка Краљевића јужнословенске усмене епске традиције.

О Богдану Руварац говори на два места. Прво, у претходном поглављу, расправљајући о научном кредибилитету Лаоницове *Историје*, када изједначава овог великаша са Љутицом Богданом наших народних песама, и, други пут, када много опрезније успоставља везе између историје и традиције око ове личности: „С Богданом, ако је Богдан, кога Јован Кантакузин као брата Оливерова (г. 1342) помиње (Vol. II. 260) и коме је цар Степан по Лаонику дао у државу земљу од Сера до Вардара у Маћедонији и кога је турски цар Мурат г. 1372. покорио и при-

¹⁹² „Стражилово“, 280 : *О кнезу Лазару*, 77.

¹⁹³ Вид. *Историја српског народа* I, 592.

¹⁹⁴ Прва сачувана повеља кнеза Лазара датована је 1375-6. године, док је готово деценију и по раније Војислав Војиновић издавао своје исправе. – Вид. Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 49.

нудио да му служи (Laonicus p. 28. 38. 49), онај наш или наших песама Љутица Богдан у Загорју, одмах ћу бити готов и бићу с њим брже готов, него што је био негда Краљевић Марко готов с тим Љутицом Богданом; та већ сам готов, јер осим овога, што овај час поменух, не знам ти, драги читаоче, ништа више казати о њему.¹⁹⁵ Овај истраживачки опрез је потпуно на месту, јер веза између историјског Богдана и епског Љутице Богдана се заиста не може никаквим ближим сведочанствима одредити. У старијој науци преовлађује мишљење да Љутица Богдан највероватније јесте овај господар јужне Македоније, стриц Константина и Јована Драгаша.¹⁹⁶ Неки историчари су покушали да Богдана доведу у везу са традицијским Југ-Богданом.¹⁹⁷ Међутим, таква претпоставка не почива ни на каквим поузданим сведочанствима.¹⁹⁸

Историјске и традицијске споне које обликују лик Константина Дејановића, сина севастократора Дејана, Руварца даље не занимају, те се он овде задовољава само побијањем Лаоникове тврдње да је ту реч о синовима властелина Жарка, саветника цара Душана.¹⁹⁹ Што се тиче Мрњавчевића, архимандрит Иларион пре свега одбацује могућност Марковог венчања на краљевство пре Вукашинове смрти: „Марко дакле за живота оца свога није био нити се назива краљем, па ни младим краљем...”²⁰⁰, што историја, међутим, није потврдила. Марко је стекао титулу младог краља, наиме, још за жива цара и краља.²⁰¹ Око Марка Руварац се спори и са Пантом Срећковићем. Срећковић је, наи-

¹⁹⁵ „Стражилово“, 301 : *О кнезу Лазару*, 80.

¹⁹⁶ Вид. Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 187; Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 162.

¹⁹⁷ Љ. Ковачевић допушта ову могућност. Вид. Т. Маретић, *Нав. дело*, 187.

¹⁹⁸ Т. Маретић, *Нав. дело*, 187; Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 160.

¹⁹⁹ Ст. Новаковић примећује у вези са тим да Лаоник у ствари Дејана зове Жарком. – *Нав. дело*, 160.

²⁰⁰ „Стражилово“, 330 : *О кнезу Лазару*, 89.

²⁰¹ *Историја српског народа* I, 588.

ме, позвавши се на једну повељу цара Стефана, устврдио да је Марко већ 1351. године био војвода. Руварац ту тврдњу оцењује као потпуно несувислу.²⁰² Полемише и са Константином Јиречком, тј. са његовом тврдњом да је онај Марко, који се помиње у посланству цара Уроша Дубровчанима 29. јула 1361. године, Вукашинов син.²⁰³ Овде Руварац по свему судећи није имао право.

Мишљење Љубомира Ковачевића да је деспот Угљеша Мрњавчевић завладао Серском облашћу још за време владавине цара Уроша, односно, још од 1363. године, Руварац само делимично усваја, померајући ту границу после 1364. године, када се Вукашин закраљио (Вукашин је крунисан 1365. године), изванредно наслућујући историјске факте: „Може бити да је Угљеша био онај ђефалија серски, с којим је ћесар Војихна шуровао и који је њему обећао, да ће му предати и царицу Јелисавету и њезино благо, али владар у Серу и области серској могао је он постати тек после 1364. г. и онда, кад му се брат Вукашин закраљио.“ У обема стварима Руварац је на добром путу.²⁰⁴

Наводећи, према Орбину, четири најмоћнија српска обласна господара иза Урошеве смрти (Мрњавчевић – краљ Вукашин и деспот Угљеша, и ћесар Војихна; Војислав Војиновић и

²⁰² „Стражилово“, 342-3 : *О кнезу Лазару*, 95-6.

²⁰³ Јиречек о томе каже следеће: „На заседању Великог већа од 29. јула 1361. дата је пуномоћ кнезу и Малом већу да што лепше одговоре и усмено и писмено посланству српског цара, и да пишу цару и *Вукашину* и другима којима нађу за потребно... Исто тако сазнајемо да се царев посланик звао *Марко*... Ту, дакле, први пут читамо у дубровачким записима име потоњег краља Вукашина и нема сумње да царев посланик Марко, који је том приликом преузео свој депозит заједно са депозитом Вукашинове жене, није био нико други до син Вукашинов, каснији славни *краљ Марко*.“ – К. Јиречек, *Српски цар Урош, Краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник Константина Јиречека*, I, Београд, 1959, 359-360.

²⁰⁴ „Најкасније септембра 1365. године Угљеша је од царице Јелене преузео власт у Серу.“ (Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 37) На почетку Урошеве владавине бележимо неуспешан покушај кесара Војихне и деспота Угљеше да уз помоћ Матије Кантакузина од царице Јелене преузму власт у Серу. – Вид. Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 166-169.

његов синовац Никола Алтомановић; кнез Лазар и Вук Бранковић; Балшићи), Руварац овде доводи у питање једну од најукорењенијих народних традиција о кнезу Лазару – његово крунисање за српског цара. Иако одлучно одбија овај факт из традиције („Но ни један од поменуте тројице неће постати цар, неће бити више српскога цара, биће и у тој земљи српској – неће дуго проћи, па ће и та земља познати цара, и тај цар зваће се просто цар, а биће *турски цар!*“²⁰⁵), Руварац ипак усваја летописачку белешку према којој 1372. године, дакле, након Маричке битке, прими кнез Лазар *начелство српско*, односно *скиптар српски*, што савремена наука доводи у сумњу: „Прихватајући ове податке (летописачке белешке – Б. С), већина истраживача једино је у Лазару видела наследнике Немањића. Чак и Иларион Руварац, оснивач критичке мисли у српској историографији, пише да је Лазар после смрти цара Уроша примио 'начелство српско'... Тешко се може бранити да је кнез Лазар једини наследник Немањића, још теже да је *начелство српско* примио непосредно после смрти цара Уроша.“²⁰⁶ Само Руварчево оспоравање Лазаревог царског достојанства и титуле представљало је у то време право хуљење на култ цара мученика. Пре него што разреши ово питање, једно од најважнијих у биографији кнеза Лазара, Руварац се дотиче сукоба између Николе Алтомановића и кнеза Лазара, који се завршио расапом Николе Алтомановића, његовим ослепљењем и дефинитивним силажењем са српске државно-политичке сцене. Наводећи изворе о овом сукобу, Руварац елиминише непоуздана сведочанства Мавра Орбина, „који је из Алтомана истерао и Алтомана и Тому“²⁰⁷, Барлетија који, говорећи о освојењу Скадра 1479. године, помиње Мрњавчевиће – Вукашина, Угљешу и Гојка, Албанца „сметењака“ Хопфа, који у својој *Хроници* дели Србију после Урошеве смрти на доњу Ср-

²⁰⁵ „Стражилово“, 362 : *О кнезу Лазару*, 98.

²⁰⁶ Р. Михаљчић, *Нав. дело*, 52-3.

²⁰⁷ „Стражилово“, 362 : *О кнезу Лазару*, 99.

бију и горњу Србију илии Бугарску, дајући, при томе, кнезу Лазару „доњу Србију“, а Николи Алтомановићу „горњу“, односно Бугарску²⁰⁸, Лаоника Халкокондила који Николу жупана смешта у Костур и Охрид, „међу Цинцаре и љуте Арбанасе, међу којима му није било ни места ни станка као правом и чистом Србину“²⁰⁹ итд. Руварац ипак прихвата Орбинову верзију догађаја, према којој су дрског Николу Алтомановића 1374. године поразиле здружене снаге кнеза Лазара, босанског бана Твртка, и угарског краља Лудвига I које је предводио мачвански бан Никола Горјански.²¹⁰ Последице тог догађаја су биле те да је кнез Лазар, као и Твртко уосталом, знатно проширио области којима је владао, али је, због пружене помоћи, остао клетвеник угарском краљу.

Расправљајући о Војиновићима, Руварац помиње на једном месту Урошеву повељу од 21. августа 1362. године, у којој цар назива кнеза Војислава Војиновића „братом царства ми“. Одбацујући као несувисло Срећковићево мишљење да се Урош раставио са својом првом женом и узео за жену Јелисавету, сестру кнеза Војислава, Руварац по овом питању консултује и народну традицију, тачније речено, епску песму: „Но како то осим г. Панте нико други не каже, то ја волим веровати Старцу Милији, који и пева и каже, да су Војиновићи или синови старог Војина били нећаци цару Степану или да је цар Степан био ујак Војиновићима, тј. да је једна од кћери Уроша III (Дечанског краља), а сестра цара Степана била за Војином... За трећу кћер краља Дечанскога (поред Јелаче и Теодоре – Б. С.) не знају ни једни ни други (фреске по манастирима и родослови – Б. С.), но покрај свега тога могао је Урош III имати старију и од Јелаче и од Теодоре кћер, јер Старац Милија знао је ваљда, а и певац краља Дечан-

²⁰⁸ „Стражилово“, 363 : *О кнезу Лазару*, 101.

²⁰⁹ „Стражилово“, 363-4 : *О кнезу Лазару*, 101-2.

²¹⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, друго допуњено издање, 60-61.

скога знао је ваљда, зашто старог Војина зове „милим зетом од Србије краља“, а синове Војинове сестричићима или нећацима цара Степана.“²¹¹ Старац Милија као да је за Илариона Руварца синоним епског певања уопште, јер, он овде очигледно алудира на *Женидбу Душанову*, коју је Вук забележио од Тешана Подруговића. Милију помиње и касније, када расправља о историографској вредности *Житија Стефана Дечанског* Григорија Цамблака, претпостављајући му безимене српске летописце, као и историчаре који у својим „ситним и дробним расправама требе зрно од кукоља и снети, тамане драчу и коров, растурају гној веовима нанесен и набацан те не може од дебелога гноја зрнце истине да проклија“²¹², те у иронијском дискурсу, каже: „Но узми да немаш ни Љубе Ковачевића ни оних безимењака, па нек те оставе и Чеси и Руси – ти имаш твоје јуначке песме, каквих немају нити су кад имали она браћа твоја, Хрвати и Бугари, па ти и због тога завиде они, и завидећи као браћа теби љуте се у себи што немају свога Старца Милију већ само фра-Андрију, а знају врло добро, да овај њихов фра-Андрија толико одстоји од Старца Милије, колико одстоји 'в'сток от запада' и што твој Старац Милија није испевао коју песму и о њиховом Кресимиру и Звонимиру, о њиховим Шубићима и Курјаковићима, о њиховим Франкопанима и Утјешеновићима, као што је испевао он, тј. не њихов фра-Андрија већ наш Старац Милија, песму о женидби цара Стефана, и о војводама и јунацима Душановог доба, о Момчилу војводи, о Рељи Крилатици, о Љутици Богдану и о Краљевићу Марку и осталим војводама и јунацима српским.“²¹³

Пре него што пређе на крунске аргументе о непостојању било каквог Лазаревог венчања на царство, Руварац ће упутити низ дигресија, полемичких опаски и иронично-пародијских екскурса својим противницима, најчешће и најжешће Панти Срећ-

²¹¹ „Стражилово“, 363-4 : *О кнезу Лазару*, 101-2.

²¹² „Стражилово“, 491 : *О кнезу Лазару*, 133.

²¹³ „Стражилово“, 491 : *О кнезу Лазару*, 134.

ковићу. У тим дигресијама Руварац даје врло интересантне, понекад и егзотичне опаске о нашој усменој епској традицији. Тако, из оних чувених стихова Гундулићевог *Османа*, у којима се митски певач Орфеј представља као Бугарин, који ствара *складне и слатке Бугаркиње*, изводи се закључак да су Срби кроз целу своју историју војевали, а Бугари опевали (*бугарили*) њихова славна дела („Срби су гинули, а Бугари су бугарили!“). На другом месту, Руварац изводи на сцену све „Бугаре“ који су се одомаћили у српској усменој епској традицији, то јест Марка Краљевића, деспота Момчила, Љутицу Богдана и Рељу Крилатицу: „Краљевић Марко није био Шокац ни Шокчичић, као што ни Панта није ни једно ни друго. Али је Краљевић Марко, – кад сте ме навели, хоћу баш да вам кажем! – и Краљевић је Марко родом Бугарин и с једне и друге стране, тј. Бугарин и по оцу краљу ’Вл’кашину’, који по сведоци Василица Петровића, митрополита црногорскога, скендеријскога и приморскога *’был отъ нации болгарские’*, и по матери Јевросими (Јелени), сестри деспота Момчила, који је такођер био родом Бугарин – *’erat enim Momitzilus genere Moesus’* пише савремени Јован Кантакузин (II. 403). Па и Љутица Богдан био је Бугарин и бугарскога рода, а кад је он био тога рода, то је и брат његов *деспот Оливер* морао бити истога рода, и колена. Па знаш ли, Србине брате и српски сине, кога је рода и народа био и онај протосеваст а после ћесар и напоскон монах Харитон, та онај твој крилати јунак Реља Крилатица? Сети се само пирга Рељиног и места или манастира бугарскога у ком је његов гроб, па ћеш се одмах досетити и јаду свом, јаду изненада.“²¹⁴

Враћајући се на тему – Лазарево крунисање за цара, разљућени Руварац побија Шафарикову, Мајковлеву и Енгелову тврдњу да се Лазар 1376, успевши да скине клетву са Српске патријаршије, на сабору у Пећи (који се иначе одржао 1375. године) венчао на царство. Ови аутори тај податак преузимају од Бран-

²¹⁴ „Стражилово“, 492-3 : *О кнезу Лазару*, 137-8.

ковића²¹⁵ и Рајића²¹⁶ који се, опет, позивају на Данилов *Родослов (Животи краљева и архиепископа српских)*. Међутим, Данило пише само о постављању Јефрема за српског патријарха, док о крунисању Лазара за цара нема ни говора. Пошто је ово Данилово сведочанство једини извор на којег се позивају Бранковић²¹⁷ и Рајић када говоре о царском достојанству кнеза Лазара, из напред изложеног, види се да њихови аргументи не стоје: „Из повеља, листина и списа зна се, да се Вук Бранковић никад није писао ни називао деспотом и да се кнез Лазар није писао ни потписивао, нити су га савременици називали царем, нити су присни његови после смрти његове помињали га као цара: он је био и остао до мученичке смрти своје кнез, од године 1379. самодржавни кнез Лазар, господин Србљем и Подунављу – Conte Lazaro – princeps, – dominus Lazarus.“²¹⁸

Руварац даље напада критичке истраживаче, као што је П. Ј. Шафарик²¹⁹, који су, знајући за повеље у којима се кнез Лазар потписује као „кнез и самодржавни господин Србљем и Подунављу“, ипак прихватили тезу грофа Бранковића, Рајића, Мајкова и Енгела, да се Лазар крунисао за цара. Правдање непостојања таквих података у савременим дипломатичким списима то-

²¹⁵ Вид. Ј. Радонић, *Ђурађ II Бранковић, „деспот Илирика“*, Цетиње, 1955, 274.

²¹⁶ „Ово Лазарево венчање на царство и подизање патријарха Јефрема на престо српске цркве прикључи се у години 1376, као што сви наши историци веле.“ – Ј. Рајић, *Нав. дело*, 311-312.

²¹⁷ „Истраживања су показала да је Ђорђе Бранковић о постављању патријарха Јеврема причао на основу дела Даниловог ученика, а да је у то казивање убацио измишљену причу о томе како је нови патријарх 1376. године, у присуству изасланика Цариградског патријарха Филотеја, прогласио кнеза Лазара за цара, због његових заслуга за измирење две цркве и скидање анатеме.“ – Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад, 1991, 75.

²¹⁸ *О кнезу Лазару*, 522 : 139.

²¹⁹ Paul. Jos. Šafarik's *Geschichte der südslawischen Literatur*, III. *Das serbische Schriftthum. Geschichte der serbischen Literatur*. Aus dessen handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček, Prag 1865.

божњом Лазаревом скромношћу, као што то наивно покушава да докаже Шафарик у својој *Историји*²²⁰, по снази аргумената може се, иронично domeће Руварац, упоредити са стиховима народне песме који гласе:

„Наша круно славан кнез Лазаре!
Ти цар јеси, ал’ се зовеш кнезом...”²²¹.

Шафарикувај тврдњи може се упутити сасвим разложна примедба: „Но кад је цар, саборно ’всем’ штатом’ соизвоља-шћим’ проглашени и царском круном венчани цар Лазар тако скроман био, да се и после проглашења и венчања свога за цара само кнезом називао, зашто се онда проглашавао он за цара и зашто је метнуо царску круну на своју главу?”²²² Може се рећи да је Руварац дефинитивно доказао да кнез Лазар није био цар.²²³

²²⁰ „Велико српско царство Стефана Душана брзо се распадало. Лазар, намесник Срема и Мачве, рођак старе кнежевске куће, преузео је сад, чврстом руком, узде владавине у највећем делу Србије, у време кад се Твртко уздигао у краља Босне. Лазар се 1376. године крунисао за цара, ипак је, из скромности, како то сведоче његове исправе, носио само титулу кнеза.“ – П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, с немачког превеле Мирјана Д. Стефановић, Милана Мразовић, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, 2004, 23.

²²¹ Вид. *Зидање Раванице*, у: М. Матицки, *Епске народне песме у „Летопису Матице српске“*, Нови Сад, 1983, бр. 8, стр. 38. (Летопис Матице српске, 1847, бр. 77, стр. 100-108)

²²² „Стражилово“ 522 : *О кнезу Лазару*, 140-141.

²²³ „Пећки летопис, за који се сматра да је настао између 1402. и 1405. године, после приказа погибије на Марици, каже: ’По сѣхъ же вѣсѣхъ прѣкѣмѣхъ, начелство благочестивѣхъ кнезѣ Лазарѣ.’ Он није био ни син ни унук раније поменутих царева, али је зато његова жена била од царске крви. А када је он сео ’на дрѣжавѣхъ прѣстоѣхъ’, није се прогласио ни за цара, ни за краља, ни за деспота, већ је задржао титулу коју му је цар Стефан дао и до краја је остао кнез.“ – Ив. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, у: *О кнезу Лазару*, зборник радова, Београд, 1975, 226. Вид. И. Руварац, *О кучајским манастирима по записима. I. Манастир Раваница*, Старинар, V/3, 1888.

У четвртом одељку своје расправе Руварац „руши“ и предање, усвојено у дотадашњој науци (Мајков, Рајић) и у познијим летописима, да је Лазар после венчања на царство походио Свету гору и Јерусалим. Ова традиција је поникла услед неразумевања старијих летописачких података, који говоре о богоугодној и обилној кнежевој ктиторској делатности, а по којима је милостива рука кнеза Лазара досезала све до Свете горе и Јерусалима. Руварац даље набраја задужбине кнеза Лазара (Раваница, Горњак, Орешковица, и два манастира у Влашкој), као и његово издашно даривање светогорских манастира, Хиландара и руског манастира св. Пантелејмона.

Када је реч о ктиторској делатности кнеза Лазара, карактеристично је да је Хребељановић, непосредно након измирења пећке и цариградске патријаршије, коју је остварио уз помоћ светогорских умних стараца (монах Исаија), почео изградњу своје највеће и најзначајније задужбине – Раванице. Ово сведочи не само о политичком успону кнеза Лазара, већ и о његовом наслањању на основне државне традиције Немањића. Лазарев однос према Цркви упућује на прихватање немањићке владарске идеологије, која је била тесно повезана са духовним ауторитетом православне српске црквене организације. Лазар се, без сумње, прихваћен од црквених кругова као наследник и легитимни носилац немањићке самодржавне традиције, после уклањања раскола између двеју патријаршија, наметнуо као истински и легални носилац српске државне суверености. Светогорска делегација, наиме, за свршавање посла црквеног помирења, долази кнезу Лазару, а не Ђурђу Балшићу, иако се Пећ, средиште српске патријаршије, тада налазио под управом Балшића. Све те чињенице иду у прилог Руварчевој тврдњи да је Лазар још 1372. године примио *начелство српско*, али упућују и на другу претпоставку, истина, непоуздану, услед недостатка података, наиме, да постоји могућност и Лазаревог саборног проглашења за самодржавног господара Србије, можда након Сабора 1375. године, на коме је, као први патријарх после измирења, прогла-

шен старац Јефрем: „Искази у аренгама, уводном делу повеља који садржи сакралну мотивацију акта, поготову потврђују да је кнез Лазар своју власт сматрао владарским достојанством, те да ју је добио 'од Бога', што значи сакралним путем, уз учешће цркве. На основу тога се и помишља да је Лазар неким пуноважним обредом посвећен и одговарајућим ритуалом постављен за владара и тако, бар према сопственом исказу, потпуно законитим путем постао наследник царског престола. Најзад, док се остали српски обласни господари на својим актима потписују црним мастилом, Лазар се у повељама потписује црвеним мастилом, као законити наследник на престолу Немањића.“²²⁴

Пети одсек Руварчеве расправе особито је важан јер у њему гргетешки архимандрит описује Косовски бој, као и последице које су из њега произишле. Но пре него што пређе на најважнији догађај српске националне историје, Руварац испитује изворе о сукобима српске и турске војске у периоду између Маричке и Косовске битке, почев од боја Лазареве властеле Црепа и Витомира са Турцима на Дубравници код Параћина 1381. године, до Лазареве победе над султаном Муратом код Плочника 1386. године.²²⁵ Овај пораз Турака код Плочника мешао се у домаћој историографији (Рачки, Јиречек) са поразом Турака у Босни, код Билеће 1388. године. Руварац с правом разграничава ова два догађаја, истичући да се о сукобу на Топлици (код Плочника) сачувала само штурта летописачка белешка.²²⁶

Руварац је свестан последица које ће изазвати његове интервенције у вези са увреженим „истинама“ косовске легенде. У преписци са Јованом Грчићем он као да мало оклева да се упусти у тај тежак и опасан конфликт са целокупном читалачком јавношћу свога времена, али одрешило и мушки напомиње

²²⁴ *Историја српског народа* II, 10-11.

²²⁵ „Из сажете вести летописца стиче се утисак да су два владара изгубили сукоб.“ – *Исто*, 42.

²²⁶ „1387. побеже цар Мурат испред кнеза Лазара од Плочника на Топлице.“ – „Стражилово“, 539 : *О кнезу Лазару*, 148.

да му узмака нема, јер се истина, ма како непријатна била, на видело дана истерати мора: „Поштовани Господине Уредниче и пријатељу! Прочитао сам писмо Ваше не знам од којег дана и стегао сам срце, читајући то писмо. Но не ћу да се поново љутим, нити сам се љутио на Вас, већ на себе самог, што немам срца, да разкречим перо и бацим на страну посао, који ми не иде од руке... Сад видим, да је лако почети, али тешко је свршити. Дошао сам до косовског боја и ту сам запео; не знам, с које стране да уватим. Зато сам скрпио ова два табачића, да добијем још пет-шест дана луфта. Ваљда ће Бог дати те ћу за то време што-то скрпити о боју косовском, о вечери кнежевој и о Милошу и Вуку. Опасно је борити се против укоренењених предрасуда и народног преданија. Примите срдачан поздрав од *Илариона*.“²²⁷

Данас се зна да су Косовском боју претходиле „озбиљне припреме“ и на српској и на турској страни (М. Динић). Готово деценију пре боја летописци бележе турске акине на територију Моравске Србије и Босне. Један такав „турски одред сузбила је 1381. Лазарева властела Цреп Вукославић и Витомир на Дубравници код Параћина“. У септембру 1385. у сукобу са Турцима погинуо је „Балша Балшић, господар Зете и Албаније“. Следеће године кнез Лазар је, како сведоче стари српски летописци, дочекао и сузбио султана Мурата код Плочника у Топлици. Турци су вршили акине и на територију Босанске државе. У сукобу код Билеће 1388. године, Влатко Вуковић, војвода краља Твртка, „до ногу је потукао“ Турке.²²⁸

О Лазаревом животу и активности у последњој деценији његова живота у изворима није сачувано готово ништа, и Руварац то са жаљењем констатује, одбацујући истовремено турске историјске изворе као традицијске: „Но бедни летописи српски скоро ништа не расветљују (о Лазаревом животу у периоду из-

²²⁷ Писмо је датовано у ман. Гргетегу, 3. (15) XI 1887. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, 33.

²²⁸ Вид. Р. Михаљчић, *Лазар Хребелиановић – историја, култ, предање*, Београд, 1989, 113-115.

међу 1380. и 1389. године – Б. С.), а турски повесници из XVI века саопштавају о збитијима у XIV веку више приче и скаске, него ли праву повест и стога се и не зна ништа извесно о првим сукобима кнеза Лазара с турским царем Муратом и да ли је доиста кнез Лазар услед пада града Ниша постао клетвеник цару Мурату.²²⁹

Руварац оправдано сумња и у Орбинову интерпретацију тобожњег Лазаревог разорења Београда и освајања Мачве, после смрти угарског краља Лудвига 1382. године. Кнез Лазар, наимае, није управљао Мачвом после Лудвигове смрти, али је истина да је „одбио положај угарског вазала“, и да се, са краљем Твртком, „умешао у династичке борбе у Угарској“, подржавајући непријатеља угарског краља Жигмунда. Због тога се нашао у незавидној ситуацији непосредно пред Косовски бој, јер је Жигмунд, по Руварцу, чак и кренуо војску на кнеза Лазара; до сукоба, међутим, није дошло, јер је, уз посредништво Лазаревог зета, Николе Горјанског Млађег, мачванског бана, дошло до помирења кнеза Лазара и угарског краља и обнове вазалских односа.²³⁰

Пре боја на Косову аутор разматра и односе кнеза Лазара са зетским обласним господарима Балшићима, који су се, после пропасти Мрњавчевића и Николе Алтомановића, наметнули као најмоћнија властеоска породица, уз кнеза Лазара и Вука Бранковића у Србији.²³¹ Из Лазареве повеље Дубровнику 1387. године, којом потврђује повластице установљене још од цара Душана, као и натписа из Раваничке хрисовуље, у којима се Лазар први пут назива господином све српске земље и „поморију“, Ру-

²²⁹ „Стражилово“, 709 : *О кнезу Лазару*, 151.

²³⁰ Према Владимиру Ћоровићу, до склапања уговора ипак није дошло јер се пре тога одиграо судбоносни сукоб на Косову. – Вл. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 1989, 258.

²³¹ Као иницијатор црквеног сабора 1375. године јавља се, поред кнеза Лазара, и Ђурађ I Балшић. „Њих двојица, Лазар и Ђурађ, 'начелствоваху тада српском земљом', из чега је већ извучен закључак о 'диархији' као извесном привременом облику врховне власти код Срба у то доба.“ – *Историја српског народа*, II, 14.

варац закључује да је Ђурађ Страцимировић Балшић 1386. године признао формално власт свога таста Лазара над својим земљама, иако је задржао широку управну аутономију. Руварац то повезује са удајом Лазареве кћери Јелене за Ђурђа Балшића, која се збила 1386. или 1387. године по Орбину (Орбин Лазареву кћер назива Деспином што Руварац исправља): „Да није кнез Лазар дао г. 1386. кћер своју Јелену Ђурђу зетском под условом, да га призна за свога господара или да му бар уступи део од приморја? Ја не знам, како да друкчије изјасним себи оно „господин поморију“ и оне одредбе у погледу поморских тргова и сланица у повељи кнеза Лазара од 9. јан. 1387. год.“²³² Несумњива је чињеница да зетови кнеза Лазара, изузев у традицији прокаженог Вука Бранковића, нису тасту помогли на Косову. Породични савез који је тако стрпљиво и мукотрпно зидао кнез Лазар, антиципирајући одсудни бој, распао се као кула на песку. Свети кнез је свој крст морао да носи сам: „Четири Лазареве кћери биле су удате уочи Косовске битке, а на бојноме пољу са војском се појавио само један Лазарев зет – накнадно озлоглашени Вук Бранковић. На ратишту нема бугарскога зета са великом војском; нема ни Ђурђа Страцимировића Балшића, као ни мачванског бана Николе Горјанског Млађег. Лазар је био углавном препуштен себи. Краљ Босне и Србије, Лазарев сизерен у крајњој линији, Твртко I послао је нешто босанске војске на челу са прослављеним војводом Влатком Вуковићем. Твртко се са већим делом војске у време Косовске битке налазио у Приморју учествујући у династичким борбама око мађарског престола, а у корист напуљске династије, односно напуљских претендента.“²³³

²³² „Стражилово“, 728 : *О кнезу Лазару*, 156.

²³³ Н. Љубинковић, *Транспозиција историјских чињеница у епско и митско ткиво епске легенде – легенда о Косовскоме боју, легенда о Марку Краљевићу*, у: *Од мита до фолка*, Библиотека Лицеум, књ. 2, Крагујевац, 1997, 28.

О Вуку Бранковићу и кнезу Лазару пре Косова Руварац говори позивајући се на савремени запис по коме они „у јединству и љубави побеђују врагове своје“²³⁴, као и на основу Вукове повеље Дубровчанима издате 20. јануара 1387. године у Приштини, из чега закључује следеће: „Лазар је *био* самодржавни господин све српске земље, или су га за таког бар *зетови* његови Вук Бранковић и Ђурађ Срацимировић признавали, ако је сваки од њих и имао своју државу и у њој заповедао... У владању Вуковом било је Косово и ситнији градови; Дреница с градом Борчом; један део Хвостна и Призрен с облашћу и може бити Будимље и део старог Пилота.“²³⁵ Руварац је овде правилно сагледао однос између кнеза Лазара и његовог зета, Вука Бранковића, пре судбоносног Косовског боја, однос који ни на који начин не дозвољава било какав наслут Вуковог издајства на Косову. Што се тиче области којом је управљао Вук Бранковић, Михаило Динић утврђује да је Вук у доба највећег успона држао Приштину, Вучитрн, Трепчу, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеницу и Комаране на Лиму.²³⁶

Прелазећи на расправљање о самом Косовском боју, Руварац користи свој омиљени поступак навођења и преоцењивања постојећих извора о догађају о коме пише, као и одређивања према ставовима претходника који су расправљали о истом питању. О писму кнеза Лазара властелину Богумилу у Скопље, које је обелоданио Панта Срећковић у књизи *Краљ Вукашин убио цара Уроша*,²³⁷ Руварац не жели ни да расправља, „јер сваки,

²³⁴ „Стражилово“, 728 : *О кнезу Лазару*, 157.

²³⁵ „Стражилово“, 728-9 : *О кнезу Лазару*, 158.

²³⁶ М. Ј. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЛИФ, Београд, 1960, књ. 26, св. 1-2, 5.

²³⁷ Писмо је преписао, уз одређену сумњу у његову аутентичност, руски конзул у Призрену, Ив. Јастребов: „Мишљења сам да није то истоветно писмо кнеза Лазара, него копија с писма, коју је позније преписао на „Законику“ неки калуђер, ваљда онај који је имао сопствено писмо у својим рукама.“ – Вид. П. Срећковић *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, 28-29.

који има здрав ум, на први ће поглед увидити, да је цело то писмо, о којем је овде реч, од прве до последње речи измишљено, и према том сваки би се онај изложио општем смеју, који би се озбиљно упустио у побијање доказа борнираног и сујемудренога професора српске повеснице у Београдској великој школи²³⁸. Руварац сматра најстаријим савременим извором запис руског путописца ђакона Игњатија, забележен само дванаест дана након битке, на турској територији: „О путописцу Игњатију, сматрајући његове вести најстаријима, писао је Иларион Руварац у својој расправи О кнезу Лазару, објављеној најпре у Стражилову (III, 1887, IV, 1888), а потом у посебно штампаној књизи (1888). Руварац је употребио текст из Руског временика, док је Ђорђе Сп. Радојичић нашао текст Игњатијевог путописа у књизи *Itinéraires russes en Orient* у француском преводу г-ђе Б. Хитрово, Женева 1889. Павле Поповић напомиње да је путопис на руском изашао нешто раније, 1887, као XII књига руског 'Православнога Палестинскога Зборника', дакле пре но што се појавила Руварчева књига (1888), али за њу Руварац није знао 'благодарећи нашој вечној удаљености од научних центара и веома спорог сазнања шта се на тој страни ради'.²³⁹ Тај фрагментарни запис забележен дванаест дана након битке, на турској територији, сведочи о немиру, неспокојству и стрепњи који су завладали Турском царевином: „У недељу прођосмо Дафнусион и Карте и приспесмо у град Астравију. Митрополит се задржа ту да би сазнао вести о Мурату. Мурат је био отишао у рат против Лазара, српског витеза; а кружио је глас да су обојица, Мурат и Лазар, били убијени у једној битци. Застрашен овим немирима, пошто смо се налазили у држави турској, митрополит отпусти монаха Михаила; епископ Михаил отпусти мене, Игњатија и Сергија Азакова, свога монаха.“²⁴⁰

²³⁸ „Стражилово“, 747 : *О кнезу Лазару*, 161.

²³⁹ Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976, 164-165.

²⁴⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар, 1937, XII, 52.

Чини се да је управо због султанове погибије и вести о српској победи, сам догађај тако снажно одјекнуо у Европи. „Из саме године Боја“, међутим, сачуван је тек невелик број оскудних извора. Запис Божидача преписивача из *Апостола* један је од најстаријих српских писаних трагова из времена Косовске битке: „Писа Божидар сију књигу в дан благочастиваго кнеза Лазара кад-но дође цар Јамурат на Ситницу и бише бој месеца јуна 15 дан на Косову.“²⁴¹ Према Владимиру Мошину, најстарије српско сведочанство о Косовском боју и о погибији кнеза Лазара и султана Мурата је Пахомијев запис у *Отачнику* (*Патерику*) из 1389. године: „Писа се ова света књига Отачник, која се зове Лапсаитик, у дане благоверног Вука Стефана. Те године када Турци убише кнеза Лазара, а цара Амурата Србљи. Хвала Богу за све.“²⁴²

Када је реч о српским записима из године боја, један од најзанимљивијих је онај забележен на накнадно уметнутом листу *Диоптри* Михаила Псела, који сведочи „колика туга беше (те године) по земљи када погибе кнез (Лазар и Мурат) велики цар турски.“²⁴³

У најстаријим српским записима о Косовском боју бележе се само шутири подаци о смрти кнеза Лазара и цара Мурата. Изузетак у том смислу представља запис из *Пролога*, у коме се сажето даје ток боја, почетно српско напредовање и убиство цара Мурата, као и коначан пораз услед „бекства неких од српске војске“ и смрт кнеза Лазара.²⁴⁴ У одговору Фирентинске општи-

²⁴¹ Др. Костић, *Најстарија забелешка о боју на Косову писана од очевидаца за време саме битке*, Време, 16. јануар 1929, 4. Овде према: *Косово у памћењу и стваралаштву*, прир. Н. Љубинковић. Библиотека „Расковник“, књ. 7, ур. Љ. Раденковић, Расковник, бр. 55–56, Београд, 1989, 11.

²⁴² *Најстарији српски записи о Косову*, у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13, Београд, 1993, 177–178.

²⁴³ *Исто*, 177.

²⁴⁴ „Овога дана (28. јуна) 1389. године био је бој кнеза Лазара с царем Муратом на Косову Пољу. Ту многа тела падоше од хришћана и од Турака. Прво су били Срби разбили и цара Мурата убили. Због бекства неких од српске војске, Турци преодолеше и би велика битка. Убише и

не на писмо краља Твртка, чувени италијански хуманиста Колучо Салутати приказује Муратову погибију као подвиг „дванаест заклетих велможа“, међу којима се посебно издваја онај безимени јунак који је султана, „ударивши га мачем у грло и у трбух, снажно погубио“.²⁴⁵ Према шпанском путописцу Гонзалесу Клавиху подвиг је извршио „један хришћански кнез, по имену Лазар“²⁴⁶. Белтрам Мињанели у спису *Ruina Damasci* или *Vita Tamerlani* из 1416. године описује групни подвиг кнеза Лазара и његових ратника. Верзије Мињанелија и Клавиха вероватно воде порекло из турских извора о Косовском боју.²⁴⁷

славног српског кнеза Лазара.“ – *Најстарији српски записи о Косову*, у: *Списи о Косову*, 177.

²⁴⁵ „Срећне, пресрећне оне руке дванаест заклетих велможа који су, продревши кроз чете непријатељске, и кроз веригама сапете у наоколо расположене камиле, отварајући себи мачем пут, до самог Амуратовог чадора јуначки допрли. Срећан и онај преко свију, који је војводу тако силног, ударивши га мачем у грло и у трбух, снажно погубио; а блажени и сви они, који су славним начином мучеништва, као жртве погинулом вођи, над оном грдном лешиним, живот и крв излили! Али од свију најсрећније је Ваше Величество, које је освештано тако славном победом, које спомен никад неће угинути, и за коју је, ако је Свемогући као што се побожно веровати има, борцима и јунацима правог Христа, царство божије приуговорио, спремљена она права и бесконачна слава.“ – В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века*, 175–176. Гласник СУД, 1871, XXXII, 175–176.

²⁴⁶ „С почетка XV века, маја 1404. године, шпански посланик у Самарканду од 1403–1406, Ruy Gonzales de Clavijo, кога је послао кастиљски краљ Хинко III татарском кану Тамерлану, забележио је у свом путном извештају следеће вести о Муратовој смрти: 'Онај Турчин, којега је победио Тимур-бег, називао се Илдерим Бајазит, што значи муња Бајазит. Оца су му звали Амират: он је био одличан витез и њега је убио један хришћански кнез, којем је било име кнез Лазар; он га је убио у боју ударом копља, које му је ушло у груди а изашло на леђа. После тога овај Илдерим Бајазит осветио се за свога убијеног оца и убио је кнеза Лазара у боју сам својом руком; а сада син овога кнеза Лазара прешао је и живи код Муслимана Челебије, сина тога Илдерим-Бајазита.'“ – Овде према Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, 179.

²⁴⁷ Вид. М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, 148.

О општој атмосфери узнемирености и метежа након Косовског боја сведочи и упутство које млетачко веће крајем јула даје посланику Андрији Бембу, „отправљеном у Цариград царевима Ивану II и Мануелу II и на двор у Једрене новом султану“ (посланик је добио два писма са истоветном садржином – једно за Бајазита, друго за Јакуба), „којему ће казати да смо прије одлазка ових галија из Млетака дочекали, али не јасно, о рату, који је био између велеможнога господина Мурада, отца његова, и кнеза Лазара, о ком су се разне ствари говориле, којима се ипак вјеровати не може; али смо ипак дочекали за смрт реченога господина Мурада ради које веома жалимо“²⁴⁸. Млечани, дакле, још увек не знају ко је султана наследио на престолу, а опрезна формулација о вестима „којима се ипак веровати не може“ довољно речито говори о томе колико су те вести морале бити неповољне по турску страну.

Најзанимљивије, и најмање очекиване јесу вести из Твртковог писма Трогиранима од 1. августа 1389. године, у коме „краљ Срба и Босне“ обавештава своје савезнике у приморју да је султана био надвладао „с многим његовим војницима“²⁴⁹. Писмо са сличном садржином послао је краљ Твртко I и Фирентинској општини, што дознајемо из одговора у писму од 20. октобра 1389. г., у коме му се упућују честитке поводом победе над Турцима.²⁵⁰ Ова писма „босанског хваставца“ који је за себе

²⁴⁸ Писмо млетачког већа од 23. јула 1389. Овде према: Fr. Rački, *Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, ред. Р. Михаљчић, Књижевне новине, Београд, 1992, 395.

²⁴⁹ „Онога охолога вражјега сина и слугу непријатеља имена Крстова и циелога рода човечјега (...) невјернога на име Амурата, кој си био покорио многе народе (...) и кој бјеше већ дошао с двјема својима синима и са следбеници Турци и наше земље узнемирити у намери да кашње навали и на ваше, напосице сраживши се с њима дне 15 липња (...) надвладасмо тако, да мало од њих живе изнесоше главе.“ – Rad JAZU, III, 1868, 94. Lucić, *De regno Dalm. It Croat. Lib. V*, с. 3. Овде према Ј. Пеђеп, *Прича о боју косовском*, 166.

²⁵⁰ „Краљу босанском. Пресветли и најхристољубивији кнеже! Преславну победу, коју је неисказана милост свемогућег и вечног божатства

хтео да присвоји Лазареву славу²⁵¹, иако је у боју учествовао само један његов помоћни одред под командом „прослављеног војсковође“ Влатка Вуковића, Илариону Руварцу су до те мере била невероватна, да је сматрао да је најбоље не поклањати им никакву пажњу.²⁵² Фрањо Рачки је, у исто време, гледао на ова писма као на прворазредан извор о Косовском боју, што она за- сигурно и јесу. И Љубомир Ковачевић истиче велики значај Тврт-

погледавши стадо своје, с висине Вашој Светлости даровала, из Вашег Величества писма радосно смо дознали; и заједно са висином Вашег Величества веселим срцем радујемо се о њој. Јер ма да је наша смиреност већ давно за овај тријумф Вашем Височаству с неба даровани; како из донесених гласова, тако и из писама многих људи дознала, и ма да нам је добро познато било, да је дана 15-ог Јуна скоро прошлог, охола продрзљивост и продрзљива охолост овог поштоватеља Мухамедовог, Амура- та, који је силом задобивши царство Фрига или Турака, Хришћанство и Спаситеља нашега име намеравао истребити с лица земног круга, и да је могао, избрисати га из књиге живих, и који је лудо продро преко граница наших краљевина, на месту које се назива поље Косово, са неизбројним хиљадама његове војске, и заједно са два сина, уз велико проливање крви погинула, но опет за то, што је ово нашој понизности краљевским пи- смом јављено, то нам је и врло часно и врло мило било. Јер шта би нама, правим поштоваоцима Христа, могло бити јављено красније или славни- је, од оне битке за сва времена знамените, у којој су толике хиљаде Троја- наца и неверника заједно са оним грозним вођом изгинуле. Срећно је по- ље толикога пораза, које ће кости поубијаних као вечити споменик побе- де кроз многе векове сачувати! Срећна босанска краљевина, којој је било дато да бије тако славан бој и да таку победу одржи десницом Христовом. Срећан и онај дан и блаженога Вида пресветог мученика славна и пошто- вања достојна успомена, на који би дато победити оног најжешћег непри- јатеља...“ – В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века*, Гла- сник СУД, 1871, XXXII, 175-176.

²⁵¹ *О кнезу Лазару*, Стражилово III, 1887, 809.

²⁵² „Ако је писмо Трогиранима доиста писао краљ Твртко и то 45 дана после битке на Косову, и ако су они усклици у писму флорентијског канцелара одједи писма Твртковог општини флорентијској ’о боју, који је босанска краљевина 15. јуна, на Видов-дан, на пољу Косову с Турцима била’, онда човек не зна, шта да мисли и како да назове тога босанскога краља! Најпаметније је, и не освртати се на та оба писма.“ – „Стражило- во“, 747 : *О кнезу Лазару*, 161.

кових сведочанстава.²⁵³ Разложно делују размишљања Ненада Љубинковића да је било сасвим природно да Твртко, у складу са својим амбицијама, које су се ослањале на државно-политичку традицију Немањића – краљ Твртко I је крунисан „сугубим венцем“ у Милешеви, како се мисли 1377. године²⁵⁴ – разгласи својим савезницима у рату око мађарског престола вест о победи сопственог оружја, будући да се сматрао савезником, али и сизереном кнеза Лазара.²⁵⁵ Оно што је још важније: у Твртковом писму Трогиранима, односно у одговору Фирентинске општине, на саму вест о хришћанској победи не пада ни најмањи трачак сумње. О хришћанском поразу не говори ни један од савремених извора, домаћих или страних. Напротив. Да је Мурат („Аморат“) потучен до ногу „у пределима Албаније“, „бележи у Паризу савременик Боја, Филип Мезијер“.²⁵⁶ Податак да је фран-

²⁵³ „Најстарији и најважнији извор о косовском боју јесте, без сумње, одговор флорентинске општине на писмо босанског краља Твртка, писан 20. августа 1389. године.“ – Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Београд, 1888, 38.

²⁵⁴ „Везан танким родбинским нитима за Немањиће и, уједно, господар извесног дела српских земаља, увећаних поделом области жупана Николе Алтомановића, ранији босански бан – сматрао се од тог тренутка краљем Срба и Босне. Немањићку круну, којом су овенчали његову главу, наслеђивали су заједно с именом Стефан и потоњи босански краљеви. Тежина фигуративног израза 'сугуби венац' (краљевска власт на Босном и Србијом) састојала се у томе што је он био владар читаве Босне и једног дела српских земаља. Међутим, стварна политика босанског краља нашла се брзо у раскораку с круном Немањића коју је носио.“ – И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, у: *О кнезу Лазару*, зборник радова, Београд, 1975, 226.

²⁵⁵ Н. Љубинковић, *Транспозиција историјских чињеница у епско и митско ткиво епске легенде – легенда о Косовском боју, легенда о Марку Краљевићу*, 29.

²⁵⁶ „А да би божјом милошћу био спутан мач реченога Амората, *ове исте године* – дело у коме је то записано довршено је пре октобра 1389 – он је потпуно побеђен у пределима Албаније. И он и његов син пали су у боју, као и најхрабрији из његове војске.“ – М. Динић, *Историјско и легендарно Косово*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, 443.

цуски краљ Карло VI „приредио процесију и свечано благодарење“ у Богородичиној цркви у Паризу у част хришћанске победе, према Михаилу Динићу, веродостојан је. Он се, међутим, не односи на Косовски бој, већ на један доцнији сукоб у Влашкој између краља Жигмунда и султана Бајазита у мају 1395. године.²⁵⁷ У духу савремених извора о Косовском боју, ни солунски ретор Димитрије Кидон, у писмима прогнаном византијском цару Манојлу II Палеологу, не говори о хришћанском поразу, већ славодобитно закључује: „Онај проклетник, веома осион према богу и његовој баштини а истовремено и веома дрзак према свима, сада несташе и погибе од оних о којима је мислио да ни вест о сили, која се против њих припремаше, неће издржати, већ да ће на сам глас у океан поскакати.“²⁵⁸

Руварчево вредновање Тврткових писама Трогиранима и фирентинској општини заслужује пажњу већ и зато што је он овде без икаквих ваљаних аргумената одбацио једно од најранијих историјских сведочанстава о Косовском боју. У савременој српској историографији, међутим, ова Тврткова писма (тј. писмо Трогиранима и одговор фирентинске општине) узимају се као драгоцене сведочанства за разјашњавање вести и гласина које су кружиле Европом непосредно након боја. Утолико се Руварцу мора упутити озбиљна замерка за овај крупни истраживачки пропуст.²⁵⁹

²⁵⁷ „Хронолошки, топографски и сви други подаци, уколико се могу проверити, сасвим јасно показују да у сен-дениској хроници немамо опис косовског боја већ једне победе краља Жигмунда над султаном Бајазитом у Влашкој, одржане маја месеца 1395. године. Због тога се овај уметак анонимног писца о Муратовој погибији у томе боју мора сматрати као *согрус alietum*, случајно залутало у другу органску целину, које треба одстранити.“ – М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама*; овде према: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, 436.

²⁵⁸ С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о косовском боју*, Зборник радова Византолошког института, XIII, 1971, 215. Овде према: Р. Михаљчић, *Лазар Хребелјановић – историја, култ, предање*, 118.

²⁵⁹ Вид. С. Ћирковић, *Студија Илариона Руварца О кнезу Лазару, Бој на Косову – старија и новија сазнања*, 14.

Руварчево одбацивање Тврткових писама као аутентичних историјских сведочанстава лако се да објаснити. У време укорене не традиције о страшној земаљској погибији војске кнеза Лазара, која, истовремено, означава и дефинитивно запоседање вишег, духовног царства, традиције поткрепљене и историјским сведочанствима о поразним последицама Косовске битке по Србе у периоду након самог боја, очигледно је да је и Руварац, иако се у целој својој расправи опирао народним предањима, ипак подлегао њиховом утицају. Тврткова писма, као и друга најранија сведочанства о Боју, у сваком случају, уносе крајњу пометњу у аналитичку раван тумачења истинских дешавања на бојном пољу. То најбоље показује покушај Ст. Станојевића да на основу Тврткових писама одреди време Муратове погибије, па и да реконструише сам ток боја. Станојевић износи претпоставку да је Твртко писмо Трогиранима (у коме се не помиње Муратова смрт) писао у тренутку српског напредовања, али пре Муратове смрти; друго писмо (фирентинској општини) је писано на основу другог извештаја са бојишта, који јавља о напредовању српске војске и о погибији Мурата и његових синова. Станојевић, тако, закључује, да је Мурат убијен у току битке, а да је Твртко своја писма слао по извештајима који су му пристизали у току самог боја. Из такве претпоставке следи и да је датовање тих писама погрешно (писмо Трогиранима датовано је 1. августа, а фирентински одговор и честитка краљу Твртку 20. октобра).²⁶⁰ Овакве претпоставке, наравно, заснивају се на низу произвољности и ни у ком случају се не могу прихватити. С обзиром на малобројност аутентичних извора из година непосредно после боја, Тврткова писма, и поред тога што остављају простора за одређене недоумице, представљају историјски извор од прворазредног значаја. Она су незаобилазна у расветљавању питања везаних за Косовски бој: „Када се сви ови подаци из године у којој се бој одиграо

²⁶⁰ Ст. Станојевић, *Кад је убијен цар Мурат?*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1936, књ. XIV-XVI, 145-152.

узму у обзир, писма краља Твртка се морају сматрати као прворазредни извор о косовском сукобу.²⁶¹

Твртково хвалисаво разметање, које је толико збуњивало истраживаче, може се разумети као као јасна политичка тежња посредног учесника и савременика битке да на своју страну обрне точак историје и да из догађаја извуче што изгледнију добит. То, уосталом, није усамљени пример средњовековне грабежљивости и фалсификовања историје. Нису ли, након Маричке битке, земље Мрњавчевића биле напречац разграбљене, и то понајмање од стране Турака? Није ли прва помисао деспота Ђурђа Смедеревца након пораза Јаноша Хуњадија у Другом косовском боју била да се освети своме немоћном противнику, у часу док овај безглаво бежи са страшног разбојишта, и да се домогне откупа којим ће надокнадити штету нанету угарским пустошењем српске земље? Приклањање јачем и безобзирно грабљење слабијег очито је представљало саставни део средњовековног обичајног феудалног кодекса. Што су потоња историографија, Црква и усмена традиција, у преоцењивању ових догађаја наступале пре свега са становишта ослободилачке борбе против Турака, друга је ствар.

Историјски извори из године Боја, и непосредно након њега, оскудни су и фрагментарни, писани су са пуном свешћу о есхатолошком смислу који сам догађај има по историјску судбину и биолошки опстанак српског народа, али и будућност ширег европског окружења.

У најстарије изворе који нешто подробније говоре о самом боју Руварац убраја, најпре, *Житије деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа. Наводећи текст те „приче“ о косовским дешавањима, он с правом подвргава сумњи постојање имена оног „благородног“ и оклеветаног јунака у аутентичној верзији житија (Јагић име Милош додаје у загради у тексту свог издања Константиновог *Житија*). Хронолошки даље следе до-

²⁶¹ С. Ђирковић, *Коментари*, 456.

маће вести у *Цетињском, Пећком и Студеничком летопису*, као и штурџи подаци у старим српским летописачким белешкама. Тиме се, каже Руварац, исцрпљује попис најстаријих вести српских писаца из 15. и 16. в. о Косовском боју. Руварац с правом поклања велику пажњу делу Константина Филозофа, будући да су ту дати у заметку сви важнији мотиви косовске легенде, изузев оних о завади зетова и о ухођењу турске војске. Биограф деспота Стефана Лазаревића велику пажњу поклања подвигу безименог јунака на Косову, али је ипак у средишту приповедања судбина кнеза Лазара: „Међу војницима који су се борили пред (војском), беше један веома благородан (Милош)²⁶², кога оцрнише завидљивци пред господином и осумњичише као неверна. А овај да покаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време, устреми се ка самоме великом начелнику, као да је пребеглица, и пут му отворише. А када је био близу, изненада појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодршца. Ту и сам паде од њих. У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали су. Али већ не беше време за избављење. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и победи, јер је Бог тако допустио, да се и овај велики (Лазар) и они који су с њим свежу венцем мучеништва. Шта је било после тога? Постиге (Лазар) блажену смрт тако што му је глава посечена, а његови мили другови молили су усрдно да погину пре њега, да не виде његову смрт.“²⁶³ Већ самом природом списка, лик кнеза Лазара потискује значај Милошева подвига у други план. Истина, најважнији елементи приче о Милошу Обилићу већ су ту: облагивање „завидљиваца“, извршење подвига оклеветаног ви-

²⁶² У Богишићевом рукопису из 16. века поред имена „благородног зело“ (веома) са стране је написано: „Милош“. – Вид. Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад, 1967, 217.

²⁶³ Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*. *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Просвета-СКЗ, Београд, 1989, 84-85.

теза као једини модус доказивања верности сизерену, у најбољим традицијама витешког схватања вазалног односа слуге и господара, лична мотивација за подвиг (С. Петровић). Ипак, у првом плану је тумачење косовске катастрофе као Божје воље. Лазарева жртва се показује као достојна „венца мучеништва“.²⁶⁴

Што се тиче бројног стања српске и турске војске, о томе се у савременим изворима не дају никакви прецизнији подаци. Према *Слову о кнезу Лазару* Раваничанина III (између 1392. и 1398. године) Турака је било триста хиљада, Срба три пута мање. Турски извори, с друге стране, теже да преувеличавају бројност непријатељске војске, како би што значајнијом представили своју победу, онако како је они, касније, виде. Турски историчар Нешри, тако, тврди да је српска војска бројала невероватних пола милиона војника, од чега триста хиљада оклопника, док је Турака било мање од сто педесет хиљада. Ни много примереније бројке које помиње у Паризу савременик битке Филип Мезијер, а по коме је са обе стране пало по двадесет хиљада војника, не могу бити од велике помоћи у расветљавању догађаја (М. Динић). Оно што се може претпоставити, с обзиром на величину и снагу Лазареве државе, и моћ Турског царства, које је већ од Маричког боја представљало, поред азијске, и европску силу, говори нам посредно да су Турци морали бити знатно бројнији. Извесно је да је бој преживео кнежев зет, Вук Бранко-

²⁶⁴ „Милош извршује подвиг да би ’доказао верност а уједно и храброст’. Портрет Милошев је такорећи готов пред нама. Дата је у исто време и мотивација. Имена криваца нема, али је психолошка ситуација јасна и допушта према витешким схватањима, према духу вазалног односа ’слуге’ и ’господара’ само једно решење, тј. да оклеветани витез једним нарочито смелим подвигом у корист свога господара докаже своју верност. Али већ код Константина Филозофа овај светли подвиг је прекривен или засењен песимистичким тумачењем катастрофе као дела историјске коби, божје воље, предодређености Лазара за улогу мученика.“ – А. Schmaus, *Милош Обилић у народном песништву и код Његоша*, Рад Хог конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963. године, Цетиње, 1964, 45.

вић. У Босну се, са својим одредом, према краљу Твртку, готово без губитака и славodobитно, вратио и војвода Влатко Вуковић. С друге стране, турска војска се журно повукла са Косова у Једрене, по свему судећи јер се Бајазит био уплашио немира који су завладали у Царству. Несумњиво је битка била изузетно крвава. Према најранијим изворима, Косовски бој је, у војничком смислу, представљао српску победу.²⁶⁵

Владика Василије Петровић о Косовском боју говори према епској традицији и народном предању. Сви елементи су ту, све до Милошевих огромних скокова (први скок 20, други 25, трећи 40 корака), о чему још постоје на Косову трагови. Милошу постављају копља, заробљавају га, а затим Вук Бранковић бежи из боја и одводи 12000 босанске коњице.²⁶⁶ У опису боја на Косову каже се како је српска војска стајала наспрам турске „как’ река против’ великога морја“. Српску војску су предводили „Милош’ Обилевич’ зет кнеза Лазара“, а босанском коњицом управљао је Лазарев други зет „војвода Волкан Бранковић“.

Преглед познијих српских извора о Косовском боју изузетно је важан за расветљавање односа Илариона Руварца према традицији у најширем смислу. Наводећи Јагићев афирмативни суд о познијим српским летописима који често садрже „веома знаменитих виести“ о ранијим догађајима и који су прихватљиви само уз претпоставку да су поникли из неких старијих, данас изгубљених извора, Руварац нарочито издваја Јагићево мишљење о *Троношком родослову*: „Тaj Tronoški, ili po Hilferdingovoj redakciji, Pečki ljetopis pripovieda neke stvari (n. pr. o Kosovskoj bitci) iz starijih vremena toli liepo i obširno, da ih onako razložito pripoviedanih neima ni u kojem starijem ljetopisu. Odakle njemu

²⁶⁵ „Сви до сада познати извори из саме године боја на Косову, изазвани самим догађајем, или сасвим отворено славе хришћански тријумф, или су прилично неодређени: о турској победи не говори ни један.“ – М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА, 92, 1940, 138.

²⁶⁶ В. Петровић, *Нав. дело*, 25.

tolika vrlina? Piscu bijahu za cielo pri ruci takovi stariji izvori, o kojih mi danas ništa ne znamo.²⁶⁷ Спорећи се и са Рачким, који је оценио *Троношки родослов* као најопширнији и најпотпунији српски летопис, Руварац дискредитује млађе српске летописе и родослове као историјске изворе настале на темељима усмених народних прича и предања: „Допуштам, да родословац наш из XVIII века лепо и опширно прича о Косовској битци; нећу се препирати ни о том, да ли је приповедање то о Косовској битци баш тако *разложито*, већ само поричем то, 'да писцу бијаху при руци такови старији извори, о којима ми данас ништа не знамо', и сврх тога а од своје стране тврдим, да је састављач тога родослова повест о битци Косовској написао по *Орбину* и по *усменом народном казивању* о боју Косовскоме.“²⁶⁸ Јер, родослови из 18. века као извори о догађајима из 14. века, немају никакве вредности, цитира Руварац иронично Панту Срећковића, оштро критикујући, у њему оличене, припаднике српске некритичке историографије.

Наводећи грчке (византијске) повесничке изворе о боју на Косову, Руварац издваја Дуку и Лаоника као најближе самом догађају: „Наш *Константин философ* и грчки писци *Дука* и *Лаоник* – то су ти, брате Србине, најстарији писци, а пошто других нема, сада први извори за повест о боју на Косову!“²⁶⁹

Под *латинским повесничким изворима* Руварац подразумева италијанског преводиоца Дукине *Хронике*, сведочење Дубровчанина Луја Цријевића и *Краљевство Словена* Мавра Орбина. Сва три извора Руварац одбацује као некритичка и настала под несумњивим утицајем народног предања. За прва два он наводи Новаковићево мишљење да су народне песме о боју на Косову основа причања и Дукиног непознатог преводиоца и Лодовика Цријевића.²⁷⁰ О Орбину, као историографском извору, Руварац

²⁶⁷ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 194.

²⁶⁸ „Стражилово“, 764 : *О кнезу Лазару*, 172.

²⁶⁹ *Исто*, 778 : 178

²⁷⁰ Ст. Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1878, II, 137.

се већ неколико пута изјашњавао. Овде он напомиње Орбинову причу о свађи Вукове и Милошеве жене, као узроку њиховог сукоба, наглашавајући да је први Орбин записао два веома крупна и уврежена сегмента косовског предања: „Но први је Орбин записао, да је Милош Кобилић био зет кнезу Лазару и да је други зет Лазаров, Вук Бранковић издао свога таста на Косову.“²⁷¹

Од турских извора Руварац одбацује казивање Мехмеда Нешрије²⁷² са аргументацијом да се турски хроничар служио савременим турским усменим предањима. П. Томац ову аргументацију доводи у питање: „Ако је Нешри писао по турским усменим предањима, како се код нас обично тврди, онда су морала бити врло прецизна и стручна. Управо, таквих предања нигде нема.“²⁷³ Доказано је, међутим, да је Нешри био у великој мери надахнут не само турским, него и тада већ створеним српским предањем.²⁷⁴ Нарочито детаљно описује Нешри (а то илуструје и Руварац у својој расправи) Милошев подвиг. То је први турски извор који казује да су неверника (Милоша) посекали. Причајући о саветовању српских војвода уочи Видова дне Нешри помиње у Лазаревом табору и знаменитог војводу Јоку. Панта Срећковић сматра да се под тим именом крије кнежев зет Вук Бранковић. Руварац на неколико места указује на произвољност и бесмисленост те тврдње. Уопште, о Срећковићевом искривљавању и погрешном тумачењу Нешријеве повести Руварац има само речи покуде: „Г. Панта је дакле, причајући онако, направио збрку, какве збрке нико до данас учинио није, и направио је од кнеза Лаза и његових војвода праве слепце и блуне, а то све само зато, што је мислио, да причање Нешријево о боју на Косову није скуп турских усмених прича, већ права историја, коју само

²⁷¹ „Стражилово“, 795 : *О кнезу Лазару*, 184.

²⁷² *Džihannuma*, VI tom, *Tarih-i-al-i Osman*. – А. Олеснишки, *Нав. дело*, 80.

²⁷³ П. Томац, *Косовска битка*, 117.

²⁷⁴ А. Олеснишки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, 80.

гдегде српским причама попунити и исправити треба, као што је он попунио и исправио.²⁷⁵ Руварцу је тешко да призна да је био у криву, чак и када установи да је Панта Срећковић сасвим коректно цитирао Нешријеву хронику. Стога даје следећа упутства своме уреднику, Јовану Грчићу: „У први мах мислио сам да оставим онако, како сам прекјуче написао и да само у notiци кажем: да је међутим стигла књига Брлићева и да сам се из књиге уверио, да је Нешрије баш оно казао, што Панта вели да је казао. Но после, разсудивши, ко је и какав је Панта и какве су његове присталице, смислио сам, да им не дам прилике, да могу рећи: Ето како тај Руварац насумце пише и не верује Панти, где Панта има потпуно право! Молим Вас дакле, да одмах дотично место из састава прекрижите и побришете.“²⁷⁶

Нешри је о Косовском боју писао у шестом тому своје историје *Огледало света* (*Sihannuma*). Иларион Руварац се у својој жестокој критици и оповргавању историјске ваљаности Нешријевог текста служио немачким преводима његове историје.²⁷⁷ За критичког историчара немају никаквога значаја чудесне кореспонденције између косовске легенде у хришћанским изворима и турске хронике, како на тематско-мотивском плану²⁷⁸, тако

²⁷⁵ „Стражилово“, 1888, 45 : *О кнезу Лазару*, 204.

²⁷⁶ Писмо је датовано у ман. Гргетегу, 9. (21) XII 1887. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, V, 39-40.

²⁷⁷ „Много се писало о боју на Косову Пољу, – и то већином по народној традицији и дубровачким кроничарима из XVIII вијека. О турским изворима, који пишу о споменutom догађају, мало се водило рачуна, и то што је писано, писано је по њемачким пријеводима, који нијесу увијек сигурни. Архимандрит Руварац у расправи 'Кнез Лазар' по Левенклаву и Барнауерову преводу Нешрине кронике изложио је доста исцрпиво тај велики хисторијски догађај.“ – Сафет-бег Башагић, *Најстарија турска вијест о косовском боју*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 1924, XXXVI, 7.

²⁷⁸ „Такови детаљи код Нешрије, као: повратак посланика из турског табора и његов повољан извештај о броју турске војске, дат кнезу Лазару, гозба у хришћанском табору уочи боја, на којој је био присутан и сам кнез Лазар, разговори у хришћанској војсци пре боја и, најзад, отворена

и у лексичком и стилско-композиционом погледу.²⁷⁹ У опис Муратове погибије Нешри уноси епизоду о „мистичном уговору између султана Мурата и Вишње Истине“, чиме се сугерише да је сам Муратов убица „само оруђе у рукама Вишње Истине“. У Нешпријевој историји налазе се први пут мотиви избора царства небескога или царства земаљскога²⁸⁰ и ухођења турске војске, које „Нешрија бележи у таквом облику да је њихово српско порекло ван сваке сумње“²⁸¹. У литератури је већ истакнуто да је Нешри српску косовску традицију могао упознати у Бруси, где је након Косовског боја пренето тело султана Мурата и свакако веома рано био развијен његов култ. У Бруси се, према писању Дубровчана Феликса Петанчића и Људевита Цријевића, налазила и „Милошева у сребро окована рука“, што би могло сугерисати и постојање врло рано развијеног светитељског култа Милоша Обилића.^{281a} О постојању овог култа сведочи и знаменити турски путописац Евлија Челеби у 17. в.²⁸² Сем тога, сама концепција лика

изјава Милоша пред кнезом Лазаром: 'Одлучио сам поћи и убити бегатурскога', све то личи на садржај српске традиције, коју је Нешрија дакако обрадио и осветлио на свој дидактички начин.“ – А. Олесницки, *Нав. студија*, 80.

²⁷⁹ Вид. Н. Љубинковић, *Приказ косовске битке у делима турских историчара Муле Нешрије, Идриза Битлисџија и наше народне епске песме о косовском боју*, Кораци, Крагујевац, 1989, год. XXIV, св. 5-6, 311.

²⁸⁰ Вид. Н. Љубинковић, *Опис косовског боја код турског историчара Муле Нешрије и наше народне косовске песме*, Гласник Музеја Косова и Метохије, VI, Приштина, 1961, 163.

²⁸¹ *Исто*, 162.

^{281a} *Исто*.

²⁸² „Описујући град Добрун, Евлија казује да га је основао Србин (Србљанин) Милош Кобилић (Кобилак). Нашавши Муратове турбе у недовољном стању, Евлија обавештава свог добротвора, Мелек Ахмед-пашу, да су Срби на име 'проклетника Милоша' подигли преко у планини – да ли је ту реч о планини Чичавици? – 'један манастир у коме се налазе кандила окићена драгуљима и разноврсне кадионице пуне амбре, жестоке као мошус. У њему калуђери дан-ноћ служе манастирске госте који долазе и одлазе. Задужбине (вакуфи) тога манастира су врло простране и богате.“ – О. Зиројевић, *Милош Обилић у турским изворима*, у: *Свети*

султана Мурата као светитеља и мученика за веру у Нешпријином спису остварена је као еквивалент лику кнеза Лазара у хришћанском култу²⁸³. Нешпри у својој историји бележи и податак о припремању српске војске за ноћни препад на Турке, чији је иницијатор био сам кнез Лазар, а од кога се у последњем тренутку одустало по наговору кнежевог војсковође „Југе“, никако безначајног, будући да је заповедао војском од деведесет хиљада људи²⁸⁴.

Спис турског хроничара Идриза Битлисија *Осам рајских баишти* настао је у приближно исто време када и Нешпријева хроника, и подудар се са њом у великој мери.²⁸⁵ Битлиси, међутим,

кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд, 1989, 250.

²⁸³ „Одавно је установљено да се у Нешпријином казивању осећа народна традиција. Извор његовог познавања народних предања мислим да је најлогичније тражити у Бруси, где се Нешприја можда родио, а свакако живе и радио, и где се око Муратовег гроба народна традиција скупљала и чувала. Као званични историчар султана Бајазита II, Нешприја је познавао све старе турске историјске изворе, као и сва ранија турска историјска дела; међутим, он се ипак суштински одвојио од ранијих тумачења косовског боја и султана Мурата. Наиме, раније турски историчари: Ахмеди, Уруц и Ашик-паша констатују да Мурат гине на Косову и постаје шехит – мученик за веру – као и сви правоверни (муслимани) који погину у борби са неверницима (хришћанима). Нешприја, пак, уздиже личност султана Мурата дајући јој нов, племенитији смисао; по Нешприји, султан Мурат није обични шехит – готово случајни мученик, што може постати сваки муслиман који врши своју дужност – већ је својевољна, свесна, намерна жртва. У Нешпријиној верзији косовског боја Мурат пре боја нуди Богу свој живот у замену за победу правоверних. Ова нова концепција Муратове личности свакако да је најпре могла постати око његовог култног места – његовог гроба у Бруси. (...) С друге стране, изгледа скоро очигледно да је овакав Муратов лик настао као пандан Лазаревом лику, који су већ крајем XIV и почетком XV века створиле 'Похвале кнезу Лазару'.“ – Н. Љубинковић, *Опис косовског боја код турског историчара Муле Нешприје и наше народне косовске песме*, 168.

²⁸⁴ О транскрипцији овог презимена код Нешприја вид. у: А. Оленички, *Нав. студија*, 82.

²⁸⁵ Вид. Н. Љубинковић, *Приказ косовске битке у делима турских историчара Муле Нешприје, Идриза Битлисија и наше народне епске песме о косовском боју*, 312-313.

доноси један нови детаљ, према коме је Мурат жив дочекао победоносни повратак сина Бајазита и легално му предао власт. О овоме се детаљније говори у два тобожња писма султана Мурата и султана Бајазита, написана непосредно након боја, а која је у ствари половином 16. в. начинио тадашњи чувар печата на Порти – Феридун Ахмед. Руварац је с правом ова два писма из Феридунова зборника султанских писама одбацио као фалсификате који су засновани на турским причама и казивањима, у чему му савремена наука у потпуности повлађује.²⁸⁶

Што се тиче времена Муратове погибије, Руварац сматра да је Милош извршио своје богоугодно дело у току боја, а да је Бајазит након тога одлучио битку, што данас делује и као најприхватљивија могућност. Султанова погибија, природно, у средишту је пажње турских хроничара. Они нису могли да заобиђу неверника, односно проклетника због кога је падишах постао шехит (мученик). Стихови дворског песника Ахмедије (1334-1413), савременика Боја и писца најстаријег туског епоса *Искендернаме* (*Александрида*), чија је прва редакција довршена 13. марта 1390. г., што ће рећи непосредно након Боја²⁸⁷, представљају до данас најстарију познату турску вест о боју на Косову и о погибији Муратовој²⁸⁸. Према овој верзији султан Мурат је погинуо у „последњој фази боја“²⁸⁹, на чему инсистирају и сви релевантни познији турски извори.²⁹⁰

²⁸⁶ „Руварац је дао о тим питањима доста вероватно мишљење, да их је саставио Феридун по турским приповедањима.“ – А. Олеснишки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1935, XIV, 92.

²⁸⁷ Вид. А. Олеснишки, *Турски извори о косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље, 1935, 60.

²⁸⁸ Вид. Сафет-бег Башагић, *Најстарија турска вијест о Косовском боју*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 1924, XXXVI, 95-99.

²⁸⁹ *Исто*, 97-98.

²⁹⁰ О. Зиројевић, Милош Обилић у турским изворима, у: *Свети кнез Лазар*. Зборник радова. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд, 1989, 250.

Према Н. Љубинковићу, из ове званичне турске верзије, као и из хроника познијих турских историчара, мотиви убиства у шатору као и султана Мурата који смртно рањен дочекује победоносни крај боја, ушли су и у нашу народну песму. Овде свакако треба тражити и порекло мотива последње воље султана Мурата, који је веома функционално искоришћен у песми „премици“ уставничке епике Филипа Вишњића *Почетак буне против дахија*.²⁹¹

На основу најстаријих извора Руварац недвосмислено утврђује да је бој отпочео 15 (28) јуна 1389. године, XII индикта, у уторак, на Видовдан, и да се свршио истог дана. Затим прелази на разјашњавање једног од најважнијих питања о Косовском боју. Ко је, дакле, када је и како извршио подвиг на Косову и погубио турског султана?

Све податке о Милошу Обилићу код Орбина²⁹², Витезовића,²⁹³ Качића²⁹⁴ и Рајића²⁹⁵ Руварац поистовећује са „пучким при-

²⁹¹ Вид. Н. Љубинковић, *Порекло последње воље султана Мурата у песми Филипа Вишњића* – „Почетак буне на дахије“, Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина 1964, књ. VII-VIII, 1962-63, 361-366.

²⁹² „Кнез Лазар је био врховни заповедник хришћанског табора. Он је био удао (како је речено) своју кћер Мару за Вука Бранковића, а Вукосаву за Милоша Кобилића, који се родио у Тјентишту близу Новог Пазара и био одгојен на Лазаревом двору.“ – М. Орбин, *Краљевство Словена*, друго допуњено и измењено издање, 96.

²⁹³ Руварац овде мисли на Витезовићев рукопис о српској историји (*Serbia illustrata*) у коме је било речено да је Милош Кобилић, родом из Тјентишта код Новог Пазара, био ожењен Вукосавом, Лазаревом кћерком: „Od Vitezovića se sačuvalo više rukopisa, među kojima je nekoliko značajnijih. *Serbiae illustratae libri octo (Prikaz Srbije u osam knjiga)* prvi je sustavni pokušaj da se napiše povijest srednjovjekovne Srbije. Rukopis je već bio pripremljen za tisak, ali je nakon smrti episkopa Mitrovića, koji je djelo naručio, Vitezović morao odustati od objavljivanja zbog nedostatnih novčanih sredstava. Djelo je bilo cijenjeno kod Srba te se mnogo prepisivalo.“ – Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Izabrana djela*, prir. J. Vončina, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 17, Zagreb, 1976, 347-348. О Косовском боју Витезовић је писао и у *Spomenu vsega svijeta vikov*: „1389. Amurat, turski kralj, s velikom turskom silom dojde suprot knezu Lazaru u Kosovo polje, na dogovor Vuka Brankovića, ko je i tasta svojega Lazara i orsag njegov izdaval, i Miloša

чама“, тј. предањима, попут оних из Вукова *Рјечника*: „Ето ти облак сведока и каквих сведока и каква су господа та већином наша словинска господа: опати и поклисари, витезови и фратрови и богословци, који као из једног грла довикују ти, Србине и српски сине, тврде и сведоче, да је Милош Кобилић, који је убио цара Мурата, био родом из Тијентишта у Херцеговини и да се он прозвао Кобилић за то, што су му у грбу биле три кобиље главе; и према множаству тих сведока и њиховом једногласном исказу смеш ли се ти, српски сине, помолити и казати, да то баш није истина, но да је истина оно, што наш народ верује, а народ, (наравно српски пук а не словински народ) верује, као што Вук твој у Речнику под 'Двориште' и 'Обилић' и Милићевић у Кнежевини Србији стр. 426. уверавају, 'народ верује, да је Милош Обилић био родом из *Поцерине* и да су му у Дворишту били двори, и да га је тамо у планини нашао цар Степан, и народ зна, зашто се он зове Обилић, и да по томе Милош није био Херцеговац већ Поцерац. Но народ, опет исти тај српски пук, на другом месту, н. пр. око Рудника прича и верује оно исто, што народ у Поцерини прича и верује о Милошу чобанчету и народ око Рудника само се у том не слаже с Поцерцима, што каже, да је цар Степан наишао на Милоша у Рудничкој планини и да је он одонуд био родом, те да по томе није био он ни Поцерац ни

Kobilica, zeta takajše Lazarovoga, pri Lazaru mrazil, nijedne vere človik. Miloš, za pokazati tvrdnu svoju veru kršćansku i vernost proti Lazaru, tastu svomu, samotret u tabor turski ide i Amurata, turskoga poglavnika, handarom aliti rskom svojim umori; ali i on od Turak zatučen bo.“ – P. Ritter Vitezović, *Spomen vsega svijeta vikov*, u: Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Izabrana djela*, 453.

²⁹⁴ У Качићевом *Разговору* (1756) Милоша Кобилића „od Novoga Pazara“, старином Херцеговца, помиње *Pisma od Kobilica i Vuka Brankovića* (бр. 15), као и *Pisma najposlidnja od slavne Bosne* (бр. 136). Вид. А. Каčić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, ur. T. Matić, Zagreb, 1956.

²⁹⁵ „Милош, храбри и славни у Лазаревој војсци војник и војвода, такође није био простог рода, но благородан и одличан, рођен у месту Тијентишту близу Новог Пазара од благородних родитеља и из детињства одгојен у Лазареву дому, а за храброст и јунаштво удостоји се да и зет царев буде.“ – Ј. Рајић, *Нав. дело*, 305.

Ерцеговац већ баш Рудничанин. То је, дакле, проста пучка прича, која путује од места до места, од уста до уста, те се удешава по жељи пука, којем се прича и који прича.²⁹⁶

Руварац се овде сасвим приближава савременим тумачењима појмова *варијантности* и *цензуре средине*, не двојећи нимало историјска сведочанства Орбина и Лукаревића од народне традиције: „Но ни оно, што је Орбин и Лукарић записао и што по њима Дифрен и Витезовић, Качић и Рајић, и по овоме Енгел, поведају и пишу, нема бољег основа: и то је узето или из усменог причања или из каквога босанскога фратарскога родослова и грбовника, а у ствари је то тако исто измишљено, као што је смишљена она пучка прича о Поцерини и око Рудника и т. д.“²⁹⁷

Руварац одлучно одбацује и општеприхваћено предање о „родбинским“ односима Милоша и кнеза Лазара, аргументујући то исцрпним историјским подацима, према којима су Лазареви зетови пре Косовске битке били Вук Бранковић, бугарски цар (Шишман), Ђурађ Страцимировић Балшић и мачвански бан Никола Горјански. Ту за Милоша и епску Вукосаву, или Орбинову Деспину једноставно нема места. Самим тим отпада и она прича о свађи Лазаревих кћери, која проузрокује и сукоб између Лазаревих „зетова“, Вука и Милоша, као чист производ народне маште: „Казивање дакле, да је Милош, који је убио цара Мурата, био зет кнезу Лазару, и да се љуба његова (звала се она како му драго) свадиле са најстаријом сестром својом а женом Вука Бранковића и да је због те свађе између сестара дошло до сукоба између зетова кнеза Лазара и т. д. и т. д.; цело казивање то није ништа друго већ народно или *пучко причање*, то јест причање пука, који се никад не задовољава с оним, што се збило, већ мисли и смишља, како се што збило и зашто се тако збило и догодило и не мирује, док лепо не смисли и не створи причу о догађају, који се давно догодио.“²⁹⁸ Руварац овде излаже једно

²⁹⁶ „Стражилово“, 1888, 149 : *О кнезу Лазару*, 215.

²⁹⁷ „Стражилово“, 150 : *О кнезу Лазару*, 215.

²⁹⁸ „Стражилово“, 169 : *О кнезу Лазару*, 220.

тумачење настанка и генезе народног предања које, зачудо, није ни омаловажавајуће, нити се може пренебрегнути из аспекта данашњих изучавања историје и поетике усмених предања: „У души народа има снага, која непрестано ради и која може да надопуни оне празнине, да исплете мрежу, повеже одломке и једно с другим у свезу доведе и да тако створи причу, лепо смишљену причу о догађајима из старина.“²⁹⁹

О имену благородног јунака који је извршио свој косовски завет Руварац такође исцрпно расправља, позивајући се и на народне песме³⁰⁰ у циљу доказивања тврдње да је презиме „Кобилић“ старије од „Обилић“. Презиме „Обилић“ настало је тек у 18. веку, у колективном напору заједнице да се из имена националног хероја избришу било какве негативне конотације. И то је све што гргетешки архимандрит може да каже о великом подвижнику на Косову; то је, уосталом, све што и савремена српска историографија данас може да каже о том, готово у потпуности непознатом јунаку.

Турски списи посебну пажњу поклањају убици падишаха, према коме се, истина, погрдно односе, али при том не затамљују ни његов углед у противничкој војсци. Тако, према Ахмедију, убица је „неки каурин (гебр)“ који је, сакривен међу труповима, улучивши згодну прилику, ударио хана ханџаром. Уруц говори о томе да је убица био „један од моћних неверничких бегова“³⁰¹. Анонимни дервиш из Једрена говори о „неком проклетом не-

²⁹⁹ „Стражилово“, 169 : О кнезу Лазару, 221.

³⁰⁰ *Како се свадбио Милош Кобиловић и Вук Бранковић*, „Дубровачки рукопис“, бр. 24. Први је објавио А. Гиљфердинг у путописном делу *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 1859; *Сестра Леке капетана*, Вук, СНП, II, бр. 40.

³⁰¹ „Међу тим био је један проклети неверник, који се је [раније] био заверио као жртва. Дигавши се међу лешевима, с речима: 'Хоћу да целивам руку падишаху' пође напред. Он је био, чини се, један од моћних неверничких бегова. (...) Тако и тај безверник, дошавши с врло оштрим и као вода блиставим ханџаром удари падишаха, који је седео на коњу...“ – О. Зиројевић, *Нав. студија*, 251.

вернику, неваљалцу“, који је био „чувен међу њима по одважно-сти, злоби и лукавству“. Шукрулах такође наглашава да је међу лешевима био сакривен „један неверник, будући рањен и укаљавши се крвљу“³⁰². Ашик-паша Заде први именује „проклетника“, или се напросто језички игра: „Билиш Куб-ила“ значи „онај који зна задати ударац“.³⁰³ И Нешри бележи име „проклетог неверника“ – то је „Милош Кобила“. Истовремено, он помиње још једног Кобилића, „Димитрија Кобилића“ који је заузео Пирот, и био кадар да се бори „противу десет хиљада мужева“.³⁰⁴ Према Идрису Битлисију, „један невјерник од највећих невјерничких вођа, један од оних седам великих лавова, један од првака оног опаког народа, један од оних који су у борби били војсковође заблудјелих или, како их зову невјерници, један од велможа (бајан) и невјерничких краљева у то вријеме бијаше познат под именом Милош Никола. Њега су газије за вријеме борбе били оборили с коња и ваљали у праху и крви не убивши га потпуно. Нико од муслимана није га лично познавао. Како се у тај мах царска побједоносна заставица задесила близу тог проклетог Милоша, а он сам себе жртвовао и осудио на погибију, у срцу је одлучио да код себе равних и код ђаволових заступника стекне велики глас и да међу борцима и јунацима бојног поља осигура велики углед. Главу и лице он је трљао по земљи и крви и, тресући се у агонији попут недоклане птице, он се упутио под царски барјак, заплакао и молећи говорио: 'Ја сам постао муслиман, имам да кажем једну тајну султану и да спустим своје блиједо лице пред свијетло лице султаново'“³⁰⁵. За Битлисија Милош је „онај стари дволучњак“, „слика и прилика проклетог ђавола“. Он падишаха убија отровним ханџаром, заривши му

³⁰² Исто, 252.

³⁰³ Р. Михаљчић, *Лунаци косовске легенде*, Београд, 1989, 17.

³⁰⁴ У турском тексту „yund oglu Dimitri“. Први се у своме преводу Нешријевој *Историје* Глиша Елезовић одлучио за овакво тумачење овог имена, будући да у старом турском језику реч *yund* (*yond*) означава кобилу“. – О. Зиројевић, *Нав. студија*, 254.

³⁰⁵ Исто, 257.

нож у трбух, чиме сам стиче славу међу „поквареним невјерницима“, али и самог султана доводи до „херојске части (šahadat) међу владарима свијета“. Битлиси, дакле, говори о томе да је Милош Никола један од најугледнијих „краљева“ неверничке војске; у циљу извршења подвига он постаје муслиман; за своје предузеће користи отровни ханџар; и, што је најважније, он је један од оних „седам опаких невјерничких владара“ које је принц Бајазит јуначки поразио у другом делу битке, преокренувши тако ситуацију од првобитних хришћанских успеха, до њиховог потпуног пораза. Олга Зиројевић се с правом пита, не треба ли „овде тражити и далеки ехо јуначког подвига дванаесторице племића који су се, судећи по одговору Фирентинске републике краљу Твртку, пробали до Амуратовог шатора“³⁰⁶.

Када је реч о турским изворима о Косовском боју у питању, не треба занемарити ни путописца Евлију Челебију који је у 17. в., управо на терену где се збио Косовски бој, забележио низ предања о Милошу Обилићу.³⁰⁷ У путопису Евлије Челебије први пут се јавља мотив о некаквој тајанственој баби која казује Турцима како да погубе косовског подвижника. Занимљиво је да се епизода о *бабином носу* среће и у дубровачкој барокној поезији. Дубровчанин Јакета Палмотић (1625-1680) ово предање уноси у девето певање свога епоса *Дубровник поновљен*. Локалног је порекла. Палмотић га је чуо док је, путујући као поклисар с харачем за Порту Косовом, прелазио преко моста, који су становници назвали *Бабиним Носом*³⁰⁸. И мада је реч о преда-

³⁰⁶ Исто, фуснота бр. 41, стр. 256-257.

³⁰⁷ Е. Челеби, *Путопис, одломци о југославенским земљама*, Превео, увод и коментар написао Х. Шабановић, Сарајево, 1967.

³⁰⁸ „Дубровчанин Јакета Палмотић био је извесно први писац који је забележио ту причу; после њега, она ће ући и у друге косовске списе – један је од њих *Троношки летопис*, на пример – а нису је заобишле ни поједине народне песме или песме које су, као народне, смишљали људи на неки начин већ упознати с литерарним изворима.“ – М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, 358.

њу које је потекло са терена Косова, о чему несумњиво сведочи и забележена прозна косовска традиција,³⁰⁹ Палмотићев еп говори и о дисперзивности косовске легенде, чији су се препознатљиви сегменти веома брзо ширили и лако уклапали у популарне сижејне и жанровске обрасце.

О угарским трупaма краља Жигмунда, албанским Ђурђа Кастриотића, „деде славног Скендербега“, влашким, румунским, бугарским и другим помоћним јединицама у саставу војске кнеза Лазара, о којима нарочито претерано говоре турски извори, хотећи да дају што већи значај својој победи, односно, онемо што они сматрају за своју победу, Руварац расправља као о потпуним измишљотинама. Зна се да је кнез Лазар, у склопу припрема за одсудну битку са Турцима, посредством свога зета, Николе Горјанског млађег, примио вазалне обавезе према угарском краљу Жигмунду Луксембуршком, обезбедивши тако северну границу своје државе.³¹⁰ Ипак, на Косову се, изузев Вука Бранковића, на чијој се територији битка и одиграла, неће наћи ни један од зетова и чланова „породичног савеза“ кнеза Лазара. Поред Вука Бранковића, који је успешно предводио десно крило у боју, недвосмислено је још потврђено једино учешће једног одреда краља Твртка, на челу са Влатком Вуковићем (или Влатком Влађенићем): „Морамо одбацити без колебања наводе турских хроничара и историка да је Лазар нашао савезнике у Бугара, Албанаца..., да се око њега створила широка хришћанска коалиција. То је још Рачки убедљиво побео. Мезјер изричито наглашава да на Косову није било европских витезова. Да то није празно

³⁰⁹ „Многа народна предања са Косова, као и једна шиптарска народна песма о косовскоме боју тврде да се ухваћени Милош баби осветио. Веле да ју је ухватио код бабиног моста и бацио далеко. Делови бабе су падали на различита места и тако су поједини топоними на Косову, кажу, добили име.“ – Н. Љубинковић, *Најстарији записи прозних народних предања о Косовскоме боју на простору Косова*, 64.

³¹⁰ М. Динић, *Историјско и легендарно Косово*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, ред. Р. Михаљчић, Књижевне новине, Београд, 1992, 441-442.

турско хвалисање – умножити број противника да би се повећао сопствени успех – сачувао би се о томе неки спомен у тим земљама.³¹¹ Фрањо Рачки је, на основу вести једног италијанског летописа о присуству бана Ивана са крсташима на Косову („domino Johanne banno cum crucesignatis“), заступао тезу о организованом учешћу Хрвата у Косовској бици.³¹² Према Руварцу, ови подаци тешко да се могу прихватити. Учешће Хрвата под вођством „бившег мачванског бана Ивана Хорвата“ не може се тако децидирано одбацити, сматра П. Томац, који поставља питање, није ли овде Руварац, у прејаком критичком жару, „заједно са водом истресао из корита и дете“: „Иларион Руварац побија да су Хрвати били на Косову но то чини са мањкавом аргументацијом: када је вест нетачна у погледу Сигисмундовог и Твртковог присуства на Косову, онда није тачна ни за бана Ивана. За Сигисмунда и Твртка знамо из других извора да нису били на Косову, али за Ивана Хорвата све околности говоре да је могао бити. (...) Мислим да се Руварац, тај проницљиви критичар, овог пута подао сувише својој урођеној скепси, па је заједно с водом истресао из корита и дете. Сигурно је, да се на основу те једине тамне белешке са тачним и нетачним подацима не може ништа одсећи, али се не може одбацити ни податак који се сасвим добро уклапа у догађаје, коме ништа не противречи. Само, из тога не би требало изводити далекосежне закључке као што је учинио Фрањо Рачки поводом савеза Лазар-Твртко-хрватски феудалци или Владимир Ћоровић који, сматрајући присуство Хрвата поузданом вешћу али не под Иваном Хорватом већ под Иваном Палижном, а у настојању да корене југословенске идеје по-

³¹¹ П. Томац, *Косовска битка*, Београд, 1968, 101-102.

³¹² „Savezna vojska srbsko-bosanska pod zapovjedi samoga Lazara, do čim je bosanski odjel predvodio Vladko Hranić a uz njega, kako se u neuvaženu do sada spomeniku navodi, ban Ivan Hrvat vojevaо, savezna – velim – vojska бјеше резређена околу Приштине и нагибала се више к сјеверу напрама ушћу Лаба и Ситнице.“ – Fr. Rački, *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća*, Rad JAZU, knj. III, Zagreb, 1878, 90.

стави што дубље у прошлост, налази да су покренути неким *тамним предосећајем* у заједничкој борби против једног *непријатеља који ће их, и једне и друге, вековима тлачити*.³¹³ Када је реч о *организованом* учешћу Хрвата у Косовској бици, међутим, Илариону Руварцу повлађује и савремена српска књижевна историографија: „Историјски извори сведоче о учешћу ратника из више нација на Косовском пољу. То јесте несумњиво тачно, али реч је о најамницима. Потпуно је апсурдна тврдња о организованом учешћу Хрвата у Косовској битки, наводно предвођених Иваном Палижном. Изван појединачног најамничког односа (ако су и у томе статусу били), Хрвати свакојачко нису учествовали у Косовској битки. Будући без сопствене, самосталне државе и сопствених, независних области – они то себи нису могли дозволити. Признавали су врхунску власт мађарске круне, а мађарски владар је у то време био одлучан противник и краља Твртка и кнеза Лазара. Уосталом, после Косовске битке и Лазареве смрти, управо је мађарска војска (попуњена хрватским четама) била највећи проблем Лазаревој удовици кнегињи Милици и управо је мађарска сила била та која је удовицу определила да између два зла: Мађарске и турске силе, изабере удаљеније. Признала је турску надвласт. То је учинила вероватно, тек после марта 1391. године.”³¹⁴

Руварац одбацује и све друге традицијске учеснике грозне „баталије“ на Косову, ударајући без милости по усменим традицијским интерпретацијама историјских догађаја: „Историја не зна за Југ-Богдана и за Југовиће, и не зна, да је тај Југ Богдан таст био а Југовићи да су шуре биле кнезу Лазару, она ништа не зна ни за Страхину кнеза или бана; или Бановића Страхину и да је тај Бановић Страхинџа пашеног био кнезу Лазару, и напослетку не зна она ни за *Ивана* нити пак за *Милана* и да су обоји-

³¹³ П. Томац, *Нав. дело*, 105-106.

³¹⁴ Н. Љубинковић, *Транспозиција историјских чињеница у епско и митско ткиво епске легенде – легенда о Косовском боју, легенда о Марку Краљевићу*, 28.

ца с Милошем отишли у турски табор и тамо пре Милоша погинули. За све те и за то не зна историја, то јест наши старији повесни извори и историјски споменици па ни Орбин ни Лукаревић ништа не знају: за њих само *песме и приче народне* и оне по песмама и причама тим око половине прошлога века склоплене *просте и у родослову увриштене повести* знају.³¹⁵ Овде Руварац руши језгро косовске усмене традиције, стожере на којима почива вековно предање о косовским мученицима који изгибоше „за крст часни и слободу златну“, не допуштајући могућност било каквог интерферирања традицијских и историјских спомена о Косовском боју. Једна и друга област људског духа, уопште, разграничене су код њега јасним и непремостивим „жанровским“ ознакама; свака има своју засебну област проучавања и своју карактеристичну методологију. Њихово преплитање и мешање може само да штети и једној и другој. Врховни арбитар раздвајања, основни дистинктивни фактор је овде, као и увек, по Руварцу, *Истина*. Основни задатак историчара, према томе, није ослушкивање духа времена, нити консултовање традиције у расветљавању било ког питања. Његов посао су факти, чињенице, докази: „Нека дакле слепи гуслари *певају* уз гусле и прости казивачи нека *причају* без гусала о вечери кнежевој и нека у причама и песмама помињу и Југа и Југовиће и Милана и Ивана и Бановића Страхињу; и нека учени песмотворци и стихотворци: Мушицки и Стерије и Живковићи и надаље оплакују ’матер беде вечеру кнежеву’ и у кантатама јасно и гласно спомињу те исте, но будући српски историк, којег је задатак сасвим други, него што је гуслара, певача, песника и опеваца и нарикача, нека се устегне и не да срцу на вољу, и пишући повест о боју на Косову нека не слуша ни на те песме и приче ни на оне по тим песмама и причама удешене приповести, већ нека пита и испита, шта се у првим и најстаријим те најбољим изворима и повесним споменицима о том каже и како се то, што се у разним

³¹⁵ „Стражилово“, 203 : *О кнезу Лазару*, 240.

изворима каже, међу собом слаже.³¹⁶ Према томе, по Руварцу, на Косову, са српске стране, уз кнеза Лазара налазимо само његовог зета Вука Бранковића, босанског војводу Влатка Вуковића и Мусић Стефана, нећака кнеза Лазара. Ђурађ Страцимировић Балшић, други зет кнеза Лазара, није учествовао у сукобу. Важно је напоменути да Руварчево мишљење, и поред пренаглашеног поверења извору који говори о учешћу Хрвата у бици, у суштини дели и Фрањо Рачки: „Od svih dakle onih saveznika kneza Lazara, o kojih turski pisci pričaju, ostali su samo Bošnjaci s četom hrvatskoga bana Ivana Horvata i može biti Zečani s Gjorgjem Stracimirovićem. Knez Lazar, Vuk Branković i Vlatko Vlković s Ivanom Horvatom i možda Gjorgje Stracimirović bijahu glavni vojvode kršćanske vojske. Kolika je mogla biti ova vojska, ne može se ustanoviti; ali to je nesumnjivo, da tadanja Srbija, Bosna, pa i Zeta, nisu mogle dati onolik broj momaka, o kolikom bulazne Turci.“³¹⁷

Прича о Милошу Обилићу, оклеветаном јунаку који убија султана на пољу Косову, слична западноевропским повестима о односима сизерена и верног вазала, односно завидљивог сродника (Н. Љубинковић), смишљено је потискивана у други план доминантном црквено-политичком компонентом Лазареве легенде. „Она се кретала даље од Деспотовине, према западу.“ Тамо је и забележена. Отуда склоност појединих истраживача да порекло косовске легенде траже у западним крајевима.³¹⁸ Теза према којој је песма о Косову „никла у нашим за-

³¹⁶ Исто, 204 : 241.

³¹⁷ *Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice*. Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 15/27. lipnja 1889. akademik dr. Fr. Rački. Овде према: *Бој на Косову, старија и новија сазнања*, 412.

³¹⁸ Н. Банашевић је тврдио да песме о Косову нису никле непосредно после догађаја о којима певају и да нису опстале “у самом крају бојишта, како се обично досад мислило“. Према Банашевићу, недвосмислене трагове косовске легенде можемо уочити тек од друге половине 15. в. Најпогоднији моменат за стварање песничке легенде о Косову било је време крсташких ратова против Турака, битке на Варни 1444. г. и Другог косов-

падним крајевима“, те схватање да је она изворно феудалног порекла, посвећена слављењу подвига Милоша Обилића³¹⁹, коју најдоследније заступа Никола Банашевић³²⁰, Алојз Шмаус с правом релативизује, констатујући да је само један приповедни ток косовске легенде – прича о Милошу Обилићу, по свему судећи, постао у западним крајевима.³²¹ Шмаус акценат ставља на то да су од почетка постојала два, географски, тематско-мотивски и идејно међусобно издиференцирана језгра косовске легенде, која се повезују тешњим интегративним спонама тек са развојем мотива издајства Вука Бранковића.³²²

ског боја 1448. г., када је одијум који је пао на деспота Ђурђа Бранковића због његове улоге у догађајима око Другог косовског боја, пренесен у песмама на његовог оца. – Н. Банашевић, *О постанку и развоју косовског и Марковог циклуса*, Београд, 1936. Прештампано из „Српског књижевног гласника“, 1936, н. с., књ. XLVII, бр. 7-8, стр. 5.

³¹⁹ „Из анализе најстаријих елемената у нашим Косовским песмама и њиховог упоређења с елементима витешких романа (романом се називало на западу свако наративно дело, у стиху или прози, на народном језику), дошао сам до закључка да је првобитни карактер Косовских песама био феудалан (слављен је на првом месту Милошев подвиг), а да су тек у доцнијој фази развоја добиле онај религиозни и патриотски карактер и оно уметничко савршенство Вукових песама. Теже је прецизно утврдити којим су се темпом песме множиле и шириле онда по свим крајевима нашег народа.“ – Н. Банашевић, *Нав. студија*, 6.

³²⁰ Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935, 42.

³²¹ „По моме схватању то важи пре свега за Милошеву легенду и њено даље разграђивање. Она за црквене кругове у Лазаревој држави и деспотовини није могла нити смела да буде од прворазредног интереса. Милош не само што није припадник владајуће куће, већ је само ’слуга Лазарев’. Он је у најбољем случају оличење феудалног, сталешког идеала вазалске верности. Његова ’жртва’, иако племенита и из племенитих побуда, ипак није дело ’мученика’, већ поборника овоземаљског идеала витешке части. Управо се стога личним мотивима или подробнијим навођењем околности његовог подвига не поклања скоро никаква пажња у црквеном предању, чак се не колпортира ни оно што се могло наћи код Константина Филозофа.“ – А. Schmaus, *Милош Обилић у народном песништву и код Његоша*, 48.

³²² *Исто*, 49.

И заиста, на западу, у Приморју, ствара се један „нови књижевни и историографски круг“ у коме се развија низ епизода, непознатих у Моравској Србији, које се укључују у живи ток косовске легенде. У *Аналима врло племените Републике Дубровачке* (*Li annali della nobilissima Republica di Ragusa*) с краја 15. в. забележено је да се на Косову пољу (*in Kossovo polje*) одиграла крвава битка између Турака и „Босанаца“, којима су на челу били „деспот Лазар, краљ Босне и Вук Бранковић, и Влатко Вуковић војвода“, и да су у њој убијени и цар Мурат и „краљ Босне“, али да одлука није пала.³²³ Анонимни преводилац грчке хронике Јована Дуке на италијански језик развија низ нових епизода косовске легенде. Он говори „о тајним писмима која су измењивали турски цар Мурат и Милош Кобилић“ (Milos Cobilichio), „капетан Лазарев, човек и духом и телом толико пун крепости и снажан“; српски витез је писма показивао своме господару; ту је и мотив кнежеве вечере као и Лазареве здравице; затим се описује Милошев одлазак у турски табор „са блиставим копљем окренутим наопако“, што је мотив који се јавља и у турским изворима о Косовском боју (Ашикпашић). Дубровачки хуманиста Феликс Петанчић почетком 16. в. говори о турској победи и о погибији султана Мурата и „деспота Лазара“ (*О путевима којима се Турци могу напасти*, 1502). Милоша назива Милон Кабле (*Турска историја*). Нове су појединости оне „о Муратовој утроби, укупаној на Косову, и о његовом телу, однетом у Брусу и тамо сахрањеном“³²⁴. У *Коментарима о своме времену* дубровачког хуманисте и историчара Лудвига Туберона Црије-

³²³ „Не мало казује и српскохрватски обрт *Косово поље* у иначе италијанском тексту тог записа; као да се у свест анонимног хроничара тај обрт утиснуо директно из народних 'попјевака' и више није могао утрнути чак и када је потом фраза нашег писца текла у другом језику.“ – М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, у: *О кнезу Лазару*, Зборник радова, Београд, 1975, 338-339.

³²⁴ *Исто*, 341.

вића (писано између 1500. и 1527. године; објављено 1603. године) „већ имамо развијен облик легенде: вечеру уочи боја, Лазареву здравицу и Милошев говор, клевету Милошевог такмаца и Милошев пребег у турски табор да би испунио своју заклетву“.

„Предисторија“ Милошеве легенде, развијена првобитно у западним крајевима, значајно је употпуњена причом о завади Лазаревих зетова. Ову причу први пут срећемо у *Трактату о Турцима* пушкар Јерга из Нирнберга.³²⁵ Иако је ова прича веома значајна за развој косовске легенде, у првом плану у Јерговом спису и даље се налази лик кнеза Лазара³²⁶: „Деспот Лазар је имао два зета, који су били стално у неслози међу собом. Једном је имао да ратује с Турчином. Тада ова двојица један другом говораше да ће се сутра видети који је најбољи у борби. У току ноћи један од зетова поручи Турчину да ће му ујутро са много племића притећи у помоћ. Томе се Турчин радовао и ујутро када је стигао и хтео да му пољуби ногу, исуче свој мач и прободе Турчина. Но, ма колико се они борили Турчин остаде победник. Деспот Лазар се даде у бекство, али га заробише и убише.“³²⁷ Развијајући мотив неслоге међу хришћанима, Јерг први уноси овај мотив, који представља важну карику у повезивању епизода косовске легенде³²⁸.

³²⁵ „Из тога излази да је косовски јунак већ око средине XV века у усменом предању западних крајева био доведен као Лазарев зет у породичну везу са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем. За развој косовске легенде дознајемо из Јерговог трактата још и то да је усмено предање већ тада непосредан повод за Милошев необични поступак тражило у свађи насталој у самој кнежевој породици, у свађи зетова око првенства, како изгледа, у витешком, агоналном смислу. Али још нема речи о издаји једног од супарника као ни о облагивању 'косовског јунака'.“ – А. Шмаус, *Нав. студија*, 48.

³²⁶ „Свађа зетова заузима значајно место, но централна личност је кнез Лазар.“ – З. Константиновић, *Пушкар Јерг из Нирнберга о Босни и Србији*, у: *Косово у памћењу и стваралаштву*, 47.

³²⁷ Пушкар Јерг из Нирнберга, *Трактат о Турцима*, у: *Косово у памћењу и стваралаштву*, 51-52.

³²⁸ М. Спремић, *Косовска битка – проблем издаје*, у: *Косовска битка 1389. године и њене последице*, 44.

Из његовог излагања не видимо зашто је дошло до сукоба међу зетовима. Међутим, довољно је било повезати ову епизоду са „облагивањем“ код Константина Филозофа, додати јој фрагмент о свађи Лазаревих кћери, па да се обликује комплетна легенда, онако како је први пут представљена у *Краљевству Словена* Мавра Орбина³²⁹.

Константин Михаиловић из Островице у *Турској хроници* (1496-1501) први међу домаћим изворима наводи име Муратовог убице: „И ту је Милош Кобила, витез кнеза Лазара, убио цара Мурата. И тада је исто тако убијен царев син Мустафа, али је други његов син Илдирим Бајазит, што значи: небеска муња, остао на царском престолу.“³³⁰

Путотис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530. Бенедикта Курипечића, настао 1531. године, сведочи „да се почетком 16. в.“ „на целом хрватском и српском терену певају јуначке епске песме“³³¹. У средишту пажње Бенедикта Курипечића на-

³²⁹ „Код Цријевића ова представа није још конкретизована у одређеној историјској особи, али да је тенденција развоја ишла у правцу епске 'историзације', доказује Јергова белешка. Она представља врло важну карику у том процесу. Требало је само повезати предање о свађи два кнежева зета, од којих је један 'косовски јунак', са старијим предањем о 'облагивању' па да се добије коначни облик уводног дела Милошеве легенде. Та фаза је – уз даље проширивање предисторије свађом жена као последњим догађајем – у потпуности остварена тек код Орбинија (1601), који у многим појединостима надовезује дословце на Цријевића. (...) Пре тога је већ Дукин преводилац говорио о издаји једног војводе, Драгослава Прибишића, али без икакве везе са Милошем или, уопште, са предисторијом косовске драме; стога овај мотив није могао бити даље развијен.“ – А. Шмаус, *Нав. студија*, 49.

³³⁰ Константин Михаиловић, *Јањичарева успомене или турска хроника*, прир. Ђ. Живановић, Београд, 1959. Овде према: *Косово у памћењу и стваралаштву*, 22.

³³¹ „Из Курипечићева казивања јасно је, дакле, да се у почетку XVI века на целом хрватском и српском терену певају јуначке епске песме ('по Хрватској и Босни' и 'по оним крајевима', тј. на Косову и околини) и то како о савременим догађајима (Малкочић), тако и о ближој и даљој прошлости ('верни слуга Р. Павловића, Милош Обилић).“ – В. Латковић,

лази се Милошев подвиг. Како Алојз Шмаус луцидно примећује, с правом би се верзија о Косовском боју коју даје Курипечић могла назвати повешћу о Милошу Обилићу. Говорећи о гробу турског цара у Вучитрну³³², Курипечић у средиште пажње ставља Милоша Кобиловића, „витеза чувена са својега јунаштва и поштења“, о којему се и у Хрватској певају песме; описује га као „неког старог српског витеза“, неправедно оклеветаног код господара „да шурује са непријатељем“. Тиме је, уједно, дата и мотивација за подвиг.³³³ Очигледно је Курипечићев спис настао под утицајем народне традиције о Косовском боју. Евидентан је уплив легенде о Другом косовском боју, будући да је путописац Мурата I заменио са Муратом II³³⁴. Према А. Шмаусу, у ритер-

Бенедикт Курипечић, Путопис кроз Србију, Бугарску и Румелију 1530, прев. Ђ. Пејановић, Сарајево 1950, Прилози КЛИФ, књ. XX, св. 3-4, 1954, 333.

³³² „Ту, на споменутом Косову Пољу, налази се озидан гроб, као четвороугла кула, висок, једнокатан, са округлим кровом од олова, лијепо украшен. У њему је сахрањено тијело Мурата, осмог турског цара, који је почео владати у хиљаду четири стотине и двадесет другој години и владао двадесет и девет година. На том га је мјесту, у његовом шатору, ножем распорио неки стари српски витез, по имену Милош Кобиловић (Milosch Khabilouitz), кад је са својом војском ударио на деспота, који је тада био кнез или маркгроф Србије.“ – Б. Курипечић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, превео са немачког Ђ. Пејановић, Сарајево, 1950, 33.

³³³ Исто, 33-34.

³³⁴ „...U pripovijedanju pako Kuripečičevu o Milošu Kobiloviću sačuvalo se vjerovatno narodno predanje onoga doba o Milošu; jer neima u historiji onih vremena sličnomu pričanju traga; možda je putopisac slušao od svojih domaćih pratilaca i pjesmu o kosovskoj katastrofi, u kojoj je Miloš glavnim junakom. Jer nad sve se tuj iztiče Miloš, on je središte, oko kojeg se sve kreće, slavi mu se junaštvo, o kojem se u Hrvatskoj mnogo pjeva, i poštenje, koje zasnjeđoči odlučiv se smaknuti krvnika samostalnosti srbske, misleći, da tim zasnjeđoči svoju nevinost, a smrću Muratovu da odvрати katastrofu od svoje otačbine, izlažuć se pogibelji svakako, ako mu atentat nebi pošao za rukom. Da je putopisac po narodnoj tradiciji, a nipošto po historiji, napisao svoje pričanje o Milošu, pokazuje najbolje to što veli, da je smrt Muratova toli smutila Turke da su uzmakli i tim se Srbija spasila. Diveći se putopisac napokon plemenitomu i velikomu djelu Miloševu, osobito što je unatoč svojim zavidnikom

ској причи о Кобиловићу код Курипечића „имамо пред собом одјек стихом уобличене традиције, тј. најстарије песме о Милошу Обилићу“³³⁵.

Да је легенда о Милошу Обилићу била веома рано развијена на Косову сведоче и други страни путници кроз Србију у 16. и 17. веку. Пролазећи Косовом они, по правилу, бележе Милошево име и подвиг, са низом културно-историјских предања и веома занимљивим елементима који су преузети, вероватно, из локалне традиције. У *Дневнику путовања по Турској (1573-1578)* Стефана Герлаха помиње се културно-историјско предање о развалинама Милошева града код Пирота³³⁶. „Кнеза Мила“ и тврђаву Милешевац помиње Филип Дифрен-Кане 1573. г.³³⁷ О мешању јунака и догађаја Првог и Другог косовског боја говори

vratio dobro za zlo, žrtvovao život za spas zemlje i naroda, poređuje ga sa znamenitim historijskim muževi, Mucijem i Kurcijom, koji dadoše život da se spase Rim.” – Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka, II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, 179-180.

³³⁵ „Та претпостављена песма – била би најстарија песма о Косову – није можда ни почињала доласком на Косово, већ одмах вечером уочи битке а завршавала се по свој прилици стиховима који би одговарали Курипечићевој реченици: 'Када се то зачу у кнежевој србској војсци, како Кобиловић уби цара и како сам погибе, онда тек спозна господар свога вернога слугу.' – А. Шмаус, *Нав. студија*, 51.

³³⁶ „Krenuv od ovoga bunara putovahu dalje liepim rodnim priedjelom i poljem i prispjeli su po podne u Sarckoi ili Pirot, kao što ga Bugari zovu; 20. noćiste, 3 m. daleko. Ovo je velika varošica, ima dosta dobre kuće, gdje stanuje, osim nekoliko čauša, 150 spahija, koji neidu na vojnu, osima ako beglerbeg Rumelije lično ide. Tu ima malo Bugara, koji neimaju crkve. Osim varošiце bijaše tu i gradić, od koga još stoje 4 visoke jake kule i platno. Kršćani pričaju, da je tu sjedio Milosch Coboli (Miloš Kobilić), koj je turskoga cara Murata zaklao.“ – Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XIII. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od g. 1573.-78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577*, Rad JAZU, knj. CXVI, Zagreb 1893, 49.

³³⁷ Вид. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI-XVII век*, Историјски архив Београда, Београд, 1961, 129.

*Дневник о путовању млетачкога посланика Ј. Соранце од Млетака у Цариград г. 1575.*³³⁸ Жан Палерн Форезјен 1582. г. говори о подвигу „Мила Комнена“, који је усред турског табора погубио Мурата Другог. Занимљиво је да он помиње и традицију према којој су Турци ухватили косовског подвижника „посредством једне вештице“, о чему говоре и народна песма, као и културно-историјска предања о Милошевим градовима (Звечан, Милешевац).³³⁹ Чех барон Вратислав, на своме путовању кроз Србију у Цариград у аустријском посланству 1591. г. помиње аудијенцију код султана, као и обичај да се добро претресу они који излазе код цара, уведен после погибије султана Мурата на Косову.³⁴⁰ Доктор Бра-

³³⁸ „Dne 26. (22.) u sriedu; pošto su krenuli s noćišta blizu Bieloga Dri-ma, išli su 12 m., koje ravninom, koje gorom, pa vrlo velikom i studenom dolinom, dok su prispjeli na ravan, po imenu *Corsano* (sic!), vrlo veliku i vrlo rodnu, gdje, vele, da je sultan Selim, pradjed tadanjega sultana, pobiedio voj-sku Matije kr. ugarskoga. Ima tu brdašce, o kojem se priča, da je ondje umro njeki paša, kojega izdade sluga kralja Matije; s toga se od onda običaje držati ramena onih, koji dolaze cielivati ruke sultanu.” – P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XIV. Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580*, Rad JAZU, knj. CXXIV, Zagreb, 1895, 30-31.

³³⁹ „У одатле стигосмо у Приштину, другу лепу велику варошицу, са џамијама и каравансарајима, где заноћисмо. Сутрадан, седамнаесто истог месеца, поћосмо одатле и, после осам миља, наиђосмо на једну малу варошицу где је гроб Мурата Другог, којег је, како је било речено, са пет до шест његових људи убио Мило Комнен у његовом чадору усред његове војске. Речени Коменен се направи да је свој сопствени поклисар који хоће да говори о миру уиме реченог Комнена; и пошто је умакао из средишта султановог табора, ухватише га најзад, нешто касније, посредством једне вештице, и ти исти га убише. На њих је султанија била веома љута, јер је зажелела да види човека који је тако дуго одолевао свем турском бесу, који је тако добро бранио своју отаџбину и био толико одлучан да је предузео тако велику ствар да пође да убије једнога монарха, као што је овај, усред његове војске. Становници ове варошице су због тога ослобођени од хара-ча с једином обавезом да издржавају извештан број кандила која увек горе у џамији и на Муратовом гробу.“ – P. Самарџић, *Нав. дело*, 139.

³⁴⁰ Вид. *Путовање кроз Србију 1591. год*, Шумадинка, IV, N. 1, бр. 4, Београд, 1855, 13.

ун 1669. г. говори о догађајима везаним за Први и Други Косовски бој, као и о подвигу хришћанског војника „Михаила Кобиловића“ на Косову.³⁴¹

Мавро Орбин заваду кнежевих зетова мотивише интернационалним мотивом свађе Лазаревих кћери, Маре и Вукосаве, око порекла и првенства њихових мужева³⁴². У *Краљевству Словена* М. Орбина присутни су сви елементи косовске легенде: кнежева вечера, здравица, Милошева беседа, подвиг. Милош је „у освит зоре, а да нико није приметио“, узјахао коња и с копљем окренутим наопако, „што је код Словена знак бегунца“, отишао у турски табор. Бацивши се на земљу, „како је обичај код Турака“, клањао се цару пригнуте главе да му пољуби руку, крадилице извукао бодеж, скривен у недрима, и забио га цару у трбух. Затим је „из петних жила“ покушао да побегне из шатора, али га је ранила царева стража и ту је погинуо. Приказано је и заробљавање кнеза Лазара који, бежећи, упада „заједно с коњем у једну невидљиву рупу покривену земљом и грањем коју су сељаци ископали да би ухватили неку звер“. Лазар је жив ухваћен, глава му је одрубљена, и покопан је у Раваници.

³⁴¹ Вид. Ст. Новаковић, *Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669*, Споменик СКА, 1891, IX, 41.

³⁴² „Он је био удао (како је речено) своју кћер Мару за Вука Бранковића, а Вукосаву за Милоша Кобилића, који се родио у Тјентишту близу Новог Пазара и био одгојен на Лазаревом двору. Између ове две сестре дошло је једном до свађе. Вукосава је, наиме, хвалила и претпостављала вредност свога мужа Вуку Бранковићу, а то је Вукову жену Мару јако увредило, па је ошамарила своју сестру. Кад је она то испричала своме мужу, он је сместа потражио Вука и сасуо на њега много увреда, те га позвао на меџдан, да се види је ли истина оно што је била казала његова жена Вукосава. И мада је Лазар покушао да их измири, ипак није успео спречити да се међусобно потуку како би и један и други показали своју вредност. Кад је Милош у двобоју збацио Вука с коња, великаши који су стајали унаоколо нису дозволили да га даље удара. После тога су их кнез Лазар и други великаши измирили, но то измирење беше више лажно него од срца. Зато Вук није пропуштао ниједну прилику да Милоша оцрни код таста.“ – М. Орбин, *Краљевство Словена*, 2. допуњено и измењено издање, 96-97.

О бројном стању, распореду, току и исходу битке Руварац пише по Константину Филозофу. Он сматра да је српске војске било око шездесет хиљада. П. Томац из темељне анализе војно-стратегијског комплекса битке закључује да је на Косову било „40.000 Турака према 25.000 Срба“³⁴³. Руварац истиче да је Вук Бранковић заповедао десним, а Влатко Вуковић левим крилом. Кнез Лазар је предводио центар српске војске: „Крај и последак те битке на Косову – то већ знаш, и знаш, да је кнез Лазар ухваћен и посечен; можеш знати, да је покрај кнеза Лазара пао и нећак његов Мусић Стефан и онај Дмитар војвода; па знаш и то, да зет Лазарев Вук Бранковић није у боју пао, и да кажу, да се војвода Влатко Вуковић с мало њих спасао и вратио у свој зави-чај! И сад се пита – но не пита се тек сад, већ се пита и питало се већ од толико стотина година: ко је крив и с чије кривице паде кнез Лазар и пропаде српско царство на Косову?“³⁴⁴ Овим Руварац, у иронијском кључу, отвара најпровокативније питање своје расправе – питање *издајства Вука Бранковића*.

Једна од најрадикалнијих интервенција коју је извршио Иларион Руварац у дотадашњој српској историографији представља доказивање традицијског порекла приче о издајству Вука Бранковића на Косову, због чега је доживео и најжешће нападе. Деликатност и осетљивост овог питања у романтичарском 19. веку, у време буђења националне свести, искусио је због исте ствари и Љубомир Ковачевић, велики патриота и прегалац на пољу националне културе и историје; обојица су нападани као издајници српства и његових најсветијих идеала. Тако, Јаша Томић пише о Руварцу као о човеку који „трује и убија народни дух и исмева осећај народни“, оштро га нападајући да је његово писање „неродољубиво, чак и ако му намера није таква“.³⁴⁵

³⁴³ П. Томац, *Косовска битка*, 134.

³⁴⁴ *Исто*, 218 : 246.

³⁴⁵ Вид. Јаша Томић, *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора*, Нови Сад, 1908, 22-3.

Анализирајући, један по један, најстарије изворе о Косовском боју, Руварац закључује да ни један од њих, ако и помиње неку неслогу међу српским великашима, не апострофира као издајника Вука Бранковића: „До краја XVI или до *Орбина* и *Лукаревића* нико не рече и не написа, да је Вук Бранковић невера и издајица па откуд да ти *Дубровчани* у почетку XVII века знају, да је Вук био тај несретник.“³⁴⁶ Сведочење ове двојице познијих историчара настало је очигледном епском транспозицијом народног мишљења, односно састављањем комадића вековима уобличаваног косовског предања у складну и логички одрживу целину. Рајић, који није, као многи други српски историчари, изникао на темељима усмене културе, прихвата ова народна предања и приче као истиниту историјску интерпретацију. После њега, већ створено косовско предање, потпуно заокружено већ у делу Мавра Орбина, са средњовековно-религиозним и витешко-епским елементима, нико више не доводи у сумњу, Једино се, у зависности од преовлађујућег става колектива и друштвено-политичке потребитости, у појединим епохама нашег националног и политичког живота неки његови елементи потискују као тривијални (свађа Вукове и Милошеве жене око порекла и првенства мужева), а неки пак још више наглашавају (Вуково издајство и Милошев подвиг, изграђени на принципу контрапункта, нарочито се истичу у временима Првог српског устанка, као поразан пример погубних дејстава неслоге и невере и, с друге стране, светли идеал беспримерног јунаштва.)

Развојем мотива издаје, нарочито од 17. века, комплетира се слика косовске легенде.³⁴⁷ Мавро Орбин први конкретизује и номинализује мотив издаје везујући га за име Вука Бранкови-

³⁴⁶ „Стражилово“, 1888, 220 : *О кнезу Лазару*, 250.

³⁴⁷ „Косовски мотиви се уклапају и током времена преображавају у две основне легенде – Лазареву и Милошеву. Оне, чини се, тек од XVII века почињу да срстају у целину и не стижу да се уобличе у завршену и јединствену епопеју. Тада се тек у њиховом склопу јавља и личност Вука Бранковића у улози издајника.“ – И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, у: *О кнезу Лазару*, зборник радова, 224.

ћа³⁴⁸. Вука Бранковића ће после Орбина, а служећи се њиме, за издајство на Косову оптужити и Јакета Лукаревић у свом *Обилном изводу из дубровачких анала*³⁴⁹, као и сви познији историографски и традицијски извори.³⁵⁰ И овде је, као и у развоју мотива о оклеветаном јунаку који врши подвиг, уочљив процес епске историзације. Наиме, уместо неких „завидљиваца“ код Константина Филозофа постепено се издваја само један Милошев такмац, завидљиви зет који најпре оклевета супарника господару, а затим и изда свога сизерена на бојном пољу. Тако се и из групе завереника у одговору Фирентинске општине, са развојем косовске легенде, акценат усредсређује на једног јунака који врши подвиг (О. Зиројевић). У најстаријим српским летописима (*Пећки летопис*³⁵¹) издаја је дата „само као могућност“.³⁵² У

³⁴⁸ „Вуковић је с мало својих људи побегао после поменуте битке, која се збила на Косову 15. јуна 1389. године. Међутим, зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасао се готово са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учинио) свога таста да би се докопао његове државе. Тако је после његове смрти и остао господарем једног дела Рашке, док је други део добила Лазарева жена Милица и Лазарева два нејака сина, Стефан и Вук.“ – М. Орбин, *Краљевство Словена*, 2. допуњено и измењено издање, 102.

³⁴⁹ „Очигледно је, већ по овоме, да се Лукаревић служио Орбиновим делом, из кога је узео објашњење Лазарева пораза издајством Вука Бранковића, али се исто тако запажа и то да је при том служењу показао и извесну меру опрезности, јер је погрешку свога претходника да се све то одиграло код реке Струмице исправио ставивши уместо ње реку Ситницу.“ – М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, 349.

³⁵⁰ Према *Аналима* Ј. Лукаревића, када је, после смрти Балше III, деспот Стефан Лазаревић послао у Зету Вуковог сина Ђурђа, нису хтели да га приме „због љаге издаје његовог оца“. – М. Спремић.

³⁵¹ „И на крају боја тога, не знам шта истинито рећи о овом (Лазару), да ли је издан од неког из његове дружине или се напротив суд божји испунио на њему.“

³⁵² Ј. Ређеп, *Косовска легенда и „Прича о боју косовском“*, у: *Косовска битка 1389. године и њене последице*, зборник радова, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 44, Београд, 1991, 84.

познијим летописима већ се сасвим одређено говори о неверству и бекству српских чета (Ј. Ређеп).³⁵³ У *Турској хроници* Константина Михаиловића из Островице „мотив издаје везује се за групу људи“. Дукин преводилац прича да се током битке „про-нео глас по читавом бојишту да се Драгослав Пробишић (‘Dragossauo Probiscio’), капетан деспотов, побунио и окренуо против хришћана.“³⁵⁴ Вука Бранковића као издајника први помиње Мавро Орбин у *Краљевству Словена*, а затим и *Бранковићев летопис*³⁵⁵, непознати Пераштанин у драми *Бој кнеза Лазара*³⁵⁶, рукописна *Прича о боју косовском*, *Подгорички летопис*, *Троношки родослов*, као и народне песме³⁵⁷.

Дукин преводилац први именује издајника, али ван главног тока косовске легенде. Према М. Спремићу, Драгослав Пробишић био је вазал Вука Бранковића.³⁵⁸ Соловјев га назива Пробиштитовићем. Последица Пробишићеве издаје је да су Срби поражени, а њихов кнез, „напуштен од својих капетана“, жив је заробљен, доведен под султанов шатор и тамо погубљен. Све ове податке Дукин преводилац је нашао „највероватније у савременим песмама, у првом реду усменим, које су се о косовској трагедији већ могле певати и које су се у то време и на нашем Приморју увелико волеле“³⁵⁹.

³⁵³ У *Студеничком летопису* се каже: „нѣцѣ же страха ли ради или невѣрія ради своего вѣроу се еше“ („а неки страха ли ради или неверства свога ради побегоше“).

³⁵⁴ М. Спремић, *Косовска битка – проблем издаје*, 43.

³⁵⁵ „Овај непознати писац, тзв. Бранковићевог летописа и сувременик Орбинијев, уноси, такође, из народног предања причање о издаји: ’војводе, пак, изневеривши кнеза, побегоше, Вук Бранковић и други’.“ – Ј. Ређеп, *Мотив издаје на Косову у бугаристицама*, у: *Убиство владара. Студије и огледи*, Нови Сад, 1998, 109.

³⁵⁶ Вид. М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, 388-406.

³⁵⁷ Ј. Ређеп, *Косовска легенда и „Прича о боју косовском“*, 86.

³⁵⁸ М. Спремић, *Косовска битка – проблем издаје*, у: *Косовска битка 1389. године и њене последице*, 43.

³⁵⁹ М. Пантић, *Нав. дело*, 340.

Како је у литератури утврђено, Вук Бранковић, по свему судећи, није издао свога господара. Није имао разлога да то учини. Нема доказа да је то и учинио. Бој се одиграо на његовој територији. У периоду пре Боја, о чему сведочи један савремени запис у *Летовнику Георгија Амартола* из 1386/1387. г., настао у манастиру Светих Арханђела у Призрену, таст и зет су се сасвим лепо слагали – „у јединству и љубави побеђивали су непријатеље своје“. Ни Вукова предузећа након Боја не указују на извесност издаје. Додуше, не може се рећи да није било одређених међусобица и сукоба, пре свега када је реч о патријаршијском престолу. Црква је подржала кнеза Лазара, и касније Лазаревиће, а на штету патријарха Јефрема, којег је Вук Бранковић после Косовског боја био по други пут поставио за патријарха. То је могао бити један од разлога несугласица између кућа Лазаревића и Бранковића. Други је био тај што је након Косовског боја Вук Бранковић истакао своје претензије на територије Лазаревих наследника. Присиљен на склапање мира са Турцима 1392. г., Вук је ипак водио доследну антитурску политику, супротно интересима куће Лазаревића, те је због тога на крају и жалосно скончао у турском ропству³⁶⁰.

Указано је већ на чињенице које су могле утицати на то да се Вуку Бранковићу припише издаја на Косову. Прво, Вук је остао жив на Косову. О колективној смрти у боју у коме је изгинула цела једна генерација, о „заједничарству страдања“ косовских светих ратника говори како усмена, тако и стара српска књижевност³⁶¹. Друго, могуће мешање косовских Бранковића са по-

³⁶⁰ „Ако се још двоумимо да ли је био веран кнезу Лазару, можемо тврдити да је био неверан султану, као свом врховном господару.“ – М. Спремић, *Косовска битка – проблем издаје*, 43.

³⁶¹ „Писци често наглашавају заједничарство страдања свих косовских ратника. Ратнике предводи Лазар, не као војсковођа, већ као духовни вођа. Светла весела и венце страдања, дакле, преко пута мучења заједно достижу кнез и његови ратници...“ – Ђ. Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, у: *О кнезу Лазару*, Београд, 1975, 262.

родицом босанских бегова Бранковића, који нису остали у доброј успомени у колективном памћењу, будући да се мислило како су они од оне властеле која је без борбе пропустила Турке у Босну 1463. г.³⁶² Треће, сећање на крвав братоубилачки сукоб Лазаревих наследника и Вукових синова код Грачанице након битке код Ангоре 1402. г.³⁶³ Четврто, и најважније, негативна карактеризација „старог и неверног“ деспота Ђурађа Бранковића у западним католичким круговима.³⁶⁴ Деспот Ђурађ који је, притиснут са свих страна непријатељима и недаћама, у последњим временима српске државности и какве-такве независности чинио све што је било у његовој моћи да очува државу и народ, једна је од најтрагичнијих фигура свеколике српске историје. Особито је пропаганда против њега била јака у западним крајевима, што се да видети пре свега у бугарштицама, које су и ина-

³⁶² „Формирању мотива издаје Вука Бранковића могли су заиста допринети и још неки моменти: мешање Вукових Бранковића са породицом босанских бегова Бранковића, јер се мисли да је босански бег Бранковић један од оних властела који су без боја пропустили Турке у Босну 1463. Породица босанских Бранковића издавала се за потомке Вукове, а податак који нам пружа Троношац да је Вук са својом силом побегао у Босну, чини нам се као доказ повезивања ових двеју породица у свести народа. Могуће је и такође прихватљиво још једно Ковачевићево мишљење, да је стварању легенде о Вуку издајнику, помогло и идентификовање дела Вука Бранковића са неделима Вука Лазаревића, који је Србима чинио велика зла заједно са Турцима.“ – Ј. Ређеп, *Мотив издаје на Косову у бугарштицама*, 112-113.

³⁶³ Вид. Н. Љубинковић, *Транспозиција историјских чињеница у епско и митско ткиво епске легенде – легенда о Косовском боју, легенда о Марку Краљевићу*, 32.

³⁶⁴ „Стари хрватски писац Јурај Бараковић у *Вили Словинки* (штампаној први пут 1613. год) помиње, уз остало, како је Ђурађ Бранковић ’уцвилио’ и ’Стјепана Мусијевића’. Данас се не може знати да ли се он служио бугарштицама или неким текстовима који се нису сачували до нашег времена, али је карактеристично за атмосферу у којој су настали његови извори предања да се и сам Ђурађ Бранковић јавља као издајник, у овом случају издајник Јанка Хуњадија.“ – Ив. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, фуснота бр. 5 на стр. 224.

че угрофилски настројене. Н. Љубинковић у томе с правом препознаје утицаје католичке пропаганде вере (*Propaganda fide*), која је била нарочито агресивна од половине 16. в.³⁶⁵ Јурај Бараковић тако у *Вили словинки* (1614) посвећује добар део свога описа Пакла – укупно 925 стихова – страшним, а како он верује, савсим праведним мукама на које је, због својих сагрешења, стављен деспот Ђурађ Бранковић.³⁶⁶

На сумњу у Вукову лојалност кнезу Лазару, како то види Н. Љубинковић,³⁶⁷ историчара може да наведе и једно прилично загонетно писмо угарског краља Жигмунда Луксембуршког „господару Косова“³⁶⁸. Када је реч о гложењима са таштом и њеним малолетним синовима након Косовског боја, ти поступци се могу разумети једино ако се осмотри дух времена у коме је Вук Бранковић живео.³⁶⁹ Не треба занемарити ни свесна настојања Српске цркве да се заташка успомена на Вука Бранковића у срп-

³⁶⁵ Н. Љубинковић, *Транспозиција историјских чињеница у епско и митско ткиво епске легенде – легенда о Косовском боју, легенда о Марку Краљевићу*, 31.

³⁶⁶ А. Petravić, *Juraj Baraković o Đurđu Brankoviću*, Прилози КЈИФ, 1929, IX, 125.

³⁶⁷ Вид. Н. Љубинковић, *Нав. студија*, 31.

³⁶⁸ „... Остаје, уз то, једно загонетно писмо угарског краља, упућено 7. јула 1389. године Вуку Бранковићу преко мачванског бана, његовог пашенога Николе Гаре, који је имао дужност да с господарем Косова 'преговара и углави' нешто што би било од користи 'и за њега самог и за краљевину Рашку', како тамо стоји. Необично је споразумевање иза Лазаревих леђа – ако је писмо потписано пре но што су стигле вести о кнежевој погибији, или мимо Лазаревих наследника – ако се већ знало за исход битке на Косову. Даљи подаци говоре да се Вук користио временом пуним неизвесности, и пре и после свог измирења са султаном, да оствари сопствене планове на штету Лазаревића. Ови нису могли да му се супротставе, па су једноставно трпели; а он је иступао као господар српске земље.“ – Ив. Божић, *Нав. студија*, 231.

³⁶⁹ „Вук је био плод једног времена, плод великих српских подела после Душанове смрти. Вук се не може издвојити из тога времена, нити се може разумети ако се не разуме време у коме је живео и делао.“ – М. Спремић, *Косовска битка – проблем издаје*, 47.

ском колективном памћењу. Око његовог имена у српским историјским изворима онога доба, као и у старој житијној књижевности, влада мук. Летописци само узгред помињу његову смрт. И Ђурађ Бранковић избегава да помене име свога оца.³⁷⁰

Издаја Вука Бранковића део је духовне иманенције косовске легенде. Без ове издаје не би било тешњих интегративних процеса између Лазарева и Милошеве легенде. Милошев подвиг био би у великој мери проблематичан, будући да би представљао само емотивни чин увређеног појединца, условљен личном таштином. Појавом Вука Бранковића у улози издајника појачава се трагична димензија у вези са ликом и поступцима кнеза Лазара. Интензивира се драмски набој. Сви актери догађаја повезују се родбинским везама. Асоцира се на библијску издају, посебно у развоју мотива кнежеве вечере. Инсистира се на судбинској предодређености косовске катастрофе, најизразитије у епским народним песмама Вукове збирке. У суштини, без Вука Бранковића као антипода не би било ни Милоша Обилића, онаквог какав је представљен у усменој традицији. Не би било ни уверљиве мотивације за извршење подвига.³⁷¹ Тек са Вуком Бран-

³⁷⁰ „Српски историјски текстови онога времена брисали су успомену на Вука Бранковића. Прећуткивали су не само његову делатност већ и његово име. Летописи бележе само његову смрт. Константин Филозоф нигде га не помиње у Животу деспота Стефана Лазаревића, мада је писао у време Вуковог сина Ђурђа и, по свој прилици, на његов подстицај. Ни сам Ђурађ Бранковић, када је постао једини господар српских земаља, не помиње очево име у повељи којом је 1428. године обновио трговински уговор с Дубровчанима...” – *Исто*.

³⁷¹ „Сусреће се витез Милош са царем и мучеником Лазаром, феудално-витешка традиција са државнополитичком традицијом преображеном у црквеном, хришћанском духу. Увек је постојао извесан распон између њих, и он се донекле може пратити кроз векове. Тек својим спајањем оне су добиле свој пуни размах. А тога не би било без нове улоге Вука Бранковића које је била не само народнопсихолошка, него још више песничка потреба. Она је мотивом клевете дала конкретну мотивацију за Милошево дело, уједно оптерећујући Лазара трагичном кривицом. Мотивом издаје она је још јаче истакла 'Милошеву правду', смисао Лазарева жртве и неминовност пропасти царства.” – А. Шмаус, *Нав. студија*, 51-52.

ковићем и развојем мотива издаје Милошева погибија постаје присније повезана са легендом кнеза Лазара, уклапа се у опште-национални удес и поприма изразито трагичну интонацију.

Преузимањем мотива издаје Вук Бранковић постаје „тип издајника“ у колективном памћењу. Он је присутан као предлогач и у песмама о Другом косовском боју, што се веома лепо да видети ако се обрати пажња на „неверство“ Ђурђа Бранковића, у песмама са мотивом претварања Секуле у змију, или ако се уочи податак да носилац мотива оклеветаног јунака у једној бугарштици о Другом косовском боју постаје Змај Огњени Вук.³⁷² И један и други директни потомци „издајничке“ лозе Бранковића. Легенда о Вуковој издаји толико је била уврежена, толико је ушла у све поре духовног, историјског и културног живота српског народа, да су припадници критичке историографије, борећи се против ове заблуде, у јавности свога доба били жигосани као „разоритељи заветне мисли“, људи који „трују и убијају народни дух и исмевају осећај народни“³⁷³, клеветници и непатриоте. Фр. Рачки је међу првима истакао мишљење да „Вукова издаја не да се историјски утврдити“.³⁷⁴

³⁷² „Издајство на Косову идентификовано је у народном предању са именом Вука Бранковића, а само према њему могла је временом машта певача, више или мање, формирати нови лик завидника и издајника у лику Павла Стријемљанина. Тешко је веровати да је у време свога постанка, песма попут бугарштице бр. 14 могла послужити као узор или схема за песму бр. 1, јер она памти само издају, и то не тако јако изражену као у песми бр. 1, али не и праве личности, везане за бој 1448. Несумњиво је, рекли смо већ, да је она доцнијега постанка. Погледамо ли изворе о Косовском боју 1389, запазићемо да се мисао о завиднику и клеветнику јавља 'свакако пре овако формиране бугарштице са Хасан пашом Предојевићем'.“ – Ј. Ређеп, *Мотив издаје на Косову у бугарштиницама*, 105.

³⁷³ Вид. Јаша Томић, *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора*, Нови Сад, 1908, 22-23.

³⁷⁴ *Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća*, Rad JAZU 3, 1868, 92.

У непрестаним полемикама са Пантом Срећковићем и њему сродним „пантама“, Руварац наводи и ставове Гиљфердинга, Новаковића и Армина Павића, који указују на јак утицај усмених традицијских извора на Орбиново *Краљевство Словена* и *Троношки родослов*, списе у којима се у најцеловитијем облику презентују приче о клевети и о издаји Вука Бранковића. Павићево образложење да је ова прича несумњиво „изум народне традиције“, јер су и *Троношки родослов* и „стара хрватска пјесма“ (мисли се на бугарштицу о свађи Милошеве и Вукове жене) отприлике настали у исто време, а да је узрок стварања и настанка те приче могућна пројекција негативне популарности деспота Ђурђа Бранковића и жене му Јерине на ранији Косовски бој, Руварац посматра благонаклоно, али се жести на његов последњи став, по коме књижевник не би смео мењати већ укореењу народну традицију: „Нико од људи није непогрешив, па ни скуп људи, што се зове народ, није то, а најмање је беспогрешно оно, што се из старине затекло у народу и што зову 'народно предање, народна традиција'. Па као зашто онда да се не сме мењати та народна традиција? И зашто се не би смело казивати и причати народу, да српско царство није пропало с тога, што је Вук Бранковић издају на Косову или већ пре Косова учинио, јер да је Вук то учинио, не може се доказати ничим, а пропасти српског царства били су други узроци?“³⁷⁵

Покушавајући да да одговор на питање зашто је баш уз име Вука Бранковића прионула традиција о издаји, Руварац побија податке које по *Троношком родослову* износи црногорски митрополит Василије Петровић да је Вук Бранковић управљао *босанском* коњицом у Косовском боју.³⁷⁶ Ни Вук Бранковић, нити његов отац Бранко Младеновић, никада нису управљали Босном, већ јужном Србијом и Косовом, територијом на којој се и одиграо бој. Руварац пориче и Василијево причање по коме је Бал-

³⁷⁵ „Стражилово“, 249 : *О кнезу Лазару*, 268.

³⁷⁶ Вид. В. Петровић, *Нав. дело*, 25.

ша, после Косовског боја, својом руком убио „проклетог“ Вука Бранковића.³⁷⁷

Руварац понавља раније изречену тврдњу да Зећани тј. Црногорци нису учествовали у Боју. Полазећи од најстаријих извора, Иларион довођење у везу Вука Бранковића за босанску војску у записима тумачи замењивањем улога историјског Вука Бранковића и босанског војводе Влатка Вуковића у народу: „Ја бих рекао, да се у првом веку после боја Косовскога ни у народу није знало за издају Вукову на Косову нити да се име Вуково као издајника и проклетника помињало у причама и песмама.“³⁷⁸ Временом се развијала легенда о издаји и, заједно са мешањем историјских учесника Косовског боја, Вука Бранковића и Влатка Вуковића, везивала за име Лазаревог зета. Руварац се, поред овога, не труди да подробније размотри могуће узроке настајања предања о „невери“ Вука Бранковића. Много исцрпније, па и са вреднијим резултатима, о томе говори Љубомир Ковачевић, у напору да докаже исто што и Руварац, тј. да Вук Бранковић није издао свог таста на Косову: „На Косову се десила грдна несрећа и за њу је морао бити неко крив: или је тако *богом* суђено било грехова ради наших и да се праведни венцима венчају, или што се нашло *издајника*. Вук је преживео косовски пораз а доцније завадио се с таштом и шурацима, због чега је изгубио престо и живот у туђини. 21. новембра 1402. била је битка, и то баш на Косову, између синова Лазаревих с једне и Ђурђа Вуковића и Турака с друге стране. Последица ове битке било је десетогодишње непријатељство између Лазаревића и Вуковића, које је српском народу многе штете и проливање крви донело... На тај начин непријатељство Вуково и њихових синова према *ташти* и *синовима* Лаза-

³⁷⁷ „Балша, у великој печали будући, што није стигао на Косово, гневio се на издајника Вука Бранковића, кога је касније и убио својом руком.“ – В. Петровић, *Нав. дело*, 27.

³⁷⁸ „Стражилово“, 1888, 252 : *О кнезу Лазару*, 275.

ревима, мало по мало, извргло се у *издајство* Вуково својега *таста* у боју косовском од 15. Јуна 1389.³⁷⁹

На крају своје расправе Руварац наводи сведочанство ђакон-на Игњатија, прихватајући га, уз извесне резерве, као најстарију и најпростију вест о Боју: „Ако дакле исписано из рускога временика место садржи речи рускога ђаконa Игњатија без примесе, онда имаш, Србине и српски сине, у тим речима најстарију и прву вест ’о цару Мурату и кнезу Лазару и о слуги Лазаревом Милошу’, који уби цара Мурата, и о сину царевом, цару Бајазиту, под ким Турци продужише бој на Косову и победише, и ухватише вел. кнеза Лазара и бољаре и сву војску његову, које побише а које похваташе – и српскога кнеза (цара) Лазара на повеле-није новогa цара турскога Бајазита мачем посекоше месеца *Јуна* 1389. г.“³⁸⁰ Аутентично сведочење руског путописца Игњатија, међутим, много је штурije него текст који је Руварац имао пред собом. С обзиром на ограду уз коју гргетешки архимандрит прихвата овај документ („Ако дакле исписано из рускога временика место садржи речи рускога ђаконa без примесе“), не стоји оцена Михаила Динића, по којој је Руварац преценио овај историјски извор: „Показало се за један извор, коме је сам Иларион Руварац поклатио своје пуно поверење и високо му подигао цену као нај-старијем и најпростијем, да је интерполисан у свом битном делу: сведен на праву меру он нас оставља скоро без поједино-сти.“³⁸¹

Када говори о Вуковој издаји, Руварац се не пита да ли је Милош, својим заветом, прекршио грех претеривања, пошао из-ван себе, изван лимита своје природе. Није ли сам Милошев под-виг *hubris*? Може ли отуда потицати мотив оклеветаног јунака, као и објективна кривица? Није ли Милош прекршио своје компетенције, проистекле из верности према сизерену, претпоста-

³⁷⁹ Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 85.

³⁸⁰ „Стражилово“, 1888, 267 : *О кнезу Лазару*, 287.

³⁸¹ М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА, Београд, 1940, књ. 182, 133.

вивши верност својој части не само оној првој, него и верности према своме национу и његовој судбини? Нема боље подлоге за трагички конфликт: „Сваки је човек везан двоструком верношћу: своме господару и својој части. Када тај пар верности постане неспојив, избија драма.“³⁸²

Када говори о косовској епици, Руварац се не пита ни да ли постоји трагичка кривица у избору кнеза Лазара. Питање Лазаре одговорности експлицитно се поставља тек у *Троношком родослову*. Сваки избор подразумева у себи елементе драме. Овде, међутим, крајње драматично слање поруке и монолог кнеза Лазара не дају одговор на кључно питање: има ли кнез Лазар право да бира у име целог нација? Не премашује ли одлука компетенције смртног бића? Није ли кнез Лазар својом одлуком начинио несумњиви прекршај мере, космичког поретка и легалитета виших сила?

„Последње време“ наступа онда када више нема невиних. Ако нема невиних, значи да су сви криви. Али ако су сви криви, онда нико није крив. Вук није издао, доказује Руварац. Али то не значи истовремено и да је невин, будући да је и сам учествовао у креирању атмосфере која је довела до косовске катастрофе. Тако стижемо до познатог Пазовог парадокса: невини смо, јер смо криви, будући невини. Издајство Вука Бранковића није моралне природе. Вук у „историји“, а поготово у епској поезији није издајник према мери личне одлуке и избора. Он је нитков ван морала, према томе и изван категорија добра и зла.

До Руварца и Љ. Ковачевића, само је гроф Ђорђе Бранковић, међу свим домаћим и страним хришћанским изворима, настојао да Вука Бранковића, свога тобожњег претка, амнестира од косовског проклетства: „Бранковић је очевидно желео да кривицу за косовску катастрофу збаци с Вука на Милоша. Но у то-

³⁸² О. Паз, *Херојски свет*, у: *Лук и лира*, у преводу Р. Тадића, Београд, 1990, 208.

ме је остао сасвим усамљен. Његово схватање Милоша Обилића није продрло у српску историографију. Павле Јулинац је у свом симпатичном Уводу у историју порекла славено-српског народа (1765) први начинио у писменој традицији од Милоша Кобилића Обилића, а Вука Бранковића је жигосао као издајника (89-91). Тако је исто поступао и Јован Рајић у својој великој Историји (III, 38 и др.). (...) Од имена издајице Бранковић га није могао спасти. Од њега га је ослободила тек критичка српска историографија.³⁸³

Оцене Руварчеве расправе о кнезу Лазару и Косовском боју су потпуно опречне, и крећу се у распону од тврдње Јаше Томића да је *Кнез Лазар* гргетешког архимандрита његово најслабије дело, те да почива на потпуно погрешним основама³⁸⁴, до савремене оцене Симе Ћирковића да је Руварчево дело „парадигма наше критичке историографије, и својим јаким и својим слабијим странама“³⁸⁵.

У прегнућима да допре и до најскровитијег историјског податка и расветли најтамнија места косовске приче, Руварац не анализира косовску легенду. Он не осећа да легенда о Косовском боју поседује трогубу структуру, да се разлистава у трослојну повест за чију семантику историја више не представља достатно упориште. Он не види да око мезгре историјског догађаја меандрира црквено-религиозна симболична аура, светитељски ореол око посечене главе Светог кнеза.^{385a} И да је са њом комплементарна и њој сучељена епско-витешка стилизација која упућује на западне ритерске средњовековне повести.³⁸⁶ У чи-

³⁸³ Н. Радојчић, *О хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, 23.

³⁸⁴ Јаша Томић, *Нав. дело*, 42.

³⁸⁵ С. Ћирковић, *Студија Илариона Руварца О кнезу Лазару*, 13.

^{385a} Вид. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Лик кнеза Лазара и културно-историјска предања*, у: *Свети кнез Лазар*, 321–327.

³⁸⁶ Вид. Н. Љубинковић, *Косовска битка у своме времену и виђењу потомака или логика развоја епских легенди о косовском боју*, у: *Косово у памћењу и стваралитву*, прир. Н. Љубинковић, Расковник, Београд, 1989, књ. 55-56, 127-164.

њеници да се „фрагментаран и магловит историјски костур веома рано попуњава животворним месом легенде“ Руварац не проналази ништа друго до ништителског дејства народних традиција које замагљују истинито и јасно сагледавање националне прошлости, те подлим историјским лажима нагризају повесмо националног бића.

На Руварчеву расправу *О кнезу Лазару* реаговао је, између осталих, и Сима плем. Богдановић, тада активни мајор из „Осеча“, у чланку *Народна традиција и непогрјешими историци*, потписаном псеудонимом Синиша. Ево како је на Грчићеву најаву излагања тог чланка у „Стражилову“ реаговао Руварац: „Ваше дакле писмо прочитао сам од краја до конца и само сам се горко насмејао, али се разљутио нисам на то кекавачко писмо Ваше од 30. VII. И како да се љутим на Вас, кад сте 'морали дати места млађењу старе сламе од Синише, само да Вам се не би пребацило, е нисте 'непартаичан'? И премда ја држим, да нисте морали давати места том осечком пундравцу и врућопишу, кога ја немам срећу познавати, и даље држим, да у опште таком пискарању нисте требали дати места у Вашем листу, као год што нисте требали примати у свој лист примедбу Живановићеву о еванђелистару а још мање одговор мог брата на ту приметбу, то се ја ипак на Вас не љутим, што примате којешта у Ваш лист, јер то је Ваша ствар.“³⁸⁷

Из историјског аспекта, најважније је, ипак, да су резултати Руварчеве и Ковачевићеве расправе о суштинским питањима у науци данас прихваћени као неоспорни. Као аксиом и данас важи оцена П. Томца да Руварчеву студију „можемо назвати магистралном за питање које обрађује“³⁸⁸. Студија Ила-

³⁸⁷ Писмо је датовано у ман. Гргетегу, 21. VII (2. VIII) 1888. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, V, 73.

³⁸⁸ „У својој проницљивој студији *О кнезу Лазару*, коју, поред свег сарказма на адресу Панте Срећковића, можемо назвати магистралном за питање које обрађује, Руварац се смело и бескомпромисно обрачунао са романтиком традиционалне историје, одбацио је све оне поставке народне песме које се нису могле доказати поузданим историјским изворима.“ – П. Томац, *Косовска битка*, 24.

риона Руварца о Косовском боју незаобилазна је литература и данас за тумачење крунског догађаја у свеколикој српској националној историји. Већа препорука од тога јој, заиста, није потребна.

О ГРОФУ ЂОРЂУ БРАНКОВИЋУ И
ВЕЛИКОЈ СЕОБИ

*Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној великој сеоби српског народа*³⁸⁹ изазвали су, Руварчевим радикалним судовима о грофу Ђорђу Бранковићу и времену, природи и начину пресељења Срба у Угарску крајем 17. в., једнодушну и неподељену осуду јавности, до те мере жестоку, да је проузроковала прекид штампања Руварчевих чланака у „Јавору“. Руварчева реакција испровоцирана је расправом „аустријскога ц. и кр. генералног интенданта Аврама Ђукића о питању: кад су се Срби са Арсенијем III. Црнојевићем (око 1633.-1706.) доселили у земље мађарске круне“, која је излазила у „Јавору“ за 1891. годину (бр. 11 и 12). Руварац је своје „две-три примедбе или напомене“ на то Ђукићево „размишљање“ издавао у седам бројева (14-16 и 18-21) док уредник „Јавора“, Илија Огњановић, није прекинуо, или „на пречац пресекао“ то расправљање у 23. броју „Јавора“ исте 1891. г. Ево како је у писму Ј. Грчићу Руварац реаговао на обуставу излажења своје расправе: „Г. Др. Илија Огњановић се попишма-

³⁸⁹ Одломке је Руварац почео да издаје најпре у „Јавору“ (*На питање: „Кад су се Срби с патријархом Арсенијем III Црнојевићем доселили у земље мађарске круне?“*, Јавор, Нови Сад, 1891, бр. 14-16; 18-21), а после обустављања расправе у „Јавору“ (бр. 23) наставио у земунском „Новом времену“ (*О „сеоби“ или преласку Арсенија III, српскога патријарха, с народом из српских земаља у земљу угарску г. 1690... Гроф Ђорђе Бранковић – патријарх Арсеније III Црнојевић*, Ново време, Земун, 1891, III, недовршено). Одломке о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној великој сеоби српског народа прештампала је Српска краљевска академија 1896. године.

нио те самовластно окончао оно у Јавору, премда још није крај. Нисам мислио, да је тај негдашњи галопен либералски и исмеваач калуђерски така кукавица. Но најзад човек је женат и има дечицу или бар паметније је бојати се и прибојавати него бити небојша. Но само Вас то молим, да кажете г. Дру и сваком бившем либералу у НСаду, да сам ја вазда био и остао до данас а ваљда ћу бити и у напредак лојалан и одан држави, у којој сам, и да нисам никад шарао, као што су шарали они, и да оно, што ја пишем, није наперено против Мађара, већ баш против новосадских негдашњих разметљивих либерала, а главно ми је да кажем истину или оно што држим за истину.³⁹⁰ Због свега тога Руварац у предговору прештампаног издања 1896. године каже: „Скупио сам дакле и издајем скупљене одломке, а не знам, да ли је паметно, и да л’ не бих паметније учинио, да сам оставио, да одломци ти, непочети и непраћени благословом а сахрањени у листу и листовима недељнима, иструну у тим листовима без шума и клопота – него их ево одштампавам и одштампане износим пред свет на осуду, а своју може бити трајну срамоту.“³⁹¹

У порекло деспота Ђорђа Бранковића отворене сумње изнео је већ П. Ј. Шафарик.³⁹² Ст. Новаковић указује на политичке

³⁹⁰ Писмо је датовано у Гргетегу, 14. (26) јуна 1891. – Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писама*, 86.

³⁹¹ И. Руварац, *Одломци, Предговор*, VI.

³⁹² „Ђорђе Бранковић, познати последњи псеудодеспот и историчар Срба, према сопственом, често сумњивом, казивању и, наравно, без доказа, био је потомак старих Бранковића и потиче од Лазара, наводног сина Ђурђа Бранковића, који у историји није познат. Рођен је у Јенопољу 1645. године, према Хорањију (I, 769) 1640. у Београду. Рано је постао сироче и отхранио га је брат Сава, ердељски архиепископ, упутио у државничке послове. У 1663. години отпутовао је са ердељским посланицима у Цариград и преговарао у Адријанопољу с царским аустријским представником Кристофом фон Киндсбергом. Ту у Адријанопољу догодило се да га је 28. септембра 1663. пећки архиепископ Максим прогласио за деспота Србије. Следећих година боравио је код брата [Саве]; кад му је брат 1668. године отпутовао у Русију да би скупио новчану помоћ за поновну изградњу своје цркве и резиденције, Ђорђе Бранковић отпутовао је заједно

прилике у којима је делао гроф Ђорђе Бранковић.³⁹³ Л. Талоци надмоћно побија тврдњу да је Бранковић потомак деспотске породице, доказујући да се лоза деспота Ђурђа Бранковића угасила почетком 16. в.³⁹⁴ У полемику о грофу Бранковићу Руварац је ступио на позив уредника часописа „Наше доба“ и преводиоца Талоцијеве студије, др Стевана Павловића, да прокоментарише расправу *О последњем деспоту српском Ђурђу Бранковићу*, изашлу у новосадској „Застави“ 1885. године (бр. 59, 60, 70 и 89), у којој је аутор, између осталог, написао да је последњи српски

с њим. Након повратка Ђорђе је као ердељски представник послат на турски двор; такође, имао је задатак да разграничи владавину Јенопоља и Ердеља, уз сагласност Капици-паше Ибрахима, за шта му је [кнез] Апафи поклатио имање у Алвинцу. Ускоро је Апафи прогнао не само архиепископа Саву, већ и Ђорђа Бранковића, наводно, на подстрек суперинтенданта и из верске мржње; највероватније је, међутим, да је реч о политичким разлозима. Ђорђе је најпре отишао у Влашку, жалећи се султану и дописујући се с незадовољницима. Закључио је, 15. септембра 1681, у Константинопољу, савез с Ладиславом Чакијем. Чаки је, потом, отпутовао у Беч, а затим с Бранковићем дошао у Влашку код властелина Шербана. На дан 7. јуна 1683. године цар Леополд I дао је Ђорђу Бранковићу титулу барона, а 20. септембра 1668. уздигао га је у грофа с мађарским поданишством. Само, у тадашњем турском рату царско министарство тешко га је оптужило и октобра 1689. одведен је, са својим присталицама, у логор баденске грофовије код Кладова, по наредби генерала затворен је и као државни затвореник одведен је најпре у Беч, потом у Јегру [Хеб] у Чешкој. Сумња у његово генеалошко стабло и самовољно преузимање титуле деспота били су пропратни разлози његовог заточења, чију стварну основу, уосталом, није било тешко одгонетнути код више него двоstrukог карактера особе из толико критичног доба. Умро је 19. септембра 1711 (према Хорањију, 2. маја 1705) у Хебу. Његово тело пренесено је 1743. године у манастир Крушедол у Срему. У Хебу је написао историју Србије (Ј. Рајић, IV, 93-172; Енгел I, 284; III, 475-486; Хорањи I, 768-777).“ – П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, С немачког превеле Мирјана Д. Стефановић и Милана Мразовић, Београд, 2004, 89-90.

³⁹³ Ст. Новаковић, *Из Хронике деспота Ђурђа Бранковића*, Гласник СУД, књ. 33, 135-142.

³⁹⁴ Л. Талоци, *Лажни Бранковићи*, Превео са мађарског Ст. Павловић, Нови Сад, 1889.

деспот био „најученији човек, највећи јунак и најбољи војсковођа“. У отвореном писмо поводом те расправе³⁹⁵ Руварац износи своје основне тезе о грофу Ђорђу Бранковићу: „1. да тај Ђорђе, ако се и звао Бранковић, није био од деспотске лозе Бранковића; 2. да је он сам измислио и сковао своје родословље, и да је тиме не само ћесара Леополда и његов двор, већ и српски народ обмануо и преварио; 3. да је кушао да се народу српском за деспота наметне; – те према свему томе, да је био пробисвет, лажа и варалица, једном речи: швиндлер у великом стилу, сличан оном лажи-деспоту Јакову Хераклиду и оном Хрвату Павлу Шкалићу (у XVI веку) и Шћепану Малом у Црној Гори, – швиндлер, према ком су свиколици наши данашњи швиндлери и с ове и с оне стране Саве и Дунава прави фушери.“³⁹⁶

О *Хроникама* грофа Бранковића писао је Руварац и раније.³⁹⁷ Посебно се задржава на „садржају и изворима кронике Деспота Бранковића“: „Уопште се може рећи, да је Деспот за старије – предкосовско доба, употребио поглавито: Орбина, Архиепископа Данила и србске Летописе, а у новом добу, осим Орбина и Летописа, угарске повестничаре: Бонфинија и Иштванфија.“³⁹⁸ Први Руварчев приступ *Хроникама* био је тенденциозно омаловажавајући, у духу званичне политике Карловачке митрополије. У време српског омладинског покрета, наиме, створен је прави култ грофа Ђорђа Бранковића.³⁹⁹ Као што су све гласнији

³⁹⁵ И. Руварац, *Отворено писмо*, Наше доба, Нови Сад, 1885, I, бр. 35 (2/14. мај), 3-4.

³⁹⁶ И. Руварац, *Одломци*, 2.

³⁹⁷ И. Руварац, *Нешто о кроници деспота Ђорђа Бранковића (прилог србској историографији)*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1866, XL, књ. 111, 1-31.

³⁹⁸ *Исто*, 7.

³⁹⁹ „Култ Ђорђа Бранковића је за трајања омладинског покрета достигао врхунац. Детаљи из Бранковићева живота износе се онако како их је Видаковић по Рајићу испричао, а покушај Ђорђевићев, који је у првом реду у истину имао задовољити његове личне амбиције, чинио се омладинцима још много грандиознији, јер се у многим подударало са њиховим идеја-

захтеви уједињене омладине српске за штампање Бранковићевих *Хроника* као прве српске модерне историје били углавном политичке природе – антиаустријско расположење у време омладинског покрета, тако је и изврдавање карловачких митрополи-та да се *Хронике* збиља издају на свет, и поред све декларативне решености, било такође политичке природе, јер би се тиме значајно нарушили односи Цркве и Хабсбуршке династије, и угро-зио положај српског народа у Аустријској царевини.⁴⁰⁰ У уза-

ма о уједињењу Српства.“ – Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд, 1911, 8.

⁴⁰⁰ „Иларион Руvaraц изабрао је највештији начин да дискредитује мисао о штампању Бранковићевих *Хроника*. Учинио је то ако не по изричној наредби карловачког патријарха Самуила Маширевића, а оно сигурно у духу интенција Карловачке митрополије, која је имала све јачих разлога против штампања *Хроника*. Матица Српска је 1865 год. била опет кренула мисао о издању *Хроника* и молила патријарха да јој препусти рукопис 'на преглед и ако је могуће на издање' (Летопис, 110, 263). Тада је био потпредседник Књижевног одељења Матице Српске Светозар Милетић, у чијој је свакој намери гледао патријарх Маширевић политички потез. И бојао га се. Није веровао да је Матици Српској стало само ради историје до издања *Хроника*, мада је Милетић тих година наглашавао, колико је важна за народну свест историја, 'која обухвата случајеве кад су нам се предци за исту мисао борили, истим се успесима радовали, од истих опасности страховали'. (Стајић В., Светозар Милетић, 215). За великог пријатеља либералних Маџара и жестоког непријатеља Аустрије, какав је био Милетић, јамачно би било веома добро, да се и на основу Бранковићевих *Хроника* утврди, како је Аустрија била увек вероломна, и како су њену вероломност особито Срби на себи искусили. Патријарх Маширевић није могао потпомоћи овакве намере, и Матица Српска није смела добити *Хронике* да их изда. Да би се пак уопште компромитовала мисао о штампању *Хроника*, које су могле политички постати збиља опасне, одлучио се Ил. Руvaraц да документарно утврди, како *Хронике* не вреди штампати. Он, наравно, није политичку страну питања ни додири-вао, него је желео само утврдити, да у *Хроникама* нема нових историј-ских дата, па да их, према томе, ради научних разлога није вредно издава-ти. Поступао је јако обазриво. Тада је омладински романтичарски покрет улазио у свој јек и с њиме и узрујано одушевљавање за српску прошлост, највише за најсветлије доба у њој, за цара Душана. Баш на том периоду одлучио се Ил. Руvaraц доказати Србима да *Хронике* ништа не вреде и да

врелој младежи преко Саве и Дунава растао је култ грофа Ђорђа Бранковића, навелико се распредало о његовом подвизавању и страдању без кривице, а зарад српских националних интереса. Велика је повика била на клерикалне кругове у Карловцима које су се бринуле о Бранковићевим *Хроникама* због, како се говорало, намерног уништавања и распарчавања Бранковићевог капиталног дела које, веровало се, спада у непроцењиву баштину националне културе. Дуго се у омладинском покрету ширила фама како се црквене власти у Карловцима хотимично немарно и алкаво односе према овом капиталном рукопису: „Хронике су, дакле, врло добро сачуване, јер сада у њима нема свега три листа, који су раније били. Наши народњаци нису то веровали. Држали су да се Хронике грофа Ђорђа Бранковића с нехата и пакости расипају, и да горег места за њихово чување нема од Патријаршијске Библиотеке у Карловцима.“⁴⁰¹ Све су то била претеривања јавности, вели Н. Радојчић: „Љубав спрам Хроника и мржња на јерархију измишљали су, како су калуђери нехатни чувари Хроника, које не дају да се издаду. Деца се у Карловцима нису играла с листовима из Хроника по улицама, листови из њих нису ’за успомену’ разнашани, и ако је кутију, у којој се Хронике сада чувају, дао направити тек Дим. Руварац, садашњи библиотекар Патријарашке библиотеке.“⁴⁰²

Хронике су огромно дело. До Рајићеве *Историје* то је „највећа српска књига“. Према врло темељном бројању Н. Радојчића, оне имају 2681 страну. Шафарик је погрешно избројао да имају око 3500 страна. Готово у целости су сачуване. Недостају само 3 листа. Руварац у *Летопису* расправља о рукописима, преписима, изводима, изворима и садржини Бранковићег животног

их нема смисла штампати, пошто је одељак о цару Душану бедан, слабији него онај о Немањи, што га је штампао Вук Стеф. Караџић у уводу своме Речнику.“ – Н. Радојчић, *О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, Прилози КЈИФ, 1926, књ. VI, св. 1, 3-5.

⁴⁰¹ Н. Радојчић, *О Хроникама*, 11.

⁴⁰² *Исто*, 13.

дела, али избегава да се ближе одреди према несвакидашњој историјској личности Ђорђа Бранковића. Конкретније се „самозваним српским деспотом“ бави у расправи о пећким патријарсима⁴⁰³. Овде он причу о миропомазању Бранковића назива „комедијом“, окривљујући самог српског назови „деспота“ за судбину која га је снашла: „Ђорђе се тај збиља издавао за оно што није био, а наиме за потомка негдашње деспотске српске лозе, и за венчаног српског деспота. (...) И он прође као што обично пролазе самозванци: лажни цареви и лажни деспоти.“⁴⁰⁴ Поред оцене Бранковићеве личности и осуде његове јавне политичке делатности, Руварац даје и основне црте психолошког портрета патријарха Арсенија Чрнојевића. Склон је да усвоји не баш ласкаву оцену патријархове личности С. Милутиновића и Д. Милаковића, у којој стоји како Арсеније III није био од лозе Црнојевића, него се сам тако прозвао не би ли придао себи већу важност код народа и аустријског двора: „Ваистину је чудо то, да се у исто доба појави човек, који се издавао за Деспота и Деспотовића или од лозе деспота Ђурђа Бранковића – а који није био ни једно ни друго; и патријарх који се пише Чрнојевић, а који није био од лозе зетских Црнојевића.“⁴⁰⁵ О Великој сеоби Руварац овде износи суд који ни касније неће изменити, само ће га још више заоштрити. Према његовом схватању, из Леополдовога прогласа од 6. априла не може се извести да је римски ћесар свечано позвао српски народ да се пресели у његове земље, како су то српске „најбоље главе и родољуби“, а наиме: Јулинац, Рајић, Мушкатиновић, Давидовић, Стратимировић, Рајачић, Грујић, Суботић, Исидор Николић, Стојачковић, па чак и аустријски министар (Бартенштајн) писали и говорили: „А кад је тако, онда ти не поможе ни Стојачковић, ни његова досетљивост од г. 1849. и 1860, те хоћеш нећеш мораш признати, да је цар Лео-

⁴⁰³ И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*, Задар, 1888.

⁴⁰⁴ *Исто*, 100-101.

⁴⁰⁵ *Исто*, 85.

полд I прогласом од 6. априла позвао српски народ, да устане на Турке, своје крвнике, да уз помоћ његове војске стресе јарам турски и да се њему, као краљу угарском, подложи, а није тим прогласом, као што су твоји стари мислили, позвао српски народ, да се исели и овамо у угарске земље пресели.⁴⁰⁶

Када је реч о историјском значају Бранковићевих *Хроника*, Ђ. Даничић је био потпуно супротног мишљења од И. Руварца. Он је сматрао да *Хронике* треба штампати, посебно „оно све што Бранковић пише о себи и о свом времену“, ако ни због чега другог, а оно „да боље познамо тога Србина“.⁴⁰⁷ О значају *Хроника* говори већ зналачки начињен „извадак“ из Бранковићевог монументалног дела који је начинио Ст. Новаковић.⁴⁰⁸ Тада се схватило колико је Руварац грешио, и колико је историјски део Бранковићевог дела важан за конституисање модерне српске истори-

⁴⁰⁶ Исто, 106.

⁴⁰⁷ „Они су ишли различитим путевима. Даничић је био на правом. Јер, заиста је било и с чисто научног гледишта – с ког је Даничић посматрао цело питање – преко потребно да се *Хронике* издаду. Али Ил. Руварца није могао о томе уверити. Он је написао учен но сасвим тенденциозан састав: 'Нешто о Кроници деспота Ђорђа Бранковића' (Летопис, 111, 1-30), где је наштампао и цели одељак из *Хроника* о цару Душану, који је доиста бедан. Код лепог броја читалаца је Ил. Руварац са својим схватањем *Хроника* јамачно продрио, и ако са споменутим одломком фактично није доказао да *Хронике* не вреди штампати. Он је знао, али други већином нису знали, зашто је баш то место у *Хроникама* слабо, него су држали да је све остало још слабије, када одсек о Душану Силном не вреди много, о ком су они веровали да је био и за грофа Бранковића средиште научне пажње и родољубива одушевљења. Просечни читаоци нису могли знати, да је читава једна грана српских средњовековних историка била врло нерасположена спрема цара Душана због његове црквене политике, и да је том утицају подлегао и Бранковић, из кога веје бар део хладноће тих српских средњовековних извора спрема цара Душана. Тако се догодио један немио неспоразум, јер Душаново доба није ни најважнији ни најбољи део у *Хроникама*, као што су одушевљени омладинци мислили да се то само по себи разуме. Најзнаменитији део *Хроника* је онај одсек, где је гроф Бранковић описао свој живот и рад.“ – Н. Радојчић, *Нав. студија*, 4-5.

⁴⁰⁸ Гласник СУД, 33, 135-190.

ографије. Преписујући и цитирајући Рајића, српски историчари су, често и не знајући, баштинили резултате Бранковићевог рада. Мемоарски део *Хроника* непроцењив је за српску политичку и културну историју: „Могло се већ онда лепо видети, да је уопште питање о штампању Бранковићевих *Хроника* сасвим погрешно стављено од стране Ил. Руварца. Јер, важно је већ видети, како је први пут обрађивана и схватана у *Хроникама* српска историја на основу не само српских него и страних извора, али је још много прече знати мемоарски део *Хроника*, где гроф Бранковић описује своју бурну судбину у усталасаном времену, које је сам проживео. (...) Ил. Руварац је био на погрешном путу, када је мислио да би *Хронике* вређило само онда штампати, кад би у њима било нове историјске грађе. Те у њихову историјском делу – бар тачне – нема. Али без издања *Хроника* је немогуће утврдити колико су Јулинац, Троношац и Рајић од њих зависни и колико је, преко њих, од *Хроника* зависан развој целе модерне српске историографије. Без издања *Хроника* је немогуће утврдити развојну линију у схватању српске историје од Средњег Века па до наших дана, јер су оне на најважнијој прекретници у развоју српске историографије и представљају знаменити прелаз од средњевековног схватања српске историје модерном.“⁴⁰⁹

Ј. Радонић такође истиче значај *Славено-српских хроника*, посебно указујући на зависност Рајићеве *Историје* од Бранковићевог дела: „Ово волуминозно дело и по правцу и по схватању а и по обради носи карактерне особине средњевековних хроника. Важно је међу тим да је гроф Бранковић уочио тачно, да је знање прошлости једино могуће на основу познавања историјских извора, те се стога труди да их што више прибере. До тих извора, особито византијских и латинских, дошао је он у Бечу, где је у доста слободном затвору провео скоро 14 година, дакле много више него што се обично мислило. Овим делом, које показује, за оно време, необично начитаног и ученога човека, хтео

⁴⁰⁹ Н. Радојчић, *Нав. студија*, 6.

је Бранковић у главном да увери своје потомке, да је он прави и несумњиви деспот српски. Али Бранковић, крај све марљивости у прибирању извора, није показао ни мало критике, због чега његово дело, особито перијод до његова доба, има само литерарно-историјску вредност. Штета је, што његово дело остаде у рукопису. Оно би, да је било штампано, крај све нејасности стила и језичких погрешака, извршило јачи утицај. Сем тога, да је било публикувано, могла би се дати тачнија оцена Рајићеве Историје, која много зависи од Бранковићевих Хроника.⁴¹⁰

У својим одломцима Руварац исцрпно расправља о животу грофа Бранковића и улози коју је он одиграо у бурним историјским догађајима у чијем се средишту нашао српски народ у другој половини 17. в. Окосницу његове расправе о грофу Бранковићу представља разматрање о пореклу Ђорђа Бранковића, начина на које је добио високе титуле од бечког двора, до крунског питања Бранковићевог проглашења за деспота и миропوماзања у Једрену 1663. године.

Расправљајући о пореклу „лажног српског деспота“, Руварац одбацује измишљену генеалогiju према којој је гроф Ђорђе потомак владалачке лозе сремских Бранковића преко Гргура, сина деспота Ђурђа Бранковића. Према писцу *Хроника*, Гргур је имао, поред Вука (Змај Огњени Вук српске епске традиције – Б. С) још два сина: Гргура и Лазара. Од овог последњег гроф Ђорђе Бранковић изводи порекло банатских Бранковића, темељећи на том пореклу своје владалачке амбиције. Руварац све то аргументовано одбацује као ноторне измишљотине, доказујући да је Гргур, по поузданим сведочанствима, имао само једног, и то највероватније ванбрачног сина. На основу те измишљене генеалогije добио је Ђорђе Бранковић од ћесара Леополда I 1683. године титулу угарског барона, а 1688. грофовско достојанство. Према Руварцу, дакле, потпуно незаслужено. Што се тиче титула које самозвани деспот употребљава у својим прогласима и ак-

⁴¹⁰ Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 2-3.

тима, Руварац убедљиво доказује незнање грофа Ђорђа Бранковића, који је имао само магловиту представу о областима које би му, као титуларном деспоту припадале: „Но нити је буди какви Вук Бранковић, нити је Ђурађ Вуковић, потоњи деспот (1427-1456) био икада наследни господар Херцеговини (које тада још није ни било), Срему и Јенопољу, нити је иједан од њих био кнез (princes, Furst) свете римске империје, нити се под Јенопољем икад разумевала Влашка (Банат) и Бачка, већ је Јенопоље било поље (округ) око града Boros-Јено, Јенове, јеновско поље, и ништа више, као што се *Ђулинско поље* звало поље, округ око града 'Guula' званог, и *Осечко поље*, поље око града Осека.“⁴¹¹

О претензијама грофа Ђорђа Бранковића на наследно деспотство, као и о његовој интерпретацији породичног предања да банатски Бранковићи воде порекло од лозе Вука Бранковића Подгоричанина, из Коренића у Херцеговини, Руварац каже следеће: „Први је, као што је већ поменуто, стао називати *све* чланове породице, којој је родоначелник Младен војвода а последњи изданак Јован деспот, *Бранковићима*, гроф Ђорђе Бранковић, и то зато, што је он сам био неки Бранковић и од неких Бранковића, па је мислио, да ће му и то презиме бити од помоћи, да се изједначи са лозом и накалеми на лозу, од које су били деспоти у српској земљи. Но сујемудрени тај Гроф Ђорђе ишао је још даље и није само све потомке Бранка севастократора називао Бранковићима већ и тобожње претке његове; и он вам зна за некога Вука (Volfgangus-a) *Бранковића*, Подгоричанина за време цара и *ћесара* Карла Великога.“⁴¹² Тезе, изнете у *Хроникама*, да Бранковићева породица води порекло од „Славено-Гота“, да се његово племе населило у област код реке Коренице, да су Бранковићи саградили Подгорицу и сл. Руварац подвргава оштрој критици. Сам атрибут Подгоричанин, који Ђорђе Бранковић употребљава у дипломи којом му се даје грофовска титу-

⁴¹¹ *Одломци*, 7.

⁴¹² *Исто*, 5.

ла, Руварац тумачи угледањем лажног деспота на чувеног штампара Божидара Вуковића Подгоричанина, који се такође, породичним предањем, доводи у везу са старом владалачком кућом Бранковића. Руварац напомиње да је гроф Ђорђе Бранковић био упознат са црквеним књигама, штампаним у штампарији Божидара Вуковића Подгоричанина, и да је то био онај импулс, који је утицао на писца Хроника да својим бројним титулама дода и атрибут „de Podgoricza“. Међутим, расправљајући о пореклу грофа Ђорђа Бранковића и извргавајући подсмеху измишљотине тобожњег српског деспота, Руварац пропушта да укаже на то да је Ђорђе, иако није био из владалачке породице Бранковића, ипак имао угледне претке: „Али и ако гроф Ђорђе Бранковић не потиче од деспотске лозе, ипак је његова породица била веома знатна и имућна. Већ на крају 16. и поч. 17. века истичу се видно у Банату и у крајевима суседним Ердељу неки чланови његове породице. Тако је напр. владика Јеновски и Липовски Сава Бранковић поч. 17. века учинио знатних услуга ердељском кнезу Жигмунду Ракоцију, те му је овај поклатио неколико пустара у близини Липове и Арада. Знатна је личност стриц грофа Ђорђа Лонгин Бранковић. Прво калуђер у манастиру Беочину а после митрополит Јеновско-Липовски, напустио је он Јеновско-Липовску епархију, и отишао у Влашку, те онде био у личном пријатељству с влашким војводом Матијом Бесарабом.“⁴¹³

Проналазећи све шупљине у Бранковићевој причи о миропомазану за деспота у Дренопољу 1663. године, Руварац необоривим историјски фактима доказује да ништа од свега тога није истина. Заслугом гретешког архимандрита ова је „историјска“ чињеница дефинитивно скинута са дневног реда озбиљних историјских проучавања. О томе сведочи и Јован Радонић, један од најбољих познавалаца живота и рада писца *Хроника*: „Али није истина да је Бранковића, како сам вели, пред крај те исте године

⁴¹³ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић, изабрани деспот српски у Будиму*, Нови Сад, 1911, 10.

миропомазао за српскога деспота у Једренима српски патријарх Максим, који је тада тобоже прошао кроз Једрене, враћајући се из Свете Земље. Бранковић је причу о миропомазању измислио доцније 1682, када му је она потребна била да увери царске саветнике у Бечу да потиче од старих српских деспота, и да они на њ као таквог могу рачунати.⁴¹⁴ Руварац закључује да би и по самог „деспота“, и по цео српски народ било много боље да Ђорђе није измислио читаву ту причу о деспотству на основу које је добио висока титуларна достојанства од ћесарске круне: „Но не само по Ђорђа Бранковића, да би боље било, да није год. 1683. тајио свој високи сан и своје деспотско достојанство, већ би то и по српски народ од г. 1691. па све до данас боље било – бар би једног деспота и то *лажног* деспота мање било у повести нашој и колико би само суза уштеђено било народу нашем, историцима нашим, песницима нашим, новелистима и легендистима нашим и писцима новинарских чланака у листовима и у подлисцима! Но српском народу као да је од почетка суђено, да сузе лије и јаде јадује и да јаде своје казује.“⁴¹⁵ Писма патријарха Арсенија III, којима се потврђује Бранковићев саборни избор за деспота, Руварац дисквалификује као подметнута, сматрајући да их је сам Ђорђе саставио и подметнуо патријарху. Међутим, патријарх Арсеније III је заиста потписао Бранковићеву сведоцбу о миропомазању за деспота 5. маја 1688. године, на захтев самог „српског деспота“. Радонић у контексту овог податка приказује српског патријарха у не баш најповољнијем светлу: „Патријарх, раније обичан и неук калуђер, могао је уз добру награду од 150 дуката потврдити сведоцбу да је Бранковић од деспотске лозе тим пре, што је чуо да се Бранковић као угарски барон налази у непосредној близини влашког кнеза Шербана.“⁴¹⁶

Руварац је знатно убедљивији од Талоција. Он надмоћно доказује „да Бранковић не потиче од старих српских деспота, да

⁴¹⁴ Ј. Радонић, *Нав. дело*, 21.

⁴¹⁵ И. Руварац, *Одломци*, 29-30.

⁴¹⁶ Ј. Радонић, *Нав. дело*, 71.

није био миропомазан за деспота у Једренима 1663, него да је све то сам измислио.⁴¹⁷ Руварчева студија у „Новом времену“ има и својих недостатака, пре свега када је реч о грађи. Аутор, наиме „за расправљање о Бранковићу није употребио његову капиталну *Хронику*, него само Рајићеву *Историју*“.

Иларион Руварац није први историчар који одбацује тобожње деспотство грофа Ђорђа Бранковића. Већ је Павле Јулинац изразио сумњу у истинитост Бранковићеве приче о чину патријарховог миропомазања и венчања на деспотство, јер му није јасно шта се хтело тиме постићи. Енгел у својој *Историји*⁴¹⁸, а затим још изразитије П. Ј. Шафарик⁴¹⁹, исказују сумње у Бранковићево владалачко порекло. Те сумње у српској науци потврђују Стојан Новаковић⁴²⁰ и Иларион Руварац⁴²¹. Непосредно након расправе *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)* појављује се расправа Лауша Талоција о Ђорђу Бранковићу⁴²². У складу са премисама критичке историографије, Талоци доказује да Ђорђе Бранковић не потиче из старе деспотске владалачке породице, али на један знатно тактичнији начин.

Поред питања порекла и титула грофа Ђорђа Бранковића, које је самозвани деспот преваром добио од ћесарске Дворске канцеларије, Руварац се, у оштрој полемици са Јованом Рајићем, бави и деспотовим „славним делима“. Руварчева критика

⁴¹⁷ Вид. Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, 12-13.

⁴¹⁸ Joh. Christ. von Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Halle 1801, III, 477.

⁴¹⁹ *Geschichte der südslavischen Lit.* III, 129-131.

⁴²⁰ Ст. Новаковић, *Из хронике деспота Ђурђа Бранковића*, Гласник СУД, XXXIII, 135-142.

⁴²¹ У расправи *Нешто о кроници деспота Ђорђа Бранковића* Руварац у наслову прихвата Бранковићеву титулу; у *Пећким патријарсима* он веома оштро одбацује Бранковићево деспотство, док у *Одломцима* начин његовог излагања и радикалност критике личности и дела Ђорђа Бранковића достижу врхунац.

⁴²² Л. Талоци, *Лажни Бранковићи*, Нови Сад, 1889.

је у овом сегменту расправе још поразнија. Он одбија да призна постојање било какве дипломатске или политичке активности грофа Бранковића којом би он заслужио ласкава признања Јована Рајића. Српски је омладински покрет, сматра Руварац, сасвим незаслужено уздигнуо лажног деспота на пиједестал народног мученика и борца за ослобођење српског народа. Руварац закључује да је сам Бранковић скривио свој трагични удес, дугогодишње сужањство и бедну смрт у Хебу.

Одлучно порицање било каквих заслуга грофа Бранковића за српску националну ствар и мотивисање његове делатности искључиво личном користољубивошћу тог, по Руварцу, „уврнутог“ и неурачунљивог човека, изазвале су, оштрином тона и, чак, оправдавањем угарског двора по питању Бранковићевог сужањства, највеће реакције читалачке публике и низ жучних одговора. Реакције су потпуно разумљиве ако се види до које је мере Руварац био искључив у својим судовима: „Зашто је Гроф Ђорђе Бранковић ухваћен и зашто га нису пуштали на слободу до смрти, која га је постигла 19. дец. 1711. у Јегру граду у Чешкој? Зато што је: 1) био лажа, те се градио оним и издавао се за онога, што није био, о чем се сваки, који само хоће, и из ове књижице лако уверити може; што је 2) видећи, да су му се лажи и измишљотине његове на двору ћесарском примиле, и да је лажима и измишљотинама постигао нешто, и мислећи да ће излаганим достојанством и присвојеним титулама наћи вере и у лаковерног српског света, *стао радити на своју руку и за свој рачун, за своје господство против смерова и интенције владе, којој се био предао, и којој је посветио био своју политичку радњу*; као што се то види из кореспонденције ђенералисима принц-Луја Баденског и ћесара Леополда I (в. Die freiwillige Theilnahme der Serben u. Croaten etc Wien 1854. str. 99, 100, 120-204) и из прогласа и писама његових, која су растуривана по српској земљи; и што је 3) влашки радио и дволичио са влашким војводом Шербаном Кантакузином год. 1688, преговарајући у исто време и тражећи протекције и заштите и у ћесарског двора и на двору руских

царева...⁴²³ На крају, Руварчева критика прелази у оптужбу: „А што је Ђорђе Бранковић више година држан у Бечу и није пуштан на слободу – биће сам он крив. Ђорђе и у затвору није престао називати се деспотом српским, постављати тисућнике српској милицији као деспот, судити и расправљати спорне ствари међу Србима као српски деспот – бар није престајао такве грамате ’као самодржавни деспот’ издавати. Па ко би таког уврнутог човека и могао пустити на слободну ногу?”⁴²⁴

Овако једнострано и оштри судови гретешког архимандрита нису наишли на одобравање чак ни његових следбеника, историчара критичке оријентације. Тако, Јован Радонић, у низу својих расправа о деспоту Ђорђу Бранковићу⁴²⁵, сматра да Руварац хотимично није узимао у обзир време и прилике у којима је Бранковић живео и деловао, у формирању тенденциозно једностране и претерано негативне оцену његове личности: „Руварац је, утврдивши неистинитост неких тврдњи Бранковићевих, хтео са тога стајалишта да оцени целокупни рад ове занимљиве личности, и у томе је учинио велику грешку, јер је Бранковића сасма рђаво схватио. Зато што је Бранковић тврдио да потиче од старих деспота, да је проглашен за деспота као младић од 18 година изгубио је све Руварчеве симпатије, те је овај читав његов рад и његове тежње одбацио као незбиљне и недостојне пажње, јер потичу од варалице и неурачунљивог човека. Да је Руварац ушао дубље у проучавање прилика у којима је Ђорђе одрастао, да се није ограничио само на

⁴²³ И. Руварац, *Одломци*, 50-51.

⁴²⁴ *Исто*, 56.

⁴²⁵ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд, 1911, 776 стр. + VIII табли; Радонић је исте године прерадио за ширу читалачку публику своје обимно дело, и издао расправу *Гроф Ђорђе Бранковић, изабрани деспот српски у Будиму*, коју смо већ наводили; и касније је Радонић, можда и најупућенији у живот грофа Ђорђа Бранковића, писао о Бранковићу и његовим *Хроникама: Од прве опсаде Беча до Велике Сеобе*, у: *Војводина I*, Нови Сад, 1939, 455-528; *Ђурађ II Бранковић „деспот Илирика“*, Цетиње, 1955, 206.

поједине моменте у његову животу, него да је рад његов проучавао у вези са догађајима, који су Бранковића избацили на површину, зацело би његов суд о личности Ђорђа Бранковића био друкчији, зацело да не би с оноликим поуздањем тврдио да између Ђорђа и српског народа није било никаквих веза.⁴²⁶ Радонић оправдано пребацује Руварцу што се није користио оригиналним рукописом Бранковићевих *Хроника*, већ се ослонио на податке из друге руке, тј. на Рајићеву *Историју*, која се у великој мери темељи на Бранковићевом животном историографском делу.

У савременој се науци на живот и дело лажног српског деспота гледа много уравнотеженије. Бранковић се не посматра само као охоли, користољубиви авантуриста, већ и као један од најученијих људи свога времена, патриота и побожан човек. Н. Радојчић посебно наглашава Бранковићево православље из којега простиче и његов српски патриотизам⁴²⁷, Радонић хвали његову даровитост и патриотизам, али истиче и мегаломанство које проистиче из Бранковићеве амбициозне природе. Скерлић међу првима указује на изузетан значај појаве грофа Ђорђа Бранковића за развој модерне српске историографије.⁴²⁸ Што се пак тиче одговора на питање да ли је Бранковић сам изазвао свој злехуди удес тиме што је радио самостално и без знања бечког двора те је тако испровоцирао сопствено хапшење, мишљења о томе су подељена. Аустријски извори углавном негирају договор између ћесара и Бранковића, заговарајући тезу да је Бранко-

⁴²⁶ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, 12-13.

⁴²⁷ „Бранковић је међу својим тенденцијама, које је врло добро држао на уму, највише пазио да Хронике тако удешава како би њима доказао своје порекло од династије Бранковића. То му је главна жеља. Тек за њом је пазио да не каже ништа ружно и неповољно о православнима, о Србима, о Власима, о Словенима и о оним Маџарима Ердџцима који му нису били конфесионални и лични противници.“ – Н. Радојчић, *О хроникама грофа Ђорђа Бранковића*, Прилози КИФ, 1926, књ. VI, sv. 1, 30.

⁴²⁸ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953, 28-32 (1914¹).

вић радио за свој рачун те је, поставши опасан за политику бечког двора, ухапшен и одведен у доживотно сужањство: „Али је сигурно да се славољубиви авануриста, имајући у виду властиту будућу величину, појавио на бечком двору након што је царска војска заузела Београд (септембра 1688) и предложио да прикључи армији тридесетак хиљада Срба, па и више. Цар га је зато (20. септембра 1688) унапредио у 'грофа'. Додуше сазнајемо из поузданог извора да је Бранковић у години 1689. населио мноштво Срба у Срему, али се нека његова значајна помоћ царској војсци није прочула. Напротив, већ крајем 1688. године он се прогласио за 'деспота Илирије, Србије, Срема (Тракија, Бугарска), и Босне', те је изгледало да је читав покрет хтео да искористи за себе. У сваком случају војсковођу Леополда I и царски двор забрињавале су штетне смутње тог човека и могућност настајања српског међуцарства које би штетило захтевима угарске круне.“⁴²⁹ Мишљење да је гроф Бранковић радио на своју руку 1689. године и због тога био ухапшен у Кладову изражавају и Јован Н. Томић⁴³⁰, Тихомир Остојић⁴³¹ и Станоје Станојевић⁴³².

Много су убедљивији и у науци данас прихватљивији разлози које износе Љуба Јовановић⁴³³ и Јован Радонић. Радонић Бранковићев проглас од 12. јуна 1689. године, којим он као деспот Илирика позива на устанак народе источне и северне Или-

⁴²⁹ Franz Krones, *Handbuch der Geschichte von der ältesten bis zur neuesten Zeit – mit besonderer Rücksicht auf Länder – Volkerkunde und Kulturgeschichte*, III, Berlin 1878, 673. Вид. Ст. Чакић, *Велика Сеоба Срба и патријарх Арсеније III Црнојевић*, Нови Сад, 1990, 71.

⁴³⁰ Ј. Н. Томић, *Десет година. Из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд, 1902.

⁴³¹ Т. Остојић, *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Сремски Карловци, 1905, 46-54.

⁴³² Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд, 1926³ (I. изд. 1908).

⁴³³ Љ. Јовановић, *Ђорђе Бранковић лажни потомак старих српских деспота*, Дело, Београд, 1896, XI, 379-395; XII, 115-136.

рије, Тракије и Мизије, као и његов целокупан рад у српским земљама, тумачи само доследном Бранковићевом применом споразума који је постигао са ћесарем: „Бранковић је, међутим, не знајући, наравно, за замке које су се око њега плеле, почео био рад на дизању устаника у смислу договора у Бечу.“ На исти начин Радонић тумачи и реакцију угарског двора: „Па и ако је Бранковић доле на југу радио само по ранијем споразуму у Бечу, гледали су сада цар и његови најближи саветници Бранковића како с царским дипломама диже народ на оружје не у интересу царске куће, него у свом рођеном интересу, како се Бранковићевим радом тобожњи саставни делови краљевине Угарске одвајају у једну засебну, мање више самосталну целину.“⁴³⁴ Овакво тумачење баца сасвим ново светло на Бранковићеву улогу у аустријско-турском рату, као и на његов однос са аустријским двором, на штету овог последњег, а у супротности са доследном негативном оценом политичке делатности лажног деспота коју је изнео Иларион Руварац у свом раду. Радонић закључује да Бранковићева кривица није у томе што као политичар није умео да процени прилике у којима је деловао, што је преценио своју снагу и могућности, те што није имао, у својој охолости, довољно трезвености да постави реалне политичке циљеве, које би могао да оствари. Замисао о самосталној Српској деспотовини, о Илирском краљевству под врло лабавим протекторатом Беча, била је, једноставно, изнад његових могућности.

О грофу Ђорђу Бранковићу постоји веома богата литература⁴³⁵. И пре Руварца изражаване су сумње у грофово деспотство, као и оштре критике његове славољубивости⁴³⁶. Међутим, рас-

⁴³⁴ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић, изабрани деспот српски у Будиму*, 93; 99.

⁴³⁵ Библиографију радова о грофу Ђорђу Бранковићу погледати у књизи Јована Радонића *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, 1-23. Преглед библиографије новијих радова вид. у: Јелка Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад, 1991, 9-31.

⁴³⁶ Ст. Новаковић, *Из Хронике деспота Ђурђа Бранковића*, 141.

права Илариона Руварца је, непримереном жестином и доследно ироничним тоном изазвала највише полемичких реакција. Александар Протић је, тако, побијању Руварчевих ставова о грофу Ђорђу Бранковићу и Великој сеоби посветио читаву књигу, у којој дискредитује Руварчево писање као непатриотско и некритичко, а нарочито жестоко оповргава његове закључке о Бранковићевом лажном миропомазању за деспота, као и његову оцену да је Бранковић био обичан преварант, тј. швиндлер и варалица: „Г. И. Руварац од силног напрезања да докаже, како Ђорђе Бранковић није био потомак српских деспота, превиђа све друге околности, која Ђорђа узносе као важна човека. Рецимо да није био од деспотске лозе, али то у историји друге половине XVII stoleћа и није од пресудне важности. Важније је да се зна, како је Ђорђе доспео да игра тако важну улогу, и да ли је уопште могуће било да једна светска протува и швиндлер изврши сва она дела која је Ђорђе извршио? И Јован Рајић тврди да је Ђорђе Бранковић био члан једне старе и угледне фамилије српске, а ми већ знамо да су му стриц и рођени брат били црквени великодостојници. Познајемо његову дипломатску каријеру у служби ердељског кнеза и влашког војводе, знамо зашто је и којим поводом он постао барон и гроф угарски и признат за наследника покрајина Херцеговине, Срема и Јенопоља. Видели смо најзад из патријарха Арсенија III епистолије од 5. маја 1688. г., какву је важност имао у народу српском. Како да тај човек после свега овога, кад су га затворили, није имао права цару Леополду казати у очи, да он, Ђорђе, није никакав лажан деспот већ за таквог патријархом Максимом I миропомазан са знањем посланика царског, који је тада – 1663 – био у Једрену, *и за таквог и самим царем признат*? Јер, шта друго може да значи потврда царева у праву наследства на Срем, Јенопоље и Херцеговину ако не признање деспотског достојанства?“⁴³⁷

⁴³⁷ А. Протић, *Наши модерни историчари*, Београд, 1900, 49-50.

Љубомир Јовановић пак прихвата Руварчево тумачење личности и дела грофа Ђорђа Бранковића, високо уважавајући његово критичко оцењивање извора и њихових података. Осуђујући фалсификовање историјских чињеница у српској историографији, писање лажних повеља и преправљање историјских списа, Јовановић се јасно сврстава у табор критичке историјске школе. Он изузетно високо вреднује Руварчев рад и значај у заснивању српске историографије као науке: „Додајмо сад: да су у историју исто тако ушле и неистине друкчијег порекла, нарочито из предања наших народних, па и туђинских, или из других некритички употребљених мутних извора. На тај је начин наша новија историографија имала, и још има непрестано, пуне руке посла рушећи оно што је саздано на лажи, неистини и неразумевању, и у том је раду Иларион Руварац имао најглавнијег и најзаслужнијег удела. Тај је рад, може се рећи, на послетку ипак успео да нам дајбуди костур наше историје да доста поуздан.“⁴³⁸

Иако усваја Руварчеве ставове о пореклу и деспотству грофа Ђорђа Бранковића, Јовановићев суд о писцу *Хроника* далеко је уравнотеженији и ближи реалној историјској процени, јер узима у обзир и шири оквир друштвено-политичких околности у којима се Бранковић кретао: „Полазећи од оне лажи своје и привезујући се за предања старе славе народне, Ђорђе је много добра хтео, много започео, доста је и учинио, али, да све оствари, било је још прерано за Србе, а за њега сувише много.“⁴³⁹

Каменко Суботић заступа сасвим супротно мишљење од Руварца. Он сматра да је идеја о српској војводини, која је већ од раније постојала у народу, нашла свог носиоца управо у грофу Ђорђу Бранковићу⁴⁴⁰. Слично мишљење износи и Милутин Јак-

⁴³⁸ Љ. Јовановић, *Ђорђе Бранковић, лажни потомак старих српских деспота*, XI, 382.

⁴³⁹ Исто, XII, 124.

⁴⁴⁰ К. Суботић, *О идеји српске војводине и народно-црквене аутономије на крају XVII века (Црта из културне и политичке повести српске)*, Летопис Матице српске, 1895, 183.

шић, уз опаску да је гроф Ђорђе Бранковић био, ако не крвни, а онда свакако духовни сродник старих српских деспота⁴⁴¹.

Расправама Илариона Руварца о боју на Косову, сеоби Срба и о Црној Гори посветио је обимну монографију Јаша Томић⁴⁴². Са презиром одбацујући методе нове, како мисли, неродољубиве историјске школе, Томић даје изузетно оштру оцену личности и дела њеног родоначелника.

Међу радовима који илуструју бурну реакцију јавности на Руварчеве одломке, по уравнотеженој оцени личности и дела грофа Ђорђа Бранковића, ваља још свакако издвојити и књигу Гиге Гершића: „За тезу, о којој ја овде говорим и коју хоћу да докажем, мени то није важно, да ли је Ђорђе био прави ’леgitимни’ потомак старе деспотске лозе или је он у томе *погледу* био само ’швиндлер’, него мени је главно то да је он несумњиво био најумнији и најобразованији Србин свога времена и да се као такав с одважношћу и вером у успех прихватио улоге, да изиђе пред народ као представник и носилац једне мисли, *мисли политичке самосталности*, која би добила израза у српској Војводини (можда под врховном заштитом или ’покровитељством’ Круне Угарске).“⁴⁴³

На устук Руварчевој оцени, данас се с правом сматра да Бранковићеве *Хронике* представљају добру основу за утемељење модерне српске историографије, и својим врлинама и својим манама. То, ипак, није било довољан разлог за издавање свеобухватног критичког издања Бранковићевог капиталног дела: „На челу српских историчких дела нашега модернога доба стоје *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића. Њихов писац је несумњиво хтео већ с натписом скопчати своје дело са српском средњовековном историографијом, као што је тежио да настави свој род на сред-

⁴⁴¹ М. Јакшић, *Природа прелаза Срба у Угарску 1690. и Привилегије*, Летопис Матице српске, 1901, II, 206.

⁴⁴² Ј. Томић, *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора*, Нови Сад, 1908.

⁴⁴³ Г. Гершић, *После педесет година*, Београд, 1912, 10-11.

њовековну српску династију Бранковића. Али ни у једној намери није успео.⁴⁴⁴

Други део Руварчевих *Одломака* још више је узбуркао домаћу читалачку јавност и изазвао огорчење како научних кругова, тако и најшире читалачке публике. Руварац се овде обара на широко распрострањену традицију о пресељењу Срба 1690. године под уговором („per modum расти“) и на позив ћесарева, традицији на којој су Срби у Јужној Угарској засновали своју националну и политичку борбу за ослобођење и црквено-политичку аутономију; он негира право Срба на аутономно војводство доводећи у сумњу привилегије које је цар Леополд I издао пресељеном становништву; саму Сеобу назива „такозваном“, наглашавајући да није реч ни о каквој сеоби нити доласку великог броја српских породица својевољно, или по позиву, већ о масовном и безглавом бекству преко Саве и Дунава пред казненом експедицијом турског везира Мустафе Ђуприлића. Није без значаја податак да аутор износи овакве тезе управо у тренутку спремања свечаног обележавања годишњице Велике сеобе (Руварац објављује *Одломке* 1888. године, пред прославу двестагодишњице Сеобе).

Руварца у овом делу расправе занимају три основна питања: 1) питање године пресељења; 2) броја добеглица; 3) природе преласка Срба у Угарску. Одговарајући на та питања, он се дотиче и значаја Сеобе за судибну српског народа у Угарског, као и улоге коју је имао патријарх Арсеније у тим преломним историјским тренуцима.

У жестокој полемици са А. Ђукићем, који је по питању године пресељења Срба у Угарску прихватио мишљење Француза Пико-а да се највећи број српских породица преселио 1694. године⁴⁴⁵,

⁴⁴⁴ Н. Радојчић, *Облик првих модерних српских историја (поводом Марсилијеве историје Срба)*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, књ. 2, Нови Сад, 1951, 25.

⁴⁴⁵ „Пођимо сада даље, да се на послетку још забавимо мало и са оним, што мисли Француз *Пико* о овој сеоби Срба у ћесареве области. Видели смо, како *Пико* зацело мисли, да је са Чарнојевићима из почетка

грбетешки архимандрит наводи низ аргумената и историјских чињеница које јасно опредељују 1690. као годину Сеобе. Овде се Руварац слаже са већином истраживача, ако изузмемо усањљено мишљење К. Јиречека да се пресељење збило у пролеће 1691. године. Поред привилегија цара и краља Леополда I, које говоре против Ђукићеве тезе, Руварац своје мишљење темељи и на сведочењу савременика догађаја, даскала Стефана Раваничанина и Атанасија даскала Србина, као и на летописачким белешкама непознатих аутора. Руварац високо вреднује историјску валидност српских летописа, супротстављајући их познијим изворима, којима се користио Ђукић. Најречитије у прилог 1690-е као године Велике сеобе сведочи податак да је велики везир Мустафа Ђуприлић, нашавши под крај 1690. године опустеле српске крајеве, издао проглас којим обећава опроштај за учеснике рата у аустријској војсци, као и укидање данка, само ако се врате у своје домове. Стога Руварац с правом поставља питање: „Да је г. 1690. с патријархом Арсенијем III. прешао овамо само мален број Срба, као што г. А. Ђукић с Французом Пикотом узима, што би велики везир разглашавао и обећао онај опрост и слободу од плаћања данка?“⁴⁴⁶

Следеће важно питање било је оно о *бројности* српских досељеника у „земље мађарске круне“. Руварац у свом другом „излету“ оповргава неумерену тезу А. Ђукића да је реч о пола милиона Срба. Ђукић, међутим, у овом мишљењу није био усањљен. Податак Стефана Раваничанина да је са патријархом Арсенијем Чарнојевићем у Угарску прешло 37.000 породица Александар Стојачковић, Пико, Ђукић и др. протумачили су као пре-

дошао само мален број породица, а да се велико кретање сеобе збило истом 1694. године. Кад узмемо у обзир неке бечке наредбе и дотичне прилике, онда смо лако вољни и сами ‘зацело’ мислити онако, како је у овоме погледу мислио и Пико, наиме, да се то велико пресељење Срба збило истом 1694. год.“ – А. Ђукић, *Кад су се Срби са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем доселили у земље мађарске круне?*, Јавор, 12, 187.

⁴⁴⁶ И. Руварац, *Одломци*, 88-89.

лазак читавих патријархалних задруга, које броје у просеку од 10 до 12 чланова, што све заједно чини око пола милиона душа. Руварац не прихвата такву рачуницу. Он закључује да је 1689. и 1690. године у Угарску прешло највише 70 до 80.000 душа. Као нарочито претеране, гргетешки архимандрит узима податке црногорског митрополита Василија Петровића, који је, у својој *Историји о Црној Гори* навео – а што је прихватио и Милорад Медаковић у својој повесници о Црној Гори, изданој у Земуну 1850. године – да је у Угарску прешло више од 80.000 српских породица. То би, резонује Руварац, ако се прихвати Ђукићева рачуница, изнело невероватних милион душа.

У трећем „излету“ разматра се *начин* на који су Срби 1690. с патријархом прешли у Угарску. Овде се Руварац најоштрије обрачунава са укорењеним традицијама: „Ми говоримо о *пресељењу* и *насељењу*, о сеоби Србаља из постојбине своје у земљу угарску год. 1690. Но може ли бити говора о *сеоби* и о *пресељивању* Срба, кад помислимо како савременици пишу о доласку Срба под крило ћесара римског и краља угарског Леополда I?“⁴⁴⁷ На то питање, као и на дилему има ли уопште места прослави двестагодишњице Сеобе, која је била припремана управо у време излажења *Одломака* у „Јавору“, Руварац даје негативан одговор. Позивајући се на најстарије, савремене изворе, који недвосмислено говоре о бекству патријарха и српског народа, Руварац беспошtedно полемиче са припадницима старе историографске школе: „Но ко данас пита, ко данас мари да чује, шта стари тај и оклепани а благоглаголиви калуђер (проигуман Ћирил, – Б. С.) пише о сеоби и прелазу Арсенија III. на земљиште угарско? Нико. Данас се пита и хоће да се зна, шта вели, шта пише, како умује и мудрује о тој сеоби и о том прелазу Панта, г. Панта Срећковић у Београду?“⁴⁴⁸ Панта Срећковић је, наиме, неодмерено и без икаквих аргумената осудио патријарха Ар-

⁴⁴⁷ *Исто*, 103.

⁴⁴⁸ *Исто*, 105.

сенија Чарнојевића због одазивања на позив цара Леополда да 'пресели' српски народ преко Саве и Дунава као, малтене, издајника српства: „Лудост поступања патријарха и вештину бечке владе тек тада можемо, као што треба, схватити, кад кажемо, да патријарх одводи Србе из њине земље у туђу земљу 'уздајући се да ће цар ослободити Бранковића из апса', као да би им од тога било вајде. Тај одлазак Срба из своје постојбине био је гори и црњи од косовске битке. Вук Бранковић издао је таста на Косову, а патријарх и Ђорђе Бранковић распршташе Србе из Старе Србије. – Тако је патријарх Арсеније III. изневерио своју паству и највише зла учинио Србима.“⁴⁴⁹ Тако оштрим оценама лично сти и улоге патријарха Арсенија у догађајима око Сеобе прикључују се и други српски писци и историчари, попут Св. Никетића, Гаврила Витковића и др. Чак и Стојан Новаковић, како Руварац заједљиво коментарише, „српским језиком и француским начином“, жестоко осуђује предводнике Сеобе, коју карактерише као један од најтрагичнијих догађаја у историји српског народа. Руварац у својој расправи наводи и умеренија мишљења, као оно које је изнео А. Гиљфердинг у свом *Путовању по Херцеговини, Босни и старој Србији*, по коме је Сеоба један од најнесрећнијих догађаја у српској историји, али за то не треба кривити патријарха Арсенија Чарнојевића. Међутим, врхунац некритичности, незнања и неаргументованог блаћења патријарха Арсенија Руварац налази у чланку М. Ђорђевића Призренца *Може ли се помоћи нашем народу у старој Србији?*. Дифамирајући Ђорђевића као јединог достојног наследника Пантиног Руварац наводи његове невероватне тврдње: „Наши историчари почупаше се доказујући: је ли Вук Бранковић издао и упропастио српску државу. Поводећи се за народном традицијом, која је увек готова да народну част опере издајом, боче се око Вука Бранковића – а остављају сасвим у заблуди српски народ: ко је прави издајца и упропастител српског народа? *А то су она оба не-*

⁴⁴⁹ П. Срећковић, *Синан-Паша*, Београд, 1865, 88.

*срећна и мизерна српска пећска патријарха Чарнојевића, који су са својом издајом навукли српском народу у отоманској империји истинско Косово!*⁴⁵⁰ Овакво дилетантско тумачење српске историје навело је Руварца да оштро удари по припадницима родољубиве историјске школе, пре свега по Панту Срећковићу, који је, по Руварцу, и родоначелник теорије о Арсенијевом издајству и продаји националних српских интереса бечком двору: „Па тај највећи поборник издајства Вука Бранковића, тај исти г. Панта Срећковић, тражио је већ поодавно друга, достојног друга Вуку Бранковићу у раси и под камилавком и – сретан будући у тражењу том – нашао га у лицу Арсенија III. Чрнојевића српског патријарха – и Панта је већ г. 1865 – кад се М. Ђорђевић-Призренац може бити још није ни родио, или ако се већ родио и угледао света, тек срицати почео – изрекао и пресудио, да је патријарх Арсеније III. издајник и упропаститељ српског народа, – да је одлазак Срба из своје постојбине био гори и црњи од косовске битке.”⁴⁵¹ Бесмисленост овог псеудоисторијског памфлета најбоље показује сама Арсенијева посланица руском царском саветнику Головину од 1705. године, у којој он на сликовит и потресан начин описује несрећни положај српског народа, окруженог са свих страна непријатељима и патњом: „После овога ако би хтелo величанство ваше хитрошћу вашегa ума да разуме о овдашњем нашем пребивању и свих православних хришћана што се налазе овде под влашћу римскогa старешинства, по Божијем допуштењу због грехова наших, то јест неки део православних хришћана који је избегао озлобљења агаренских чеда и уселио се у ове угарске крајеве. Затим, ђаво који мрзи добра засеја међу Угрима свој кукол и израсте међу њима трње неправде и одатле се роди међусобни рат са ћесаром. Пошто нас опет сустиже љута зима, да су многих правоверних, како свештеника тако и мирјана, многа тела, старих и младића са децом

⁴⁵⁰ Вид. *Одломке*, 137.

⁴⁵¹ *Исто*, 138.

– мачевима за јело била. Дан и ноћ бежећи са својим осиротелим народом од места до места, као лађа на пучини великога океана брзамо, чекајући када ће заћи сунце и преклонити се дан и проћи тамна ноћ и зимска беда што на нама лежи.⁴⁵² Т. Флорински, у оцени Руварчеве расправе *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III. (1557-1690)* резолутно одбацује све инсинуације о тобожњој патријарховој издаји и продаји српских националних интереса бечком двору.⁴⁵³ У одбрани личности и дела патријарха Арсенија III Руварац се позива и на народну традицију која је очувала изузетно светао спомен о њему: „Па и певци народни не осуђују и не куну већ оплакују смрт Арсен-патријарха у 69. књизи српског 'Летописа' на стр. 61. и у 75. књизи истог 'Летописа' на стр. 127. од Нике Чичовца, и у 'Срп. Далмат. Магазину' за г. 1866. на стр. 101. Прочитај песме те, и ти ћеш се уверити, да народ, да народни певци, чувари народне предаје не знају за издају – већ помињу 'свето тело Арсе патријара'”.⁴⁵⁴ Овај одломак, поред самог факта позивања на народну традицију у историјским истраживањима, одаје и врсног познаваоца усмене грађе. Своје знање народне традиције Руварац често показује, макар и у иронично-полемичким дискурсима, духовито користећи фразеологизме и формуле преузете из народне поезије. Све ове широке дигресије у функцији су доказивања Руварчеве основне тезе о природи пресељења Срба у Угарску: „*Бесар римски и краљ угарски Леополд није никад позвао српског патријарха и народ српски, да се исели из српских земаља и дође у земљу угарску и словинску... Срби су од год. 1691-1699. били у Угарској само гости, и пошто их нико није звао ни позвао у земљу угарску, незвани гости.*”⁴⁵⁵ Дакле, никаквог пре-

⁴⁵² *Очевици о великој сеоби Срба*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац, 1982, 48.

⁴⁵³ Т. Флорински, *Новейшие историческая исследования архимандрита И. Руварца*. Унив. известия, Киев, 1889, XXIX, 307–325.

⁴⁵⁴ И. Руварац, *Одломци*, 145.

⁴⁵⁵ *Исто*, 144-145.

сељавања Срба никада није ни било. Сеоба је у ствари представљала очајничко бекство српског народа пред турском казненом експедицијом с југа. Улога патријарха Арсенија Чарнојевића, у том смислу, у потпуности је одређена безизлазношћу положаја у коме се налазио српски народ крајем 1690. године, који је само на тај начин могао да обезбеди биолошки опстанак.

Иларион Руварац у својој расправи одбацује и привилегије које су Срби добили, квалификујући их само као привремене акте, који немају трајно важење. На тај начин он, у ствари, дискредитује и националну и политичку борбу Срба у Јужној Угарској, те није ни чудо, што је овај сегмент његове расправе с правом изазвао највише негодовања. По Руварцу, прва привилегија коју је Леополд I издао 21. августа 1690. године, којом ћесар позива Србе да се прикључе аустријској војсци и дигну своје оружје против Турака, уз одобрење да могу сами постављати архиепископа, који је надлежан за све вернике грчког обреда и вероисповести, односно за све православне Србе, без обзира где се они налазе, издата је у тренутку кад је аустријска војска напредовала и када нико није могао ни сањати да ће ускоро доћи до страховитог продора великог везира Мустафе Ћуприлића према Бечу. Што се пак тиче Леополдовог прогласа хришћанским народима у Турској царевини од 6. априла 1690. године, у коме им се обећава слобода вероисповести, као и слободан избор војводе, те ослобађање од пореза и дажбина ако се дигну на Турке, Руварац констатује да су то била само пуста обећања, која су важила само дотле док српски народ није прешао у угарску земљу: „Но ма шта мислили бечки државници под ’војводом и његовим слободним избором’, свакако је то обећање било и остало пусто обећање, јер земља, у којој је имао господовати тај војвода, није се ослободила турскога господства; већ је још те исте године опет потпала под турску власт. А Срби, који устадоше на ноге јуначке и војеваше уз ћесареву војску, уз Немце и Мађаре, који гонише, пленише и таманише Турке, нађоше се у чуду, и

још те исте 1690. године у туђој земљи, у земљи угарској.“ Свакако да је мишљење Илариона Руварца у овој ствари неаргументовано и неосновано. Поричући Србима у Аустријској царевини стечена права, оно им одузима право на наду: „И ја не знам, како су наши стари, и први и потоњи наши стари, на основу оне четир речи у прогласу, управљеном на све хришћанске народе, могли доцније у угарској земљи тражити војводу и војводовину за тога војводу, кад им никад нико није обећао, да ће они и у туђој угарској земљи бирати себи војводу и имати своју војводовину.“⁴⁵⁶

Представку патријарха Арсенија цару Јосифу I, у којој он описује Сеобу као долазак Срба по уговору са бечким двором, истичући при томе своју улогу у том догађају, Руварац тумачи као израз патријархове неумерене хвалисавости и ништа друго: „Патријарх Арсеније III. човек будући, хтео се по слабости људској пред новим ћесарем и краљем Јосифом I мало похвалити и истаћи, да је његова заслуга, што се на крају год. 1690. толико хиљада српских душа нашло у земљи Угарској...“⁴⁵⁷

Овим је Руварац у суштини одбацио све захтеве пробуђеног српског националног покрета у 19. веку, почев од закључака Српске народне скупштине одржане у Карловцима 1. и 3. маја 1848, преко чувеног „благовештенског“ сабора у Карловцима 1861, па све до омладинског романтичарског покрета преко Саве и Дунава. Тежећи строгој и непристрасној историјској истини, схватајући је у догматском смислу, политички је ишао на руку Мађарима који су, управо као и он, негирали било какве привилегије и уговоре српског народа са аустријским ћесарем за време Велике сеобе. Српска читалачка публика, и не само научна, била је шокирана оваквим ставовима гретешког архимандрита. Непосредно након појављивања *Одломака* изашао је оштар приказ књиге у „Бранковом колу“ (II, 1896, 855-

⁴⁵⁶ Исто, 154.

⁴⁵⁷ Исто, 146.

861).⁴⁵⁸ Александар Протић у књизи *Наши модерни историчари* оцењује целокупно Руварчево писање о грофу Ђорђу Бранковићу, Великој сеоби и привилегијама као ружно и непатриотско изопачавање истине. Жестоку критику Руварчеве школе дао је Јаша Томић у књизи *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора (критика Руварчеве школе)*. Много умереније и аргументованије о целој ствари пишу Милутин Јакшић и Гига Гершић. Јакшић оповргава Руварчеве доказе, сматрајући да су Срби ипак по позиву дошли у Угарску. Он уједно одбацује као погрешан Руварчев остракизам спрема народне традиције, па и оних њених састојака који се не могу и не смеју доводити у сумњу, јер представљају окосницу духовне вертикале једног нација: „Не држимо, да је од какве користи много ласкати сујети народној и увеличавати историјске традиције, јер оне рађају несразмерне претензије, а слабима бива на погибао и оно, из чега јаки највећу корист извлачи. Али није основано ни све у сумњу доводити, па и оно, што није сумњиво.“⁴⁵⁹ Гершић пак, уз пуно ласкавих признања Руварцу као историчару који је “многа питања и многе тачке из наше историје критички пречишћавао и расветлио, многа нам је наслеђена веровања и предања исправио и показао као погрешна и неоснована”⁴⁶⁰, сматра да је у стварима расветљавања околности Сеобе Срба у 17. веку гргетешки архимандрит подбацио. Гершић одбацује Руварчево мишљење по коме су Срби у Угарску дошли као „незвани гости“. У прилог томе позива се на представку патријарха Арсенија цару Јосифу I 1706., у којој патријарх јасно наводи да је народ превео у Угарску на писмене позиве цара Леополда. Негирање ове ноторне историјске чињенице Гершић с правом оцењује као неприхватљиво. С

⁴⁵⁸ Приказ је потписан иницијалом М. Н. Радојчић у студији *Критика радова Илариона Руварца*, (111) сматра да ће то, по свему судећи, бити Милан Недељковић, мада не искључује могућност ни да је реч о Милутину Јакшићу.

⁴⁵⁹ М. Јакшић, *Природа преласка Срба у Угарску 1690. и Привилегије*, 31.

⁴⁶⁰ Г. Гершић, *После педесет година*, 51.

друге стране, Руварчево позивање на изворе који су у складу са његовим ставовима (Швикер), уз хотимично пренебрегавање оних који заступају другачија становишта (угарски дворски секретар Бартенштајн, који је устврдио да су Срби у Угарску прешли „*per modum rasti*“), Гершић сматра у најмању руку некоректним поступком: „Свакако је, дакле Руварац требао да нас обавести о томе, зашто он више верује Швикеру него Бартенштајну.“⁴⁶¹

Борба Илариона Руварца против „народних традиција“ у питањима око грофа Ђорђа Бранковића, Велике сеобе и привилегија свакако је била непотребно жучна и одвећ радикална. Руварац је у неким аспектима својих *Одломака* неоспорно допринео расветљавању битних историјских питања, почев од оних о деспотству грофа Бранковића, о години преласка Срба у Угарску, начину тога преласка, па и о броју душа које су кренуле са патријархом на север. У овим питањима Руварчеве закључке у великој мери прихвата Јован Н. Томић, који је међу првима покушао да Велику сеобу Срба ситуира у шири историјски контекст⁴⁶². Међутим, доследно порицање било каквог плодотворног учинка Ђорђа Бранковића у српској историји, које иде до сврставања на страну угарског двора по питању његовог хапшења, као и малициозног омаловажавања његових титула с једне; и с друге стране, негирање привилегија на којима се темељила национална борба српског народа у Угарској, представљају у најмању руку претераности које гргетешки архимандрит нипошто није смео себи да дозволи. Овакву оцену Руварчеве радње о Сеоби дају чак и његови следбеници и ученици, пре свих Ј. Радонић и Н. Радојчић а, у новије време, Бранислав Ђурђев. Остаје историјска оцена да је Руварчев политички суд у питањима Сеобе и црногорске историје, ако не „веома рђав“⁴⁶³, а оно барем грубо једностран⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ Исто, 36.

⁴⁶² Вид. Ђ. Трифуновић, *Очевици о великој сеоби Срба*, 10.

⁴⁶³ Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, 216.

⁴⁶⁴ Б. Ђурђев, *Руварац данас*, *Летопис Матице српске*, јун 1983, год. 159, књ. 431, св. 6, 991.

Рушећи националне митове и уврежена предања, Руварац је чврсто веровао да ради за добро свога народа. Показало се и у овом случају да научна једностраност и искључивост, и када почивају на најбољим намерама, не могу изнедрити ништа добро: „И. Руварац као да се журио да за свога живота уклони из српске историографије све оне легенде за које је веровао да онемогућују научност писања српске историје и ометају здрав духовни развитак српске нације, о коме је он фанатично веровао да мора почивати на истини. Био је начисто с тиме да његов пут и начин службе српском народу није једини, можда ни најбољи, али да за њега нема избора, него да мора поступати онако како је поступио.“⁴⁶⁵

Када је реч о миграцијама Срба у Хрватску и Славонију у 16. и 17. в., Алекса Ивић истиче да је цар Леополд, и поред привилегија које је дао Србима у Угарској, био подложен језуитима, те је по њиховом савету именовао 1688. Лонгина Рајића за унијатског српског епископа у Срему, а након његове смрти Петра Љубибратића. У Славонији 1689, након смрти Марка Зорчића, за епископа у Марчи поставља унијата Исаију Поповића.⁴⁶⁶ Након преласка патријарха Арсенија Чарнојевића у Аустрију, Турци су поставили Калиника за пећког патријарха, у покушају да верски распопуте српски народ. Тако су Срби добили два патријарха: Арсенија III Чарнојевића, који је управљао српском црквом у Угарској, Хрватској и Славонији, и тадашњег пећког патријарха Калиника који је управљао српском црквом у Турској.⁴⁶⁷ Сеобе ће трајати и пре и после Велике сеобе. Оне ће пресудно обликовати судбину српског национа у модерном времену и нововековној историји и пресудно утицати на успостављање Војне границе према Турцима.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Н. Радојичић, *Нав. дело*, 113.

⁴⁶⁶ А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, Сремски Карловци, 1909, 97-98.

⁴⁶⁷ *Исто*, 153.

⁴⁶⁸ „Сеобе Срба у суседне државе и махом изван границе Балканског Полуострва, изазване турском најездом, могу се поделити у неколико гру-

У романтичарској историографији се посебно истиче улога и значај „лажних“ Бранковића међу банатским устаницима. Изгледало је да се Турско царство озбиљно љуља са интензивирањем устанка здружених одреда Румуна, Срба, Мађара, Козака и др. у Ердељу и Румунији крајем 16. в. Чланови породице Бранковић се у овим списима помињу у друштву са Баба Новаком: „За Србе у Ердељу и Румунији Рајић помиње да су под Ћ. Бранковићем у друштву са устаницима *Новака Дебељака* учествовали у војнама Михаила Молдавског са Турцима. Велики везир Синан-паша са 100.000 људи крене се у лето ове године (1596) у Влашку да разори Букурешт и Трговиште. Михаило имајући мање војске повуче се назад, до града Његрудова, где застане, да сачека непријатеља. Синан нареди да се одмах оправе порушени зидови Букурешта и Трговишта, које је Михаило у повлачењу порушио, па се са једним оделењем крене на Његрудову. Ну Михаило га ту дочека и тако потуче, да се једва жив спасао. У том боју у великом броју учествовали су Срби под Бранковићем и Новаком.“⁴⁶⁹

па: 1. спорадично досељавање Срба у Срем и у Угарску од почетка 15. в. до утврђења турске власти у Угарској средином 16. века; 2. пресељавање Срба на турски део Славоније у првој половини 16. столећа и са турског на аустријски део Славоније у другој половини 16. века; 3. миграције Срба у турску Лику и Крбаву у другој половини 16. века и прелаз једнога дела тих Срба из Лике на аустријски део Хрватске током 17. века и 4. насељавање Срба у Далмацији у 16. и 17. столећу. Посебну групу чине 5. сеобе Срба у Жумберак 1530, 1531 и 1538. године и 6. сеобе у Угарску, Хрватску и Славонију, у вези са аустријско-турским ратом од 1683. до 1699. године.“ – А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17 и 18 столећа*, Српски етнографски зборник, СКА, књ. XXVIII, Насеља и порекло становништва, књ. 16, Суботица, 1923, 5-6.

⁴⁶⁹ Р. Агатоновић, П. М. Спасић, *Српски устаници противу Турака у вези са народним сеобама у туђину од 1459-1814 год.* Део први (1459-1664), Београд, 1895, 541-542.

О ЦЕТИЊСКОЈ ШТАМПАРИЈИ И НЕЗАВИСНОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ

И по питању црногорске историје Иларион Руварац ступа у конфликт са историографијом свога времена. Одбацујући народне „скаске“ и предања као изворе за националну повест, гретешки архимандрит негира и уврежене традицијске представе о првој штампарији у Црној Гори и о њеном утемељивачу; и посебно дубоко укорееен мит, нарочито распростраен и предано негован у Војводини у време Омладинског покрета, о вековној самосталности Црне Горе.

Супротставивши се укореееном веровању да је прву књигу у нас, *Октоих првогласник*, започету 1493. године и довршену 4. 1. 1494. године, штампаво јеромонах Макарије на Ободу (Ријека Црнојевића), Руварац сматра да је та књига печатана на Цетињу, као новом седишту Црнојевића.⁴⁷⁰ Архимандрит Иларион наглашава да Шафарик целога живота није знао за ободски *Октоих*, „а треба знати, да је суд Шафариков у тим ствари-ма далеко претежнији од суда и Павла Ровинскога, и д-ра Лазе Томановића и свију умника и научника на Цетињу и по свој данас не малој већ великој Црној Гори са Зетом и седмерим брдима, приљубљеним у Црној Гори“⁴⁷¹. Руварац негира тврдњу владике Петра I, који је први записао, у *Краткој историји Црне Горе*, „да је Иван-бег саградио дом за напечатовање црковнијех књига, и да је син његов Ђурађ набавио типографију и наместио је у том дому на Ободу“, посве разложном примедбом. Ако

⁴⁷⁰ И. Руварац, *О цетињској штампарији пре четири стотине година*, Глас СКА, 1893, 40, 1-46.

⁴⁷¹ *Исто*, 17-18.

је то тачно, зашто онда Ђурађ у *Октоиху* нигде не помиње свога оца? Ни народна казивања о томе да је Црнојевића штампарија подигнута на Ободу по Руварцу, не дају никаква основа црногорским историчарима да „умују и мудрују“ како је Иван Црнојевић набавио штампарију 1483. кад је у Италији био у изгнанству. „Током три генерације Црнојевића, 'господара Зете', односно Црне Горе, како се земља сада најчешће назива, понешто се и мењало: долазили би у судар с Венецијом, признавали султанову врховну власт и у дворском уређењу, праву, симболима, односу према цркви настављали традиције српских владара. Иван Црнојевић (1465-1490) био је после турског освајања Скадра присиљен да напусти земљу и оде у Италију, али је успео да се врати и обнови државу 1481. после смрти Мехмеда II. Столовао је у Ободу (Ријечки град) и Жабљаку, а код села Цетиња, где су биле старе баштине Црнојевића, подигао је Богородичин манастир и у њему ће зетски митрополит имати своје седиште.“⁴⁷²

Гргетешки архимандрит је, што се оснивача штампарије тиче, на правом путу: „Ивана је последње године живота замењивао син Ђурађ, који је важио као добар ратник. Пошто је наследио оца, владао је као вазал султана Бајазита II, коме је плаћао 1.000 дуката годишњег харача. Због спорних питања око граница, био је у затегнутим односима с млечачким Котором, али је пратио припреме за покретање крсташког рата како у Венецији тако и у осталим градовима Италије. Код потоњих нараштаја стекао је славу не само радом на политичком пољу већ и као љубитељ књиге. Основао је прву ћириличку штампарију Јужних Словена. Било је то свега педесетак година пошто је Јохан Гутенберг пронашао штампарску вештину.“⁴⁷³ Руварац и овде подиже непремостиву ограду између усмене традиције и озбиљне критичке историографије: „Какво предање? и може ли бити каквога правога предања у народу о штампарији у Црној Гори,

⁴⁷² Исто.

⁴⁷³ *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 419.

која је радила пре 400 године? И да ли вреди шта оно, ако збиља има у народу каквога таквога причања о штампарији и штампаним у њој књигама црковним? И које је то предање у народу црногорском и како гласи оно?⁴⁷⁴ Оснивач српске критичке историографије тежи да своју интерпретацију проблема заснује искључиво на историјској аргументацији, те да је представи очишћену од свих наноса традицијског: „Кад се дакле одбије свако мудровање паче писаних, онда се своди знање наше о српско-словенским првотисцима (инкунабулима) на ово: Ђурађ Црнојевић зетски војвода и господар Црне Горе од г. 1490-1496. набавио је справе и слова за штампање књига (саставих форме) резана по свој прилици у Млецима, и његовим повелењем у течају год. 1493. при зетском митрополиту Вавили штампао је јеромонах Макарије Црногорац прву половину *Осмогласника* (од 1-4 гласа) по свој прилици на Цетињу.“⁴⁷⁵

Као образац некритичке црногорске историографије Руварац наводи *Историју* Петра I (1835), стога што обилује нетачним подацима и произвољностима сваке врсте. Гргетешки архимандрит тврди да ју је аутор састављао „из главе“. Доказ за то је митрополитова интерпретација изгнанства Ивана Црнојевића из Црне Горе, по којој је Иван добровољно напустио земљу. Ту су још и измишљени подаци о Ђурђевој жени, Ђурђевом породи итд. Руварац закључује да у наведеној Историји, што се тиче старијих времена, Балшића и Црнојевића, нема материјала који би се смео употребити. Из односа према конкретном делу владике Петра I Петровића, која је умногоме заснована на народним усменим причама, назире се и однос Илариона Руварца према народним традицијама уопште, као и према дужностима које има један историк у обављању светог посла – писању националне историје: „Историју свога народа може писати сувременик лицима, историјским чинима, догађајима које хоће да опи-

⁴⁷⁴ И. Руварац, *О цетињској штампарији*, 14.

⁴⁷⁵ *Исто*, 19.

ше, а који је у стању и у положају да се о предмету свога писања и приповедања, најтачније и колико је човеку могуће обавести, и који пишући и састављајући повест, хоће да каже управ истину, не обзирући се ни на ког и ни на што. А кад позни потомак хоће да пише о старим данима, јунацима и историјским лицима и догађајима, као на пр. Историју Зете и Црне Горе за време војвода зетски од Црнојева племена (1444-1496) тај треба да располаже добром грађом, добрим материјалом; а добра грађа за повесну зграду налази се само у списима, писмима и записима, који потичу од самих лица, којих се повест хоће да представи, или од њихових сувременика или бар блиских сувечних људи, који су кадри сазнати и записати истину – а не у причама и скаскама, које у истих народа живу и с колена на колено се предају, ките, изврћу и кваре. И покрај оне добре грађе треба да повесник старога времена има здрав ум и науком и другим искуством изведбан разум, да може и у оној доброј грађи распознати и разлучити чисто злато од људске примесе.”⁴⁷⁶

Историчари који казују да су Иван и Ђурђе заједно радили на оснивању Црнојевића штампарије аргументују то чињеницом да је прва инкунабула у тој штампарији „рукоделисана“ на три године од смрти Ивана Црнојевића (1490), а да је за припремање штампања *Октоиха*, ручну израду слова и све остале неопходне техничке припремне радње, било свакако неопходно неколико година. Руварац то, међутим, пориче чињеницом да се нигде, ни у предговору, ни у колофону *Октоиха првогласника* не спомиње Иван Црнојевић. Да је Ђурађ Црнојевић, а не његов отац Иван-бег, оснивач Цетињске штампарије, тврди и Јов. Н. Томић, и то под директним утицајем Илариона Руварца⁴⁷⁷. Супротна мишљења заступају савремени црногорски историчари, темељећи их на Јагићевој претпоставци да је, по свој прилици,

⁴⁷⁶ Исто, 30-1.

⁴⁷⁷ Ј. Н. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479.-1528. год*, Глас СКА, 1901, LX, 65-153.

замисао о оснивању штампарије „потекла од оснивача цетињскога манастира, господара зетскога Иванбега Црнојевића“ (Wiener Zeitung, 1893, бр. 146). Ову тезу радикализује Л. Томановић који, у оштрој полемици са Томићем и Руварцем, доследно брани тезу о Ободско-цетињској штампарији⁴⁷⁸. Савремена историографија уважава Руварчево и Томићево мишљење: „Ако се ово има у виду, датум оснивања штампарије могао би бити помјерен на сам почетак Ђурђевог или на крај Иванове владе (1490), али остаје ипак необично што предговор и колофон прве инкунабуле помињу искључиво Ђурђа Црнојевића као покретача и организатора овог важног културног подухвата. Уз тај податак, опширан, изричит и сасвим јасан, није могућно прихватити претпоставке о Ивановом учешћу у стварању штампарије.“⁴⁷⁹ Црногорску усмену традицију о Ободској штампарији први износи владика Петар I, а у доба прославе четиристогодишњице штампарије актуализују П. Ровински и „млади“ црногорски историчари: Томановић, Милаковић, Медаковић и др. Савремена црногорска историографија одбацује ово становиште као мало вероватно, јер је у Псалтиру с посљедовањем из 1495. године, такође штампаном у Црнојевића штампарији, јасно наведено да је изишао на Цетињу: „За Обод говори извјесна народна, усмена традиција, забиљежена најприје код цетињског митрополита Петра I (1835), а затим поновљена у доба прославе четиристогодишњице штампарије (1894), када се под утицајем П. Ровинског, који поклања вјеру овој традицији, узимало за доказано да је штампарија била на Ободу, без обзира на учено и разложно противљење И. Руварца.“⁴⁸⁰

Расправа о Цетињској штампарији представља увертуру у трећи велики раскол Илариона Руварца и традицијске историографије – сукоб изазван рушењем националног мита о вековној

⁴⁷⁸ Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу неколика питања по најновијим изворима*, Сремски Карловци, 1903, 89-109.

⁴⁷⁹ Др Д. Богдановић, *Историја Црне Горе*, II, 2, Титоград, 1970, 401.

⁴⁸⁰ *Исто*, 402.

независности и самосталности Црне Горе⁴⁸¹. Расправу о ободској штампарији Руварац је писао поводом прослављања њене четиристогодишњице, а *Montenegrinu* након прослављања двестагодишњице владалачке куће Петровића, што је изазвало још веће незадовољство јавности и бурне реакције родољубивих историчара. Тезу о непостојању црногорске независности у периоду од 15. до 17. века архимандрит Иларион, међутим, јасно формулише већ у својој расправи о цетињској штампарији, када, говорећи о пропасти „српског господства и војводства“ на измаку 15. века, истиче да се и Црна Гора, као и остале балканске државе, потчинио султану, и да, према томе, о некаквој државно-политичкој самосталности Црне Горе у периоду од 1496. до 1687. године ту не може бити ни говора. Своју тврдњу аутор поткрепљује и Његошевом изјавом у *Огледалу српском* да у Црној Гори од 1510. до 1702. године нема ниједне народне песме која би опевала какав бој Црногораца са Турцима. Архимандрит Иларион наглашава да Црна Гора већ 1514. године постаје и званично турски санџакат. Трећи син Ивана Црнојевића, Станиша (Руварац му не наводи име), потурчени Скендербег, од 1514. године санџак црногорски, приморски и подгорички, већ 1496. године је Турчин, напомиње гргетешки архимандрит.

Има у расправи Илариона Руварца о Цетињској штампарији једно место које на најбољи начин показује његово познавање усмене епске поезије. У Вуковој II књизи епских песама, под бр. 88 налази се песма *Женидба Влашића Радула*, за коју је Вук Караџић у напомени приметио да опева женидбу Радул-бега из Каравлашке и синовике Ивана Црнојевића. Руварац сматра да о тој женидби не можемо говорити као о историјски веродостојном догађају, јер нема поузданих аргумената за то; он чак закључује да овај епски јунак вероватно и није историјски Радул, влашки војвода из 14. века (1373-1383): „Но ја бих рекао да се та

⁴⁸¹ И. Руварац, *Montenegrina (Прилозици историји Црне Горе)*, Бранково коло, 1897-8. г. Прештампана 1898; 1899², прир. Д. Руварац.

песма: 'Женидба Влашића Радула' и не тиче каравлашког војводе Радула, ни синовице Ивана Црнојевића, већ другог неког и познијег 'Влаха' или 'Влашића Радула', или Радула, влашког војводе и то може бити онога, који је робећи Пераст на мору, погинуо г. 1571 (в. Гласник, II одељење књ. 10, стр. 181)... Но пошто осим Василија нико други не каже, да је *кћи* Иванбегова била за Радулбегом, каравлашким војводом, а у самога Василија не могу се поуздати, то нећу ни да се домишљама даље на таквом основу, већ ћу нешто друго да кажем.⁴⁸² Вукова тврдња о историјској основи песме не почива ни на каквим озбиљнијим историјским темељима, и ту је Руварац у праву. Међутим, Руварчево домишљање о идентитету епског Влашића Радула уступа пред Вуковим тумачењем ове историјске личности из 14. века.⁴⁸³

Најстарији домаћи историјски и песнички извори слажу се по питању црногорске неподјармљености Турцима. Вук у *Рјечнику* из 1818. казује да у Црној Гори „*још од Лазарева времена једнако траје српска влада и царовање*“ (напомена на стр. XV). Сима Милутинович у *Сербијанци* 1826. године велича и слави независност и „неујармљење“ Црне Горе и Црногораца: „*Рајић је знао, да се Црна Гора не покорава ни Турцима ни Млечанима; Доситије је знао и високим гласом Црногорце помињао као 'не многочислени но непобедими и вовеки непорабоштени народ'; Лукијан је у усхићењу клицао, кад би се поменуло име Црне Горе, јер је знао да у Црној Гори јест независност остала древња српска царства, и да тамо злата отцев свобода сином блистает'*“; Сава Текелија је знао за Црногорску слободу и само је страховао, да се Црногорци како не избежуме, те забораве засећи и затворити тесне путе и богазе, а тим да не изгубе своју слободу и постану робље Турско.

А од Рајића, Доситија, Лукијана и Саве Текелије, ако ко у XVIII и у почетку XIX века зна за којег бољег Србина, и родо-

⁴⁸² И. Руварац, *О Цетињској штампарији*, 34-35.

⁴⁸³ Вид. Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 204.

љубивијег умника и просветника све до великога бранича, – до Вука, који је још од детињства свога чуо и разумео, да у Црној Гори 'још од Лазаревих времена *једнако траје српска влада и царовање*'; тај нека ми каже тога великана, да му се и ја поклоним, и да помен његов величам и ублажавам.⁴⁸⁴ Новији црногорски историчари у својим тврдњама о независности Црне Горе ослањају се на једну дугу и у српском народу општеприхваћену традицију. И на такву светињу националне историје устаје Иларион Руварац у време романтизма, доказујући да о непрекидности државно-политичке аутономности Црне Горе, као и о теократској владавини у Црној Гори после смрти Ивана Црнојевића, а пре доласка владике Данила на митрополитски престо у Црној Гори не може бити ни речи.

Иларион Руварац се у свом доказивању непостојања црногорске независности, и, према томе, непостојања разлога за прославу двестагодишњице владалачке династије Петровића, која је одржана 1896. године на Цетињу, ослања на проверену грађу из млетачких архива. Црногорска историја, коју неки њени трудбеници чак доводе у везу и са древним Илирима, по Руварцу, почиње тек од 15. века, од расапа Зете и њених владара, Црнојевића. „Тек кад је Иван Црнојевић, изгнан из Зете, стао 'савијати гњездо у Црној Гори малој'; кад је саградио цркву и манастир на Цетињу и преместио *Зетског* митрополита у тај манастир; и кад се син му Ђурађ морао иселити из Црне Горе, и кад се брат Ђурђев, Скендербег Црнојевић стао писати и називати санџак 'Црногорски и Приморски' и управљати Црном Гором, и кад су прејамници Зетског митрополита Вавиле стали писати се такође митрополити или владике '*Црногорске и Приморске*', – ту на измаку XV а у почетку XVI в., почиње и историја Црне Горе, ако то јест, може бити говора о историји Црне Горе пре почетка XVIII в.⁴⁸⁵ Према Руварцу, Иванов отац, Стефан Црнојевић, био је пла-

⁴⁸⁴ И. Руварац, *Montenegrina*, 35.

⁴⁸⁵ И. Руварац, *Montenegrina*, 35.

ћеник млетачки и војвода у Зети Горњој“, што се види из једне млетачке листине упућене Херцегу Степану 15. октобра 1457. године, док је сам Иван Црнојевић већ 1489. године био „клетвеник турског цара“. Ово се може видети из напомене дијака Николе Косијера, записивача једне црквене књиге која се те године „дописа“ у дому зетског господара: „А што се у горњем запису спомиње мимо господара зетскога, у чијој је кући писана књига та, и ’царство јако крепкога и превисокога турскога цара Султан-Бајазита’, значиће то, да је тада Иван-бег Црнојевић већ био клетвеник истог цара.“⁴⁸⁶ Ово Руварчево мишљење усваја и Јов. Н. Томић у својој књизи о Црнојевићима. За Л. Томановића запис дијака Николе Косијера значи управо супротно, тј. да је Црна Гора тада свакако била независна од турске власти, што он на два места неубедљиво покушава и да докаже.⁴⁸⁷

„Казивало се и обично се каже, да у Црној Гори, кад је на измаку XV или првих десетак година XVI в. престало господство Црнојевића, отпочиње владање владика или митрополита Црногорских, и то од 1516. до 1697. из разних Црногорских племена, а од 1697. владика из племена Његуша и то из породице Петровића.“⁴⁸⁸ Ову устаљену историјску „истину“ некритичке историографије 19. в. Руварац обара минуциозном истраживачком анализом, доказујући да за наведену тврдњу не постоје никакви аргументи, и да о томе ништа не знају ни старији писци црногорске историје (владика Василије Петровић⁴⁸⁹, Петар I Пе-

⁴⁸⁶ Исто, 37.

⁴⁸⁷ Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу*, 82-86.

⁴⁸⁸ И. Руварац, *Montenegrina*, 38-9.

⁴⁸⁹ „У исто скоро доба (кад и *Троношки родослов* – Б. С) настао је сасвим друкчији спис намењен не широкој ђачкој заједници, већ једној јединој личности ради сврха међу којима су опет личне заузимале бар веома важно, ако не главно, место. То је *Исторја о Црној Гори* владике Василија Петровића. Натпис вели да је ово историја, али, уколико у овом саставу збиља има историје, и она је родословнога карактера, а остали део је географске, летописне и статистичке садржине. Родословни елементи народне традиције најживљи су у Црној Гори, те није никакво чудо што се влади-

тровић, Сима Милутиновић Сарајлија), ни новији историчари (Медаковић, Милаковић, Поповић и др.). Све што они знају да кажу о томе своди се на уопштене и произвољне тврдње, без иједног материјалног историјског факта. Руварац одлучно устаје против таквих „историјских“ аргумената и таквих историја: „Но, чуј, Црногорче, доста је! Доста је било речи, празних речи; већ причај ти нама, ако знаш и умеш, шта су радили и како су владали и управљали ти Црногорски митрополити и уједно владаоци, и како су славно војевали и храбро се понијели у тој 'непрекидној, вјековној и крвавој борби' заточници слободе српске и браниоци оног светог огњишта, које помињеш. Та ваљада ни свиколици Црногорци нису били једнаки јунаци, да се ни један између њих у свакој десетини година није од осталих одвојио својим витештвом или мудрошћу тако, да му је име могло остати забележено у летопису, или записано у каквом запису или урезано дубоко у памети народа, и у верном народном предању, и у јуначкој народној песми. Па има ли какве белешке, записа или предања о тим војводама и главарима, о тим иројима и јунацима и сивим соколима, за време те теократске владавине од *двеста година* у Црној Гори!“⁴⁹⁰ Нити је Црна Гора била теократска држава, нити су у њој владале некакве војводе и владајуће фамилије у распону од 15. до 17. века, како је још Рајић тврдио. Цетињски митрополити су седели на Цетињу, но они су имали овлашћења само у духовним стварима, наглашава Рува-

ка Василије најбоље осећао у родословном начину приказивања српске прошлости. Пошто је његова главна сврха била да овим делцем изазове у Русији што живље и што повољније занимање за Црну Гору, то се он није устручавао од свих и од свакојаких средстава, о којима је веровао да су погодна за постизавање постављене сврхе. А та су увек у великом непријатељству с историјском истином. Утицај ове *Историје*, стварно великим делом родослова, која је, штампана први пут у Москви 1754 године, доспела очевидно у врло малом броју у наше стране, и прештампане у *Летопису*, био је и остао је веома мали.“ – Н. Радојчић, *Облик првих модерних српских историја (поводом Марсилијеве историје Срба)*, 34.

⁴⁹⁰ Исто, 41.

рац, позивајући се на опис Скадарског санџаката Которанина Маријана Болице (1614). Нити теократска нити световна унутрашња власт у Црној Гори није постојала и није ни могла постојати, каже Руварац, јер је Црна Гора од Скендербега Црнојевића, дакле од почетка 16., па све до краја 17. века била под Турцима, као саставни део Скадарског санџаката. Као доказ о несамосталности Црне Горе у том раздобљу истраживач узима и Гундулићев *Осман*, постављајући сасвим логично питање: зашто Гундулић, величајући словенске народе и, пре свега, Дубровник као бедем који одолева турској најезди у 13. певању, у том контексту не помиње и слободну црногорску државу?! И зашто Орбин и Лукаревић у својим историјским делима не поменуше слободну и независну Црну Гору? Руварац овде не пориче учешће црногорских чета у млетачко-турским сукобима, пре свега у Кандијском и Морејском рату, али негира постојање некакве самосталне државне организације у периоду од пада Црнојевића па до уздигнућа Петровића. Турски јарам, по неким изворима, Црногорци збацују тек с пролећа 1687. године, које године су црногорска племена поразила Сулејман-пашу Скадарскога. У сукобима са Сулејман-пашом, међутим, Црногорци, по Руварцу, одлучују да постану млетачки клетвеници: „Из ових у поменутом зборнику 'Il Montenegro' штампаних листова Цетињскога владике Висариона и кнезова од Црне Горе, и извештаја ђенерал-провидура за Далмацију и Арбанију дознајемо, да је године 1688. пре 31. маја држан збор на Цетиње, на који се скупила била сва Црна Гора, те, пошто се Црногорци измирише међу собом и закључише 'да буду једно и заједно свуђ', озлојеђени на Скадарскога санџака, Сулејман-пашу, одлуче Црногорци, да се одметну од истога те приступе и ставе се под крило Дужда Млетачкога и господство Млетачко, и ту на збору саставе о тој одлуци својој књигу, коју владика Висарион и 24 старешине од Црне Горе понесу са собом у Нови, где предстану и поклоне се ђенерал провидуру од Далмације и Арбаније Јерониму Корнеру – и Црногорци од 'своје добре воље' постану 'верни под-

ложници преведрога принципа или дужда млетачкога’...“⁴⁹¹ Већ 1688. године постављен је за губернатора Црне Горе Зане Грбичић (Giovani Antonio Bolicca), из чувене которске властелинске породице Болица (Биволичића), који је и пре тога ратовао са млетачком војском уз Црногорце против Турака, о чему су спомен сачувале и народне песме на које се позива Иларион Руварац (*Погибија Вука Мићуновића*, Вук, СНП IV, бр. 2); *Диоба Селимовића*, Вук, СНП IV, Државно издање, стр. 489; *Бој Турака и Црногораца на Ријеки Црнојевића 1692.*, Летопис Матице српске, 1845, књ. 68, 147).

Према владици Василију Петровићу, након славног српског деспотског рода, остало је „херцогство Черногорское“. Иван Црнојевић је родио сина Георгија и Станишу; Георгиј се оженио ћерком венецијанског дужда Моћенига, а Станишу је дао као јемство Мехмеду другоме ради примирја. Овај га је потурчио „и вторим’ Скендербегом’ нарек““. Видевши герцог Иван Црнојевић ширење царства турског, он преноси свој двор из Зете у Црну Гору на поље Цетиње, тамо поставља и митрополитску резиденцију. У Црној Гори „герцоги Црнојевићи“ владали су до лета 1516, а од тада Црном Гором владају митрополити.⁴⁹²

Говорећи о бици на Вртијељци и разорењу Цетињског манастира у септембру 1692. године, као и о витешкој погибији харамбаше Баја Пивљанина у том боју, Руварац из корена мења устаљену представу о том догађају у Црној Гори. Црногорски историчари су, наиме, пораз у боју на Вртијељци тумачили, пре свега, огромном надмоћношћу турске војске под заповедништвом Сулејман-паше Скадарског, али и издајом млетачке војске и њеног предводника Зане Грбичића. Ево како Ђорђе Поповић описује тај догађај: „Киван скадарски паша Сулејман, што је толико пута залуду ударао на Црну Гору, скупи своје Арбанасе и наново нападне на Црногорце. На руку му идоше потурче-

⁴⁹¹ Исто, 75.

⁴⁹² В. Петровић, *Историја о Черној Гори*, 27-30.

њаци на Црнојевића Ријеци. Заподене се на Вртијељци испред Цетиња крвав бој. Млетачки војвода Зано Грбичић, кога су послали били у помоћ Црногорцима, утече у Котор пре боја...“ У напомени о одбрани Иван-бегове престонице најбоље се огледа начин писања националне повести црногорских романтичара: „Млечићи веле, да су тих 48 у двору били њихови рекрути; али да су то били Млечићи, не би зацело дочекали три јуриша, него су то били Црногорци, који су бранили Иван-бегове дворе.“⁴⁹³

Руварац одбацује као предање и причу, канонизовану у црногорској историографији 19. в., по којој су Млечићи отровали владику Висариона 1689. г.⁴⁹⁴, доказујући да је владика „променио светом“ тек 1692. г. Поповићев податак да су калуђери, пред турском најездом, сами дигли у ваздух Цетињски манастир, Руварац такође одбацује као бесмислен. Догађај се посве друкчије одиграо. Није се млетачка војска повукла нити издала на Цетињу, но се црногорска војска слабо понела, и без великог отпора пустила непријатеља да продре у град. Једино је чувени хајдучки харамбаша Бајо Пивљанин осветлао својим јунаштвом и храбром погибијом црногорски образ.

„Господару Црне Горе“, владици Данилу Шћепчевићу Његушу, Руварац не признаје господство над Црном Гором, које некритични црногорски историци стављају у годину 1697. У том смислу, о *династији* Петровића Његуша пре 1852. г. не може бити ни говора. Руварац тиме практично пориче смисленост прослављања двестагодишњице владајуће куће Петровића 1896. г.: „Из поменутих записа, писама и потписа владике Данила, могао си сазнати и видети, како се он сам звао и називао, писао и потписивао, а наиме да се он сам обично писао и потписивао Данило владика или митрополит Цетињски или Скендерски и Приморски, а каткад је још додао, да је родом од племена Његуша или да је отацством Његуш; а сувременници његови да су га про-

⁴⁹³ Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе*, 1896, 81.

⁴⁹⁴ *Исто*, 79.

зивали Шћепчевић (Счепчевић по оцу Степану), а никад се није писао и потписивао *Петровић*.⁴⁹⁵ За родослове владалачке куће Петровића Руварац напомиње да су у црногорским историјама (Милутиновић, Медаковић) састављани искључиво по народним традицијским изворима те да, према томе, нису историјски релевантни: „У Василијевој и у Петровој 'Историји Црне Горе', нема ни помена о тој Његушкој родословној причи, па и трезни Д. Милаковић није примио причу ту у своју историју, издану 1856., али познији гатко- и скаскољупци прихватише обема рукама то Симом Милутиновићем записано причање и кажевање Црногорских Његуша...”⁴⁹⁶

Расправљајући о тобожњем досељавању Петровића већ крајем 15. или почетком 16. в. у Црну Гору из Херцеговине, из Бањана испод планине Његош, Руварац доказује да је све то само „проста, измишљена бајка“ и усмена традиција која живи у народу, а да име Његош у ствари означава племе Његуша које се није ни од куда доселило, већ је и у 15. в. живело тамо где и сада живи. Од племенског имена Његуш постало је име прослављене црногорске владалачке династије у великој мери захваљујући и прихватању традиција о сеоби Петровића из Херцеговине у Црну Гору: „И кад неки од рођених на Његушима, неће да се пишу Његуш већ Његош – шта им могу ја? Могу им само казати, да су баснољупци, који примају за истину басну смишљену и измишљену у почетку овога или на крају прошлог века, а то није лепо.”⁴⁹⁷

Поред ових, у Црној Гори укореењених, традиција, Руварац обара још један уврежени, народном песмом и Његошевим *Горским вијенцем* славом овенчани национално-херојски мит – о истребљењу потурица на Бадње вече 1702. године, према неким изворима, 1707. г. Наводећи црногорске народне песме о том

⁴⁹⁵ И. Руварац, *Montenegrina*, 131-2.

⁴⁹⁶ *Исто*, 143.

⁴⁹⁷ *Исто*, 150.

догађају (у будимској *Пјеванији* Симе Милутиновића, бр. 9 и *Огледалу српском* Његошевом, бр. 3.) у циљу повлачења паралеле између упесмљене црногорске традиције и историјских података у делима црногорских историка, Руварац закључује како се о томе углавном писало тако да се не доведу у колизију народно певање и сачувани факти. О односу Његошевог *Горског вијенца* према историјским чињеницама Руварац артикулише мисао која кореспондира са Вуковим схватањем о односу историје и поезије у нашој народној епици, а наиме: „Друго је историја а друго појезија, и друкчије се пише проста, озбиљна повест, а друкчије се ствара појетичка ствар или ти плете венац 'на весеље многим'“. ⁴⁹⁸

Руварац се позива и на народне песме (*Ива Црнојевић и Мехмет султан*, ЛМС, 1843, књ. 61, стр. 148; *Синови Иван-бегови око 1510*, *Огледало српско* 1) у циљу доказивања тезе да у Црној Гори није било истраге потурица и да се не може говорити о том догађају као о засебном историјском „собитију“; борбе против потурица почеле су учешћем Црногораца у млетачко-турским ратовима, почев од 1687. године и тек у контексту тих ратова може се говорити о некаквој истрази потурица у Црној Гори, завршава своју расправу гргетешки архимандрит, додајући једну занимљиву опаску о настанку народних песама о том догађају: „Ја, дакле,домишљајући се мислим, да су Црногорци 1687. устали на Турке, своје крвнике, и да је у том устанку и рату, који је трајао више година, нестало оних Црногорских Турака (потурчењака) и да је у том устанку и разорен *Ободник* на Реци Црнојевићевој, и да је у том Црногорском устанку и о јунаштву Црногорских витезова под водством владике Висариона било у народу прича и песама, које су приче и песме после, и то после смрти митрополите Василија (1766), пренете на владикау Данила и његово доба (може бити у интересу куће Петровића)...“ ⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Исто, 168.

⁴⁹⁹ Исто, 182.

Руварчева *Montenegrina* имала је дуг живот и снажан одјек. Позивајући се на необјављене архивске податке, као што су депеше которских провидура упућене Млетачком сенату из прве и друге десетине 17. в., Јов. Н. Томић стаје на становиште да опис Скадарског санцаката Маријана Болице, на који се ослања и Иларион Руварац, по питању самосталности Црне Горе у 17. в. доноси тачне податке, а наиме „да је у то доба Црна Гора била саставни део турске царевине и у административном погледу потпадала под санцакат скадарски“⁵⁰⁰. Извесну самосталност црногорска племена у одређеним временским раздобљима поседују, но то им ни Руварац не одриче; општи закључак је, међутим, истовестан Руварчевом: „Из тих депеша видимо да Брда и Црна Гора беху саставни део скадарског санцаката. Племена су живела својим племенским животом, у међусобној завади или слози према приликама које су им стварале прво или нагониле на друго. Као и арбанашка племена Брђани и Црногорци признавали су над собом турску власт, добијали су фермане од султана и тим повластицама бранили се од својевољних насртаја санцак-бегова, скадарских или других суседних; били су обавезни давати Турцима као помоћ одређен број људи приликом ратовања, али на позив изасланика с Порте. Племена су још плаћала данак.“⁵⁰¹

Л. Томановић у обимној расправи побија Руварчеве закључке: о томе како су Црногорци били тобоже турски, односно, клетвеници Млетачке републике; о томе како о историји Црне Горе „не може бити говора прије почетка 18. вијека“; о томе како су црногорски митрополити имали само духовну власт и др. Томановић пребацује Руварцу „колосалну пристрасност“. Теоократије у изворном смислу те речи, додуше, у тадашњој Црној Гори није могло бити. Али: „Цетињски Митрополити само су олича-

⁵⁰⁰ Јов. Н. Томић, *Црна Гора у почетку 17. века била је заиста, потчињена Турцима*, Дело, Београд, 1898, књ. 17, 75.

⁵⁰¹ *Исто*, 77.

вали јединство свијех племена унутра, и представљали Црну Гору споља⁵⁰². Томановић још оптужује Руварца и да се народном традицијом користи само онда када му она иде у прилог, као, на пример, када се непостојање црногорских народних јуначких песама о некакву знамениту боју Црногораца са Турцима током 16. и у првој половини 17. века узима као аргумент за тезу о подложности Црне Горе Турској у том периоду: „Није тако. Песници и државници ови знали су и знаду, да су у то доба цетињске владике били на челу Црне Горе, *по народном предању*; а што то народно предање не памти каквијех битака и јунака из тога доба, то се може разумјети из онога, што смо већ рекли, на име, *што је то доба било саразмјерно мирно*.”⁵⁰³

Критика Јаше Томића још је слабија. У полемици са Руварчевом критичком школом он се не либи ни логичких силогизама попут овог: „Историја Црне Горе неопориво доказује, да је тамо у 16. и 17. веку било народне политике, па је дакле морало бити и народне снаге, и народне организације, која је водила ту народну политику. Било је одбране државе, па је морало бити и државе.”⁵⁰⁴ За Јашу Томића Руварац је образац непатриотске, хулитељске, рушилачке и јалове историјске снаге; таква је и школа коју је он створио. Против такве школе и таквог начина писања историје он устаје највише из патриотских побуда: „Не борим се ја против праве критичке историјске школе, да Бог сачува тога. Само против оне 'лажне критичке школе', која се пребацила и извргла се у неродољубиву историјску школу. Ученике те школе познаћете по томе, што у Руварцу обожавају и оно како је он – пљувао, и познаћете их по томе што са највећом насладом износе истините и неистините жалосне догађаје из историје свога народа. И што уживају у томе, кад свој народ могу да

⁵⁰² Л. Томановић, *Г. Руварац и Montenegrina*, прештампано из „Бранкова Кола“, Сремски Карловци, 1899, 35.

⁵⁰³ *Исто*, 126.

⁵⁰⁴ Јаша Томић, *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора*, Нови Сад, 1908, 93.

омаловаже. То је та Руварчева епидемија, која је захватила у првом реду слабе, болешљиве, природе.⁵⁰⁵ Неродољубивост и погубни утицај на српску историографију, управо на примеру порицања теократске владавине у Црној Гори, приписује Илариону Руварцу и Лазар Т. Перовић у оштрој пашквили: „А калуђер српски, чувар српске цркве, те мајке спаситељке: народности, вјере, мисли и слатке ријечи, битног печата јединства народног – ето пошто-пото хоће, да му, у хатор непријатељу, скрха то најсветије знамење вијековне незахвалности, које на мртвој стражи стражари и крвљу обли камен свој.“⁵⁰⁶

Руварчев став о независности Црне Горе је крут и једностран, у појединостима и нетачан. Већ је Јов. Н. Томић исправио погрешно датовање погибије Баја Пивљанина на Вртијелци – не 1692. г. како је то мислио И. Руварац, већ 1685. г. – и устврдио да истрага потурица под владиком Данилом јесте историјска чињеница. Руварчев однос према институцији теократије у Црној Гори данас се чини претераним и искључивим, иако је у основној ствари гргетешки архимандрит у праву: „Ипак се и из материјала приступачног Руварцу дало видети да се црногорске владике из 17. века не могу стрпати само у црквену историју. И ту је превише груб и једностран критички став И. Руварца, иако он има право у основном: Црна Гора је у то време била под турском влашћу.“⁵⁰⁷ Преко Руварчевих тумачења питања из црногорске културне историје не може се брзо прећи, будући да она садрже низ исходишних претпоставки неопходних за темељно научно изучавање тога периода: „Тако, дакле, не само што је Руварац први почео са научним испитивањем историје црногорске поред наше уопште, но што су главни резултати његова испитивања: да је Црна Гора била фактички под турском влашћу све до краја 17 века; да теократске управе у њој у току

⁵⁰⁵ Исто, 126.

⁵⁰⁶ Лазар Т. Перовић, *Нешто о критици уопште и наша савремена критика*, Срђ, Дубровник, 1905, год. IV, бр. 7. и 8., 314.

⁵⁰⁷ Б. Ђурђев, *Руварац данас*, 991.

тог времена није било; да еманципација Црне Горе од Турске почиње тек морејским ратом; да владика Данило није у правом смислу заснивач династије Петровића, – поред других мање важних, одржали су се у науци.⁵⁰⁸ Савремена историјска наука, истина, са ове временске дистанце флексибилније сагледава проблеме којима се бавио гретешки усамљеник, али тиме се ни на који начин не оспоравају нити доводе у питање његови основни историјски резултати: „За 15 година, тј. 1499-1514, до доласка Скендер-бега, потурченог сина Ивана Црнојевића, за црногорског санџак-бега, ЦГ је била у саставу Скадарског санџаката. За то вријеме земљом је управљао субаша или војвода Црне Горе. Год. 1514. постављен је Скендер-бег Црнојевић за црногорског санџак-бега, чиме је ЦГ добила, у односу на Скадарски санџакат, посебни положај... Дакле, широка аутономија, извојевана отпором турским властима у XVI и XVII веку., омогућила је слободан живот у највећем дијелу црногорских родова и братстава, особито староцрногорских... Створен је савез племена, чији су главари сачињавали 'јединокупни сабор' на челу са владиком. Владика *Данило Петровић Његош* (1697-1735) изразита је личност и носилац битних тенденција тог процеса.“⁵⁰⁹

Последице Руварчевог историјског „обрачуна“ са народним „традицијама“ биле су двојачке. Позитивне, у мери у којој су омогућиле процват историјске критике код Срба, по принципима које је установила Ранкеова историјска школа, и тиме приближиле српску историографију моделу европске ерудитне историје, засноване на позитивистичком тумачењу и оцењивању извора. Негативне, јер су, острашћеним и доследним „остракизмом“ према народној историјској традицији, покидале све нити између ових, комплементарних огранака националне мисли, и на тај

⁵⁰⁸ Ј. Тошковић, *Значај рада Ил. Руварца на проучавању политичке историје Црне Горе*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 252-6.

⁵⁰⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1956, 417-419.

начин, определиле развој домаће историјске науке на уским и ограниченим духовним претпоставкама.

Руварчево дело се, ипак, мора посматрати као „размеђа“ у развоју српске историографије: „Утицај европске грађанске историографије на српску не започиње Руварцем, па чак Руварац није ни први српски историчар, на кога су Ранке и Ранкеова историјска школа извршили утицај. Али ни Рајић, као најистакнутији представник рационалистичке историографије код Срба, ни Вук Караџић, на ког је утицао Ранке, а још мање они који се могу само по окренутости традицији, а не по својој научној физиономији, назвати присталицама европске романтичарске школе у историографији, са којима се Руварац непосредно сукобио, нису хватали корак са развитком европске грађанске историјске науке. Критичком школом чији је Руварац први и најизразитији представник српска историографија започиње да хвата корак са европском историографијом, иако само у једном одређеном правцу. У том погледу Руварац представља размеђу у развоју српске историографије.“⁵¹⁰ Оно је болан, али и неопходан рез који је омогућио даљи природан ток историје као науке, уз постепено превазилажење ограничења која је позитивистички метод сам себи био наметао. Руварчевом заслугом, српска историографија је „ухватила корак“ са европском. Мерила и вредности су се, иако не савршене нити коначне, у једном битном тренутку духа нације, поклопиле са европским. У томе је и највећа вредност Руварчевог дела данас.

⁵¹⁰ Б. Ђурђев, *Нав. дело*, 985.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

„Ја познајем себе боље него цео надлежан и ненадлежан свет, боље него моји тобожњи пријатељи и него рођена браћа моја. И познавајући себе тако, јесам ли као поштен и савестан човек могао друкчије радити него што сам радио.“⁵¹¹

Иларион Руварац је, без сумње, велико име српске историографије 19. в. Он је оснивач критичке историјске школе, научник темељних критичких опсервација и широких истраживачких интересовања, писац значајних расправа из историје књижевности, политичке и црквене историје српског народа, као и приложака из историјске географије и филологије, духовити аутор полемичких списа и критичких приказа, вредни истраживач и издавач извора. Рад Илариона Руварца на историји књижевности не може се посматрати издвојено од његових историографских интересовања. Највећи део својих расправа посветио је Руварац истраживању и критичком вредновању историјских споменика, док се само у невеликом броју радова изјаснио као истраживач усмене књижевности свога народа, посматрајући и тада народну традицију најчешће у светлу историјских студија српске прошлости, увек са једнаким методолошким полазиштем: тежњом да српској историографији, у веку романтизма и националног заноса, прида значај и карактер науке, на теме-

⁵¹¹ Писмо Иларијона Сави Давидовцу у Манастиру Гргетег 4. (17) децембра 1886. у: *Иларијон Руварац и његово владичество*, Подлистак „Заставе“, 1905, бр. 235.

љима истине и знања. Главна заслуга Илариона Руварца за српску науку, према Јовану Радонићу, и јесте у томе „што је у доба реализма ударио реалним правцем“: „Руварчева је заслуга да је потпуно запливао струјом модерне немачке историјографије, да је већ у младим годинама израдио свој поглед на историју и њену задаћу, да је као ђак савладао потпуно метод историјскога испитивања, те тако, иако пошав од романтичарскога врела, постао представником новог реалистичнога правца у нас.“⁵¹²

Због „политичке лојалности Хабсбуршкој династији и мађарској држави“,⁵¹³ Руварац је често умео да потцени вредност и поузданост српске народне традиције у процесу остваривања историјске спознаје.⁵¹⁴

У полемици са Иларионом Руварцем најистакнутији представници старе историјске школе, Панта Срећковић и Милош С. Милојевић, прошли су веома лоше. Но, ни остали припадници некритичке романтичарске школе нису се боље провели у обрачуна са оштрим и у аргументима тешко оборивим свештеником из Гретега: С. Љубић, К. Николајевић и Св. Никетић у *Краљицама и царицама српским*, Ђ. Магарашевић у *Старом Сланкамену*, „објективни“ хрватски историк Тадија Смичиклас у истој расправи, као и многи други. Када мисли да је у праву, Руварац не штеди ни припаднике нове историјске школе: Љ. Ковачевића, Ст. Новковића, Ф. Рачког. Тако, Ф. Рачког, којег је иначе изузетно ценио⁵¹⁵, назива „попом дели-попом са Каптола“, па и хрватским шовинистом када у *Кнезу Лазару* расправља о учешћу хрватске војске у боју на Косову. И поред свега тога, Руварац поставља непремостиву ограду између две историјске школе, прокламујући им као основне дистинктивне критеријуме мерила памети, способности и знања: „А знате л’ каква је разлика између Шафарика,

⁵¹² Ј. Радонић, *О Иларијону Руварцу*, 11.

⁵¹³ Ч. Попов, *Иларион Руварац и Јован Ристић*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, 186.

⁵¹⁴ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 159.

⁵¹⁵ Вид. К. Милутиновић, *Фрањо Рачки и Иларион Руварац*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1980, 21, 159-171.

Гилффердинга и Рачког – и г. Панте? Таква и онолика, каква је између највишег мајстора и најјаднијег фушера.⁵¹⁶

Ако ови редови с правом делују као претерани и непримени једном озбиљном националном историчару, мора се нагласити да ни Руварчеви противници нису били нимало нежни у својим одговорима и нападима на „рушиоца народних светиња“. Напротив. Врхунац, у том смислу, вероватно представља једно место из одговора С. Љубића *Господину В. Јагићу*, поводом Јагићевих афирмативних оцена *Приложака* Илариона Руварца, у којима се велики јужнословенски филолог слаже са Руварчевим поразним судом о готово никаквом научном кредибилитету хрватског академика Љубића. То место гласи: „Ja tome nadripiscu i luđaku, komu je cirilica jedino što valjda znade, ili ne bi odgovorio ni slovca kao nedostojnu moga odgovora, ili kao prostomu rovarcu bio mu gdjegdje opet u opazki zabo kost u grkljan, da ne laje, no pošto je našao mogućega zagovornika u g. V. Jagića, profesora odesko-berlinsko-petrogradskoga samo ne hrvatskoga sveučilišta, treba da se i rovarcem bavim daleko više nego ta budala zaslužuje.“⁵¹⁷

Ј. Скерлић проглашава, над Руварчевим гробом, победу његове историјске школе.⁵¹⁸ Ватрослав Јагић афирмативно оцењује Илариона Руварца као „заслужног истраживача српске историје“ залажући се, истовремено, за поновно издавање његових „расутих расправа“⁵¹⁹. И Стојан Новаковић има веома афирмативно мишљење о првој фази Руварчевог бављења народном традицијом. По њему, Руварац је први у нас „који је народну нашу поезију с литерарно-историјске традиције разматрао“⁵²⁰.

⁵¹⁶ И. Руварац, *Прелаз с приказа на критику*, у: *Зборник Илариона Руварца* I, 138.

⁵¹⁷ *Viestnik Hrvatskoga arkeologičeskoga društva*, 1881, III, 28. Вид: *Критика радова Илариона Руварца од Николе Радојчића*, 108.

⁵¹⁸ Ј. Скерлић, *Иларион Руварац* (некролог), *Одјек*, 13. август 1905, год. IV, бр. 186.

⁵¹⁹ St. Novaković, *Über Legjan-grad (Ledjan Stadt) der serbischen Volkspoesie*, *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 1879, III, 124, напомена бр. 1.

⁵²⁰ *Стојан Новаковић и „филолошка критика“*, 64.

И заиста, већ на погребу архимандрита Илариона Руварца могао се осетити сав значај научне појаве оснивача критичког историјског правца у Срба. На сахрани⁵²¹ која је обављена у четвртак, 11 (24) августа у манастиру Гргетегу, били су присутни сви важнији црквени и државно-научни представници и достојанственици: патријарх Георгије Бранковић, епископи пакрачки и будимски, већина архимандрита, представници Српске краљевске академије (Јов. Н. Томић), Српског универзитета у Београду (Станоје Станојевић), Матице српске у Новом Саду (Тихомир Остојић), Карловачке богословије, гимназија у Карловцима и Новом Саду и др. Забележено је да Југославенска академија у Загребу није послала никога на погреб Илариона Руварца, што је изазвало бурне реакције извештача.⁵²²

Као најзначајнија последица беспопштедне борбе Илариона Руварца са представницима старе историјске школе показује се његово доследно одбацивање и ниподаштавање „народних традиција“ као историјских извора⁵²³. У својој истражи-

⁵²¹ „Ilarion Ruvarac – izuzetan istoričar i možda još i veći polemičar je i umro u Grgetegu. Njegov grob se nalazi na manastirskom groblju koje je smešteno na malom proplanku iznad manastira (u neposrednoj blizini velikog belog krsta). Na ovom groblju, okruženom hrastovom šumom, ima desetak kamenih nadgrobних spomenika među kojima onaj posvećen Ilarionu Ruvarcu ima posebno mesto. Nalazi se na pomalo uzdignutom mestu, usamljen, sa jednostavnim granitnim spomenikom na kojem pišu samo najosnovniji podaci.” – *Grgeteg*, podaci sa Interneta.

⁵²² „Врло је непријатно дирнуо све оне, који дошође да испрате Илариона Руварца до вечне му куће, факт, да *Југословенска Академија у Загребу није никога послала на погреб свога правога члана*, који је Рад Југословенске Академије обогатио многим драгоценим радовима. Ми Срби смо друкче одали почаст дру Фрањи Рачком, него што данас браћа Хрвати одадоше нашем Руварцу.“ – *Погреб архимадрита Илариона Руварца*, Браник, Нови Сад, у суботу 13 (26) августа 1905, год. XXI, бр. 182, 1.

⁵²³ „Он је тада несумњиво прецењивао вредност исправа као историјских извора, али то је била здрава и разумљива реакција на раније препричавање извора другог и трећег реда, писаца и усмене традиције. Њему се у то доба није свиђало чак ни комбиновање троврсних писаних извора, званичних аката, писаца и забележене традиције, него се трудио да

вачкој строгости Руварац је ишао дотле да је, у издавањима извора, себи чак давао за право да их „комада“ и чисти од, наводно, неисторијских појединости⁵²⁴. Овакав, рационалистички приступ националној прошлости, управљен против „поетизоване историје српског народа“, наишао је на велики одјек код Руварчевих савременика. Јован Скерлић, рационалиста по духу, одаје највеће признање управо тој димензији Руварчевог рада.⁵²⁵

се држи, колико год је могуће више, само повеља. (...) Ја нипошто не тврдим да се Ил. Руварац у доба постанка ових одломака потпуно одрицао помоћи писаца и предања, али се уздам да ће њихови читаоци осетити колико је Руварчево поверење у повеље и колико је оштар према историчарима који или због лености, или због неметодичности у научном раду, или ради стилских ефеката преписују непоуздане писце или исписују магловиту традицију, где би могли наћи тачна обавештења у повељама. Он се при томе нарочито дотакао Ф. Рачкога, али више га жалећи што се у часу слабости повео за неистином, и С. Љубића, за кога је овде, као и увек, имао само жучи и презира. Редовно с правом.“ – Н. Радојчић, *Два одломка Илариона Руварца о Косачама*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, н. с., 1949-1950, св. IV-V, Сарајево, 1950, 202.

⁵²⁴ „Монах Иларион никако није могао да се помири са природом српских средњовековних извора. Строг и искључив, у изворима је тражио само историјске вести и грађу. Сличне задатке постављао је себи и као издавач: да 'растерети' и 'ослободи' текст реторичности, богословља и неисторијских сувишности. Тако, духовном атмосфером богату Повест о преносу моштију јеванђелисте Луке у Смедерево Руварац је беспоштедно секао и 'чистио', те је обиман спис у издању добио свега шест страна.“ – Ђ. Трифуновић, *Руварчева издања српскословенских извора*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад, 1988, 24, 244.

⁵²⁵ „У оном скроз романтичном нараштају нашем, које се пресипало 'кипећим одушевљењем', како се онда говорило, јавио се тај човек строга научна духа и најведрије трезвености. У доба смелих уопштавања и безазлених игара са општим идејама, када (су) се кода нас писале 'историје српске цивилизације', отпочео је он свој аналитичан рад, верне монографије, критику текстова, проучавања ситних топографских и хронолошких питања, онај пипав и тежак посао истраживања и ситних факата, чија укупност даје строго и поуздано научни карактер историји.“ – Ј. Скерлић, *Иларион Руварац*, некролог.

Радован Самарџић пак, чини се управо због те димензије, Илариону Руварцу, као оснивачу критичког правца у српској историографији, претпоставља Стојана Новаковића као родоначелника модерне српске историографије⁵²⁶. Новаковић уводи и народну традицију у хоризонт истраживања националних историчара: „Међутим, колико би било погрешно примити народну традицију као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је само зато што није потпуно објективна слика догађаја.“⁵²⁷

Слично мишљење исказује и Вл. Ћоровић, расправљајући о историјској основи песме *Женидба Душанова* у погледу улоге Војиновића у њој, у отвореној полемици са Руварчевом концепцијом извора за националну историју: „Овај мали чланак имао је да буде само један прилог за много крупније питање о хисториском елементу у нашој народној епизи. Ми налазимо, да тог хисториског елемента, рачунајући ту, наравно, цело наше наслеђе прошлости, и политичко, и културно, и књижевно, има много више него што се до сад узимало. И помен несрећне земље Индије, где не слуша млађи старијега; и начин како свеци благо деле; и тумачење одласка Св. Саве у калуђере женидбом на силу; и појава војводе Балачка; и много других ствари у нашем народном песништву, које су радо тумачене само митским елементима, имају често извесне конкретне хисториске полазне тачке. Пронаћи их, и утврдити, није увек ни лак, ни сигуран посао; више него на другој страни, ту треба и много начитаности, и много разних, често и врло сложених метода рада. Ми радо признајемо, да искључив хисториски метод за решавање није довољан, али радити без њега значи лишити се драгоцених обавештења, која могу да даду време и средина, о којима песме раде или у у којима су оне настале. *Кривица је у доброј мери и до*

⁵²⁶ Вид. Р. Самарџић, *Стојан Новаковић. Утемељитељ савремене српске историографије*, у: *Писци српске историје*, Београд, 1976, 189.

⁵²⁷ *Исто*, 53.

*самих хисторичара, и то до никог мањег него до самог Руварца, што су, не искористивши до краја сва своја средства, прибегавали другим комбинацијама. Задатак хисториске науке у овим студијама сасвим је јасан: она има да створи основу за даља испитивања стручњака из других области, пошто рашчисти грађу и, колико може, утврди чињенице.*⁵²⁸

Руварчево одбацивање епске песме као историјског извора није значило истовремено и одбацивање епске поезије саме. О томе најбоље сведоче његове студентске расправе. Данас се, ипак, у његов обрачун са народном традицијом учитава нешто чега у њему никада није било нити је могло бити: одбацивање српске националне мисли, класичних епских вредности на којима почива српска књижевноисторијска духовна вертикала: „Отварање само неких питања везе и односа историје и српске епике показује, у светлу закључака модерне науке, да је Иларион Руварац био у праву када се спорио са свеићу код Срба која је митом замењивала критички ум, а епском сликом историју. Тај некритички ум у битном одређује битак српског националног духа и данас.”⁵²⁹

Поред Стојана Новаковића, Константина Јиречека и Владимира Ђоровића, „умеренију“ струју у проучавању историје српског народа у савременој науци на најбољи начин афирмишу Радован Самарцић и Раде Михаљчић: „Критичка историја је поново после Стојана Новаковића, али на нови начин, пре свега захваљујући концепцији Радована Самарцића, његовим истраживањима и истраживањима његових следбеника, прихватила народну традицију као својеврсно врело историјских података и одредила јој право место. Тако издвојене, али и повезане чињенице из народне традиције, ако се не схвате буквално, откривају драгоцене узроке и последице друштвених и политичких

⁵²⁸ Вл. Ђоровић, Милош Војиновић, у: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд, 1929, 114-115.

⁵²⁹ М. Ђорђевић, *Српска епика као историјски извор. Критички метод Илариона Руварца*, 29.

догађања и оновременог мишљења о њима, путеве развитка јавног мњења, околности у којима се живело.⁵³⁰ Савремена историјска наука не може да се заснива на непоузданим традицијским изворима. Али ако одбаци све оне живе, усменом традицијом баштињене споне са својим народом, какву би то историју, и чију, савремени историчар могао да бележи?

Иларион Руварац, водећи српски критички историчар, заступник филолошке школе и фолклориста митолошке оријентације унутар исте научне биографије, гретешки усамљеник и чудак који је целога себе поклатио проучавању историјског бића свога народа, одрекавши се у његово име и владичанског достојанства, својом контрoверзном појавом и данас остаје нерешива загонетка за проучаваоце. Неумољива свест и савест свога времена, упоран до фанатизма у питањима истине, за националне романтичаре често непријатан у тој својој упорности, као да је ипак био несхваћен, и несрећан у обичном животу.⁵³¹ Свесно се одрекавши прелести и таштине овога света, зарад неизбројних часова незамисливе муке научнога истраживања, радећи те-

⁵³⁰ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Крај српског царства у Милутиновићевој „Пјеванији“*, у: *Сима Милутиновић Сарајлија, 1791-1991*, зборник радова, Београд, 1993, 201.

⁵³¹ На молбу Јована Грчића да у „Стражилову“ напише неку „топлу реч о владици Никанору Грујићу, који је нетом био умро“, Руварац је, између осталог, отписао: „Грујић је био врло даровит човек и наша најбоља глава, и ако нећете међу вама ћифтама а оно морате признати да је био најбоља глава међу нама чрнорицима, одкад је чрнорицаца. Са шта, кроз што и због кога или због чега: но та најбоља глава не остави, не створи, што би достојно било и што би одговарало оном великом дару, који му је Бог дао и којим га је био одарио; и зато плакао сам већ поодавно а плакао сам и на гробу његову, што оде а не остави дела достојна имена свога. Један умире тако, а други још горе, а то су нам најбоље главе, нас шаке људи. Болесни смо сви од првог до последњег, и ви, који мислите да сте потпуно здрави, и сви ми остали, сви смо ми болесни, цео је народ наш болан преболан, и с тога и не ваља ништа, што год радимо. Метемо се, промећемо се, зипарамо и размећемо се, јер нам нешто фали а не знамо ил' не ћемо да знамо шта нам фали.“ – Писмо датовано у ман. Гретец, 2. V 1887. Вид. Ј. Грчић, *Портрети с писам*, V, 17-18.

шко, до физичког самопоништавања, архимандрит Иларион као да је у прошлости свога народа нашао оно што му је у животу недостајало: мир и лепоту живљења, затомљеност страсти и потмули јек времена које иза себе оставља само прах, и историју, као немушти језик мртвих. Иларион Руварац је разумео тај језик, и потрудио се да га учини доступним и својим савременицима.

V
ПРИЛОЗИ

ПРЕПИСКА ИЛАРИОНА РУВАРЦА И КОНСТАНТИНА ЈИРЕЧЕКА

У Фонду Константина Јиречека¹ који се чува у Архиву Бугарске академије наука у Софији,² у оквиру драгоцене грађе,³ налази се и занимљива преписка Илариона Руварца⁴ и Констан-

¹ Българска академия на науките. Научен архив. Фонд К. Иречек, No 3к, арх. ед. 329, оп. 1.

² Архивска заоставштина проф. др Константина Јиречека чува се као засебан архивски фонд у Архиву Бугарске академије наука у Софији. Инвентарни опис овог фонда обухвата 241 лист са 1321 архивском јединицом. Примарну поделу грађе извршио је сам К. Јиречек. Материјал је распоређен у 98 кутија и 41 фасциклу. Инвентарни опис је сачинила архивист Дарина Велева. Највећи број архивских јединица садржи Јиречкову кореспонденцију са научницима из јужнословенских и других европских земаља. Кореспонденција се састоји од писама упућених Константину Јиречеку и писама-концепата К. Јиречека. – Вид. Д. Синдик, *Архив Константина Јиречека*, Историјски гласник, Београд, 1984, 1-2.

³ Захвалност за увид у грађу дугујем љубазном особљу Бугарске академије наука у Софији које ми је омогућило рад у Архиву БАН, академику Мирославу Пантићу на драгоценим информацијама, као и колегињи Дарини Дончевој на несебичној помоћи.

⁴ Иларион Руварцац је рођен 1. септембра 1832. године у Сремској Митровици. Световно име му је било Јован. Студирао је права у Бечу (1852-1856). После свршених студија, од 1856. до 1859. године у Сремским Карловцима завршава Богословију. Замонашио се 1. јануара 1861. године у Крушедолу добивши име Иларион. Од 1875. године до 1882. обављао дужност ректора Карловачке богословије. Крајем 1874. постављен за архимандрита манастира Гргетег. Руварцац је један од оснивача критичке историографије код Срба и најизразитији представник немачке митолошке школе у проучавању усмене епске поезије српског народа. Хваљен и оспораван, после изузетно плодног научног живота, Руварцац умире у Гргетегу 8. августа 1905. године.

тина Јиречека.⁵ Преписка садржи 143 нумерисана листа. Састоји се од писама Илариона Руварца Константину Јиречеку датованих у манастиру Гргетег од 13/25. децембра 1885. до 3/16. јуна 1905, као и од сачуваних концепата одговора Константина Јиречека. Преписка се водила на српском језику и ћирилицом.

У писму датованом у манастиру Гргетег 13/25. децембра 1885. Руварац, између осталог, извештава Јиречека о свом боравку у Загребу и о сусрету са хрватским академицима:

Многопоштовани господине,

Не могу вам казати како сам се обрадовао вашој најновијој публикацији: *Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien*,⁶ коју сте заједно са вашом обзнаном хрватских *Monumenta Ragusina*⁷ у Ческом Музеуму⁸ – под Крстоплетом послати ми изволили. Бог вас живио! А ја вам се на доброту вашој најјусрдније захваљујем. Читајући, или правије гутајући ту најновију расправу вашу помишљао сам чешће на деду нашег, великог Ша-

⁵ Константин Јосиф Јиречек (1854-1918), знаменити чешки историчар, проф. Универзитета у Прагу и Бечу, министар просвете у Бугарској. Истраживач извора, писац бугарске и српске историје, аутор значајних монографија из историје балканских Словена (*Држава и друштво у средњовековној Србији*, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, *Романи на Балканском полуострву*), као и студија о Душановом Законику, о Дубровачком статуту и др.

⁶ *Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vlkasch (1355-1371)*, u: Sitzungsberichte der könig. Böhm. Ges. d. Wiss., Prag, 1885.

⁷ *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Volumen X et XIII, *Monumenta Ragusina*, Libri Reformationum, Tomus I A. 1306-1347. Zagrabiae 1879, 315 pp. Tomus II A. 1347-1360. Additamentum a 1301-1305, 1318, 1325-1336. Zagrabiae 1882, 409 pp. – Вид. *Зборник Константина Јиречека* I. Посебна издања Српске академије наука, књ. CCCXXVI. Одељење друштвених наука. Нова серија, књ. 33. Уредник академик Михаило Динић. Београд, 1959, 321-339.

⁸ Критика на чешком језику, објављена у: *Časopis Musea království českého*, 1885, Ročník LXX, v Praze, 572-589.

фарика⁹ и благо души његовој кад има тако, тако врстног унука, који продужује и достојно наставља благотворан рад његов, а тим све једнако задужује српски народ и оне који се баве с прошлости српском и данас, кад нам је садашњост тако јадна и жалостна.

Ја сам се неки дан вратио из Загреба са Сабора – где сам имао прилике да се упознам са хрватским матадорима – и није ми то пошло за руком. Ти хрватски академичари тако су закопчани и неприступачни – и скоро не могу или не уму да сакрију, како презиру и гнушају се од сваког дотицаја са Србином. Несретници!

Опростите том невољном узвику, и примите израз мог особитог поштовања с којим пребивам.

Ваш покорни
Иларион Руварац
Архимандрит

У писму датованом у манастиру Гргетег 11. јула 1886. године Руварац расправља о патријарху Антонију, о Јиречековим заслугама за српску науку, као и о приказу Јиречекове расправе из пера Димитрија Руварца, Иларионова брата.

Многопоштовани господине!

Поодавно сам примио отисак из Архива за словенску филологију,¹⁰ коју ми је љубав ваша послала. У онај пар био сам зањат другим неким абстручним послом, те вам нисам одмах благодарити могао на тој пошилици.

⁹ Јиречекова мајка звала се Божена и била је кћи Павла Јозефа Шафарика.

¹⁰ *Der Grossvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Zur Textkritik und Interpretation der serbischen Annalen, Archiv für slavische Philologie, IX Band, 291-297.

Ја се нерадо враћам на питање, које сам једном већ расправљао,¹¹ али у погледу патријарха Антонија морам се изузетно јошт једанпут вратити на те ствари и у приказу ваше најновије расправе казати зашто се не могу опријатељити с вашом хипотезом о патријарху Антонију. Међутим и увек ћу вам бити у души благодаран што се тако вољно и тако успешно бавите нашим стварима, и што се приликом том пријатељски и мене сешате.

Благослов великог деде вашег и милост Божија нек увек почивају и прате вас на путу том, којим сте ударили тражећи истину.

Брат мој у Земуну бејаше баш тада код мене, кад сам добио вашу расправу о цару Урошу¹² и замоли ме да му дам да ју прочита и да ју прикаже српској публици. Тај његов приказ¹³ слободан сам, по молби братовљевој, припослати вам у прилогу...

Са срдачним поздравом и с изразом особитог поштовања,

ваш поштовалац

Арх. Иларион Руварац

Сачуван је концепт Јиречекова одговора од 26. јула 1886. године:

¹¹ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје I-XII*, 1879, Гласник Српског ученог друштва, књ. 47, 1879.

¹² Вид. К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, у: *Зборник Константина Јиречека I*, Београд, 1959, 339-387.

¹³ Д. Руварац, *Вукашин није убио цара Уроша*, Браник, Нови Сад, 1886, бр. 55, 56, 57. Засебно одштампано Н. Сад 1886.

Ruvarac

Arhim. man. Гргетег

Ириг

У Прагу 26. Јулија 1886

Многопоштовани Господине!

Велика Вам хвала на цијењеном писму од 11. Јула и на књижици Вашег господина брата, којему молим кажите, да сам му јако захвалан, што је моје белешке о цару Урошу извео пред српску публику. За мене као једнога од младих „епигона“ словенске науке повољни суд таквих критичких зналаца као Вас има сасвим особиту цијену.

„Жалибоже још и дан данас не могу послати чланак сâм на чешком језику. *Časopis českého musea* за ову годину изишла је прва свезка, али друга још се бави у штампарији, макар је имала већ давно изаћи. У њему све је описано обширније, па су додати и цитати из ориџинала.¹⁴

Белешка о Мехмеду Соколовићу и о патријарама побрана је тако рекућ само мимогред, кад сам читао Герлаха и хтио си свеколике његове записе о савременим догађајима на полуострову разјаснити.

Кад се ослободим од њеких садањих послова – штампам у Бечу грчке и римске надписе, скупљене у Бугарској, с радним белешкама о римској географији ових предела – хоћу се заловит за српске, дубровачке и приморске ствари 12 и 13. вијека, за које имам скупљено много важне грађе, коју мислим помјестити у ове расправе.¹⁵

¹⁴ *Srbský cař Uroř, král Vlkařin a Dubrovčané*, Časopis Muzea kral. Česk., 1886.

¹⁵ *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters* – Almanach der Kais. Akad. d. Wiss., 49, 1899; *Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, zajedno sa V. Bogišićem – Monumenta histor.-iuridica, 9, 1903.

С изразом особитог поштовања и с многим поздравом оста-
јем

Ваш искрени штоватељ.

Лиречек пише Руварцу и из Прага 6/18. септембра 1886, пре-
поручујући му усрдно Т. Д. Флоринског, професора словенске
историје у Кијеву.

Многопоштовани Господине!

Овај лист Вам доноси с многим поздравима од мене Госпо-
дин Тимотеј Димитр. Флорински, професор славенске историје
на универзитету св. Владимира у Кијеву,¹⁶ који сигурно је Вама
добро познат по изврстној књизи својој о временима цара Сте-
фана Душана.¹⁷ Долази у Ваш лијепи Срем особито с намером,
да проучи рукописе што се чувају у Карловцима. Нитко му не-
може боље показати пут до ових драгоцених споменика као Ви,
који сте се с њима толико времена занимали.

Чак овијех дана добио сам чешку своју расправу о цару
Урошу и краљу Вукашину у посебним отисцима, те Вам (данас)
пиљем поштом један екземплар.¹⁸ Међу тим сте сигурно доби-
ли и моју немачку расправу о римским старинама у Бугарској.
Други дио ће изаћи ове зиме.

Драга ми је успомена од Бадена, гдје сам био сретан да имам
прилику да се с Вама лично запознам. Ја сам после цијели ме-
сец путовао по Корушкој и Тиролској.

¹⁶ Тимофей Димитриевич Флоринский (1854-1920), професор Уни-
верзитета у Кијеву.

¹⁷ *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.*, I-II, 1882.
Касније: *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сер-
бов и греков*, 1888.

¹⁸ *Srbský cař Uroř, král Vlkařin a Dubrovčané*, Časopis Muzea kral.
Česk., 1886.

Срдачно Вас поздрављује

Ваш искрени штоватељ
Конст. Ј. Јиречек

У писму пак датованом у Гргетегу 30. јануара 1887. Руvaraц износи занимљиве детаље о свом одбијању владичанског достојанства:

Многопоштовани Господине!

Примио сам неки дан послану ми другу половину ваших археолошких истраживања по Бугарској. Но ја сам вам још од прије дужан, те морам вам најпре казати зашто се досле нисам јавио, зашт' вам нисам захвалио на доброти и љубави вашој, ако, то јест, човек историчар и археолог, као што сте ви и срцем и душом може имати праве доброте и љубави, о чему се нека персона у Бечу јако сумња, и у чему се ја с том сада бечком персоном потпуно слажем. Но то је више шала, а истина је права да сам по повратку свом с немачког пута и из Беча где сам сретан био упознати и Господина Јагића с његовом кћерком, и вас, па све до неки дан био јако збуњен, на великој муци и врло несретан. Не знам да л' вам је што о том до знања дошло, но ствар је била у том да ме изабраше и потврдише за Епископа вршачког,¹⁹ а ја, не могући се примити тога сана и те службе, нисам знао како да се опростим и кад да почнем против тога радити – те сам тим и себе и моје старије у велику неприлику довео био. Но хвала милостивом Богу – ствар се свршила и ја нисам постао епископ, али с тим сам изгубио код наших сваку

¹⁹ Иларион Руvaraц је изабран за вршачког епископа 9. октобра 1886, али је владичанско достојанство одбио. О Руvarчевом одбијању епископског звања вид. занимљиву преписку Илариона Руvarца и Саве Давидовца у октобру, новембру и децембру 1886. године у: *Иларијон Руvarца и његово владичанство*, Подлистак „Заставе“, 1905, бр. 234, 235.

репутацију и сад сам као мртав. Но се и то подносити мора и сносићу знајући да нисам из обести и из сујемудрија одбацио оно, за чим толико њи чезну. И то је узрок био, што за ових прошлих три-четири месеца нисам могао главе подићи, па ни вама на пошиљцима вашим хвала рећи.

Зато сад, кад и над главом мојом сунце, и ако мало зубато, опет сија, примите накнадну, али тим топлију и дубљу захвалност моју и премда се с Госпођицом Јагићевом, којој на жалост не знам имена, у неком погледу, тојест у погледу једног лица потпуно слажем, то слагање то не смета ми ни најмање да вам се као човеку младом, ком је стало више до истине него до тога, како да се допадне лакој кавалерији, поклоним и уверим вас како сам вам благодаран на добростивом и љубовном сећању вашем мене овде сада избрисаног из књиге живих. Но ви сте озбиљан и, као што се приметило, мало дрвенаст човек, те знам да не марите за такве изјаве и, уопште, за изјаве љубови, и зато прелазим на ствар и на дневни ред...

У концепту датованом у Прагу 11. фебруара 1887. Јиречек Руварцу, између осталог, одговара:

Читао сам неки дан у новинама да су Вас изабрали за архијереја и чекао сам случај, да Вам од свега срца на том високом достојанству честитам. Али сад од цијењенога писма Вашег од 30. I. видим, да сте се те славе, за којом толико људи чезне, одрекли и да се уклањате од ње опет у тишину манастирску. Вјерујем да би сте с тим имали пуно тешке муке и брига. (...)

Ја сад имам пуне руке посла. Спремам за штампу своје путописне и географическе белешке о Бугарској и Румелији, у књизи до 40 табакâ силној. Брзам, да овај материјал изиђе, док је нов.

К Вама и у архиву Карловачку се спрема г. Флорински, који се неколико месеци бавио у Прагу. Сад је у Бечу.

У лепој успомени остаје ми оних неколико дана лани у Бечу и Бадену, гдје сам имао срећу видјети се с Вама, с г. Новако-

вићем и г. Јагићем. Био сам после у Тиролији, у њемачким и талијанским пределима, па сам доста ходио пјешнице по планини. Много сам се смијао, читајући, како спомињете „женски суд“, макар да се за такве ствари ништа не бринем; комплименти само вриједе људима, јер увјек има у њима нешто сујетне таштине и неистинитости, па ја од чисте филантропије не помагам тежњи за њима, кад се код њекога јавља. С многим поздравима и особитим поштовањем јесам Ваш

Искрени штоватељ КЈ

Јиречек пише Руварцу и у концепту писма датованом у Авињону 14. септембра 1887. године:

Многопоштовани господине!

Под црним зидинама старе папске цркве и палате у Авињону с лијепим изгледом на вртове маслинов и разног јужног дрвећа и цвијећа покрај дивних обалв ријеке Рона читао сам управо Ваше писмо славному Г-ну Срећковићу о Шаренику и о питању, у којем сам и ја своју ријеч казао.²⁰ Можете си помислити, колико сам се тој Пантиној мудрости чудио.²¹ Жалибоже до данас не знам, је ли он исто написао као одговор на мој чланак о Вукашину и Урошу,²² јер у том случају би требало, да литерату-

²⁰ Вид. И. Руварац, *Претходни приказ књиге: 'Историја српског народа', књига прва, Жупанијско време (600-1159), написао Пантелија Славков Срећковић 1885; Прелаз с приказа на критику, 1885-1886; Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији, 1887.*

²¹ Прецртано „смијао“.

²² Вид. П. Срећковић, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД LXIV, Београд, 1876; *Краљ Вукашин убио цара Уроша*, Београд, 1881; *Вукашин је убио Уроша*, Гласник СУД, LXV, Београд, 1885; *Одговор на чланак: (Иларион Руварац) Историја српског народа*, Наше доба, I, бр. 15-18, бр. 21-23, бр. 24-26, Београд, 1885; *Краљ Вукашин сринуо с престола и убио цара Уроша*, Београд, 1886.

ру о том питању још њечим умножим,²³ макар да ми се то друкчије чини (не знам да ли се не варам) излишно.

Примио сам још у Прагу Ваш чланак о историји планова за оснивање српске богословије код патријархата у Карловцима.²⁴ Мени је та радња јако била занимљива, особито ради писвма, која освјетљују личну карактеристику људи, мени друкчије само по имену познатих, као што су били Текелија и Стратимировић.

Читао сам у Јагићевом Архиву Ваш одговор на моје белешке о Соколовићу. Ја сам доказивао да су два црквена достојанственика били сународници Соколовић паше, а Ви да су били четворица, па то је управо, нашки казано, „voda na mǐj mlýn“!

Свршио сам велико путописно дело о Бугарској, која увјек чини немир у свјету; ове зиме ће се штампати.²⁵

Недавно сам се бавио опет једним десператним питањем: родословјем краљице Јелене. Дошао сам до њеких комбинацијв. Мислим да сте и Ви се тим послом бавили, али ја никад нисам имао срећу читати Ваше радње о краљицама српским па их у опће у Прагу нема. Јесте ли дошли до неког краја?

Пишем само у брзини на путу. Одавде идем чак близу до Пиринејв, па ћу се полако враћати у Праг. С многим поздравима јесам Ваш

Искрени штоватељ
К. Јиречек

²³ Прецртано „увеличам“.

²⁴ *Шта се и како се и с које се стране досле покушавало да се и код нас оснује семинарија за кандидате свештеничког реда?*, Написао Иларион Руварац, архимандрит. (Прештампано из „Гласа истине“ за годину 1886. и 1887), Нови Сад, 1887. Вид. Епископ шумадијски Сава, *Карловачка богословија за време ректорства Илариона Руварца*, у: *Зборник радова Научног скупа Браћа Руварац у српској историографији и култури*, 159-167.

²⁵ *Cesty po Bulharsku*, Novočeská biblioteka, 27, 1888.

Руварац пише Јиречеку у писму датованом у Гргетегу 14. октобра 1887. о краљици Јелени,²⁶ полемици са Пантом Срећковићем око цара Уроша, као и о личном животу. Жали му се на своје лоше здравствено стање.

Многопоштовани Господине!

Писмо ваше од 14. септ. 1887. из Авињона примио сам и прочитао сам тек пре два дана, вративши се овамо с пута по Крањској, Тиролској, Салцбургу итд.

Јако се интересујем за ваше комбинације о нашој краљици Јелени. Чланчић мој о истој написан прије 19 година, шиљем вам у прилогу.²⁷ О истој Јелени и њеном роду више је писао Чедомиљ Мијатовић у расправи о Балшићима (Гласник, књ. 49).²⁸ (...)

Панта је нешто писао и одговорио на ваш чланак о Вукашину и Урошу – у подлистку неких београдских новина – ал’ тако *звекански*, да није вредно освртати се на његова ћаскања.

Радујем се с вама заједно, што сте с књигом о Бугарској готови и једва чекам да се штампа и разашље. Пише л’ вам, Бога вам, што Флорински из Кијева? Ја сам му се двапут јављао – ал’ он ништ не одговара. Новаковић ми кадкад пише и каже да је задовољан са својим радом правноисторијским. Блажен човек! – А благо и вама, јер сте здрав и задовољан. Ја нисам ни једно ни друго.

С поздравом примите и израз мог особитог поштовања, с којим пребивам.

Ваш Иларион Руварац

²⁶ Краљица Јелена (+ 1314), жена Уроша I, добила на управу од свог сина, краља Драгутина, Зету и Требиње.

²⁷ У прилогу: *Краљице и царице српске III. О жени Уроша I. најмлађег сина Стефана Првовенчаног*, Матица, год. III, бр. 16, Нови Сад 10. јуна 1868, 361-365.

²⁸ *Балишићи, скице за историју Зете*, од Ч. Мијатовића, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIX, у Београду, 1881, 125-265. Реч је о академској беседи Ч. Мијатовића.

Жиречек одговара Илариону Руварцу у писму датованом у Прагу 22. децембра 1887/3. јануара 1888, у коме пише:

Многопоштовани Господине!

Одавна сам дужан одговорити на Ваше цијењено писмо од 14 окт. и захвалити на прислааној расправи о краљици Јелени. Ја сам о том питању свашта скупио, али још нисам доспио до неког сасвим сигурног резултата. Ваља још тражити у напуљским, белгијским и француским изворима.

Је ли још живо Српско Учено Друштво или је умрло? Па Академија чак сад је дала „ein Lebenszeichen“, Глас I с интересном расправом Гна Новаковића.²⁹

Флорински и мени није писао. Види се, да је он од оних људи, који уопште писма непишу.

О Вашим Фрушкогорским манастирима ево је изашао путописни чланак мојег земљака Оца Саве Хиландарског у „Osvěti“ 1888 бр. 1.

Миклошић и Миллер су издали Acta graeca t. V, све манастирске листине, гдјекад јако занимљиве.

Ја сад напокон штампам своје бугарске путописе. Лекције о босанској историји привеле су ме у новију литературу о тим пословима; читам Клаића, нову књигу Ашбота и др. Имам, што да добавим и допуним, па мислим написат неке ситнице.

Политички хоризонт је јако таман. Код нас чека се рат, као да је неизбјежан. А све су криви ти моји „синковци“ у Бугарској!

Желећи Вама веселе празнике и сретан Божић јесам Ваш ваздашњи

К. Жиречек

²⁹ Ст. Новаковић, *Једна глава из пространијег дела Народ и земља у старој српској држави*, Глас СКА, I, 1887.

У писму од 16. априла 1888. датованом у Гргетегу Руварац расправља о Српском ученом друштву³⁰ и чланству у Српској краљевској академији.³¹ Даље говори о немачким истраживачима српске историје, о завршавању „кнеза Лазара“, као и о чланку о српским патријарсима у задарској „Истини“³²: „У почетку ове године упитасте за Српско Учено Друштво, и да л’ је већ умрло? Умрло је и нико није сузу пустио од срца за тим друштвом.“ Стојан Новаковић му из Цариграда³³ честита на чланству у Академији и Руварац не пропушта прилику да то пропрати карактеристичним коментаром: „Међутим, г. Стојан из Цариграда честита ми због тога и ја не знам какво лице да направим на то Стојаново честитање: да ли слатко или на-кисело или мрачно?“

Константин Јиречек пише Илариону Руварцу из Прага 1. августа 1888. године са критичким судом о његовој књизи о кнезу Лазару:

„Велика Вам хвала на књизи о кнезу Лазару. Читао сам њу с највећим интересом. Само ми се некако чини, да се у њој више говори о Панти него о Лазару.“ Такође говори и о смрти проф. Панчића,³⁴ кога је добро познавао: „Колико мало свезе ми овде имамо са Србијом, видите најбоље од тога, што сам ја чак синоћ узнао, да је пре пб године умьро проф. Панчић, којег сам добро познавао.“

³⁰ Српско учено друштво, основано 1864, суспендовано је 1886. г. и спојено са Краљевско-српском академијом 1892.

³¹ Основана 1886. г. као Краљевско-српска академија, 1887. г. променила је назив у Српска краљевска академија. Руварац је био један од првих српских академика.

³² Вид. *Прилог I за историју српске цркве: О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*. Од Иларијона Руварца, архимандрита. Прештампано из „Истине“, Задар, 1888, VIII + 109 + 3 (непаг.).

³³ Ст. Новаковић је био посланик у Цариграду (1885-1892). Вид. Живан Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, Београд, 1978.

³⁴ Јосиф Панчић (1814-1888), ботаничар и природњак, био је први председник Српске краљевске академије.

У писму датованом у Прагу (Праг, Vinohrady, villa Osvěta) 10. априла 1889. године Јиречек износи врло афирмативан суд о Руварчевим расправама, обавештавајући га на основу исписа из млетачког и дубровачког архива о томе шта је радио Арсеније Чарнојевић 1689. године:

С великим интересом прочитао сам Вашу нову расправу о Пећким патријарсима, којом сте ме овијех данв обрадовали.

Научио сам се од ње којешта, особито да се у г. 1459-1530 не спомиње ниједан владика српски. Морам на то особито пазити: чудна ствар, која ће се можда с временом објаснити.

О томе, шта је радио Арсеније Чарнојевић 1689, има доста података у млетачком и дубровачком архиву. Имам њеке исписе, које се морају један пут још допунити.

После австријских победа 1689 почели су се Срби свуда кретати. Брђани Црногорски и Херцеговачки сви су се подигли у свеzi с војском млетачком. Патријара Пећкога је гонио особито паша Призренски и Дукађински Махмуд. Турци су хтјели њега самога уловити и узети његове „grantesori“. Једно вече дође један капици-башија у Пећски манастир. Патријарх га је љубазно примио, гостио и опио, па је исту тамну ноћ, кад су Турци били пијани, побјегô преко стјене патријаршије у планине и одавле к Никшићима, који су се били исто здружили с Млечанима. Тамо је обећао, да ће с тим Брђанима поћи на Гацко, да олакши операције млетачке проти Требињу. Али изненада јави млетачком ђенералу Корнару, да не може ту остати и да је примио писмо од маркграфу Баденскога, које позивље тамошње народе за устанак. Млечанима то није било драго; код Брђана почели су се дотицати интереси млетачки и цесарски. Арсеније се је вратио у Пећ, а после у јан. 1689 ваљда је отишф с цесарским солдатима из Пећа направо у Биоград. Да ли био код Пиколоминија у Призрену, није ми јасно.

Поново о српској краљици Јелени, својим истраживачким интересовањима и о полемици са Срећковићем, пише Руварац у

писму датованом у Гргетегу 5/17. маја 1889. То је, уједно, прилика да се искаже висок суд о Јиречековом научном раду.

Многопоштовани господине професоре!

Опростите ми што вам досађујем. Не знам, и за живу главу не могу да се сетим сад – ето како сам постао забораван – да ли сам вам одговорио што на ваше драго ми, веледраго ми писамце од 10. IV у ком сте ми саобштили неке податке о српском патријарху Арсенију III; и ако сам одговорио што, не знам да ли сам вас и замолио за нешто, а наиме, да ми кажете, шта мислите ви данас о српској краљици Јелени, жени Уроша I, кога је рода она и да л' и данас стојите на том, да је она била кћи Балдовина II, цара последњег од Латина у Цариграду?

Ви сте се у последње време бавили с тим питањем и зацело да сте дошли до каквог год резултата. Шта мислите дакле данас о роду Јеленину? (...)

Читате л' „Коло“, лист што излази у Београду сваких 10 дана. У последњем броју опет се свађам с Пантом.³⁵ Но ви сте одвећ озбиљан и не марите за те лудорије. Због те ваше превелике чешке озбиљности ја вас не марим и не волим, као год што вас и у Бечу из истог узрока не маре и не разбирају много за вас, али вас бар ја јако поштујем и дубоко вам се клањам и ценим и уважавам, а тиме дајем важност и срдачну поздраву, који вам шаљем из ове пустиње. И. Р.

Јиречек се јавља Руварцу из Прага, 6. јуна 1889, између осталог, и са вестима о краљици Јелени:

Многопоштовани Господине!

С великом радошћу примио сам писмо Ваше од 5/17 Маја, после дугог времена опет један глас из „пустиње Гргетешке“.

³⁵ *Опет о кнезу Лазару*, Коло, Београд, I/1889, св. 13 (1. мај), 207-209.

С питањем о роду краљице Јелене бавио сам се много лани, скупио сам пуно бележака, које за тај посао имаду или неимаду цене, али до коначног резултата нисам доспио. Правим путем се не може доћи до краја, јер о свмој краљици нигде нема ближјега спомена. Остаје само сестра краљичина Марија и њен супруг Anselm или Anselmo из француског рода Cahieu. Прочи-тао сам нову књигу Paul Durrieu *Les archives angerines de Naples* (Paris 1886), гдје е преглед све те властеле француске, која је с краљем Карлом I Напуљским дошла у доњу Италију, нашао сам све те Cahieu, али о поријеклу жене Анзелмове – ништа. Ја ћу те послове даље слиједити, јер идуће године имаћу допуст за архивна истраживања у Италији, па можда да се у прашини неких архива напoкон штогод нађе. Јелена није била кћер Балдовина II, јер његову породицу ми знамо доста добро. Не знам одакле је постала та комбинација (од Бранковића? Троношца?) Dukange само каже о франц. пореклу Јелене и позива се на Барлеција.

Шафарик, *Gesch. d. südslav. Lit.* III 305 каже, да је Рајић 1758 дошао из Свете Горе у Карловце „mit einigen Flüchtlingen aus Chilandar“. Не знате можда, како су се ти људи звали? Није ли био међу њима монах Паисије – бугарски летописац.

Ја се у пошљедње време бавим најновијом историјом ради лекција – српски устанак, цело време Карађорђа, етерија, грчка буна и пр.

Срдачно Вас поздравља

Ваш ваздашњи

Јиречек се јавља из Дубровника у писму од 13. јула 1890. године:

Многопоштовани господине!

Ово Вам од мене писмо долази из зицина старога Дубровника. Министарство ми је дало допуст на лијетни семестар, да

згријем своје „ледено срце“ на жарком сунцу приморја Јадранскога и да слиједим своје архиварске радње, започете овдје пре толико година. Радио сам у Задру у аркиву цес. кр. намјесништва, гдје се сад чувају и књиге старог политичког архива Которскога и Корчуланскога, па сад сам већ пет недјеља у мојем Дубровнику. Силим се да исцрпим све, штогод још нисам прегледао за историју средњег вијека. Радим највише у аркиву овдашњег суда, који броји до 2200 (!) књига рукописних; највећи дио тих књига је из 16-18 вијека, али има их доста и из средњег вијека. Одавле идем у Котор, Бар и Улцињ, па свршим у Млечима, одакле се враћам у почетку октобра у Праг.

Сјећам се, да Вам нијесам већ одавна писао па да се Вам нисам још захвалио на писму од 30 (11) јулија прошадше године, у којем сте ми љубазно саопштили толико занимљивих ствари о Рајићу. Прошао сам разна невесела времена. Лани сам после смрти мојега драгога оца био пуно заузет фамилијарним пословима, те нисам ни цијелу годину изашао из Чешке.

У писму из Грегетег 15. маја 1892. Руварац се захваљује за Јиречекове Српске споменике³⁶ и што га се Јиречек, „ако не писмом, а оно чином“ ипак сећа. Уједно, Руварац жали што Јиречек није био у Прагу када је он боравио тамо. Јиречек је у то време био у Далмацији:

Мислио сам и надао сам (се) да ћу срећан бити и вас тамо код ваше куће наћи и да ћете ви добри бити и упутити ме да могу што видети што је вредно видети у Прагу. Но, ах, преокани аз! Ја не би сретан, као што никад нисам био срећан, – те осим ствари на изложби изложених, не виђех од Прага баш ништа, те сам отишао из Прага зловољнији, него што сам био, кад сам из Радегунда дошао у Праг.

³⁶ *Споменици српски*, скупио и издао Константин Јиречек, професор на Чешком свеучилишту у Прагу, Споменик СКА, XI, Београд, 1892.

Жали што није видео старе српске рукописе, које је Шафарик однео у Праг. Хвали Јиречека због труда који он несебично и штедро, поред бугарске, улаже и у истраживање српске историје:

Блажен дед ваш и мајка ваша и сви ваши, који вас васпита-ше, упутише и наставише на пут тако, да не залазите и не мрдате тамо-амо већ гледате управо, царским путем. Бог вас још дуго, дуго живио и крепио у здрављу, и у добром стању.

Дира га због удаје Јагићеве ћерке:

Збиља! Да ли знате, и да л' су вам јавили из Беча да се госпођица Станка Јагићева удаје, и да је г. Јагић сретан и задовољан што удаје своју јединицу за Србина-католика, родом Дубровчанина, професора Решетара! Ја знам да ви то знате, али вас опет питам да се потпуно уверим и уз то да придодам, да сам неки дан био у Београду код Стојана Новаковића и запитао и госпођицу Милицу и госпођу Мајку, да ли су честитали г. Станци као што сам ја честитао г. Јагићу? Рекоше, нешто одговорише, али не знам управо шта, одприлике онако као што ћете одговорити и ви на ово моје безазлено питање. Ви и Новаковићеви немате чувства, но само рачунате и размишљате и мудрујете!

Даље му даје неке исправке у хронографији и топономастици, да би завршио са извињењем: „Сав сам измељао прсте мастилом! Извините. Не ваља ми ни перо ни мастило.“

У писму из Прага 1/13. октобра 1892. године Јиречек изражава задовољство због своје посете Гргетегу:

Многопоштовани Господине!

Не могу Вам казати, колико ми је било драго, да сам на овогодишњем путовању у земље српске могао Вас видети и по-

сле толиких годинв се с Вама опет лично разговарати, и то код Ваше куће, у Вашем манастиру, у оној истој Фрушкој Гори, о којој сам до сада знао само по књигама и по причању људи, који су тамо били! Немојте казати да говорим фразе и да се „притварам“: *pleno de pectore manat?* (...)

Чујем да Сте издали неку лепу књижицу о Сланкамену поводом јубилеја битке Сланкаменске³⁷; ако бисте мени могли прислати који истисак, бићу Вам врло захвалан, као сваки пут, кад штогод од Вашег рада добијем. Зимски семестар јесам још у Прагу; на љето, види се по свему, да ћу се местити у Беч;

Желећи Вам сваку срећу и добро здравље јесам Ваш искрени штоватељ

У писму датованом у Гргетегу, 4/16. окт. 1892, захваљујући се Лиречеку на неком податку о Срему у средњем веку, Руварац каже: „Ви сте од доброг дрвета добар плод и стога од свију Србаља цењен и уважаван, а нарочито од нас српских дилетаната и крухобораца.“

Лиречек одговара из Прага 30. децембра 1892.

Многопоштовани Господине!

Лијепо се захваљујем на књижици о Старом Сланкамену, коју сам прочитао с особитим задовољством, и на расправи о Катарини, кћери краља Твртка I из босанскога Гласника.³⁸ Овој расправи могла би се још додати „*nobilis et potens domina Chatalena, soror magnifici domini bani Bossine*“, која је у мају 1349 долазила у Дубровник (*Monum. Rag.* II, 71). У цијењеном писму

³⁷ *Стари Сланкамен*, Земун, 1892. Прештампано у: *Зборник Илариона Руварца. Одабрани историски радови*. Свеска I. Спремио за штампу Никола Радојчић. – Посебна издања Српске краљевске академије, књ. СIII. Друштвени и историски списи, књ. 44, Београд, 1934, 365-410.

³⁸ *Катарина, кћи Твртка I, бана (од 1353-1377) и од 1377-1391. краља босанскога*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1892, IV, св. 3 (јул-септембар), 205-211.

Вашем од 4/16 окт. пишете, као да ја не марим за родословна претресања и зато осуђујем сиромаха Вертнера. А ко не би хтио осуђивати гд. Вертнера, који је у својем дубоком знању језика недавно превео „краслица Владисавља“ *die Königin Wladislawa* и ово ново лице увео у историју! А да ја за родословне студије сам доста марим, ћете видјети из идуће књижице истога Гласника босанскога, у којој сам наштампao цијелу расправу о Чихорићима³⁹ и др.

Примио сам јучер, види се, по Вашем налогу мени прислану Просвјету из Цетиња са врло важним чланком Вашим о зетским митрополитима.⁴⁰

Шиљем Вам данас Далмацију из „*Slovníku Naučného*“. Читам писма Димитрија Хоматијана, издана од Питре.⁴¹ Нашao сам у њима много занимљивих података, на пр. за тамну историју Арбаније у 13. вијеку. Најважнија је преписка са Стефаном Првовенчаним и св. Савом.

Примите уверење великога поштовања, с којим Вас с најбољим својим жељама поздравља

Ваш

Писмо датовано у Гргетегу на Бадњи дан 1892. представља део преписке о научним пословима и преводима. Руварац препоручује Јиречеку да „прионе“ око писама Димитрија Хоматијана.

³⁹ *Властела хумска на натпису у Величанима*, Прештампано из Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, књ. IV, год. IV, Сарајево 1892, стр. 279-285. – Вид. *Зборник Константина Јиречека* I, 425-433.

⁴⁰ *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, Цетиње, 1892, I, св. 1 (1. новембар), 13-23. К чланку „*Владике зетске и црногорске*“, Просвјета, Цетиње, 1892, I, св. 2 (1. децембар), 76.

⁴¹ Издање кардинала Питре у *Analecta sacra et classica, Juris eccl. Graecorum selecta paralipomena* (1891). – Вид. *Зборник Константина Јиречека* I, 510.

У писму од 5. фебруара 1893. године из Гргетега Руварац пита Јиречека да ли се Ђурашевићи у дубровачким записима заиста могу идентификовати са Црнојевићима: „У половини године 1890. поменусте у писму, писаном ми из Дубровника, и то на крају писма, где се се човек обично радо фали ово: „Имам овдје пуно нових материјала о Јурашевићима = Црнојевићима.“⁴²

У писму датованом у Прагу 19/31. марта 1893. године Јиречек јавља Руварцу како се сели из Прага у Беч где преузима катедру:

Ruvarac
Grgeteg

У Прагу, Vinohrady, villa Osveta
19/31 Marta 1893

Многопоштовани Господине!

Одавна сам примио цењена писма Ваша од Бадњег дана и од 5/17 фебруара. Хтио сам Вама „per longum et latum“⁴³ писати о Димитру Хоматијанском, о којем се тако мало зна осим онога, што садрже сама писма његова, сад издана, и о Ђурашевићима и Црнојевићима. Али одговорити Вам на та питања чак после неколико недеља. Раније не могу, ако и да хоћу. У читању писама Хоматијанскога нисам још успио да дођем до краја. Данас могу Вама само потврдити да сам Ваша писма примио. Налазим се у некој „Zwangslage“,⁴⁴ да не може горе бити. Још пре једног

⁴² „Суседи херцега Стефана и његова сина Влатка Херцеговића беху црногорски Црнојевићи, који су се такође граничили с Млечићима у Котору, Будви и Бару. Звали су се Ђураши, лат. Juras (српски Ђура), а патронимично Ђурашевићи (Jurassevich). На основу до сада познатог материјала не може се у потпуности успоставити њихов родослов. Српски 'барон' Ђураш (Јураш) Илијић из Зете био је унук српског дворског достојанственика (ставиоца) Ђураша Враничића и син Илијин.“ – К. Јиречек, *Историја Срба I*, 398. – Вид. Иларион Руварац, *Ђураш Илић и Ђурашевићи*, Гласник XLVII (1879), 206-213.

⁴³ Надугачко и нашироко.

⁴⁴ Принудни положај.

месеца нисам знао, хоћу ли бити у њеном семестру овде или у Бечу, те сам већ мислио да ће ме министарство оставити још до јесени у Прагу. Али 7 марта примио сам изненада декрет за Беч, па је требало у највећој брзини ликвидирати све овдашње послове и приготовити штогод за нову катедру. После једне недеље одлазим из „Златнога“ Прага након осамгодишњег борављења у њему и после 14 дана почимљем лекције у новом унив. на Ringstrasse. Моја ће библиотека, осим неколико ствари, остати овде можда до августа, што ме мало весели, јер ћу без ње бити као без рукв. Али и овај Übergangszustand⁴⁵ ће се, ако Бог да, некако претрпети.

Али шта су Вама ови јадови далекога Вашег штоватеља, који се налази на муци између сандука, кофера, пакета, рачуна, писама, недовршених чланака, људи, што му долазе однимати драгоцено време итд. – Вама требају архијепискуп Димитрије и они Ђурашевићи и Црнојевићи.

С одличним поштовањем јесам

Ваш

Следи писмо из Гргетега од 9. јула 1893. у коме Руварац каже следеће:

Многопоштовани Господине!

Јучерашњи је дан била проста недеља, или као што Руси веле, воскресный день, али је за мене тај дан, и то цео дан био dies festus, јер сам ујутру примио послану ми од г. Стојана Новаковића из Београда књигу Први основи словенске књижевности,⁴⁶ а после подне ваше *Studije k dejinam jihoslavanskym a*

⁴⁵ Прелазно стање.

⁴⁶ Ст. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари, Културно-историјске студија, СКА, Београд, 1893.

Ruskym.⁴⁷ Синоћ нисам могао, – јер су били неки многоглаголиви гости овде, али јутрос сам разрезао и летимице погледао шта и о чем у вашој књизи пише, и у колико засиже у доба пре Карловачког мира, јер за мене оно, што се сбило после Карловачког мира и не постоји; или бар ја, што старији, све мање хоћу за то да знам. Али то се вас не тиче и ви нисте дужни знати за то, и водити рачуна о том и таком густу, и није то главно, већ је главно то, да сте ви и у Бечу се сетили мене, грешног раба божијег, и имали доброту, послати ми на дар ваш најновији рад, који сам ја као часни дар с љубављу нелицемерном и с топлим благодарношћу примио – и ја вам се лепо захваљујем и желим да вас милостиви Бог подигне, исцели и здрава постави.

Руварац пита Јиречека даље да ли ће се, заједно са Јагићем, видети у Радегунду, „ако, то јест, нисте тврдица, као што су Чеси обично такви“.

Одговор је датован у Бечу 23. августа 1893. године:

Многопоштовани Господине!

Одавна сам дужан да Вама одговорим на љубазно писмо од 9 јула. Врло ми је жао, што нисам био онога дана у Питингу, кад Сте Ви тамо дошли и још више жалим, што мени неће бити могуће да Вас видим на пројектираном састанку на Семерингу. Одлазим у Хал.

Први пут у животу ми се случило да сам изгубио ванканије ради болести, за почетак службе у Бечу баш не најбољи омен.⁴⁸

Очи су боље, али књиге читати још не смијем. Кажу мени, да у октобру бићу сасвим здрав; видећемо.

⁴⁷ *Dějiny národa bulgarského, Geschichte der Bulgaren*, 1876. Друго издање на руском језику објављено је у Одеси 1878. године.

⁴⁸ Знамен, кобљење, коб.

Најсрдачније Вас поздравља

Ваш
Ваздашњи штоватељ

Даље следи писмо датовано у Гргетегу 15/27. децембра 1893. године.

Многопоштовани гд. Професор!

Примио сам у своје време чланак ваш о Далмацији који ми је љубав ваша из чешке Енциклопедије истргнути и мени послати изволила. Примио сам чланак тај као и све што од вас долази с благодарношћу, – али и то чувство благодарности није могло да савлада јачу болест, која ме у последње време, а нарочито зими и у времену као што је ово садашње мочарно време, обично посећује и која се показује у невољности и мртвености. И због тога не би вам можда ни сад писао, да се не приближује крај овој јадној 93-ој години, а с крајем те несретне године и надежда, да ће у години 94-ој бити боље.

Не знам како је с вашим очима, али хоћу да верујем и бар желим, да се опростите те беде и невоље, која је наишла на вас и то колико вас, толико и нас, ваших поштоватеља ради...

И желио би још да много не мудрујете већ да се што скорије ожените те стечете друга, који ће с вама делити и добро и зло и помоћи вам да лакше сносите зло, ако би какво опет наишло на вас. То је моја скромна жеља, а ви ћете радити онако, како је то вас лакше и боље.

Једном речи: честитам вам Нову годину и с новом годином ново здравље – и препоручујем себе старом пријатељству и старој доброты вашој.

Ваш поштовалац
ИР

Јиречек му одговара из Прага 23. децембра/4. јануара 1894.

Многопоштовани Господине!

Ваше писмо од 15/27 дек., које је мене стигло у Прагу, врло је мене обрадовало, јер је мене у мојим невољама почео свет већ некако и заборављати. Питате како су моје очи. Видим опет како прије, али читати не смем него само кад је дан, и зато сам сад у зими на допусту; сва је моја нада, да ће та недобровољна дангуба доскора престати и да ћу у љетном семестру бити онај здрав.

О књижевности знам мало. Пет месеца нисам имао књигу у рукама. Послао сам Вама из чешког „Slovnikú Naučného“ чланак Дубровник.

Хвала Вама на Вашим жељама. Да се оженим, то су ми говорили људи већ 15 године и чинили су то тако вешто, да су мене човека некад мирнога и доброга научили да будем пун недоверја, да се притварам и да варам свет.. Имате подпуно право, али за то би човек морао бити слободан од сваке меланхолије и видети лепу будућност, али ја пред собом видим све у мраку.

Честитам Вама срдечно нову годину 1894, особито јакو здравље, и препоручујем се Вашему пријатељству. Ваш

Искрени штовалац

У писму од 23. јануара 1894. у коме га пита за неке бугарске рукописе, Руварац се топло захваљује Јиречеку на његовим научним предузећима у име целог српства: „Бог вас живио и исцелио вас и дао да можете наставити ваш рад, који је толико користан нарочито нама сиромасима, Србима. Нек’ вам Бог за то плати и прослави.“

Јиречек одговара из Беча у писму од 11. фебруара 1894, у коме каже да је имао „срећу наћи још екземплара оних двају свезака „Osvěta“, у којима је мој чланак о Стону и Мљету. Пи-

сан је за наше читаоце, више белетристички, али има у њему и нешто из историје тих места.“

Следи Руварчево писмо датовано у Гргетегу 10. августа 1894.

Многопоштовани Господине,

Чујем, да се знојите у Бечу – Станоје Станојевић и Карасек рекоше ми неки дан, кад су овде били, да нисте никуд отишли, већ да се патите и пржите у Бечу, па како и свм овде мучим муке свакојаке и још никако да се одтргнем и да одем на мјесто прохладно и покојно у штирски Радегунд код Граца, то долазим нечујно и невидовно к вама, да вас тихо запитам: па шта радите и што чамите у Бечу, и што не одосте у лов у Приморје да се вратите отуд с мрежом пуном свакојаких риба и рибица? И како с очима, и чим ћете нас скоро обрадовати?

Тражи му књигу Руса („тихи Рус“) Сперанскога⁴⁹ са описима „Шафариких“ српских рукописа⁵⁰:

Немате л’ ви случајно који екземплар од те Сперанскове књижице, који би ми могли послати на увид, јер ме сада на овој илијинској врућини силна жеђ мори, а немам пива да утолим силну жеђ ту. Ви тамо имате у изобиљу свакојака и пива и јестива, па се смилујте и пошаљите једну кап животворне воде – та тај опис Сперанскога – убогом Лазару и вашем истинском поштивачу и пријатељу Илариону Руварцу.

Жиречек му одговара у писму од 5/17. августа 1894. године:

⁴⁹ Мих. Несторович Сперански, 1863-1938, историчар словенске и руске књижевности, проф. Московског универзитета.

⁵⁰ Опис Шафариких рукописа Сперански је објавио 1893.

Многопоштовани господине!

Не пржим се и не знојим се у Бечу, како су Вам рекли Станојевић и Карасек, него се налазим већ одавна у планинама. Ја сам 6 јулија свршио своје лекције баш Јанкуловом битком на Косовом пољу 1448, не како сам хтио и намеравао, али због премалог броја слушалаца, па сам одма побјегô у зелене Алпе Горње Австрије. А Ваше цењено писмо из Гргетега од 10 ов. мј. ме је стигло у чешким шумама, на граници Шлезије, посред магла и кишâ планинских, које ме терају да бежим напокон на југ, да се опет огријем на сунцу. До мало дана мислим путовати на обале мора Јадранскога, где ћу провести остатак ферија.

Лепа Вам хвала на чланку о манастирима Скадарскога блата,⁵¹ који ме врло занима. Опазио сам га већ у самој „Просвјети“, коју примам добротом г. Сундечића. Спомињете да сам ја негде што криво рекô о Врањини, али ја се баш сад не могу сетити, гдје је то било.

Књигу Сперанскога имам, али нисам с њом задовољан, јер је његов опис рукописа чешког музеја донекле неподпун; послаћу њу Вама, кад ћу сада пролазити преко Беча.

Моје здравље стоји, хвала Богу, добро; А у очима сам „restitutus in integrum“. Имам свакојаке радње започете и надам се да ћу ове зиме штогод израдити, али на новом месту треба састављати нове лекције и то ми за жалост узима готово све време.

Нећете ове године у Радегунд или у Абацију? Да знам да сте у Радегунду сад окф 23., дошô би да Вас видим, пролазећи преко Граца и да Вас опет једанпут лично поздравим као Ваш

ваздашњи штоватељ.

⁵¹ И. Руварац, *Камичци – прилози за други Зетски дом*, Просвјета, Цетиње, 1894, II, св. 8 (1. јун), 421-425, св. 9 (1. јул), 475-479, св. 10 (1. август), 530-540, св. 12 (1. октобар), 645-657.

У писму од 28. марта/9. априла 1896. у Гргетегу, Руварац се захваљује Лиречеку на послатим материјалима и уједно му се жали на своје рђаво здравствено стање:

Још се којекако држим на ногама – али ни то не може дуго трајати и онда сбогом. Можете мислити на каквој сам муци не могући и не смејући ништа радити. И можете даље знати да сам изгубио вољу на све, те чамим и вегетирам од данас до сутра. Нервозан сам и не спавам и патим од затвора и стога сам опао и осушио се.

Лиречек пише из Беча 20 маја/1 јунија 1896.

Многопоштовани Господине!

Примио сам на крају ускрсних празника писмо Ваше и ево ми данас донела пошта од српске академије и Ваше одломке о грофу Ђорђу Бранковићу и о патријарху Арсенију Црнојевићу.⁵² Није ме веселило читати у Вашем писму, како се зло тужите на своје здравље. Не би ли Вама помогао наш озелени Маријенбад или какав модерни „Höhenkurort“⁵³ у високим планинама у Тиролској (Obladis, Suldenhötel etc.) или у Швајцарској (Engadin).

Ја сам ове зиме имао пуно приватних послова ради смрти моје миле мајке. Једино, што сам изразио, је чланак о животопису Шишка Менчетића и о почетцима латинске и словенске литературе у Дубровнику, за који сам лани ненадано нашао лепу непознату грађу. Изаћи ће у Archiv-у.

Млади Срби Станојевић и Радоњић положили су ових дана [испит] из историје и славистике, с одликом.

⁵² *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху, с три излета о такозваној великој сеоби српског народа* Написао Иларион Руварац, Београд, 1896.

⁵³ Ваздушна бања.

Чешка академија би хтјела мојом редакцијом издати целовиту научно кореспонденцију П. Ј. Шафарика. Да ли би се у Карловцима могло још наћи нешто непознато?

Желим Вама пре свега добро здравље и остајем Ваш ваздашњи штоватељ.

P. S. Ако Вам мој екземплар Сперанскога, Рукописи Шафарика, више не треба, изволите ми га опет послати.

На лоше здравље жали се Руварац и у писму од 10. јуна 1896. из Гргетега.

Тако је мени тешко писати – слаб и невољан будући: а сâм сам се обрадовао писму вашем иако је црними оперважено.⁵⁴ Фала вам, дакле, што ме писмом посетисте и то тим топлија захвалност што ми други од познаника мојих нико не пише, нити ме се сећа... За дубровачку литературу нисам никад јако марио – али на почетке „словинске литературе у Дубровнику“ пишман сам, уколико ја бедан и жалостан могу се за што интересовати. С Богом и препоручујем се благоволењу вашем.

Ваш особити поштоватељ
ИР

У писму од 2. јануара 1897. пише о бољитку у свом здравственом стању и о односу према науци и знању:

Мени је сада, хвала милостивом Богу, боље него што је било јесенас, летос, пролетос и, прошле зиме: јачи сам и ведрији и вољнији на беседи; а разумети сам могао из писма господина

⁵⁴ Лиречек му је у претходном писму од 1. јуна јавио о смрти своје мајке.

Јагића да сте ви сада здрави и то ми је веома драго – тим драже, што ће бити плода и рода... У том је погледу радост моја себична и ја вас не поштујем и не волим поради ваше лепоте већ поради рада вашег и плодова рада вашег.

Сачуван је концепт Јиречековог одговора из Беча од 28. децембра/9. јануара 1897. године:

Многопоштовани Г.!

Врло ме је обрадовало Ваше писмо, јер видим да Сте опет у добром здрављу, што је мени и свим Вашим штоватељима особито мило и драго. За ону у Млецима издану књигу о одношајима Млетака и Црне горе 1685-1735 знам из једнога писма, које је г. Јагић из Падове добио, да су то снимци срп. писама, са старим савременим талијанским преводом. Наложито сам књижарници Геролдовој, да дозна, како се та књига зове, да ли се продаје и пошто. Ако се не продаје, може би ћемо до ње доћи помоћу г. Богишића. Другачије излази сада доста новог, особито о Грцима средњег вијека. Ново издање Крумбахерове виз. литературе има преко 1100 страна!

У писму из Беча од 8. фебруара 1897. године, у коме му јавља шта је „напокон дознао о оној сбирци црногорских листинв“, Јиречек пита и следеће:

А сад једно малено питање са моје стране. Нисте ли Ви негде писали о граду св. Димитрија, наследнику старог Сирмијума? Постоји ли још у Митровици барем развалина ове цркве св. Димитрија? Клајић у књизи *Opis zemalja, u kojih obitavaју Hrvati I* 188 каже да је префект Илирика Леонтије почетком V стољећа основао *templum* (ово није баш ријеч средовечна за кришћ. храм) *Demetrii martyris*. Не могу наћи одакле је тај чуве-

ни писац црпио ту вјест. Најстарији споменик о сремском св. Димитрију, које сам могао наћи, јесу код Кинама и у оној листини палатина Рада, коју Хрвати броје као подметнуту, с чијем се Хубер не слаже.

С особитим поштовањем

Ваш

Даље следи Руварчево писмо од 11. марта 1897.

Од кад сам чуо за ону књигу али правије за онај сборник списка, који се дотичу Црне Горе од г. 1687-1735., не дадох „веждама сна ни очима дреманија“. Просто рећи нисам имао мира ни покоја и нисам марио ни за што друго на овом свету. Молио сам, питао и распитивао, цуњао и досађивао многима – и кад ми се већ досадило, ударио сам direct на Цетиње и молио сам једнога свога знанца, да им измоли или излаже или украде или напоследку силом отме ту књигу и мени на преглед пошаље, претећи да ћу, ако (је) не добијем, грдити и изгрдити и старе и нове и најновије Црногорце и да ћу казати јавно да су Црногорци хва�тавци и подлаци који се уму довијати и савијати и који су се дали научити да, противно закону о гласовима, изговарају „књаз“ место лепо „кнез“ итд. И то је помогло.

Лиречек пише одговор из Беча 11/23 маја 1897.

Многопоштовани Госп.!

Радујем се, да Сте напoкoн добили онај сборник црногорских писама и радујем се, да о њему пишете особиту расправу,⁵⁵ што ће бити веома драго онима, који ту књигу још нису видјели, као ја.

⁵⁵ И. Руварац, *Montenegrina. Прилозици историји Црне Горе*. Прештампано из „Бранкова кола“ за 1897-1898, Срем. Карловци, 1897 [= 1898].

Опростите, што сам Вама био досадио питањем о Митровици. Писао сам Вама о томе, јер сам дао питати г. Клајића, одакле он то има, а он ми је дао одговорити, да већ сам не зна, али да ће то бити из Collectanea Л. Илића Ориовчанина. Међутим сам дошао до тога извора случајно, читајући старе легенде о св. Димитру Солунском у Migne, Patrologia graeca. О средовјечном граду св. Димитра написао сам нешто у добавцима моје радње, која још лежи у штампарији бечке академије.

Послао сам Вама мој нацрт историје Хрватске, који сам написао за Ottův Slovník Naučný, јер га нитко други није хтио писати. У Archiv XIX, 3-4, који се већ штампа, написао сам неколико опширних критика, међу њима једну и о Monumenta Ragusina III, IV, која се ученој господи у Загребу неће допадати. Овако се стари споменици не издавају. (...)

Другачије имам пуно посла са средовјечном географијом Далмације, Црне Горе и Босне, за лекције овога семинара; код богате грађе, која се сачувала, је то предмет, у којему се вазда нађе што ново.

С одличним поштовањем јесам, желећи Вама добро здравље,

Ваш

Из писма К. Јиречеку на Митровдан, 26. октобра 1897. године, види се да је Руварац имао намеру да изда своју расправу о Срему у средњем веку.⁵⁶

Јиречек пише из Беча 1. јунија н. ст. 1899.

Многопоштовани Господине,

Примио сам писмо Ваше од 12-24 маја и врло ми је жао, што ми редакција Отова „Slovníkú Naučného“ у своје време није

⁵⁶ Вид. Душанка Динић-Кнежевић, *Иларион Руварац о Србима у средњовековној Угарској*, у: *Зборник радова Научног скупа Браћа Руварац у српској историографији и култури*, 61-71.

послала никакве отиске мојега чланка о историји Херцеговине. Да Вам шаљем цели том XI, незгодно је, јер је то дебела везана књига од 1066 стр. Али прилажем овај верни препис чланка, учињен нарочито за Вас.

Мислим све ове историје појединих балканских земаља, издане у Отовом „Slovníku“, сдружити у особитој књижици. Наговарају ме на то Срби и Руси. Фали само још Србија и Македонија; на ново би требало написати византинску историју, скраћену у O.S.N. на 6 стубаца, јер није било више места...

Следеће писмо је из Беча од 27 јунија/9 јулија 1899.

Многопоштовани Господине!

Радујем се, што сам Вама могô послужити преписом чланка о Херцеговини и чланком о Дубровнику, у којему сам споменуо и оне листине од 890-е године... Archiv изаћи ће ових дана, јер се већ штампа у „Umschlag“. У свезци, која се сад почиње штампати, има од мене већи чланак о пјесницима и књижевницима дубровачким 15-16 в., продужење радње о Менчетићу. Лекције смо свршили; има још две седнице академије. Г. Јагић Вас поздравља; он идуће суботе (15/27) иде у Абацију, гдје је већ цела његова породица. Ја ћу најприје око 17. ов. мј. негде у Горњу Аустрију и Салцбург, после у Млетке и пр.

Мислио сам поћи у Србију и посетити оно, што нисам: рудничке планине, Крушевац, Жичу, Студеницу и Ариље, али најновији догађаји некако су ми отели вољу за то. У Дубровник ове године не идем; био сам три године сваких ферија тамо и то је превише.

Желећи Вам добро здравље и лепо време у Радегунду или Рохачу, препоручује се Вам

Ваш Јиречек.

Лиречек пише Руварцу и из Беча 14/26 дек. 1899.

Многопоштовани Господине!

Шаљем Вам данас моје белешке о Албанији, написане као извод до двојице старих листина, које сам са г. Талоцијем издао у „Archiv“у. Али Ви сте већ ову малу ствар видели у самом „Archiv“у.

Провео сам летос ванканије не по архивама и библиотекама, као други пут, али почивајући у шумама алпским и на крају у горњој Италији.

За то сам сада врло марљив. Написао сам за „Archiv“ већи чланак о законуку цара Стефана Душана. У њему сам особито изучио одношај законика према преведеним законцима грчким и устројство судова прије и после цара Стефана Душана, до пропасти српске државе. Судци су прије били административни чиновници, жупани, кнезови, севасти. Цар Стефан је одвојио администрацију од судова и увео царске судије по визант. примеру, нађеном у онда заузетим грчким пределима. Царске судије судиле су највише о земљама и у казним стварима; за њих је састављен законик. Грађанске правде остале су судовима господара, црквених добара, градова; ови су се држали Прохирона, Синтагми, т.зв. закона цара Јустијана, у којима се налази оно, чега у законуку царевом нема, „jus civile“, тестаменти, облигације и пр.

Од мојих ђака др. Радонић је библиотекар Матице у Новом Саду. Др. Станојевић седи тамо, види се без места. Могао сам га довести у дворску библиотеку у Беч, али служба почимље са врло незнатном платом и за то се није хтио примити.

Желећи Вама, многопоштовани Г-не Архимандрите, веселе празнике и честиту нову годину 1900 јесам Ваш

Ваздашњи

Руварац одговара Јиречеку о Новој години, 1. јануара 1900, захваљујући му се на примљеним материјалима.

Многопоштовани господине!

Писмо ваше љубазно од 14/26. дец. 1899. примио сам и прочитао тек данас вративши се синоћ доцкан по најгорем путу из Карловаца где сам 7 дана у седницама Саборског одбора морао учествовати. С писмом примио сам и пошиљуку вашу – те вам и за белешке ваше о Албанији и за љубазна саопштења ваша у писму најсрдачније захваљујем а уједно вам и честитам Нову годину желећи вам од Бога лепа здравља и успешнога и за све нас кориснога рада.

Целу ову прошлу годину провео сам никако: у многим бригама и разним невољама телесним, и нисам могао ништа радити ни пером ударити. Упустили смо се у велики рад око цркве и кућерине и још нисмо готови, те се због тога нисам могао никуд маћи од куће.

Дао би милостиви Бог, да наступајућа Нова година буде сретнија.

Препоручујући се љубави и пријатељском сећању с особитим поштовањем пребивам ваш

истински поштоватељ
Иларион Руварац

У писму Илариона Руварца од 16. фебруара 1900. износи се веома оштар критички суд о књизи Протићевој *Наши модерни историчари*⁵⁷:

Да ли сте прочитали књижицу: Наши модерни историчари, написао Алекс. Протић, пуковник у пензији, Београд 1900? Ако

⁵⁷ А. Протић, *Наши модерни историчари*, Београд, 1899.

нисте, могао би вам послати ту књижицу да је прочитате. Српски празноглавци у Карловцу и Земуну прочитали су је и примили са великим задовољством.

Писмо пак од 9. марта 1900. садржи вест о смрти архимандрита Нићифора Дучића.

Ако још нисте чули да се Архимандрит Дучић⁵⁸ у Београду преставио, а ви сад знајте и реците са мном: Бог да му душу прости и вечна му памет међу нама!

Препоручујући се љубави и благовољенију господства вашег, пребивам ваш

покорни слуга Иларион Руварац

Након дуже паузе Јиречек одговара из Беча у писму од 1/14 марта 1900, између осталог, и о смрти архимандрита Нићифора Дучића:

Извјешће о смрти Архимандрита Нићифора Дучића ме је изненадило. Био је особити тип духовни, књижевни и војнички, који се сада у свјему губи. Лично је био мени врло симпатичан: стари Требињанин, готово самоук, који је кадкад и заплетену ствар јасно схватио и разумио, човек ширјега погледа него које-какви данашњи знатни људи у овим земљама. Кад сам задњи пут с њим говорио, желио је много путовати опет један пут у Херцеговину и видјети опет Требиње, али чини ми се, да ту жељу није више могао испунити. Вечна му памет међу нама!

⁵⁸ Никифор Дучић, 1832-1900; архимандрит, национални радник, историчар, академик, учесник у херцеговачком устанку Луке Вукаловића 1861-1862; такође се, као и Руварац, није прихватио понуђеног владичанског достојанства.

О *Законику цара Душана* Руварац говори у писму од 09. јуна 1900. године.

Момче које је однело писмо вама упућено на пошту у Ириг донело ми је вашу расправу aus dem XXII Bände des Archiv für slavische Philologie,⁵⁹ коју сте доброту имали послати и мени као и оним кочоперима у Новом Саду. Но ти ме се новосадски ветропири и не тичу нити питам с каквим ће благоговјенијем примити тај најновији плод труда неусипног, а ја мислим у својој ограничености да та ваша расправа више вреди него све дојакорашње расправе и расправице о дубровачким лацманима: о Минчетићима и осталим шишмишима. (...)

И даље мислим и живим у вери и у уверењу да ћете ви, баш ви, унук покојног великог Шафарика написати и историју српског народа од искона до данашњег дана, а ђак ваш високоумни Станоје Станојевић⁶⁰ сумња да ћете се ви хтети бавити с том српском жалосном историјом, и то тим мање што вам је прва љубав била и остала бугарска, а потоња дубровачка. Српска повест – то не каже, али ваља да мисли у себи г. Станоје, резервисана је за диоскуре: обе-људе на оној, и Станоја и Радонића на овој страни. Но докле се то сбуде – ја ћу међутим отићи путем всякој плоти, а ја би желио да доживим и да очима својим видим и прочитам, ако не опширну повест, а оно кратки нацрт те повести у Отовом речнику. Кад ће већ једаред доћи на ред у том речнику реч „Србија или српска земља“?

Лиречек у писму од 16. јуна 1900. године даје одговор на предлог да напише историју Србије⁶¹:

⁵⁹ *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, Archiv für slav. Phil., 22, 1900.

⁶⁰ Ст. Станојевић (1874-1937), професор Универзитета у Београду, историчар, академик.

⁶¹ „Сто година после појаве Енгелова дела добио је писац ове књиге од управе 'Опште историје држава позив пун части да поново обради ис-

Многопоштовани господине Архимандрите!

Примио сам оба два писма Ваша од 7 и 9 ов. мј. Да Сте с мојом радњом о законнику цара Стефана задовољни, врло ми је драго. И г. Новаковић ми пише из Париза, да налази моје дедукције су све тачне. (...)

Да бих ја могô написати историју Србије, не могу одказати. Али се мени чини, да је време за велике књиге некако прошло. Живимо у веку монографија. Онаким студијама, као што је моја о Законнику, мислим да се за проучење старина може далеко више учинити, него каквим опћим нацртом за Бечку публику, у којем многе странице остају површне, јер нема времена следити свуда за свим подробностима.

За *Ottov Slovník Naučný* написао сам Македонију у средњем веку. Већ сам читао и коректуру.

Г. Јагић Вас пуно поздравља; био је у Кракову код 500-годишњег јубилеја универзитетског.

У Бечу је несносна врућина. Код Вас у хладу Фрушке Горе околу манастира Гргетег биће љепше.

Мислим поћи опет у Далмацију, да будем један пут готов са дубр. књигама средњег века: Али не знам да ли ћу тамо у јулу или у септембру. Камо ћете Ви на љето?

С одличним поштовањем

Ваш

Лиречек у писму из Беча од 21. дек. 1900/3. јан. 1901. шаље Руварцу одређену грађу из дубровачких архива:

торију Србије, и то нарочито за читаоце на западу (...) Веч, о Новој Години 1911.“. – Вид. Константин Лиречек, *Историја Срба, Политичка историја до 1537. год.*, књ. I, превео и допунио Јован Радонић, Просвета, Београд, 1988, VII.

Многопоштовани Господине,

Ових дана пролазио је кроз Беч млади пенсијониста биоградски, професор Љуба Стојановић. Од њега сам чуо, да Сте написали чланак о митрополији рашкој.⁶² Ево Вам шаљем један приложић: приватно писмо митрополита рашкога Јоаникија кнезу Радохни за 110 лакана најбоље свиле. Тко је био тај кнез Радохна, не знам. Писмо је свакако из 15. века. Како је дошло у архив дубровачки, такође не знам; биће било приложено у некој судској или нотарској књизи као „*littera apposita*“ код новчаних послова неког трговца, па га је некакав премудри господичић у новијим мање паметним временима оданле извукô, тако да је пало у гомилу разних ћирилских највише турских писама из Босне. Учините с овом формом, како год желите.

У феријама овај пут сам био у Алпама тиролским и швајцарским и у Италији. Сада сам у великом послу; довршујем опширни чланак о Романима, Латинима или Власима старих градова далматинских у средњем веку.⁶³ Биће тога две свезке, са дугачким регистрима личних именâ.

За нову годину и ново стољеће желим Вама свако добро, и особито да од тога новог века још много и много годинв проведете међу нама у добром здрављу и пуном задовољству. С особитим поштовањем Ваш

У писму датованом у Гргетегу „на српски Божић 1901.“ Руварац се захваљује „всељубазном пријатељу“ на великодушном препису писма митрополита Рашког, Јанићија из XV века, које је било упућено кнезу Радоњи (из Дубровачког архива). Руварац се захваљује „и за љубав с којом сте ми честитали скок у Нову годину и у нови, дај боже бољи и сретнији век“.

⁶² И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас Српске краљевске академије, Београд, 1901, књ. LXII, 39, 1-46.

⁶³ *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während d. Mittelalters* – Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, philos.-hist. Classe, 48, 1901.

Јиречек му се јавља из Беча 10/23. јула 1901.

Многопоштовани Господине!

Разни послови, у које сам упао ове године, донели су много штете мојему дописивању на све стране. Тако се могло случити, да сам ја још данас дужан одговор на Ваше писмо од Божића и да сам толико закаснио, да се Вам срдечно захвалим на честитању за ово наше ново столеће. Радио сам дан и ноћ на мојим Романима далматинских градова, па чак данас, по овој врућини, био сам сретан предати бечкој академији крај 1. дјела. За издање дубр. статута од 1272 сам као сурадник г. Богишића колационирао два најстарија рукописа, донесена нарочито за то из Дубр. у Беч, 368 ступаца на пергамени и то двапут, у оба рукописа. Па још лекције, путовање у Париз за међународну конференцију академијску итд.

Примио сам са захвалношћу и епископе рашке и кружење Стефана Првовенчаног. Слава Вама да тако неуморно тражите истину и свјетлину у старој повјести српској. Г. Јагић ми данас пише из Абације, да је примио од Вас за мене још две ствари, да ће је мени дати чак у јесен, кад се опет, ако Бог да, нађемо у Бечу. Па не каже ни шта је у њима!

Г. В. Богишићу (Paris, Rue des St. Perès 71) бисте учинили велику радост, ако му можете послати Ваша „Montenegrina“.

Питате за листину ср. патријара 18 века споменуто у писмима Грчића Шафарику у Старицама XIV. За то бих морао погледати у оригинал тих писама у чешком музеју, али ове године још нисам био у Прагу. Кад успијем, јавићу. Одлазим прексутра у Алпе. И Ви сигурно ћете гдјегод ван из Фрушке Горе. С одличним поштовањем.

Руварац пише Јиречеку у писму датованом 17. фебруара 1904. у Гргетегу:

Многопоштовани господине,

Пуно сам вам у души благодаран, што сте имали доброту изтргнути из Byzant. Zeitschrifta (XII) приказ ваш о Гелцеровој⁶⁴ књизи: „Der Patriarchat von Ochrida“, и мени бедном послати те ме мало развеселити или боље рећи учинити да начас заборавим на своју невољу и недуге, који ме ето већ четврте године одржавају. Не живим већ вегетирам и тек мало оживим кад се негдашњи пријатељи смиљују те ми пошљу чланчић, расправу или књигу, из које се може много научити. Такви моменти [су] за мене lucida intervala. Види се да је поменути приказ писао мајстор. Све је у том приказу лепо и темељно и уместно и само ме то једно љути што не напоменусте Немцу да црквена власт у Охриду нити се звала нити се називала Патријаршијом или Патријархатом већ Архиепископијом. (...)

Господин Стојан Новаковић послао ми је „Васкрс српске државе анно 1894. и Устанак на Дахије г. 1804“ с картом Паша-лука београдског до г. 1804. А господин Јагић, високопоштовани господин Јагић нит’ ромори нит’ говори и не шиље – а знам да је здрав здравцит – ни чланка ни расправице нити икакве књижице. Кад се састанете с Господством Његовим, молим вас лепо да му испоручите мој смерни поздрав за Нову годину.

Из најновије свеске Летописа М.С. видим да је изашао и трећи део ваше расправе о Романима далматинских градова.⁶⁵ Ако смем молити молим да не заборавите на мене јаднога.

Нема већ одавна ваших јединствених „Südslavica“ у немачким часописима?

Г. Радонић у Н. Саду поодавно ми је јавио да опет кубурите с очима. Да ли вам је већ боље? Желећи да вам отац светлости

⁶⁴ Heinrich Gelzer (1847-1906), немачки византолог.

⁶⁵ *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während d. Mittelalters* – Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, philos.-hist. Classe, 48-49, 1901, 1903.

помогне и подржава у снази и крепости, препоручујем се доброту и љубави вашој.

Најпонижнији Иларион Руварац

У пост скриптуму га пита да ли цени дело о Србији „покојнога сада Каница“.⁶⁶ Одговор К. Јиречека датован је у Бечу 13/26. марта 1904.

Многопоштовани г. Архимандрите!

Редко ме је шта тако обрадовало, као писмо ваше од 17. II, јер већ одавна нисам имао част примити какву вјест од Вас.

Драго ми је, да сте мој реферат о Гелцеровој Охриди с оваком пажњом прочитали. Она погрешка о Видину и Софији, који су у XVI в. спадали под Цариград, побрана је брзином код преписивања, јер је редакција хтјела имати ркп. одма, готово преко ноћи. У идућој књизи биће поправка; додао сам и неколико речи о рукопису из 1532. код г. Љубе Ковачевића, који своје благо тако марљиво крије пред очима света, и своје листине светогорске, за које ми недавно г. Љуба Стојановић рече, да ће изаћи као *opus posthumum*. (...)

Kanitzovo opus posthumum о Србији I је интересантно само због богатства сликв, нацртаних 1860-1870. Текст не ваља.

Г. Јагић је добро и штампа марљиво своје издање црквено-слов. Псалтира.

Моје здравље ове зиме није најгоре, само да нема оне гомиле коректура и писарија. С очима сам лани имао муке, али преко ферија сасвим су се поправиле. За летни семестар имам допуст, да пишем историју Србије... Мислим ради књига, којих овде нема, поћи у Н. Сад и Београд. С одличним поштовањем,

Ваш вазда одани Јиречек

⁶⁶ Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*. V Monographien der Balkanstaaten. Bd. I. 1904. Bd. 2. 1909.

Руварац на ово узвраћа писмом од 31. марта 1904, у коме се, између осталог каже:

Не бојте се! – не долазим да вас за ово и оно – а баш би имао много да вас питам – питам, те да вам питањима досађујем и побуђујем да изнесете из богате ризнице вашег сваковрсног знања гдекоје зрнце на светлост. Нећу вас дакле питати већ хоћу само да вам поздравим велики и светли празник воскресенија Христова. Јучер сам поздравио празник тај радосни Господину Ватрославу Јагићу, који је католик, те као такав има предност, а данас сте на реду ви Евангелик, те вам с еванђелском простосрдачношћу поздрављам највећи хришћански празник, желећи да га весело проведете гулећи дебело месо овнујско – а управ јагњеће, којег сте, као што се прича и ви и г. Талоци велики љубитељ – и пијуцкајући црвенику вино у славу божју и Христа Спаса.

Јиречек исправља Руварца у писму од 24. марта/6. априла из Беча и каже како он није евангелик већ католик:

Многопоштовани Господине Архимандрите!

Пре свега Вам поздрављам велики и свјетли празник Воскресенија Христова и лјепо се захваљујем на Вашем љубазном сјећању у писму од 31 ов. мј. Само додајем, да ја нисам евангелик, него католик. Евангелик је био мој дјед матерински Павле Јосиф Шафарик, исто и моја покојна мајка; наша породица, Јиречковци или како би се по Вашему могло тумачити Ђурковићи (Jirek=Ђурко), Јуришићи итд. по св. Ђурђу, јесмо цркве римске.

У писму од 21. априла 1904. Руварац се захваљује Јиречку на подацима о Старом Влаху и додаје:

Ако смем питати: зашто се не одзовете жељи и молби Радоњића у Н. Саду, који је искао вашу слику да је приопћи у Кален-

дару што ће Матица српска да изда? Нисте ни ви баш тако млад, кад се већ спремате да прославите петдесетогодишњицу од рођења. И што не би славили и прославили кад и онако данас сваки ђаво, ма и убог био, слави то тридесет, или 25, или 40, или 50 годишњицу – а ја бједник превалио већ пре две године 70-ту па нико ни мукајет. Но, друго је калуђер, а друго је ћифта, – и ћифта остаје ћифта као што је давно већ Вук рекао и прорекао.

Него, ваш ученик Станоје Станојевић, тај се сасвим пробрцнуо и извитоперио. Тај вам издаје политичке неке новине и оће да узме за жену неку чифутку, Белићеву сестру, те с тим Белићем и немирним оним радикалом Љубом Јовановићем, Далматинцем,⁶⁷ држи нека јавна семинарска предавања о становништву Маћедоније, доказујући, а пенушећи доказује да је то становништво бутун српско све до мора. Тај Станоје мора да је пореклом Влах или Цинцар и због тога је толики пундров он. Другчији је Радоњић. То вам је човек или човечуљак скроман, вредан, љубезан и услужан – штета само што се оженио и има деце те сада кубури. Пошљите му, дакле, вашу слику.

Даље га пита о књизи „неког Јацимирског“⁶⁸ о Григорију Цамблаку.

Јиречек му одговара у концепту писма од 29. априла/12. маја 1904.

Многопоштовани Господине Архимандрите!

Одавна сам већ дужан да одговорим на Ваше писмо од 21. априла. Међу тим имао сам част послати Вама чланак о дубр. Канцеларији па данас напокон и *Romani in Dalmatien III*.

⁶⁷ Љуба Јовановић је рођен у Котору 1865. Био је библиотекар Народне библиотеке, професор Велике школе и Универзитета у Београду.

⁶⁸ Александар Ивановић Јацимирски (1870-1925), професор Варшавског и Ростовског универзитета.

Г. Радонићу сам већ писао. Фотографије немам за сад ниједне, па се морам нарочито дати фотографирати за г. Р.

Није ми драго, да је он изнашћ да ја 24 јула ов. г. ћу имати већ 50 година, али шта могу чинити, кад је ова тајна издана већ у разним рјечницима.

Радњу Јацимирскога нисам видео. Одакле је он те године за живот Цамблаков покупио или можда измислио, не знам. То је исти Јацимирски, којег су Румуњи у библиотеци Букурешке академије дали арестирати па му на полицији прегледали сандук, јер је – кажу – крао рукописе. Оваке хронолошке мало основане хипотезе читају се и у дјелима Сырку, који, како чујем, несретник је затворен у лудници.

Право имате, што се срдите на Ст. Станојевића. Он је на путу који води из науке ван у широко бјело поље – политике. Es ist nicht genug Talent zu beritzen. Мора човек знати, што хоће на свјету па имати какав план. А за Маћедонце: благо оному који ће њих имати! Ја сам њих доста познавао, који су били Грци, па после Бугари или vice versa! Сада биће и онаких, што периодички постају и Срби.

Ради сборника грчких листина имао би сад о Духовима поћи у Лондон, на састанак међународне асоцијације академијв, али захвалио сам се. Најтеже је питање о распореду листина. Крумбахер и ја хтјели смо све разрезати географски; други хоће по канцеларијама, листине царева, патријарске итд., па напоскон приватне, чим би се разијепкао материјал, сада здружен у манастирским кодексима.

Путовања морао сам одложити, ради многих послова.

С одличним поштовањем и срд. поздравима

Ваш одани

У писму од 12. јуна, које представља Руварчев одговор на Јиречекон концепт од 12. маја, између осталог се каже:

И тај ваш Ст. Станојевић, полувлах, а полуарнаут ради лу-до што толико бели и пере и испира те Маћедонце за које је већ Грк Акрополит казао какви су то људи и какве рачунције. Рече-ни Ст. Станојевић венчао се, дакле, са Олгом Белићевом, и вен-чавши се отишао је са младом у Беч. Може бити да је у Бечу и вама представио супругу – али тешко да је, јер свезнајући Радо-њић из НСада каже да је чекао и дочекао Станоја на станици Карловачкој и да Арнаут није представио никоме своју вајсови-цу. Може ипак бити да се мало стиди. (...)

Гд. Љубу Ковачевића, бившег негда министра сасвим сам до конца изгустирао. Та то је шепртља и сметењак. Поручивао и пи-сао да ће доћи овамо у Гргетег, па и ја сам, што иначе нисам никад чинио, позивао и писао му двапут-трипут да дође те да се нара-зговарамо сити – па га ето нема до данашњега дана. Србијанац!

Гд. Милан Ђ. Милићевић послао ми неку тобож своју фо-тографску слику. Но, на тој мени посланој слици фотографисан је неки леп, тек проседи и круто држећи се господин – а такав није Милићевић целог свог века никад био. Па сад реците, да и тај Милићевић није сујетан човек?

Препоручујем се и желим вам трајна добра,

Ваш ИР.

Руварац пише 4. јула 1904., захваљујући се на послатој књи-зи („*Liber Statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*“):

Јован Радоњић послао ми је дописну карту прво из ’лепо-га’ Београда са Цвијићем и Станојем Станојевићем и још неким буцовима, а јучер из Крушевца са црквом и кулом кнеза Лазара – но Станоје заостао од екскурзије јер му је умрла пуница. Сретни сте што не знате за те жалости! Са савршеним и истинским по-штовањем и срдчним поздравом пребивам недужни

ИР, арх.

Лиречек одговара из Беча 6/19. јула 1904.

Многопоштовани Господине Архимандрите!

Прексутра одлазим на ферије, најприје у Алпе. Мислио сам до 1 авг. Остати у Бечу и марљиво радити, али врућина овога лета постаје несносна, већ и у самим салама наших архива и библиотека.

Прије него одем, морам се Вама захвалити на писмима од 12 јуна и 4 јула. Споменули Сте у њима несретнога Сырку. Од Руса чујем да му сиромашу нема помоћи, па да ће и у лудници своје дане завршити. Био се млад оженио, па је жену, кажу доbru и поштено, и дјецу оставио и чинио свакојаке лудости по свјету.

Да се М. Ђ. Милићевић дао фотографисати као некакав стари младић, врло ме је развеселило. Писао је много, али за историју XIX вјека његове радње ће бити од велике користи. Није ли Вама рекло Љ. Ковачевић, за којег пишете, да ће к Вама доћи, када ће штампати своју збирку листина; нека се пази, да му Руси (Успенски, Енгел, Миљуков и др.) на Стону све не фотографују па ајде с тим у штампарију.

Драго ми је, да Сте задовољни с нашим дубровачким статуом. Појео је мени 4 године, па је већ одавна могао изаћи, да се је штампао у другим приликама.

Примио сам ових дана, с адресом на мене од Ваше руке, Вашег г. брата Д. Руварца врло занимљиву књижицу о укинућу Пећке патријаршије и њеном наслеђу.⁶⁹ Екземпляр има унутра дедикацију г. Јагићу. Ипак, задржао сам га код себе, јер г. Јагић, купајући се у сланим водама код старог Кварнера, једва ће сада много размишљати о Пећским патријарсима. Али шта ће казати, кад ту књижицу читају браћа Црногорци?

⁶⁹ *О укинућу пећке патријаршије и њеном наслеђу*, Карловци, 1904.

Желећи Вама веселе и здраве љетне дане у хладним шумама Фрушке горе или гдјегод на свијету, јесам с многим поздравима

Ваш одани

Лиречек пише Руварцу из Граца 13/26. априла 1905. године.

Многопоштовани Госп. Архимандрите!

Одавна сам дужан да се одазовем на писмо, које Сте ми имали доброту писати у јануару, и да се захвалим на Вашем врло важном чланку из Летописа⁷⁰ (друге екземпларе дао сам гг. Јагићу и Решетару). Хтио сам то учинити устмено, јер сам желео у садањим феријама поћи у Нови Сад и Биоград. Али није ми дало здравље (често сам се ове зиме нахладио) и многи послови, да се Вама опет лично поклоним у шумама Фрушке горе! Да не седим непрестано међу књигама, дошао сам ево за два дана у Градац. По планинама свуда још је зима, на Семерингу снијег до саме железнице, али овде већ све је лијепо зелено.

Неки дан послатћу Вама мали нацрт српске историје, који сам чешки написао у *Ottovom Slovníku Naučného*; чекам од редакције истиске, већ сваки дан.

Моја велика књига полако напредује. Не бојим се ниједнога питања из народне економије, права или социјологије, али ево ме чека митологија старих Срба, па морам хоћеш нећеш „mit sauerer Milche“ читати чланак Нодилов у Radu.⁷¹

Од г. дра Радонића чујем, да Ваше здравље иде боље, што ми је врло драго чути. Позвољујем си од своје стране да Вама желим пријатне празнике и прије свега, добро здравље, остајем Ваш

предани
К. Лиречек

⁷⁰ *Прилозици историјској географији Србије*. – Летопис Матице српске, Нови Сад, 1905, књ. 229, св. I, 1-11.

⁷¹ N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, Zagreb 1885, LXXVII.

У писму из места Преблау у Корушкој, датованом 31. јула 1904. Руварац, жалећи се на бањске услове, између осталог пише:

Ковачевић је био у Гргетегу четир дана и лепо смо се нарагваралаи и нагрдили до ситости и њихових и наших радикала – а пети је дан отишао и због кола нешто расрдио те се мало жали, а помало ме и грди по београдским салонима. Такви су вам сви, сви Сервијанци! Лукав вам је и амишан тај Љуба ех-министар и тешко да ћу ја доживити да видим наштампане листине и записе које је с муком преписивао и исписивао, те их храни и чува као змија ноге!

Походио ме је и Љуба Стојановић, министар на расположењу и библиотекар Јован Томић и Станоје Станојевић, али без лепше половине: све су вам то господа високога ума и велике учености, без велике скромности. Но ја их ипак волим и ни најмање им не завидим.

Жиречек се јавља из Дубровника у концепту писма од 4. октобра 1904. године.

Многопоштовани Госп. Архимандрите!

Већ има пуно времена, што сам дужан одазвати се на писмо Ваше из Преблау од 31 јула. Али свеђ сам мислио на Вас, па сам недавно у Корушкој баш за то лијепо се напио Преблауске воде, које Сте Ви толико много попили, надам се са најбољим успехом за Ваше здравље.

Жиречек му пише и из Беча у концепту писма од 27. децембра 1904/9 јануара 1905.

Многопоштовани Гдине Архимандрите!

Време око Нове Године не да да се не сећамо далеких познаника и пријатеља, па тако и ја ових дана много мислим на Вас, како Сте и шта радите у тишини манастирској сред букових шума фрушкогорских, далеко од буке и халабуке великих градова, који, као наш Беч, са својим електричним жељезницама човеку не дају ни ноћу мирно спавати.

После повратка из Дубровника доста сам био болестан, глух на једно ухо од нахладе, али, хвала Богу, полако сам се посве поправио. Моје студије завукле су ме сад у најстарије доба Балканскога полуострова, па сам баш овијех дана читао све, штогод има о старим Илирима, Трачанима, Римљанима и др. и дошао чак у камено и бронзано доба.

Следи Руварчев одговор из Гргетега од 12. јануара 1904. [= 1905], у коме се, уз честитку Нове 1905. године., на Руварцу својствен начин, Јиречеку честита и 50-годишњица живота:

Прославилисте и ви петдесетогодишњицу вашу у тишини – и ја вам нисам честитао јер и ви мени нисте честитали седамдесетогодишњицу, а тек је 70-годишњица нешто веће и више од 50-годишњице.

Уз новогодишње писмо не посласте ми никакву књижицу, брошурицу – а ја убог сый шиљем вам своје убоге и прије катастрофе од г. 1901. писане прилошке и молим вас да намењен Господину професору Јагићу екземпляр изволите истом предати, а друга два поклоните ком хоћете. То је, мислим, поштено – а ви се смејте и замерате колико вам је воља! Но шта могу ја за то, што ви немате срца и самилости и собољезнованија?

Здраво дакле и сретно у новој Години!

Понизни ИР.

Руварац следеће писмо, датовано 4. јуна 1905, шаље у бољем расположењу. Ипак, кад говори о свом опоравку („а мени да даде добри Бог да се опет навикнем на мало тврђу храну – јер сам три пуне недеље живио само о млеку ладном – па да станем на ноге и објачам, ако уопште 73-љетни старац може објачати“), осећа се извесна носталгична нота и грчевита жудња за животом: „Благо вама са ваших 50 година! Колико још живота – и тријумфа имате да поберете.“

Следи Јиречеков одговор од 3/16. јуна 1905. године из Беча:

Многопоштовани Господине Архимандрите!

Врло сам се обрадовао, кад сам примио писмо Ваше од 4 ов. мј., у којем пишете, да Сте се решили велике бриге ради здравља. Хвала Богу, да међу Србима има и ваљаних модерних лечникв. Већ се било прочуло и међу Србима у Бечу, да ћете Ви овамо доћи, ради некакве операције. Радује ме у велико, да по бољем проучењу тога не треба. Нека Вас Бог поживи у добром здрављу за корист народа српскога и за радост Вашим штоватељима и пријатељима још много и много година!

Иларион Руварац је ипак боравио у Бечу. То дознајемо из концепта писма Константина Јиречека Иларионову брату, протојереју Димитрију Руварцу од 9/22 јула 1905. године.

Много поштовани господине!

Велика Вам од мене хвала на књигама, које Сте имали доброту мени послати, на „Српском Сиону“ за г. 1903-1904 и на врло занимљивом „Опису фрушкогорских манастира“ од г. 1753.⁷²

⁷² Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира. 1753*, Карловци 1903/1904.

Она два друга екземплара одредили Сте „историчком семинару“, али мислим да ће то бити наш семинар за славенску филологију, у којем су и славенски историци; „историјски“ семинар нашега универзитета је сасвијем њемачки.

Молим Вас, поздравите од мене Вашег г. брата, Архимандрита Илариона: надам се, да се је сретно из Беча вратио и да није у здрављу горе, него је овдје био.

С одличним поштовањем,
Ваш одани

Несрећни Иларион је, међутим, ускоро умро. К. Јиречек је његовом брату, Димитрију Руварцу, изразио саучешће у писму датованом 16/29. августа 1905. године:

Многопоштовани господине!

На повратку из Швајцарске стигла ми је овде тужна вјест о смрти Вашег г. брата, архимандрита Илариона Руварца, којег сам ја имао срећу видети још пре неколико недеља у Бечу. Нисам онда слутио да му је суђено само тако мало времена. Његова смрт је велики губитак за српску науку и литературу. Међу свима, који ће се занимати српском историјом, вазда ће се његово име спомињати са великом хвалом и поштовањем, још у даљим будућим временима. Што сам имао част лично ш њим се запознати, чешће га видјети и не ретко ш њим дописивати, остаће мени најдрагоценија успомена. Примите, заједно са целом породицом великога покојника, уверење о најсрдачнијем мојем учешћу код тешке загубе, која је стигла не само Вас, него и велики круг српских и славенских књижевника.

С одличним поштовањем,
Ваш одани К. Јиречек,

У Блуденицу, 16/29. августа 1905.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ИЛАРИОНУ РУВАРЦУ

Андрејић, Ж., *Пантелија Срећковић и Иларион Руварац*, Митолошки зборник, 14, ур. др М. Стојановић, прир. Ж. Андрејић, Центар за митолошке студије, Рача-Београд, 2005, 133-223.

Браћа Руварац у српској историографији и култури, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997.

Врховац, Р., *Карактер и рад Ђуре Даничића*, Књиге Матице српске, 48, Нови Сад, 1923.

Гавриловић, С., *Иларион Руварац и Велика сеоба 1690*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 43-53.

Гершић, Г., *После педесет година*, Културни проблеми, 1912, I, 10-45.

Гранић, Ф., *Радови Илариона Руварца који имају везе с византиском историјом*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 245-248. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Грчић Ј., *Ил Руварац као сарадник*, *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског дру-

штва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 277-280.

Грчић, Ј., *Портрети с писама V*, Нови Сад, 1939, 1-99.

Динић-Кнежевић, Д., *Иларион Руварац о Србима у средњовековној Угарској*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 61-71.

Ђорђевић, М., *Српска епика као историјски извор. Критички метод Илариона Руварца*, у: *Стваралачки дух и аналитички чин I*, Београд, 2001, 25.

Ђорђевић, М., *Иларион Руварац у критичком огледалу Николе Радојчића*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 267-275.

Ђурђев, Бр., *Руварац данас*, Летопис Матице српске, јун 1983, год. 159, књ. 431, св. 6, стр. 980-

Ивачковић, И., *Иларион Руварац*, Гласник православне цркве, 1905, VI, 10-11, стр. 725-731.

Ивић, А., *Иларионова одрека владичанског достојанства, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 285-288.

Игњатовић, Ј. *Поглед на књижевство*, Летопис Матице српске, 1857, 96, 141-170.

Ил. Руварац о својој мајци, Споменица Илариона Руварца (1832-1932), отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 296-298.

Јакшић, М., *Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија*, Летопис Матице српске, 1901, књ. 206, св. II, 1-32.

Једно писмо архим. Илариона Руварца проф. Гаврилу Витковићу, Саопштио Јован Хаџи-Васиљевић, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад, 1935, књ. VIII, 450-451.

Јовановић, Љ., *Ђурађ Бранковић, лажни потомак старих српских деспота*, Дело, Београд, 1896, књ. XI, 379.

Јовановић, Љ., *Архимандрит Иларион Руварац*, Дело, Београд, 1905, год. X, књ. 36, 227-232.

Klaić, V. *Iarion Ruvarac, srpski istorik*, Vienac, 1887, XIX, 19, str. 302-303; 22, str. 350-351; 23, str. 367-368.

Костић, М., „*Serbia sacra*“ *Илариона Руварца*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 256-262. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Костић, М., *Родословље породице Руварац*, Споменица Илариону Руварцу, Нови Сад, 1955, 9-11.

Костић, Драгомир, *Иларион Руварац и Милош С. Миливојевић*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 329-335.

Лемајић, Н., *Значај дела Илариона Руварца за проучавање прошлости Срба у Угарској од Мохачке битке до Карловачког мира*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 71-77.

Лесковац, М., *Ј. Грчић, Портрети с писама*, књ. V, *Нови Сад*, 1939, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад, 1939, књ. XII, 243-245.

Личинић, Ст., *Сећања на Ил. Руварца, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 322-325.

Marinković, B., *Ilarion Ruvarac i njegovo delo. Povodom 140-godišnjice rođenja (1832-1972)*, Istraživanja, knj. 2, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, ur. akademik Petar Popović, 453-509.

Матић, С., *Песма у част оца Иларионова, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 298-301.

М., *Иларион Руварац, Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу, патријарху. Три излета о такозваној великој сеоби српског народа*, Бранково коло, 1896, II, 27, 855-861.

Милосављевић, В., *Браћа Руварац о Сави Текелији*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 255-267.

Милутиновић, Вл., *Кришено писмо Ил. Руварца, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 288-289.

Милутиновић, Вл., *Кућа у којој се родио Ил. Руварац, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 289.

Милутиновић, К., *Иларион Руварац и Јован Томић*, Југословенски историјски часопис, Београд, 1980, 1-2, 1-43.

Милутиновић, К., *Фрањо Рачки и Иларион Руварац*, Зборник за историју, Нови Сад, 1980, 21, 159-171.

Милутиновић, К., *Иларион Руварац и Јован Грчић*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1985, 127-149.

Николић, Вл. *Архимандрит Ил. Руварац, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 304-314.

Новаковић, М., *Из Руварчевих писама*, Правда, 6, 7, 8. и 9. јануар 1933, год. XXIX, бр. 10.115-10.118, стр. 29.

Олеснишки, А., *Турски извори о Косовском боју. Успомени Илариона Руварца*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1935, књ. XIV, 59-99.

Пекић М., *Никодим Милаш и браћа Иларион и Димитрије Руварац*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 193-213.

Перовић, Л. Т., *Нешто о критици уопште и наша савремена критика*, Срђ, Дубровник, 1905, IV, бр. 7 и 8, 310-318.

Писма Илариона Руварца игуману Сави Орловићу, прир. Д. Н. Петровић, фототипско издање, 1937.

Писмо академика Николе Радојчића, Гласник САНУ, Београд, 1961, књ. XII, св. 1, 147-149.

Писмо Ил. Руварца Академији приликом избора за члана, Споменица Илариона Руварца (1832-1932), отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 295-296.

Полит-Десанчић М., *Ил. Руварац, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 301-304.

Попов, Ч., *Иларион Руварац и Јован Ристић*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска

академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 175-193.

Поповић, Д., *Рад Илариона Руварца на проучавању политичке историје Срба у Војводини*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 248-252. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Поповић Д., *Ил. Руварац о етничком саставу наше чаршије*, *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 280-283.

Поповић, Д., *Неколико писама из ране младости Ил. Руварца*, *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 289-295.

Протић, А., *Наши модерни историчари*, Београд, 1899.

Протић, Пр., *Прошлост и полупрошлост*, Београд, 1994.

Пурковић, М., *Ил. Руварац на бечком универзитету*, *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 295.

Радојичић, Сп.Ђ., *Два примера Руварчеве тачности*, *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 123-147.

Радојичић, Сп.Ђ., *Руварчево место у српској историографији*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1956, св. XIII-XIV, 193-208.

Радојичић, Н., *Руварчева тежња за истином*, Бранково коло, 1909, XV, 16, 241-244; 17, 257-259.

Радојичић, Н., *О двадесетпетогодишњици смрти Илариона Руварца*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1930, III, 351-358.

Радојичић, Н., *О историскоме методу Илариона Руварца*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци,

1932, књ. V, св. 12, 163-220. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932. Прештампано у: *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 44-104.

Радојчић, Н., *О стогодишњици рођења српског историчара Илариона Руварца*, Гласник Скопског научног друштва, 1933, XII, 217-234.

Радојчић, Н., *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, Записи, Цетиње, 1933, VII, књ. XII, св. 1 (јануар), 31-34.

Радојчић, Н., *О мислима и напорима око издавања радова Илариона Руварца*, *Зборник Илариона Руварца I*, прир. Н. Радојчић, Београд, 1934, I-XXX.

Радојчић, Н. *Критика радова Илариона Руварца*, *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 104-123.

Радојчић, Н., *Списак радова Илариона Руварца*, *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 148-165.

Радонић, Ј., *Ил. Руварац као беседник*, *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 262-266.

Радонић, Ј., *Иларион Руварац (рођен 1. септ. 1832, умро 8. авг. 1905)*, *Летопис Матице српске*, 1905, 233, 106-120.

Радонић, Ј., *О Иларијону Руварцу*, *Летопис Матице српске*, 1907, 244, стр. 1-21; 245, стр. 51-70. Прештампано у: *Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад, 1955, 11-44.

Радонић, Ј., *Иларион Руварац и његови радови на пољу црквене историје*, *Источник*, Сарајево, 1907, XXI, св. 1-2 (31. јануар), 19. Прештампано у: Радонић, Ј., *Иларион Руварац и његови радови на пољу црквене историје*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, књ. V, св. 12, 229-245. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Рокаи, П., *Угарска и Мађари у делу Илариона Руварца*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чedomир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 77-109.

Руварац, Д., *Штампани радови И. Руварца, Споменица умрломе архимандриту гргетешком И. Руварцу*, прир. Д. Руварац, Српски сион, 1905, бр. 17, 505.

Сава, епископ шумадијски, *Карловачка богословија за време ректорства Илариона Руварца*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чedomир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 159-167.

Савковић, Ј., *Српска историја у Новосадској гимназији и Ил. Руварац, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 319-322.

Сандић, А., *Црна књига, V, Легенда оца Иларијона, 'оца, инока, схимника, преподобника'*, 1887.

Секулић, Ј., *Из мојега сећања на Ил. Руварца, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 314-319.

Синиша, *Народна традиција и непогрешими историци*, Стражилово, 21. 07. 1888, 4, 29, 455.

Скерлић, Ј., *Иларион Руварац*, Одјек, Београд, 1905, IV, 186.

Smičiklas, T., *Ilarion Ruvarac*, Ljetopis Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1907 (za god. 1906), 21, 168-173.

Споменица умрломе архимандриту гргетешком Илариону Руварцу, прир. Д. Руварац, Карловци, 1905.

Стајић, В., *Отац Ил. Руварца као ученик, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 283-285.

Станојевић, Ст., *У спомен Илариона Руварца*, Српски књижевни гласник, Београд, 1932, XXXVI, 581-584.

Стевановић, П., *Иларион Руварац о хронологији у делима светог Саве*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1924, 1-2, стр. 240-247.

Суботић, К. *Приликом шездесетогодишњице Илариона Руварца. Повесно-психолошке цртице*, Летопис Матице српске, 1894, 117, 108-114.

Сувајџић, Б., *Два промишљања српске историје, Иларион Руварац и Панта Срећковић*, Даница, Српски народни илустровани календар за годину 1997, ур. Миодраг Матицки, Нада Милошевић-Ђорђевић, Вукова задужбина, Београд, 1997, 212-216.

Сувајџић, Б., *Иларион Руварац између историје и традиције*, у: *Словенско средњовековно наслеђе*, Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, ур. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Чигоја штампа, Београд, 2002, 637-653.

Сувајџић, Б., *Две студентске расправе Илариона Руварца*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 2004, 32/2, 331-343.

Сувајџић, Б., *Иларион Руварац о Панти Срећковићу*, Митолошки зборник, 14, ур. др М. Стојановић, прир. Ж. Андрејић, Центар за митолошке студије Србије, Рача-Београд, 2005, 97-125.

Сувајџић, Б., *Преписка Илариона Руварца и Константина Јиречка*, у: *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима. Посвећено успомени на др Живана Живковића*, ур. Б. Сувајџић, год. II, Београд, 2006.

Сувајџић, Б., *Иларион Руварац и митолошка школа*, Митолошки зборник 16, Тема: академик Мирослав Пантић, ур. др М. Стојановић, прир. Ж. Андрејић. Центар за митолошке студије Србије, Рача-Београд, 2007, 139-159.

Самарцић, Р., *Писци српске историје*, књ. IV, Београд, 1994, 241–249.

Тестамент оца Ил. Руварца, Споменица Илариона Руварца (1832-1932), отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 298.

Томановић И., *Г. Руварац и Монтенегрина*, Сремски Карловци, 1899.

Томић, Ј., *Неродољубива историја*, Застава, 1907, бр. 226, 230, 232, 234, 237, 239, 243, 245, 247, 254, 255, 256, 258, 261, 263, 267, 270. Прештампано (са изменама и допунама) у: Томић, Ј., *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора, Критика Руварчеве школе*, Нови Сад, 1908. Прештампано у: *Критика Руварчеве школе*, Београд, 2000.

Томић, Н.Ј., *Црна Гора у почетку XVII века била је, заиста, потчињена Турцима*, Дело, Београд, 1898, књ. 17, 74-84.

Томић, Н.Ј., *Некролог*, Српски књижевни гласник, Београд, 1905, XV, 397-400.

Томић, Н.Ј. *Архимандрит Иларион Руварац*, Годишњак СКА, Београд, 1905, XIX.

Тошковић, Ј., *Значај рада Илариона Руварца на проучавању политичке историје Црне Горе*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 252-256. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Трифуновић, Ђ., *Руварчева издања српскословенских изво­ра*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад, 1988, 24, 243-251.

Ћирковић, С., *Дилетанти у развоју српске историографије*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у

Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 21-29.

Ђирковић, С., *Студија Илариона Руварца „О кнезу Лазару“*, у: *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Београд, 1992, 9-17.

Ђоровић, Вл., *Рад Илариона Руварца на историји Босне*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 1932, књ. 5, св. 2, 220-229. *Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Флорински, Т. *Новејшија историческија изследованија архимандрита Илариона Руварца*, Университетскија известија, Кијев', 1889, XXIX, 299-325.

Чекеринац Б., *Димитрије и Иларион Руварац сарадници листа „Ново време“ (1889-1891)*, у: *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, ур. Чедомир Попов и Негован Витомировић, Зборник радова научног скупа одржаног у Сремској Митровици од 18. до 20. септембра 1996, Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Нови Сад-Сремска Митровица, 1997, 289-297.

Шевић, М., *Ил. Руварац и Змај, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 266-273.

Шишић, Ф. *Пет писама Ил. Руварца Фрању Рачкоме, Споменица Илариона Руварца (1832-1932)*, отштампана из Гласника Историског друштва у Новом Саду, св. 12, Историско друштво у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, 273-277.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Агатоновић, Р. 394
 Адам 211
 Адонис, грчко божанство вегетације и плодности 93
 Ајдачић, Дејан 98, 116
 Акир, премудри 128
 Акрополит, Грк 472
 Александар, Велики 114
 Алексије, божји човек 77
 Алтоман, син зетског кнеза Воји-на 288, 289, 296
 Алтомановић, Никола 91, 251, 266, 290-292, 296, 297, 305, 313
 Амартол, Георгије, византијски хроничар 349
 Ана 200
 Ана, царица 251
 Андрејић, Живојин 33, 34, 246, 479, 487
 Андријаш (Андреаш, Андрија), син краља Вукашина 125, 131
 Андрић, Никола 166
 Андромеда, кћи Касиопеје и етиопског краља Кефеја 139
 Ангелина, кћи Аријанита Комнина, жена деспота Стефана Бранковића 158
 Анђелић, Герман, српски патријарх 17
 Анзелм (Anselm, Anselmo de Cahieu) 442
 Антоније, патријарх 429, 430
 Апафи, кнез 363
 Аполон, олимписки бог, син Зевса и Лете 139, 146, 183
 Аранитовић, Добрило 110
 Арап-паша 131, 137
 Арапин, троглави, црни 88, 89, 120, 126, 127, 131, 132, 134, 136-138, 140, 146, 205
 Арес (Ареј), олимписки бог, Зевсов и Херин син 146
 Арнаудов, Михаил 80, 81, 82
 Арним, Ахим фон (Arnim, Achim von) 24, 67
 Арса, патријар вид. Црнојевић, Арсеније III
 Арсоје (Арсеније) 273
 Асан-ага 118, 119
 Атанасије, даскал, Србин 384
 Атлагић, Марко 34
 Афанасјев, А. Н. (Афанасъев, А. Н.) 72
 Афродита, богиња љубави 93
 Ахи, змај 88, 90, 106
 Ахмедџа, турски песник 324, 325, 329
 Ашбот, О. (Asboth, O.) 438
 Ашик-паша Заде (Ашикпашић), турски историчар 324, 330, 338

- Баба, Новак вид. Старина, Новак
Баденски, маркграф 440
Бајазит I, турски султан 43, 129, 269, 283, 310, 311, 314, 319, 325, 340, 356, 403
Бајазит II, турски султан 324, 396
Бајо Пивљанин 406, 407, 412
Бакић, Јован, трговац 216
Бакотић, Петар 128, 159, 160, 167, 181
Бакхин, Архитеп 191
Балабан, арбанашка потурица 63, 86
Балабан, заточник 86, 87
Балачко, војвода 63, 64, 86, 87, 88, 89, 105, 120, 420
Балас вид. Валас
Балашко вид. Балачко, војвода
Балдовин II (Balduin), латински цар 214, 441, 442
Балеша вид. Балачко, војвода
Балоте, Антон (Балотэ, А.) 97
Балша, српски великаш 354-355
Балша III 347
Балша, унук челника Вратка 286
Балша, Балшић 134, 163, 227, 259, 283
Балшићи, властелска породица 266, 296, 302, 305, 397, 437
Бан од Леђана 94
Бан од Нијемаца 113
Банашевић, Никола 81, 114, 133-135, 262, 336
Бановић, Страхинја 64, 105, 106, 107, 113, 134, 151, 234, 334, 335
Baraković, Juraj 350, 351
Барбароса, Фридрих 143
Баришић, Фрањо 283, 285
Барлети (Барлеције), Марин, биограф 296, 442
Барнауер 322
Бартенштајн, угарски дворски секретар 367, 392
Батори, Жигмунд 205, 207
Башагић, Сафет-бег 322, 325
Безбиљег, хрт 107
Бекић, Томислав 65, 78
Бембо, Андрија 311
Бенфај, Теодор (Benfey, Theodor) 79
Беовулф 143
Бесараба, Александар, влашки војвода 251
Билиш Куб-ила 330
Биргер (Bürger, Gottfried August) 67
Битлиси, Идриз 323, 324, 330, 331
Благојевић, Милош 92
Блаж, свети 63, 86
Блок, Александар 183
Боаров, Д. 31
Бов од Антоне (Bueves d' Hanstone) 111, 114, 135
Бован, Владимир 206, 207
Богдан, брат деспота Оливера 293, 294
Богдановић, Д. 399
Богдановић, Давид 180
Богдановић, Димитрије 266, 272, 285
Богишић, Валтазар 113, 114, 115, 119, 122, 131, 204, 317, 431, 456, 466

- Богумил, властелин 242, 307
 Божена, Јиречек 429
 Божидар, преписивач 309
 Божић, Иван 277, 301, 313, 346, 350, 351
 Божовић, Раде 89, 137
 Бокачо, Ђовани (Воссассио, Giovanni) 132
 Болани, Дојчин 136
 Болица (Биволичих), которска властеоска породица 406
 Болица, Маријан 405, 410
 Бонфини, Антонио, италијански писац, историчар Угарске 202, 364
 Боројевић, Никола 58
 Бочков, Пламен 83, 129
 Бошковић, Јован 25, 168, 217, 238
 Воšković-Stulli, Маја 79, 165, 169
 Бранко, Младеновић, севастократор 283, 292, 354, 371
 Бранковић, Вук 32, 33, 40, 43, 46, 158, 227-230, 258, 259, 266, 280, 283, 292, 296, 300, 304-307, 313, 318, 319, 321, 326-329, 332, 336-339, 345-358, 386, 387
 Бранковић, Георгије, српски патријарх 418
 Бранковић, Гргур (Герман), син деспота Ђурђа Бранковића 158, 202, 203, 370, 371
 Бранковић, Ђорђе (Георгије), гроф 27, 32, 40, 46, 50, 51, 157, 203, 206, 229, 230, 247, 250, 253-255, 282, 283, 287, 290, 299-300, 300, 357, 358, 361-382, 386, 391, 392, 394, 442, 454, 481
 Бранковић, Ђорђе (Максим), син Стефана Бранковића, српски деспот 48, 158
 Бранковић, Јован, син Стефана Бранковића, српски деспот 48, 158, 371
 Бранковић, Лазар, син деспота Ђурђа Бранковића, српски деспот 158, 362
 Бранковић, Стефан, син деспота Ђурђа Бранковића, српски деспот 47, 158, 203, 287
 Бранковићи, српска властеоска и владарска породица 167, 179, 283, 291, 307, 349, 353, 362, 383
 Бранковићи, босански бегови 350
 Бранковићи, сремски 60, 370
 Браун, доктор 343-344, 344
 Браун, Максимилијан (Braun, Maximilian) 77, 78
 Брентано, Клеменс (Brentano, Clemens) 24, 67
 Brlić, Ignjat 322
 Брук, Ван ден 33
 Бугарин, црни 93
 Бугарски, Стеван 255
 Буслајев, Ф. И. (Буслаев, Ф. И.) 72
 Бућа, Михаило 103
 Бућа, Никола, протовестијар 291
 Вавила, зетски митрополит 397, 402
 Вагнер, Р. (Wagner, Richard) 183

- Вајунов, вид. Руварац, Иларион
 Вакарелски, Христо 80, 112
 Валас, демон 63, 87, 88, 90, 105, 106
 Ваљавец, Матија 173-175, 180
 Василије 227
 Вебер, Албрехт (Weber, Albrecht) 26
 Велева, Дарина 427
 Венијамин, отац 218
 Верковић, Стефан 29, 30, 81, 136
 Вертнер (Wertner, M.) 446
 Веселовски, Александар (Веселовский, Александар Н.) 63, 81, 86
 Вид, словенски бог 177
 Видаковић, Милован 364
 Видосава, љуба 123
 Вилани (Villani, M.), историчар 289
 Висарион, митрополит зетски 405, 407, 409
 Vitezović-Ritter, Pavao 326-328
 Витић, Зорица 487
 Витковић, Гаврило 17, 230, 386, 481
 Витомир 303, 304
 Витомировић, Негован 17, 479-483, 486, 488-489
 Вишварупа, троглава змија 89
 Вишебуд 103
 Вишњић, Филип 74, 143, 162, 188, 189, 326
 Владимир, свети 432
 Владислав, зетски краљ 262
 Владислав Јагелонац, угарски краљ 95, 98
 Владиславић, Сава 253
 Влађенић, Влатко 332
 Влатко, Херцеговић, син херцега Стефана 447
 Влах-Алија 105, 106, 107, 134
 Влашић, Радуле 400, 401
 Водан, германски бог рата 105, 130, 139
 Војин, зетски кнез 90, 91, 92, 177, 209, 297, 298
 Војиновић, Алтоман 90, 91
 Војиновић, Војислав, кнез 90, 91, 209, 281, 282, 288, 290, 293, 295, 297
 Војиновић, Милош 87, 90, 91, 92, 93, 151, 157, 234, 421
 Војиновић, Тома 90, 91
 Војиновићи, зетска породица 91, 92, 297, 420
 Војихна, ћесар 195, 295
 Војновић, Георгије 17
 Волфдитрих (Wolfdietrich) 63, 86, 135
 Волх, Всеславевич 144
 Vončina, J. 326
 Vrančić, Anton 97, 196, 205
 Вратислав барон Чех 343
 Вратко, кнез 281, 285, 286
 Вритра, змија 87, 88, 90, 127, 140
 Врховац, Р. 479
 Вук, Бранковић, деспот вид. Змај
 Деспот Вук
 Вук Бранковић Подгоричанин 371
 Вук, Елеазар 292
 Вук, Огњени вид. Змај Деспот Вук
 Вук, Стефановић Караџић 16, 22, 28, 47, 73, 74, 80, 86, 89, 92,

- 94, 98, 102, 103, 106, 109, 110, 113, 115, 120, 123, 131, 133, 138, 142-144, 146, 147, 149, 152, 158, 160-163, 165-167, 169, 175, 182, 188-190, 195, 196, 203-205, 209, 212, 213, 237, 258, 271, 326, 346, 366, 386, 387, 400, 401, 414, 470
- Вукаловић, Лука 462
- Вукан, Немањић, велики кнез 47, 50, 191, 233, 281, 402, 409
- Вукановићи 47, 50, 233
- Вукашин, Мрњавчевић, српски краљ 40, 41, 42, 44, 45, 79-80, 84, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 121-123, 125, 126, 148, 151, 156, 157, 163, 197, 225-228, 232, 234, 242, 247-261, 263-275, 277-279, 287, 290-296, 299, 307, 428, 430, 432, 435
- Вукашин од Леђана 110
- Вукићевић, М. 206
- Вуковић, Божидар Подгоричанин 372
- Вуковић, Влатко, војвода 306, 312, 319, 332, 336, 338, 345, 347, 355
- Вуковић, Ђурађ вид. Ђурађ, Бранковић
- Вуковићи 355
- Вукомановић, Славко 110
- Вукосава, кћи кнеза Лазара 283, 326, 328, 344
- Вукчевић, Мило 199
- Вукчић-Косача, Стефан, херцег од светога Саве 259, 403, 447
- Вулић, Никола 217, 238
- Вучо, Јулијана 62
- Гавриловић, Андра 11, 24, 63, 65, 86, 91, 114, 116, 131, 132, 168
- Гавриловић, Јован 243
- Гавриловић, Никола 207
- Гавриловић, Славко 479
- Гара, Никола, вид. Горјански, Никола Млађи
- Гаревић, Никола, вид. Горјански, Никола Млађи
- Гелцер, Х. (Gelzer, Heinrich) 467
- Герлах, Стефан (Gerlach, St.) 205, 342, 431
- Геролд 456
- Герчић, Јаков 20
- Гершић, Гига 382, 391, 392, 479
- Гијом Адам, барски архиепископ 134
- Гилфердинг, Александар Ф. (Гилфердинг, А. Ф.) 45, 53, 133, 139, 157, 211, 214-216, 319, 329, 354, 386, 417
- Гино 132, 134, 146
- Гино, Арнауце 132, 134
- Гино, ди Тако (Ghino di Tasso) 132
- Гино, Латинин 132, 134
- Гојко, Мрњавчевић 253, 272, 296
- Големовић, Ђурађ челник деспота Ђурђа Бранковића 52, 187, 200, 201
- Головин, руски царски саветник 387
- Голотрб, Иво 234
- Горјански, Никола Млађи, мацвански бан и зет кнеза Лаза-

- ра 98, 283, 289, 297, 306, 328, 332, 351
- Гранић, Ф. 479
- Грбичић, Зане (Giovani Antonio Bolicca) 406, 407
- Грбљановић вид. Хребељановић
- Гргур, наводни син слепог Гргура Бранковића 370
- Гргуревић, Вук, српски деспот вид. Змај Деспот Вук
- Гребељановић, Лазар вид. Лазар, кнез
- Гребострек, Новак, велики војвода 206, 214
- Грегора, Никифор 79, 108
- Григорије 163
- Грим, браћа (Grimm, Brüder) 62, 70, 72, 79, 173, 176, 180
- Грим, Јакоб (Grimm, Jacob) 24, 26, 40, 67, 72, 79
- Грим, Вилхелм (Grimm, Wilhelm) 24, 26, 70, 79, 130
- Грицкат, Ирена 263
- Грковић, Милица 309
- Громовник, бог 160
- Груба 277
- Грујица, Новаковић 88, 94, 142, 152, 205, 234
- Грујић, Никанор 367, 422
- Грујо вид. Грујица, Новаковић
- Грчић, Јован 234, 236, 243-245, 303, 322, 359, 361, 362, 422, 466, 479, 480-482
- Грчић, Манојло 163, 197, 208
- Губернатис, А. де (Gubernatis, A. de) 72
- Гундулић, Циво 299, 405
- Давидовац, Сава 18, 415, 433
- Давидовић, Димитрије 367
- Данило II (Пећки), српски архиепископ и писац 44, 263, 271, 364
- Данило III (Бањски или Млађи), српски патријарх и писац 209, 281, 300
- Данило, Петровић (Шћепчевић), митрополит црногорски 402, 407-409, 412, 413
- Даничић, Ђура 16, 28, 367, 368, 479
- Даничић, Јуро 120
- Данте, Алигијери (Dante, Alighieri) 132
- Даријан, цар 136
- Дебелић (Дебељак), Новак вид. Старина Новак
- Дебељковић, Дена, поп 272
- Дејан, властелин 294
- Делић, Лидија 83, 84, 115, 121, 122
- Деретић, Јован 148, 167
- Деспина (Оливера), кћи кнеза Лазара 283, 306, 328
- Детелић, Мирјана 93
- Дијана, богиња 83
- Диканж (Du Cange) вид. Дифрен
- Димезил, Жорж (Dumizil, Georges) 70
- Димитрије 201
- Димитрије, свети 268, 269, 285, 456
- Димитрије Кобилић 330
- Динекон, Петар 79, 80, 82
- Динић, Михаило 91, 304, 307, 310, 313, 314, 318, 319, 332, 356, 428

- Динић-Кнежевић, Душанка 458, 480
- Динче, Арнауце 132
- Диоклецијан, римски цар 136, 161
- Дионис, најмлађи Зевсов син, бог вегетације и плодности 93, 183
- Дитрих 130
- Дифрен (Charles du Fresne du Can-ge) 41, 283, 291, 328, 442
- Дифрен-Кане, Филип 342
- Дмитар, војвода 345
- Дмитар, жупан 50, 191
- Дмитар, краљевић 44, 125
- Дмитар, из Купиника 47, 225
- Добровски, Јосиф (Dobrovsky, Jo-sif) 24
- Дојчин, Петар 158
- Доментијан, монах и писац 52, 190, 192-194
- Дончева, Дарина 427
- Драгаш, Јован, деспот 126, 141, 142, 266, 294
- Драгаш-Дејановић, Константин, великаш 126, 141, 266, 293, 294
- Драгиња (Драгана), у монаштву Теодосија, сестра кнеза Лаза-ра и жена челнника Мусе 42, 209, 210, 266, 281
- Драгиша, војвода 142
- Драгутин, краљ 285, 287
- Драгутиновић, М. К. 181
- Дразијан (Drasian) 135
- Дрехслер, Б. (Drechsler, B.) 63, 86
- Дрндарски, Мирјана 83, 146
- Дурије, Пол (Durrîeu, Paul) 442
- Дука, Јован, византијски хрони-чар 157, 320, 338, 348
- Дука, Херцеговац 134
- Дуклијан, цар вид. Дукљанин, цар
- Дукљанин, поп 61, 75, 155, 262
- Дукљанин, цар 159, 161
- Дучић, Нићифор 43, 50, 237, 462
- Ђемо, Брђанин 126, 127, 129, 130-4, 146
- Ђерзелез, Алија 110
- Ђино, арбанашки кнез 131, 132, 146
- Ђорђе (Ђурђе), свети 132, 133, 136-140, 147, 148
- Ђорђевић, Јован 57, 58
- Ђорђевић, М. Ј. 217, 238, 421
- Ђорђевић, М. Призренац 386, 387
- Ђорђевић, Милош 31, 33, 171, 480
- Ђукић, Аврам 361, 383-385
- Ђурађ I Балшић, обласни госпо-дар 125, 302, 305
- Ђурађ II Страцимировић Балшић, обласни господар 306, 307, 328, 336
- Ђурађ, Бранковић, српски деспот 43, 47, 48, 52, 54, 60, 142, 151, 152, 158, 197-201, 205, 217, 238, 259, 273, 274, 316, 337, 350-355, 362, 367, 370, 371
- Ђурађ, Смедеревац вид. Ђурађ, Бранковић
- Ђураш, Враничић 447
- Ђураш, Или(ји)ћ (Juras) 43, 447
- Ђурашевић (Jurassevich) 43, 447, 448
- Ђура (Ђурађ), син челника Врат-ка 286

- Ђурђевић, Бранислав 392, 412, 414, 480
- Ђурић, Војислав 145, 226, 248
- Евгеније (Јевђеније), принц 286
- Евлија Челеби 323, 331
- Еврениос, турски бег и војсковођа 278
- Едип 163
- Ехо 130
- Елезовић, Глиша 330
- Елијаде, Мирча (Eliade, Mircea) 66, 143
- Енвери 108
- Енгел, Ј. (Engel, Johann Christian) 202, 283, 288, 299, 300, 328, 363, 374, 464, 473
- Жарко, властелин 294
- Живановић 359
- Живановић, Ђ. 340
- Живановић, Јован 223
- Живковић, 29, 335
- Живковић, Живан 20, 487
- Живковић, Теофан 17
- Жигмунд (Sigismund), Луксем-
буршки, угарски краљ 305, 314, 332, 351
- Жигмунд Ракоци, кнез 372
- Жирмунски, В. М. (Жирмунский, В. М.) 70, 112
- Звонимир, хрватски бан 298
- Зигемина (Siegeminna) 135
- Зигфрид (Siegfrid) 262, 263
- Зинцендорф, Ј. (Sinzendorf, Jo-
ach.) 342
- Зиројевић, Олга 33, 323, 325, 329-
331, 347
- Златковић, Иван 141
- Змај, Јован Јовановић 16, 58, 489
- Змај Деспот Вук 43, 48, 84, 94, 110, 111, 117, 151, 158, 187, 202-204, 353, 370
- Зорчић, Марко 393
- Zrinski 326, 327
- Зуковић, Љубомир 94, 109
- Иван, бан (Johanne banno) 333
- Ivan Paližna 333, 334
- Ivan, Horvat 333, 336
- Иван II, византијски цар 311
- Иванић, Душан 22, 59
- Иваниш 125
- Иванишевић, Алтоман 281
- Иванов, Вјачеслав Вс. (Иванов, Вјачеслав, Вс.) 183
- Иванов, Ј. (Иванов, Ђ.) 80, 82
- Иванова, Радост 145, 146
- Ивачков, И. 480
- Ивић, Алекса 393, 394, 480
- Ивић, Павле 26
- Игњатије, руски монах 308
- Изабела 203
- Изида 93
- Изолда (Ижота) 263
- Илија, пророк 160
- Илић, Јован 58
- Илић-Ориовчанин, Лука 458
- Индра, индијски бог 87, 88, 89, 105, 106, 107, 127, 139, 140
- Ирина, деспотица вид. Јерина, „проклета“
- Исаија, старац 42, 227, 256, 258, 302

- Иштар, богиња 93
 Иштванфи, Никола, мађарски историчар 196, 364
- Јабучило, крилати 123
 Jagić, Vatroslav 28, 75, 76, 141, 155, 161, 173, 176, 205, 211, 213, 219, 316, 319, 320, 398, 417, 433-436, 444, 449, 456, 459, 464, 466, 469, 473, 474, 476
 Jagić, Stanka 444
 Јаков 201
 Јакуб, Челебија, син турског султана Мурата I 311
 Јакша, капетан 177
 Јакшић, Ђура 58
 Јакшић, Милутин 381-382, 382, 391, 481
 Јакшићи, браћа 60, 136, 178
 Јанићијевић, Јован 72, 107, 137
 Јанош, краљ угарски 47
 Јања, старац 43
 Јастребов, Иван, руски конзул у Призрену 307
 Јахијапашић, Мехмед-бег 47
 Јацимирски, Александар Ивановић 470, 471
 Јеврејин, Жути 117
 Јевросима, мајка 123, 299
 Јеген, паша 130, 131, 133, 134
 Јегер, Алберт 16
 Јелача, кћи Стефана Уроша III Дечанског 297
 Јелена, августија 286
 Јелена, жена Лазара Бранковића 158
- Јелена, краљица, жена српског краља Уроша I 239, 436-438, 440-442
 Јелена, кћи челника Вратка 286
 Јелена, кћи кнеза Лазара 283, 306
 Јелена, сестра цара Константина 99
 Јелена, царица 41, 162, 237, 261, 295
 Јелисавета, сестра кнеза Војислава Војиновића 297
 Јелисавета, царица 203, 295
 Јерг из Нирнберга, пушкар 339, 340
 Јеремија 201
 Јерина, „проклета“ 43, 47, 48, 158, 187, 197-199, 201, 219, 233, 259, 354
 Јерина, царица 198
 Јефимија, монахиња 195, 196
 Јефрем, српски патријарх 300, 303, 349
 Јиречек, Константин 20, 34, 92, 97, 226, 228, 259, 260, 265, 267, 268, 272, 295, 303, 384, 421, 427-478, 487
 Јоаникије, рашки митрополит 465
 Јован 159, 164, 279
 Јован, Александар, бугарски цар 286
 Јован Владимир, дукљански кнез 128, 448
 Јован Крститељ 159, 160, 249
 Јован Рилски, свети 264
 Јован, син Вратка челника 286
 Јовановић, Гордана 317
 Јовановић, Љуба 27, 378, 381, 470, 481

- Јовановић, Томислав 272, 285, 487
 Јовић, В. 147
 Јово, деспотовић вид. Бранковић,
 Јован
 Јока (Југа), војвода 321, 324
 Јосиф I, аустријски цар 390, 391
 Југ Богдан 29, 286, 294, 334, 335
 Југовићи, браћа 29, 178, 334, 335
 Јуда 160
 Јukić, Fr. 94
 Јулинац, Павле 290, 358, 367, 368,
 374
 Јустинијан, византијски цар 360
 Јуришић, Јанко 142
- Кадмо, епонимни херој Кадмеја-
 ца, син феничанског краља
 Агенора 146
 Кајица, војвода 52, 158, 200, 201
 Калин, цар 128
 Калиник, пећки патријарх 393
 Калић, Јованка 266
 Каниц, Феликс 468
 Кантакузин, Димитрије 264
 Кантакузин, Јања 197
 Кантакузин, Јован (Cantacuzenos)
 43, 108, 109, 112-114, 116, 119,
 121, 197, 261, 262, 293, 299
 Кантакузин, Матија 197, 295
 Кантакузин, Теодор 197
 Кантакузин, Тома 197, 199, 201
 Кантакузиновић, Јован 197
 Капици-паша, Ибрахим 363
 Карађорђе, Петровић, вожд 442
 Караљук, војсковођа 205
 Караман, хрт 64, 105, 107, 234
 Карановић, Зоја 142, 163
- Карасек 452, 453
 Карло, Велики 133, 143, 371
 Карло I Напуљски 442
 Карло VI, француски краљ 314
 Кастор, један од Диоскура 178
 Кастриот-Скендербег, Ђорђе (Ђу-
 рађ) 54, 63, 86, 129, 217, 238,
 332
 Катарина, кћи краља Твртка I 445
 Каћански, Стеван Влад. 58
 Качановски, Владимир 227, 267
 Каčić-Miošić, Andrija 63, 86, 129,
 272, 298, 326-328
 Кевендиш, Р. (Cavendish, Richard)
 87
 Кербер, чувар улаза у Подземље
 146
 Кидон, Димитрије, солунски ре-
 тор 314
 Килибарда, Новак 109, 116
 Кинам, Јован, византијски исто-
 ричар 191, 457
 Klaić, Vjekoslav 438, 456, 458, 481
 Клавих, Гонзалес (Ruy Gonzales
 de Clavijo) 310
 Кнежевић-Бјелопавлић, Раде 110
 Клеут, М. 207
 Кобилић, Димитрије 330
 Кобиловић, Михаило 344
 Ковачевић, Љубомир 40, 217, 224-
 228, 240, 241, 252, 257-259,
 267, 269, 271, 276, 279, 280,
 294, 295, 312, 313, 345, 350,
 355, 357, 359, 416, 472, 473,
 475
 Кокјара, Ђузепе (Cocchiara, Giu-
 seppe) 24, 62, 70, 128

- Колар, Јан (Kollâr, Jan) 24, 160
 Колингвуд, Робин Џ. (Collingwood, R. G.) 37
 Кољевић, Светозар 207
 Комнен I Манојло, византијски цар 208
 Комнени 197
 Константин Велики, римски цар 50, 237
 Константин VII Порфирогенит, византијски цар и писац 103
 Константин Филозоф 60, 195, 200, 205, 277, 316, 317, 320, 337, 340, 345, 347, 352
 Константин, цар 99, 162, 198, 237
 Константиновић, Зоран 339
 Контарини, Павле (Contarini, Paolo) 274, 343
 Копитар, Јернеј 29, 63, 86
 Корнер, Јероним, далматински провидур 405, 440
 Косанчић, Иван 29, 334, 335
 Косара 262, 448
 Косаче, властеоска породица 419
 Косијер, Никола, дијак 403
 Косиков, Г. К. 72
 Костадин, бег 293
 Костадин, цар 122
 Костић, Драгомир 481
 Костић, Драгутин 77, 86, 92, 102, 103, 114, 160, 212, 309
 Костић, Лаза 23, 29, 30
 Костић, Мита 216, 481
 Котроман, босански бан 285
 Краус, Фридрих (Krauss, Friedrich) 180
 Кравцов, Н. И. (Кравцов, Н. И.) 74
 Крали, Марко вид. Краљевић, Марко
 Крек, Грегор 173, 180
 Кресимир 298
 Креценбахер, Леополд (Kretzenbacher, Leopold) 26
 Кристоф фон Киндсберт 362
 Крњевић, Хатица 30, 119, 169
 Кронес, Франц (Krones, Franz) 378
 Крстић, Бранислав 145
 Крумбахер, Карл (Krumbacher, Karl) 456
 Кузун-Јања 187, 197, 198
 Кун, А. (Kuhn, A.) 26, 63, 72
 Курипечић (Курипеших), Бенедикт (Curipeschitz, Benedict), путописац 157, 273, 340-342
 Курјаковићи 298
 Ладислав, Чаки 363
 Лазар, кнез 14, 15, 29, 40, 43, 45, 46, 60, 68, 90, 91, 92, 125, 131, 141, 151, 157, 195, 196, 209, 210, 218, 228, 229, 234, 239-244, 249, 251, 254, 256, 259, 263, 264, 266, 280-310, 312-315, 317-329, 331-340, 344-359, 401, 402, 416, 439, 441, 472, 489
 Лазар, наводни син слепог Гргура Бранковића 370
 Лазаревић, Вук 200, 347, 350
 Лазаревић, Јован 22
 Лазаревић, Стефан, деспот 43, 52, 60, 158, 187, 195, 199-201, 205, 209, 210, 241, 277, 282, 283, 316, 317, 347, 352

- Лазаревићи 158, 349, 351, 355
 Латковић, Видо 162-164, 166, 170, 340
 Леђанин, Владислав, краљ (Ledi-anin, Vladislav, rex) 95, 101
 Левенклав, Х. (Lewenklaui, H.) 97-98, 323
 Леђански, краљ 94, 95, 96, 97, 202
 Лека, Дукађински вид. Лека, капетан
 Лека, капетан 141, 149, 329
 Лемајић, Ненад 481
 Леонтије, префект Илирика 456
 Леополд I, аустријски цар 230, 250, 363, 364, 367, 367-368, 368, 370, 375, 378, 380, 384-386, 388, 389, 391, 393
 Лесковац, Младен 23, 30, 481
 Линг, Тревор О. (Ling, Trevor O.) 87
 Личинић, Ст. 482
 Локи, скандинавско божанство 161
 Лома, Александар 70, 71, 77, 78, 84, 85, 103, 104, 149
 Лонгин Бранковић 372
 Лудвиг (Лудовик) I, угарски краљ 285, 287, 289, 292, 297, 305
 Луј Баденски, принц 375
 Лука, јеванђелиста 419
 Лукаревић, Јаков (Luccari, J.) 108, 126, 156, 200, 202, 203, 253, 256, 268, 269, 285, 286, 328, 335, 346, 347, 405
 Lucić 311
 Lucić, Hanibal 63, 86
 Љубибратић, Петар, српски епископ 393
 Љубинковић, Ненад 108, 111, 115, 121, 146, 149, 165, 206, 261, 306, 309, 313, 323, 324, 326, 332, 334, 336, 350, 351, 358
 Љубић, Симе (Šime) 215, 416, 417, 419
 Љутица, Богдан 126, 141, 293, 294, 298, 299
 Магарашевић, Ђ. 416
 Мајер-Блаж, хрватски бан 63, 86
 Мајков 299, 300, 302
 Мајсторовић, Татјана 62
 Макарије, јеромонах 395, 397, 429
 Макарије, српски патријарх 46, 191, 229, 367, 388, 429, 439
 Максим I, српски патријарх 362, 373, 380
 Макушев, В. 310, 312
 Малетић, Ђорђе 105
 Малкоч-бег (Малкошић) 340
 Мандалина, вила 146
 Манојло II Палеолог, византијски цар 311, 314
 Мара, кћи кнеза Лазара 241, 282, 283, 326, 344
 Мара, кћи челника Вратка 286
 Маргита, дјевојка 196
 Маретић, Томо 63, 65, 75, 86, 102, 108, 111, 114, 125, 128, 133, 137, 140, 141, 156, 167-168, 177, 206, 207, 248, 294, 401
 Марија, сестра краљице Јелене 442
 Маринковић, Боривоје 36, 44, 165, 482

- Маринковић, Радмила 192-194
 Марк, корнволски краљ 263
 Марко, Краљевић 64, 65, 74, 80, 82, 83, 114, 116, 118, 120-123, 125-128, 130-138, 140-151, 157, 167, 168, 178, 198, 202, 217, 234, 251, 266, 268, 269, 293-295, 298, 299, 306, 313, 334, 337, 350, 351
 Марковић, Ђука 109
 Марковић, Ж. 32
 Марковић-Млатишума, Станиша, оборкапетан 52, 187, 216, 233
 Марковић-Штрбац, Светлана 98
 Марсилије 383, 404
 Матеј 160
 Матија Бесараба, влашки војвода 372
 Матија Корвин, угарски краљ 202, 273, 274, 343
 Матић, Војин 107
 Матић, Светозар 77, 81, 82, 160, 162, 188, 189, 482
 Matić, T. 129, 327
 Матицки, Миодраг 94, 118-120, 137, 138, 234, 301, 487
 Matković, Petar 273, 274, 342, 343
 Махмуд, Дукађински 440
 Маширевић, Самуило, карловачки патријарх 365
 Медаковић, Данило 58, 59
 Медаковић, Милорад 385, 399, 404, 408
 Меденица, Радосав 112
 Мезијер, Филип 313, 318, 332
 Мелек Ахмед-паша 323
 Мелетински, Е. М. (Мелетинский, Е. М.) 70, 72, 135, 182, 183
 Менчетић, Шишко 454
 Мериђи, Бруно 123, 143, 144
 Методије, епископ 52, 192, 193
 Мехмед Соколовић, велики везир 429, 431, 436
 Мехмед, турски султан 63, 86, 202, 409
 Мехмед II, турски султан 396, 406
 Мијатовић, Чедомил 197, 238, 241, 270, 271, 282, 285, 287, 437
 Мијушковић, Славко 262
 Miklošič, Franc 76, 111, 211, 438
 Миладинов, Димитрије 94
 Миладинов, Константин 94
 Миладиновци, браћа 205
 Милаковић, Д. 367, 399, 404, 408
 Милаш, Никодим 483
 Милева, кћи кнеза Лазара 283
 Милер, Всеволод (Миллер, В. Ф.) 81
 Милер, Макс (Müller, Max) 63, 72
 Милер, Орест 180, 181, 438
 Милетић, Аврам 113, 118, 119
 Милетић, Светозар 15, 365
 Милија, старац 64, 149, 297, 298
 Милићевић, Ђ. Милан 198, 327, 472, 473
 Милица, кнегиња 195, 241, 281-286, 334, 347
 Миловић, Милован 100, 101, 137, 138
 Милојевић, Милош С. 27, 28, 41, 42, 198, 217, 235, 238, 245, 416, 481

- Милон Кабле 338
 Милосављевић, Вера 482
 Милосављевић, Петар 164
 Милош, Кобила вид. Обилић, Милош
 Милош, Кобилић (Кобиловић) вид. Обилић, Милош
 Милош, ставилац вид. Војиновић, Милош
 Милошевић-Ђорђевић, Нада 70, 138-141, 160, 162, 169, 170, 173, 181, 182, 207, 208, 212, 226, 234, 248, 253, 254, 265, 272, 275-277, 358, 422, 487
 Милутин, бан 134
 Милутин, краљ 50, 198, 237
 Милутиновић, Вл. 482
 Милутиновић, Коста 416, 482
 Милутиновић-Сарајлија, Сима 94, 95, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 152, 367, 401, 404, 408, 409, 422
 Мило, Комнен 343
 Милош, Кобила вид. Обилић, Милош
 Милош Никола 330, 331
 Миљуков, В. 473
 Мина Костуранин вид. Мина, од Костура
 Мина од Костура 117, 126, 131, 134-136
 Мињанели, Белтрам 310
 Мирко, војвода 218
 Мирковић, Лазар 125, 126, 162, 263
 Мирче, војвода 126
 Митраш 125
 Митровић, епископ 326
 Мићуновић, Вук 406
 Мифка, Љерка 66
 Михаил, цар 227
 Михаил, епископ 308
 Михаило, захумски кнез 103
 Михаило, зетски краљ 102
 Михаило, латински краљ 90, 94
 Михаил Псел 309
 Михаило, Молдавски вид. Михај, Храбри
 Михаиловић, Константин из Островице 340, 348
 Михај Храбри (Mihai, Viteazul), ердељски војвода 205, 207, 394
 Михаљ, велики челник 200
 Михаљевић, Радослав (Радосав), војвода 52, 200, 201
 Михаљчић, Раде 15, 148, 252, 259-262, 266, 267, 278, 280, 281, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 304, 311, 314, 330, 332, 421
 Мицкјевич, Адам 164
 Младен, војвода 283, 371
 Мојашевић, Миљан 67
 Мојсије (Муса), војвода 129
 Молох 107, 137
 Момчило, војвода 64, 79, 105, 108-123, 128, 136, 202, 258, 298, 299
 Момчило, Перитеоријски вид. Момчило, војвода
 Моћениго, венецијански дужд 406
 Мошин, Владимир 309
 Мразовић, Милана 301, 363

- Мресих, Вукашин (Re Uchasin Mresich) 273
- Мрња 277
- Мрњавчевићи (Мрљавчевићи) 123, 125, 156, 163, 164, 251, 253, 256, 265, 267, 269, 271, 277, 278, 283, 290, 291, 294-296, 305, 316
- Мурат I, турски султан 293, 303, 305, 308, 310-315, 323-328, 331, 338, 340, 343, 347, 356
- Мурат II, турски султан 341, 343
- Murko, Matija 166
- Муромец, Иља (Муромец, Илья) 128
- Муса, Арбанашки вид. Мојсије (Муса), војвода
- Муса, Кесеџија 117, 126-133, 136, 146
- Муса, султан 129, 130, 201
- Муса, челник 42, 131, 209, 210, 281, 282, 290
- Мусаки, Андрија II, деспот 116
- Мусијевић, Стјепан вид. Мусић, Стефан
- Мусић, Лазар 42, 49
- Мусић, Стефан 42, 49, 209, 336, 345, 350
- Мусићи, браћа 187, 209, 210, 219
- Мустафа, син султана Мурата (према Константину Михаиловићу из Островице) 340
- Мустафа, паша 273
- Мухамед, пророк 312
- Мушицки, Лукијан 29, 335, 401
- Мушкатиновић, Јован 367
- Нарсојевић, Никола (Narsoevich, Nikola) 273
- Натошевић, Ђорђе 58
- Науман, Ханс (Naumann, Hans) 81
- Наход, Симеон 159, 163
- Недељковић, Милан 391
- Недић, Владан 77, 82, 86, 113, 114, 119, 138, 189
- Немањићи 41, 46, 60, 73, 92, 155, 166, 167, 188-190, 192, 256, 260, 263, 265, 268, 277, 281, 283, 284, 286, 291, 296, 303, 313
- Неринг, В. (Nehring, W.) 96
- Нешри, Мула Мехмед 242, 256, 318, 321-324
- Никетић, Св. 230, 386, 416
- Никола, свети 203
- Николајевић, Коста 214, 215, 416
- Николић, Вл. 483
- Николић, Илија 145
- Николић, Исидор 367
- Нино 93
- Ниче, Фридрих (Nietzsche, Friedrich) 183
- Новаковић, М. 483
- Новаковић, Милица 444
- Новаковић, Стојан 11, 28, 59, 96, 100, 101, 102, 103, 111, 112, 132, 133, 136-139, 173, 181, 182, 191, 200, 201, 214, 215, 218, 230, 244, 246, 252, 260, 262, 272, 279, 294, 295, 320, 344, 354, 362, 363, 368, 374, 379, 386, 416, 417, 420, 421, 434-435, 437-439, 444, 448, 467

- Новић, Јоксим Оточанин 58
 Nogarol, L. 273, 342
 Nodilo, Natko 65, 66, 69, 84, 85, 93,
 94, 98, 106, 107, 128, 151, 152,
 161, 168, 169, 173, 177, 178,
 182, 474
 Ноје 160
 Његош, Петровић Петар II 32,
 284, 318, 337, 400, 409
 Обилић (Кобилић), Милош 33, 63,
 74, 87, 140-142, 151, 157, 178,
 189, 259, 283, 284, 304, 316-
 319, 321, 323, 325-332, 335-
 344, 346, 352-354, 356-358
 Облак, Радосав вид. Облачић, Ра-
 де
 Облачић, Раде 52, 151, 187, 200,
 201
 Обрадовић, Доситеј 378, 401
 Огњановић, Илија 361
 Ожје (Ogier de Danemarche) 133
 Озирис, египатски бог вегетаци-
 је, жита, Месеца, мртвих и об-
 нове живота 93
 Олга Белићева 470, 472
 Олесницки, А. 321, 323, 325, 483
 Оливер, деспот 293, 299
 Оливера, кћи кнеза Лазара 241,
 282
 Оливера, кћи краља Вукашина
 125
 Орбин, Мавро (Orbini, Mauri), ду-
 бровачки историчар 27, 41,
 42, 90, 91, 125, 126, 134, 156,
 157, 210, 226, 238, 248, 249,
 251, 252, 254, 256, 272, 273,
 283, 285, 290-292, 296, 297,
 320, 321, 326, 328, 335, 340,
 343, 344, 346-348, 354, 364,
 405
 Органциева, Цветана 65
 Орловић, Сава 483
 Орфеј 299
 Остојић, Тихомир 217, 378, 418
 Острогорски, Георгије 108, 279
 Pavić, Armin 354
 Павловић, Леонтије 199
 Павловић, Радослав 340
 Павловић, Стеван 363
 Павловић, Теодор 24
 Паз, Октавио 357
 Пајсије, монах 442
 Пајсије, патријарх 27, 42, 226,
 249, 250, 252, 253, 261, 262,
 264-266, 268, 269, 271, 272,
 275, 284, 286, 287
 Палакер (Palacker, Vimrock fon)
 63, 86
 Паласко вид. Балачко, војвода
 Палеолог, Јован V 121
 Палмотић, Јакета 331, 332
 Пантелејмон, свети 302
 Пантић, Мирослав 67, 213, 218,
 236, 283, 285, 290, 331, 338,
 347, 348, 427, 487
 Панчић, Јосиф 439
 Пахомије 309
 Пејановић, Ђ. 341
 Пејачевић, Ф. (Pejacsevich Franz
 Xaver) 94, 95, 97, 101, 264, 288
 Пејовић, Божидар 11, 28

- Пекић, Миленко 483
 Пенушлиски, К. 80
 Перволф, Ј. 96, 98
 Перл 262, 263
 Перовић, Лазар Т. 412, 483
 Персеј 139
 Перси 67
 Петанчић, Феликс 323, 338
 Петка, света 32, 42, 217, 235
 Петковић, Владимир 209
 Petravić, A. 351
 Петрановић, Богољуб 94, 115, 140, 147
 Петровић, Василије, митрополит црногорски 250-251, 299, 319, 354, 355, 385, 401, 403, 404, 406, 408, 409
 Петровић, Д. Н. 483
 Петровић, Петар I 395, 397, 399, 403-404, 408
 Петровић, Радмило 33
 Петровић, Соња 318
 Петровићи, црногорска династичка породица 51, 400, 402, 403, 405, 407-409, 413
 Петровски, Бл. 75, 80
 Петруша, девојка 100
 Пешикан-Љуштановић, Љиљана 84, 203
 Пешић, Радмила 70, 110, 170, 207, 208, 212
 Пико, Е. (Picot, E.) 383, 384
 Пиколомини, Енеа Силвио (папа Пије II), мемоариста 440
 Питон 139
 Питра, кардинал 446
 Пладић, Вук, вид. Бранковић, Вук
 Погодин, М. П. 96, 97
 Подруговић, Тешан 94, 99, 237, 298
 Појезда 178
 Полит-Десанчић, М. 513
 Полукс, један од Диоскура 178
 Попов, Чедомир 17, 416, 479-483, 486, 488-489
 Поповић, Богдан 92, 421
 Поповић, Васа 109
 Поповић, Гордана В. 87
 Поповић, Душан 484
 Поповић, Ђорђе 12, 16, 58, 196, 404, 406, 407
 Поповић, Исаија 393
 Поповић, Миодраг 68, 69, 179
 Поповић, Павле 114, 166, 169, 170, 308
 Поповић, Петар 482
 Потик, Михаило 144
 Предојевић, Хасан-паша 353
 Прејс, П. И. (Прейс, П. И.) 73, 74
 Прелер, Л. (Preller, L.) 27
 Прибац (Примац), Хребелјановић 43, 281, 284
 Пријезда 178
 Пробишић (Пробишчић, Пробиштитовић, Прибишић), Драгослав (Probiscio, Dragossauo) 340, 348
 Провизур-Мијајло 103
 Продановић, Јаша 182
 Прометеј 161
 Проп, Владимир (Пропп, Владимир) 135
 Протић, Александар 380, 391, 461, 484

- Протић, Предраг 484
 Пурковић, Миодраг 16, 484
 Пудић, Иван 263
 Путилов, Борис Н. 81, 82, 135, 150, 170
 Раваничанин III 318
 Радановић, Лазо 163
 Раде, палатин 457
 Раденковић, Љубинко 309
 Radetić, Ivan 65, 96, 173, 176
 Радивојевић, Љубомир 236
 Радић, Вукојевић 119
 Радич Бранковић, челник 158, 200, 201
 Радич, Поступовић, велики челник 200
 Радич, Санковић, војвода 259
 Радичевић, Бранко 16
 Радишић, Јулије 58
 Радојичић, Ђорђе Сп. 35, 60, 262, 308, 317, 484
 Радојчић, Никола 20, 21, 22, 35, 36, 37, 63, 64, 105, 173, 174, 178, 203, 219, 231, 280, 358, 366, 368, 369, 377, 383, 391-393, 404, 417, 419, 445, 480, 483-485
 Радомир, дукљански кнез 262
 Радонић, Јован 13, 15, 16, 21, 27, 35, 36, 61, 192, 206, 218, 244, 260, 275, 300, 365, 369, 370, 372, 373, 376-379, 392, 416, 454, 460, 463, 464, 470, 471, 472, 474, 485
 Радонић, Нова 16
 Радоња, кнез 465
 Радул-бег, из Каравлашке 400, 401
 Рајаковић-Угарчић, Остоја, зет жупана Андрије Гропе 120, 121
 Рајачић, Јосиф, патријарх 23, 367
 Рајић, Јован 22, 27, 58, 59, 174, 202, 204, 206, 210-212, 241, 247, 255, 256, 282, 283, 291, 300, 302, 326-328, 346, 358, 363, 364, 366, 367, 369, 370, 374, 375, 377, 380, 394, 401, 404, 414, 442, 443
 Рајић, Лонгин, српски епископ 393
 Рајко, војвода 151, 196, 198
 Рајко, кефалија 120
 Рајко, нећак Момчилов 120, 121
 Рака, протопоп новопазарски 215
 Рамберти, Бенедето (Ramberti, Benedetto) 272-274, 342
 Ранке, Леополд (Ranke, Leopold von) 20, 61, 413, 414
 Растислалићи, обласни господари 289
 Растко, Немањић вид. св. Сава
 Рафаил-Епактит, Андоније 241
 Rački, Franjo 34, 174, 303, 311, 312, 320, 332, 333, 336, 353, 416-418, 482, 489
 Рашко, старац 109, 271
 Ређеп, Јелка 217, 247, 253-255, 276, 283, 300, 308, 310, 311, 347, 348, 350, 353, 379
 Реља, Крилатица вид. Реља од Пазара
 Реља од Пазара 50, 141, 142, 187, 202, 298, 299

- Решетар, Милан 99, 444, 474
 Рим, К. (Рум, К.) 274
 Ристић, Јован 416, 483
 Ровински, Павле 395, 399
 Рокаи, Петер 486
 Роксанда, царица 41, 90, 94
 Роман, Пркоса, калуђер 259, 264, 268
 Романска, Цветана 122
 Руварац, браћа 17, 36, 416, 458, 479, 481-483, 486, 488, 489
 Руварац, Василије 12, 40, 224
 Руварац, Димитрије, протојереј 13, 14, 35, 36, 212, 218, 366, 429, 430, 473, 477, 478, 483, 486, 489
 Руварац, Иларион 11-520
 Руварац, Јован, вид. Руварац, Иларион
 Руварац, Коста 12, 13
 Руварац, Лазар 13, 15, 23
 Руварчевић, Јован-Сремослав, вид. Иларион Руварац
 Русота, Калојан, Грк, цариник у Новом Брду 199
 Сава, епископ шумадијски 17, 436, 486
 Сава, ердељски архиепископ 362, 363
 Сава, отац 19
 Сава, свети 39, 46, 47, 52, 54, 77, 159, 162, 163, 188-194, 212, 229, 420, 446, 487
 Сава, Хиландарски 438
 Савић, Живан 439
 Савић, Милан 193
 Савковић, Ј. 486
 Саедудин, турски хроничар 256
 Салутати, Колучо 310
 Самарција, Снежана 110, 170, 171
 Самарцић, Радован 206, 283, 285, 342, 343, 420, 421, 488
 Самошкези, Иштван, трансилванијски хроничар 207
 Сандић, А. 236, 486
 Сарам 105
 Сватоплук, Велики 143
 Светић, М. 130
 Секула, Бановић 117, 158, 353
 Секулић, Ј. 486
 Селимовићи 406
 Сењанин, Иво 120
 Сергије, Азаков 308
 Селим, турски султан 343
 Серенсен (Серензен), Асмус (Sørensen, Asmus) 64, 74, 75, 80, 101, 102, 112, 115, 167
 Сибињанин, Јанко 22, 48, 53, 54, 98, 142, 187, 200, 217, 237, 238, 316, 350, 453
 Сигурд 139
 Силвано 93
 Симеон, свети 162, 188, 191
 Сима плем. Богдановић 359, 486
 Симеон, полубрат Стефана Душана 261, 262, 278
 Синагрипа, цар 128
 Синан-паша 163, 191, 192, 212, 230, 386, 394
 Синдик, Душан 427
 Синиша вид. Сима плем. Богдановић
 Сирку 473

- Скерлић, Јован 23, 24, 25, 58, 245, 377, 417, 419, 486
 Слијепчевић, Ђ. 190
 Смедеревац, Ђурађ вид. Бранковић, Ђурађ
 Smičiklas, Tadija 416, 486
 Соколов, Ј. М. (Соколов, Ђ. М.) 26
 Соловјев, Александар 348
 Соранца, Јаков 274, 343
 Спасић, Д. 92
 Спасић, П. М. 394
 Сперански, М. Н. (Сперански, Мих. Несторович) 452, 455
 Спремић, Момчило 197, 199, 201, 339, 347-349, 351, 352
 Срацимир (Страшимир) Јован, видински цар 208, 286
 Срејовић, Драгослав 147-149
 Сретеновић, С. 74
 Срећковић, Панта (Пантелија Славков) 27, 28, 33, 34, 45, 52, 99, 131, 191, 198, 216, 218, 227, 228, 230, 232-237, 239-246, 259, 260, 263, 264, 266-270, 282, 285-289, 294, 297-299, 307, 320-322, 353, 359, 385-387, 416, 417, 435, 437, 439, 440, 479, 487
 Срећковић, Славко 243
 Стајић, В. 365, 487
 Станојевић, Станоје 35, 315, 378, 418, 452-454, 460, 463, 470-472, 475, 487
 Старица, Новак 44, 82, 145, 152, 158, 187, 205-207, 394
 Старчевић, Анте 22
 Стевановић, П. 487
 Степанија, слепа 188, 189
 Стерија, Јован Поповић 29, 58, 59, 335
 Стефан, Дечански (Урош III), српски краљ 45, 53, 214, 233, 249, 286, 297, 298
 Стефан, Душан, српски краљ и цар 41, 43, 47, 53, 63, 68, 86, 89, 90, 91, 92, 94, 99, 101, 102, 103, 111, 151, 152, 155, 156, 177, 179, 194, 195, 214, 215, 237, 253, 255, 260, 261, 264, 271, 276, 277-279, 281-288, 291-295, 297, 298, 301, 327, 351, 365, 366, 368, 420, 428, 432, 460, 463
 Стефан, Немања, велики жупан 39, 44, 47, 50, 54, 162, 187, 188-189, 191, 219, 233, 281, 286, 366
 Стефан, Првовенчани 47, 52, 190, 192-194, 239, 437, 446
 Стефан, Раваничанин, даскал 384
 Стефановић, Георгије 94
 Стефановић, Мирјана Д. 301, 363
 Стефановић, Светислав 77
 Стипчевић, Никша 108
 Стојан, Хајдук 109, 113, 115, 116, 117
 Стојановић, Зоран 143
 Стојановић, Исидор 216
 Стојановић, Љубомир 60, 61, 94, 212, 213, 217, 218, 223, 236, 253, 256, 261, 284, 465, 475
 Стојановић, Миодраг 33, 246, 479, 487

- Стојачковић, Александар 22, 367, 384
 Стојковић, Срета J. 144
 Стратимировић, Стефан 13, 16, 21, 367, 436
 Страхињић, бан вид. Бановић, Страхиња
 Стријемљанин, Павле 353
 Strohal, Rudolf 182
 Суботић, Јован 16, 21, 45, 53, 214-216, 218, 238, 367
 Суботић, Каменко 381, 487
 Сувајџић, Бошко 20, 119, 234, 487, 488
 Сулејман-паша, Скадарски 405, 406
 Сундечић, Јован 453
- Тадић, Р. 357
 Талин 104
 Талоци, Лајош (Thallcczy, L.) 363, 374, 460, 469
 Талфи (Тереза Албертина Лујза фон Јакоб) 73
 Тамерлан, татарски кан 310
 Тамуз 93
 Татомир, дели 207
 Твртко I, Котроманић, босански бан и краљ 60, 297, 301, 305, 306, 310-315, 332-334, 445
 Текелија, Сава 401, 436, 482
 Теодора, кћи челника Вратка 286
 Теодора, кћи краља Стефана Дечанског 297
 Теодосија, у монаштву вид. Драгиња (Драгана)
 Теодосије, Хиландарац 190, 194
- Тимур-бег вид. Тамерлан, татарски кан
 Тодор, везир 110
 Тодор од Сталаћа 158
 Тодор, свети 147, 148
 Томановић, Лаза 395, 399, 403, 410, 411, 488
 Томац, Петар 60, 68, 74, 321, 333, 334, 345, 359
 Тома(ш), Јеринин брат 158
 Томић, Јаша 345, 353, 358, 382, 391, 411, 412
 Томић, Јован Н. 25, 130-133, 137, 191, 206, 378, 392, 398, 399, 403, 410, 412, 418, 474, 482, 488, 489
 Топлица, Милан 29, 334, 335
 Тор 130
 Тохоль, С. 137
 Тошковић, Ј. 413, 488
 Триглав, бог 89, 120
 Тристан (Триштан) 114, 262, 263
 Трита, бог 89, 90
 Трифонов, Ј. (Трифонов, Ју.) 82
 Трифуновић, Ђорђе 60, 195, 209, 211, 281, 287, 349, 388, 392, 419, 487, 488
 Тројан 120, 138, 139
 Тројански краљ 139
 Тубић, Ристо 37
 Тунгуз-Перовић, Радован 120, 121
 Туроман, Ј. 12
- Ћирил, проигуман 385
 Ћирковић, Сима 91, 108, 126, 156, 157, 200, 228, 273, 280, 283, 285, 290, 292, 314, 316, 358, 488, 489

- Ђоровић, Владимир 92, 121, 191, 209, 263, 273, 305, 333, 420, 421, 488
- Ђоса, 235
- Ђуприлић, Мустафа, велики везир 383, 384, 389
- Угарин, црни 93
- Угарчић, братство 120
- Угљеша, Јован, деспот 195, 225, 247, 253, 261, 263-266, 272, 274, 275, 277-279, 290, 291, 295, 296
- Угљеша, Деспотовић 49, 195
- Узнер 89
- Умур-бег 108, 109
- Унгнад, Давид (Ungnad, D.) 274, 342
- Урош I, 437
- Урош, цар 27, 40, 41, 42, 45, 103, 108, 123, 156, 163, 209, 225-228, 232, 234, 239, 242, 247-273, 275-278, 280, 282, 284, 285, 287-289, 291-293, 295, 296, 307, 428, 430, 431, 432, 435, 437
- Уруц, турски историчар 324, 329
- Успенски 473
- Усуд 175
- Утјешановић, Бранка 183
- Утјешеновићи 298
- Фасмер 104
- Фасолт 130
- Фарлати, Д. историчар 239
- Феридун, Ахмед 325
- Ферјанчић, Божидар 108
- Филиповић, М. С. 120, 121, 147, 148
- Филотеј, цариградски патријарх 300
- Флорински, Т. Д. (Флоринский, Т. Д.) 214, 388, 432, 434, 437, 438, 489
- Фоли, Џон Мајлс (Foley, J. M.) 143
- Фон дер Лајен, Фридрих (Von der Leyen, Friedrich) 181
- Форезјен, Жан Палерн 343
- Frankopan 298, 326, 327
- Frankopan, Krištofor, knez 47
- Халански, Михаил (Халанский, М.) 63, 81, 82, 96-97, 98, 102, 104, 114, 128, 132, 135, 140, 143, 146, 147
- Халкокондил, Лаоник, византијски историчар 278, 283, 292-294, 297, 320
- Хаман, Јохан Георг (Hamann, Johann Georg) 23
- Хамер 108
- Харитон, монах 50, 141, 299
- Харон 83
- Харсоје, Никола (Harsoje, Niccolò) 273
- Харсојевић (Хрсојевић), Никола (Harsojević, Harsoevich, Nicola) 272, 273
- Хасан-паша 159, 163
- Хафнер, Станислав 194
- Хаџи-Васиљевић, Јован 17, 481
- Хаџи-Илбек 274
- Хаџић, Јован 21, 174
- Херакле 139, 146

- Хераклид, Јаков 364
Хердер, Јохан Готфрид (Herder, Johann Gottfried von) 23, 24, 67
Херкулес 143
Хермес 93
Херсовић, Никола (Chersovich, Nicolo) 272, 273
Хесиона 139
Хидра 146
Хилфердинг, А. вид Гиљфердинг, А.
Хинко III, кастиљски краљ 310
Хитрово, Б. 308
Хоматијан, Димитрије, охридски архиепископ 446-448
Хонорије, папа 193
Хонски, Никита 191
Хопф (Hopf) 296
Хорањи 362, 363
Hranić, Vladko 333
Хребельановић, Лазар вид. Лазар, кнез
Хребельановићи 131, 283, 291
Хреља, протосеваст вид. Харитон, монах
Христ, Исус 312
Хубер 457
Хуњади, Јанош вид. Сибињанин Јанко
Цамблук, Григорије 298, 470, 471
Цветић, Е. Ј. 120
Цветков, Д. 82
Цвијић, Јован 472
Цвитан, Мирна 66
Цреп, Вукославић 303, 304
Цријевић, Лудовик, Туберо (Ludovicus Aloysius de Cerva) дубровачки историчар 157, 320, 323, 338-339, 340
Црнојевић (Чарнојевић), Арсеније III, српски патријарх 40, 46, 50, 51, 191, 229, 230, 274, 275, 361, 367, 373, 378, 380, 383, 384, 385, 385-390, 391, 393, 439, 440, 454
Црнојевић, Ђурађ (Георгије) 49, 395-399, 402, 406
Црнојевић, Иван 43, 49, 143, 217, 395-403, 406, 407, 409, 413
Црнојевић, Станиша (Скендер-бег) 400, 402, 404, 406, 413
Црнојевић, Стефан 402
Црнојевићи, зетска властеоска породица 167, 367, 387, 395-398, 402, 403, 405, 406, 447, 448
Чајкановић, Веселин 74, 85, 89, 120, 139, 145, 177, 178
Чаки, Ладислав 363
Чакић, Ст. 378
Чарнојевић, Арсеније вид. Црнојевић, Арсеније
Чедвик, Х. М. (Chadwick, H. M.) 182
Чекеринац, Б. 489
Челебија, Муслиман 310
Чихорићи, хумска властела 446
Чичовац, Нико 388
Чојковић, Чубро вид. Милутиновић-Сарајлија, Сима
Чоловић, Иван 62
Чупа, капетан 51, 53, 187, 212, 213, 217

- Чупић, Никола 42, 49, 50, 51, 191, 201, 224-226, 233, 237, 252, 257, 258, 280, 320
 Чупић, Тодор вид. Чупа, капетан
- Џаковић, Вукоман 115, 116
 Џацић, Петар 107, 127
 Џидовина 130, 134, 146
- Шабановић, Х. 331
 Шаин, син челника Вратка 286
 Шарац 144
 Шафарик, Павел Јозеф (Paul Jos. Љафашнк) 16, 21, 22, 25, 28, 29, 73, 96, 97, 125, 157, 210, 299, 300, 301, 362, 363, 366, 374, 395, 416, 428-429, 429, 442, 444, 452, 455, 463, 466, 469
 Шаулић, Новица 94
 Швајгер, С. (Schweiger, S.) 342
 Шварц, В. (Schwarz, W.) 63, 72
 Швикер 392
- Шевић, Јулијана 12, 13, 14
 Шевић, М. 489
 Шербан, Кантакузин, влашки кнез 363, 373, 375
 Šišić, Ferdo 262, 489
 Шишман, бугарски цар 328
 Шишманов, Иван Д. 79
 Шкалић, Павле 364
 Шлегел, Фридрих (Schlegel, Friedrich von) 24
 Шмаус, Алојз (Schmaus, Alois) 84, 117, 122, 123, 128, 129, 135, 136, 284, 318, 337, 339-342, 352
 Шпадијер, Ирена 487
 Штиљановић, Стефан, кнез 287
 Штур, Људевит 24, 25, 168, 175
 Шћепан Мали 364
 Šubići 298
 Шукрулах 330
 Шундрица, З. 283, 285, 290, 297
 Šurmin, Đuro 182
 Шутић, Милослав 164

НАПОМЕНА

Монографија *Иларион Руварац и народна књижевност* настала је као резултат дугогодишњег истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта „Српско усмено стваралаштво“ Института за књижевност и уметност у Београду под руководством проф. др Снежане Самарције. Почетни импулс за настанак ове књиге била је магистарска теза одбрањена пред комисијом у саставу: академик др Мирослав Пантић, академик др Нада Милошевић-Ђорђевић (ментор) и проф. др Васо Милинчевић, којима овом приликом исказујем дубоку захвалност. Посебно мојој професорки Нади Милошевић-Ђорђевић која ме је подстакла за рад на овој теми. Захвалност дугујем и библиотекаrima Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду, Архива САНУ, Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду, као и Архива Бугарске академије наука у Софији, који су ми омогућили шири увид у грађу. Рецензенти књиге, проф. др Ненад Љубинковић и проф. др Снежана Самарција, улили су ми наду да је уложени напор резултирао одређеним плодовима. Проф. др Ђорђе Трифуновић скренуо ми је пажњу на неке важне библиографске одреднице. Велику захвалност дугујем председнику Друштва за српски језик и књижевност Србије, доц. др Вељку Брборићу, као и самом Друштву које се као саиздавач благовремено укључило у процес штампања ове књиге. Колегиница Јелена Арсић помогла је својим преводом резимеа на немачки језик. На крају, без истрајне и пријатељске подршке проф. др Снежане Самарције, као и покровитељства Института за књижевност и уметност у Београду ова књига не би угледала светлост дана.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Бошко Сувајџић је рођен 13. 04. 1965. у Драгињу. Гимназију је учио у Шапцу. Основне, магистарске и докторске студије завршио је на Филолошком факултету у Београду. Ради као доцент на предмету Народна књижевност, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду. Члан је управе Друштва за српски језик и књижевност Србије и председништва Удружења драмских писаца Србије. Потпредседник управног одбора Задужбине „Десанка Максимовић“ у Београду. Главни уредник Годишњака Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима. Објавио књиге *Епске песме у старијим записима* (1998), *Епске песме о хајдуцима и ускоцима* (2003), *Лунаци и маске* (2005), као и више студија, расправа и приказа у домаћој и иностраној стручној периодици.

ZUSAMMENFASSUNG

Ilarion Ruvarac ist der Gründer der kritischen Schule der serbischen Historiographie im 19. Jahrhundert und einer der repräsentativsten Vertreter der mythologischen Theorie in der Erforschung unserer Volksliteratur. Ruvarac ist der Begründer des komparativen Erforschens unserer Heldenlieder als einen Bestandteil der indoeuropäischen sprachlichen und mythologischen Gemeinschaft. Der Studentendisput von Ilarion Ruvarac, *Der Beitrag zur Erforschung der serbischen Heldenlieder*, stellt in diesem Kontext die erste ernsthaftere Artikulation der deutschen mythologischen Theorie bei uns dar, die heimische Wissenschaft über die Volksliteratur dem Stand der zeitgenössischen europäischen Wissenschaft näher gebracht hat.

Ruvarac Erforschungen der serbischen Heldenlieder waren mit dem *Beigrag zur Erforschung der serbischen Heldenlieder* nicht abgeschlossen. Charakteristisch und wertvoll sind wegen ihrer Ergebnisse auch seine kurzen Beiträge zur Untersuchung und Deutung der Volkstradition, wie z. B. *Noch ein Mal über die Stadt Ledjen (Још једном о Леђену граду)* *Über altertümliche Bücher (О цароставнику или цароставним књигама)*, *Der Schatz des Kaisers Nemaња (Цар-Немање благо)*, *Über eine Volksüberlieferung (О неком народном предању)* u.a. In seiner späteren wissenschaftlichen Historiographie und als Gegner des Benutzens der Volkslieder, Geschichten, „Sagen“ und anderer traditioneller Formen in einer ernsthaften Erforschung der Nationalgeschichte.

Ilarion Ruvarac ist ein großer Name unserer Nationalhistoriographie des 19. Jahrhunderts. Er ist Forscher mit vielfältigem Interesse, Verfasser von bedeutenden Disputen aus der Literaturgeschichte, aus der politischen und kirchlichen Geschichte des serbischen

Volkes wie auch von Beiträgen aus der geschichtlichen Geographie und Philologie. Das Hauptverdient von Ilarion Ruvarac für die serbische Wissenschaft ist nach den Worten von Jovan Radonić folgendes, „dass er in der Zeit der Romantik einen realen Weg eingeschlagen hat“. Und tatsächlich, in einer Flut der patriotischen Begeisterung und der romantischen Nationalhistoriographie, stellte Ruvarac Grundlagen für eine neue, kritische Verständlichkeit der geschichtlichen Wissenschaft, die auf einem gründlichen und argumentativen Durchforschen der Quellen beruht.

Der erbitterte Kampf, den er gegen die Vertreter der alten traditionellen nationalen Schule aufgenommen hatte, bestimmte auch das Verhältnis von Ilarion Ruvarac zu der Volkstradition. Ruvarac hat besonders in der späteren Phase seiner Arbeit einen offenen Kampf gegen die Volkstraditionen und Legenden in der serbischen Historiographie geführt. Wenn wir mit dem Verwerfen der Überlieferung über die Ermordung des Kaisers Uroš and Vukašin dem Kaisermörder beginnen und weiter über einen umfassenden Disput über Kaiser Lazar gehen, in dem er, unter anderem, die Legende über den Verrat Vuk Branković leugnete, bis hin zu den Deutungen der großen serbischen Völkerwanderung und der Frage der Staatsunabhängigkeit von Montenegro, tritt Ruvarac als Zerstörer der Traditionen auf, indem er „eine poetische Geschichte des serbischen Volkes verwirft“. Obwohl er deklarativ gegen die Volkstradition kämpft, veranschaulicht Ruvarac aber mit einer Reihe von Beispielen seine erheblichen Kenntnisse der mündlichen Literatur des serbischen Volkes, indem er oft auf Volkslieder und Überlieferungen verweist, indem er Teile der Lieder anführt, im Stil und Ton des epischen Volkserzählers polemisiert.

Ruvarac 'Verwerfen der Volkstradition sieht heute ziemlich radikal aus. Ruvarac kann nicht immer vollkommen all jene starken Verhältnisse zwischen Geschichte und Tradition im Rahmen der serbischen Nationalhistoriographie spüren. Hiermit wird aber auf keinen Fall seine revolutionäre Rolle auf der serbischen Geschichtsszene des 19. Jahrhunderts in Frage gestellt, wie auch die große Bedeutung seines Befassens mit den Problemen der mündlichen Literatur.

(Сарајево бр. 16.)

Јан једаноту с Лебану граду

№ 6.566

У рудном месетинају, славама,
Одговорно јанко за је од обе.
) Висо бр. 9. сеп. 1913. Сарајево
гудиса може да издаје у Висо.
град познати уредник своју
професор Антон Будиновић)
има у својој за фебруар гла.
ник од М. Халачевог. "Горду
Лебан. Лебану је в славама
издана")

Уео малу превод у Сарајево, Сарајево, Сарајево, Сарајево.
"Горду" бр. 15. 16.

Овај град мисли и дубавује
да "горду" Лебану је да мора
бити, да је мисли једнако.
руки професор М. Халачевог
је само мисли једнако.
у давањем једну мушкету
своју главу и мислима и
дотиминарима и "горду" Ле
бану. који се само једнако
у једну руску "Болни", и
"Лебану, Лебану и Лебан-
граду који се и у једну
вештачествима и у једну
продовишарима и Лебану
"Лебану" мисли и до-
казује, да град Лебан, Лебан
Лебан мисли и Лебану
Лебан Лебан (England) и
честу мисли и Лебану

АРХИВА МАТИЦЕ СРПСКЕ

178

Мр. Руварац
 Орденак на написане од 1891. године
 во в. гласила, издати у мѣ-
 му св. Сави, под заглавјем "Српски глас",

т, овој гласник пуштају у "Заврш" имену, што је година
 у свѣта сада пошто је 1893. изашао у Земуну, а ~~Копија~~
 издао је г. в. Ковачевић своју расправу "Мисли о гласници сарајевки" ио Јан. А.
 дежа Сабошкина уривања. Ниваневић написао сам нешто
 савој "приказу" у гласници Академике у
 друштвеним наукама београдске 1893. год.
 недавно издао на свѣта и једна, припо-
 јак описивања глас-
 расправе по мени на издању писмо.
 у Београду, 13. Априла,
 1901. Младен Руварац

Младен Руварац

о савици одве гласке Краљеве
 (бр. 11 и 12 стр. 376-378) и по сави
 на стр. 378. кажемо ово: Та-
 сарајане о вѣтају уривења
 Крава гласког Сабошкина на
 Краљевство, на мисама да он
 таи и да расправити, а ко
 га је вѣтао и каква крива,
 од куд и од кога показује
 кривот. вѣтао и које је управ
 година вѣтаја и вѣтаја урив
 вѣтаја крава српски? Да се
 моти одговорити на све ове пи-
 кетна, штога прво и прво утврди-
 ти година, које је вѣтаја глас-
 вѣтаја штога на Краљевство.
 Јерни кажу, да је крива крава
 крава, велики мисама гласки, сав
 Сабошкина Некаже, Краљевство-
 кривот. т. 1217, други вѣта, да је
 то крива крава била година 1220,
 на вѣтаи деп писача пишу итд.
 да је вѣтаје на Краљевство
 ошавро 1222 година. Ку крива и
 шаковин писача, ку крива

АРХИВ МАТИЦЕ СРПСКЕ

666 9.810

Будат, Вукот, герман српски,
и жупе кацетно. Шендер, бот
Архивна ма 1944.

„Григи појединацар Чалхотенди,
Лас пије: „Нероци догадја“ код
Варне дао је повода многим и
многим предвацањима и многим
правдањима. Дакота од Шпије Енри
сматрали су као главног и првог крива
својим нероцима. Не доди Шендер,
Бегу слободу, да са својом војском
предје преко његовог земљишта, те
да се сдружи својом војском,
он је одјекао од ова јака помос.
Кршан су га обтурирали, да је пош
ако издаство. Дакота је са своје
стране одговарао, да није хтио ради
ти прот својој сајести. Токле је
већ уговором узео био на себа,
нека обете према Марати, ивоту,
јуди и томи уговору кајдено з Влади,
славом као странка интересована,
матрао је за своју своту дузност,
да отаде урпан својој заклетви,
тако омије проф. Епхеслов Кла,
јат у својој наповици крива: Појеро
Крвата, свела Н: дво други, Лаграв
1941. ка мр. 200.

АРХИВ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Својим у криваца не објавио,
не повољно Крвата протата те
напојер мисаљана, јери Крвата свела
мисаљ Калхотенди, и неће свотати
закети, и закети, јеру у мисаљ

Бошко Сувајдић
ИЛАРИОН РУВАРАЦ
И НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

Издавачи

Институт за књижевност и уметност
Београд
Друштво за српски језик и књижевност Србије
Београд

За издаваче

Весна Матовић
Вељко Брборић

Ликовно решење корица

Владимир Љубинковић

На корицама

Портрет Илариона Руварца

Тираж

500 примерака

Штампа

Синоја
Ш Т А М П А

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/99:929 Руварац И.
016:929 Руварац И.
821.163.4(091)-13:398

СУВАЈЦИЋ, Бошко

Иларион Руварац и народна књижевност /
Бошко Сувајцић. – Београд : Институт за
књижевност и уметност : Друштво за српски
језик и књижевност Србије, 2007 (Београд
: Чигоја штампа). – 524 стр. ; 21 cm. –
(Библиотека Српско усмено стваралаштво /
[Институт за књижевност и уметност] ; књ.
2)

Тираж 500. – О аутору: стр. 517. –
Напомене и библиографске референце уз текст.
– Регистар. – Zusammenfassung.

ISBN 978-86-7095-126-6

а) Руварац, Иларион (1832–1905) –
Биобиблиографије б) Српскохрватска народна
поезија – Историографија
COBISS.SR-ID 142480908

